"कर्पासीतुण्डिकेरीणां स्वरसो मधुसंयुतः ।
युक्तः सर्जकषायेण कर्णस्रावस्य भेषजम्" इति ॥

अत्र कर्पासीफलरसस्यार्धं मधु मधुनोऽर्धं सर्जत्वक्चूर्णं वृद्धवैद्यसंप्रदायादिति **कार्तिककुण्डः** ॥ ३० ॥

जम्ब्वाम्रपत्रं तरुणं समांशं कपित्थकार्पासफलं च सार्द्रम् ॥ ३१ ॥
क्षुत्त्वा रसं तं मधुना विमिश्रं स्रावापहं तं प्रवदन्ति तज्ज्ञाः ॥
एभिः शृतं निम्बकरञ्जतैलं ससार्षपं स्रावहरं प्रदिष्टम् ॥ ३२ ॥

सार्द्रमिति । अत्यर्थमार्द्रम् । **एभिरिति** । जम्ब्वादिभिः कल्कः । पाकोत्तरकालं मधुप्रक्षेपः । निम्बादीनां तैलं मिलित्वा पक्तव्यम् । जम्ब्वाद्यं तैलम् ॥ ३१ ॥ ३२ ॥

पुटपाकविधिस्विन्नहस्तिविड्जातकौटजः ॥
रसः सतैलसिन्धूत्थः कर्णस्रावहरः परः ॥ ३३ ॥

हस्तिविड्जातकौटजरसः कोष्णः कार्यः ॥ ३३ ॥

शम्बूकस्य तु मांसेन कटुतैलं विपाचयेत् ॥
तस्य पूरणमात्रेण कर्णनाडी प्रशाम्यति ॥ ३४ ॥

सुगमम् ॥ ३४ ॥

चूर्णेन गन्धकशिलारजनीभवेन
मुष्ट्यंशकेन कटुतैलपलाष्टकं यत् ॥
धत्तूरपत्ररसतुल्यमिदं विपक्वं
नाडीं जयेच्चिरभवामपि कर्णजाताम् ॥ ३५ ॥

मुष्ट्यंशकेनेति । मिलितानां पलेन त्विति । **गन्धकशिलारजनीभवेनेति** । गन्धकशिला गन्धको न तु शिला मनःशिला तन्त्रान्तरप्रत्ययात् । तथा च **तन्त्रान्तरम्**—

"शिलागन्धपलं पक्वं कटुतैलपलाष्टकम् ।
धत्तूरपत्रजरसे कर्णनाडीजिदुत्तमम्" इति ॥

अतो मिलितानां पलेन त्विति वृन्दटिप्पणिकायां बहुवचनमसंगतमेव प्रतिभाति । **मुष्ट्यंशकेनेति** । मिलित्वा पलेन ॥ ३५ ॥

कर्णप्रतीनाहविधिमाह—

अथ कर्णप्रतीनाहे स्नेहस्वेदौ प्रयोजयेत् ॥
ततो विरिक्तशिरसः क्रियां प्राप्तां समाचरेत् ॥ ३६ ॥

---

१ घ. °र्णशूलजि° ।

क्रियां प्राप्तां समाचरेदिति । स्नेहस्वेदादिविधिं कृत्वा दोषोचितां क्रियां कुर्यादित्यर्थः ॥ ३६ ॥

कर्णपाके चिकित्सामाह—

कर्णपाकस्य भैषज्यं कुर्यात्क्षतविसर्पवत् ॥

शीतालेपपरीषेकादींस्तच्चिकित्सितोक्तान्कुर्यात् ॥

कर्णकण्डूचिकित्सामाह—

नाडीस्वेदोऽथ वमनं धूमो मूर्धविरेचनम् ॥
विधिश्च कफहृत्सर्वः कर्णकण्डूमपोहति ॥ ३७ ॥

स्नेहस्वेदोऽथेति पाठं पठति डल्लणः । वमनं सस्वेदवमनम् । धूमोऽत्र वैरेचनिकः ॥ ३७ ॥

कर्णगूथचिकित्सामाह—

क्लेदयित्वा तु तैलेन स्वेदेन प्रविलाय्य च ॥
शोधयेत्कर्णगूथं तु भिषक्सम्यक्शलाकया ॥ ३८ ॥

सुगमम् ॥ ३८ ॥

पूतिकर्णचिकित्सामाह—

निर्गुण्डीस्वरसस्तैलं सिन्धुधूमरजो गुडः ॥
पूरणात्पूतिकर्णस्य शमनो मधुसंयुतः ॥ ३९ ॥

निर्गुण्डीस्वरसस्तैलमिति । निर्गुण्डीस्वरसस्तैलसमः । धूमरजोऽगारधूमचूर्णम् ॥३९॥

जातीपत्ररसे तैलं विपक्कं पूतिकर्णजित् ॥ ४० ॥

सुगमम् ॥ ४० ॥

वरुणार्ककपित्थाम्रजम्बूपल्लवसाधितम् ॥
पूतिकर्णापहं तैलं जातीपत्ररसोऽथ वा ॥ ४१ ॥

सुगमम् ॥ ४१ ॥

कृमिकर्णचिकित्सामाह—

सूर्यावर्तकस्वरसं सिन्दुवाररसं तथा ॥
लाङ्गलीमूलकरसं त्र्यूषणेनावचूर्णितम् ॥
पूरयेत्कृमिकर्णं तु जन्तूनां नाशनं परम् ॥ ४२ ॥

सूर्यावर्तकादीनां प्रत्येकं स्वरसो व्योपयोगात्कार्यः ॥ ४२ ॥

कृमिकर्णविनाशार्थं कृमिघ्नं योजयेद्विधिम् ॥ ४३ ॥

कृमिघ्नो विधिः कृमिचिकित्सितोक्तः ॥ ४३ ॥

अपरामपि विशेषचिकित्सामाह—

वार्ताकधूपश्च हितः सार्षपस्नेह एव च ॥ ४४ ॥

वार्ताकधूप इति । वार्ताकफलचूर्णं साङ्गारशरावसंपुटे दत्त्वा नलिकया कर्णधूपो ग्राह्यः । डल्लणस्तु वार्ताकधूमश्चेति पाठं पठित्वा परिणतशुष्कवार्ताकधूमस्य पानं कर्णधूपनं चेति व्याख्याति । सार्षपस्नेहेन कर्णपूरणं तन्त्रान्तरोक्तत्वात् ॥ ४४ ॥

क्रमिकृतदौर्गन्ध्यचिकित्सामाह—

पूरणं हरितालेन गवां मूत्रयुतेन च ॥
धूपनं कर्णदौर्गन्ध्ये गुग्गुलुः श्रेष्ठ उच्यते ॥
क्रमिघ्नं हरितालेन गवां मूत्रयुतेन च ॥ ४५ ॥

गुग्गुलोः कर्णदौर्गन्ध्ये धूपनं श्रेष्ठमुच्यत इति पाठं पठित्वा डल्लणो व्याख्याति । क्रमिघ्नं विडङ्गसारचूर्णं तच्च हरितालचूर्णेन संयुतं गोमूत्रेण पूरणं गुग्गुलुना धूपनम् ॥ ४५ ॥

कर्णस्रावपूतिकर्णपूरणं क्रमिकर्णकानां समानं कर्माऽऽह—

राजवृक्षादितोयेन सुरसादिजलेन वा ॥
कर्णप्रक्षालनं कुर्याच्चूर्णैरेतैस्तु पूरणम् ॥

राजवृक्षादिरारग्वधमदनगोपघोटेत्यादिकः । सुरसा श्वेतसुरसा फणिज्झकेत्यादिः सुरसादिः ॥

विद्रधौ चापि कुर्वीत विद्रध्युक्तं च भेषजम् ॥ ४६ ॥

भेषजमिति । अन्तर्विद्रध्युक्तं भेषजम् । डल्लणस्त्वेवं व्याख्याति । **विद्रधौ चापीति ।** चकारात्सुश्रुतोक्तं कर्णक्ष्वेडे यत्सार्षपं तैलं पूरण उक्तं तद्विद्रधावपि कुर्वीत न केवलं तदेव कुर्वीत विद्रध्युक्तं भेषजमपि कुर्वीतेत्यर्थः । वातज आमे सवेदने विद्रधौ तिलतैलेनाऽऽसेकः कफजे पुनः सार्षपतैलेनेति ॥ ४६ ॥

पूतिकर्णस्य विशेषचिकित्सामाह—

घृष्टं रसाञ्जनं नार्याः क्षीरेण क्षौद्रसंयुतम् ॥
प्रशस्यते चिरोत्थेऽपि सास्रावे पूतिकर्णके ॥ ४७ ॥

सुगमम् ॥ ४७ ॥

कुष्ठहिङ्गुवचादारुशताह्वाविश्वसैन्धवैः ॥
पूतिकर्णापहं तैलं बस्तमूत्रेण साधितम् ॥ ४८ ॥

सुगमम् । कुष्ठाद्यं तैलम् ॥ ४८ ॥

---

१ क. 'धूमश्च ।

शतावरीवाजिगन्धापयस्यैरण्डबीजकैः ॥
तैलं विपक्कं सक्षीरं पालीनां पुष्टिकृत्परम् ॥ ४९ ॥

पयस्यैरण्डबीजकैरिति । पयस्या क्षीरकाकोली । एरण्डबीजकमेरण्डबीजं न तु बीजकं पीतशालः ॥ ४९ ॥

कल्केन जीवनीयेन तैलं पयसि पाचितम् ॥
आनूपमांसक्काथेन पालिपोषणवर्धनम् ॥ ५० ॥

सुगमम् ॥ ५० ॥

इति श्रीवृन्दप्रणीतवृन्दमाधवापरनामकसिद्धयोगव्याख्यायां श्रीश्रीकण्ठदत्तकृतायां व्याख्याकुसुमावल्याख्यायामेकोनषष्टितमः कर्णरोगाधिकारः समाप्तः ॥५९॥

अथ षष्टितमो नासारोगाधिकारः ।

अथेन्द्रियाधिष्ठानगतविकारान्नासारोगारम्भः—

पञ्चमूलीशृतं क्षीरं स्याच्चित्रकहरीतकी ॥
सर्पिर्गुडः षडङ्गश्च यूषः पीनसशान्तये ॥ १ ॥

पञ्चमूलीशृतक्षीरादयः पक्कपीनसे । पञ्चमूली महती स्वल्पा वा । चित्रकहरीतक्यत्रैवाधिकारे वक्तव्या । सर्पिर्गुडः षडङ्गश्च यूषो यक्ष्माधिकारोक्तः ॥ १ ॥

व्योषचित्रकतालीसतिन्तिडीकाम्लवेतसम् ॥
सचव्याजाजितुल्यांशमेलात्वक्पत्रपादिकम् ॥ २ ॥
व्योषादिकमिदं चूर्णं पुराणगुडसंयुतम् ॥
पीनसश्वासकासघ्नं रुचिस्वरकरं परम् ॥ ३ ॥

एलात्वक्पत्रपादिकमिति । एलादिकं समुदितभागापेक्षया मिलित्वा पादिकम् । गुडः सर्वचूर्णसमः । व्योषाद्यं चूर्णम् ॥ २ ॥ ३ ॥

पाठाद्विरजनीमूर्वापिप्पलीजातिपल्लवैः ॥
दन्त्या च तैलं संसिद्धं नस्यं[2] पीनसशान्तये ॥ ४ ॥

सुगमम् । पाठाद्यं तैलम् ॥ ४ ॥

---

१ ङ. 'ष्टिदं पर' २ क. घ. 'स्यं संपक्कपीनसे । मु' ।

व्याघ्रीदन्तीवचाशिग्रुसुरसव्योषसैन्धवैः ॥
पाचितं नावनं तैलं पूतिनासागदं हरेत् ॥ ५ ॥

सुरसः सिन्दुवारः । एवं वक्ष्यमाणेऽपि योगे । व्याघ्रीतैलम् ॥ ५ ॥

त्रिकटुकविडङ्गसैन्धवबृहतीफलशिग्रुसुरसदन्तीभिः ॥
तैलं गोजलसिद्धं नस्यं स्यात्पूतिनासस्य ॥ ६ ॥

सुगमम् । त्रिकटुतैलम् ॥ ६ ॥

कलिङ्गहिङ्गुमरिचं लाक्षासुरसकट्फलम् ॥
कुष्ठोग्राशिग्रु जन्तुघ्नमवपीडः प्रशस्यते ॥ ७ ॥

सुगमम् ॥ ७ ॥

तैरेव मूत्रसंयुक्तैः कटुतैलं विपाचयेत् ॥
अपीनसे पूतिनासे शमनं कीर्तितं परम् ॥ ८ ॥

सुगमम् ॥ ८ ॥

नासापाके भेषजमाह—

नासापाके पित्तहृत्संविधानं कार्यं सर्वं बाह्यमाभ्यन्तरं च ॥
हृत्वा रक्तं[1] क्षीरवृक्षत्वचश्च साज्याः[2] सेके[3] योजनीयाश्च लेपे ॥ ९ ॥

बाह्यमाभ्यन्तरं चेति । बाह्यं लेपाभ्यङ्गपरिषेकादि । आभ्यन्तरं पुनरिहोर्ध्वस्नेहपानविरेचनादि । क्षीरवृक्षत्वचश्चेत्यस्य पित्तहरविधानमित्यनेनैव लब्धस्य पुनरभिधानं विशेषेण हितत्वप्रतिपादनार्थम् । साज्यः(ज्याः) सघृतः(ताः) ॥ ९ ॥

पूयास्रस्रपित्तघ्नाः कषाया नावनानि च ॥

सुगमम् ॥

शुण्ठीकुष्ठकणाबिल्वद्राक्षाकल्ककषायवत् ॥
साधितं तैलमाज्यं वा नस्यं क्षवथुरोगनुत् ॥ १० ॥

बिल्वस्य मूलम् । शुण्ठीतैलम् ॥ १० ॥

दीप्तरोगस्य चिकित्सामाह—

दीप्ते रोगे पैत्तिकं संविधानं कुर्यात्सर्वं स्वादु यच्छीतलं च ॥

संविधानं कर्मेत्यर्थः । सर्वं बाह्यमाभ्यन्तरं च ॥

नासानाहचिकित्सामाह—

नासानाहे स्नेहपानं प्रधानं स्निग्धा धूमा मूर्धबस्तिश्च नित्यम् ॥ ११ ॥

स्नेहपानमन्तरभक्तकम् । **मूर्धबस्तिश्चेति** । चकारात्साल्वणोपनाहादयो गृह्यन्ते ॥ ११ ॥

---

१ क. हरेद्रक्तं । २ क. योज्याः । ३ क. °के सघृताश्च प्रदेहाः । बा° ।

वातिकप्रतिश्यायस्य चिकित्सामाह—

वातिके तु प्रतिश्याये पिबेत्सर्पिर्यथाक्रमम् ॥ १२ ॥
पञ्चभिर्लवणैः सिद्धं प्रथमेन गणेन वा ॥
नस्यादिषु विधिं कृत्स्नमवेक्षेतार्दितेरितम् ॥ १३ ॥

पिबेत्सर्पिर्यथाक्रममिति । यथाक्रमं पाचनशिरोविरेचने कृत्वेत्यर्थः । किंवा स्वेदोपयोगिकाध्यायोक्तक्रमेण । **प्रथमेन गणेन वेति** । नस्यादिष्वित्यनेन योज्यम् । तेनायमर्थः। प्रथमेन गणेन विदारिगन्धादिना सिद्धं सर्पिर्नस्यादिषु प्रयोक्तव्यमिति । न चैवं कल्पनीयं यत्प्रथमेन गणेन कल्करूपेण पञ्चलवणेन च कल्केन सिद्धं सर्पिः पिबेन्नस्यादिष्वर्दितेरितं विधिं कुर्यादिति। कराले केवलपञ्चलवणेनैव घृतसाधनस्योक्तत्वात्।

तद्यथा—"सर्पिर्वातापहैः सिद्धं लवणैर्वाऽपि पञ्चभिः ॥
प्रतिश्याये प्रशंसन्ति संपाद्य(द्यं) मारुतोद्भवे" इति ॥

किंवाऽर्दिते सामान्येन नस्यादिकमुक्तं न तु विशिष्टैर्द्रव्यैर्नस्यादिविधिः । तेन नस्यादिष्वित्यस्य परेण योजनोचिता ॥ १२ ॥ १३ ॥

पित्तरक्तकृतयोः प्रतिश्याययोश्चिकित्सामाह—

पित्तरक्तोत्थयोः पेयं सर्पिर्मधुरकैः शृतम् ॥

मधुरकैरिति । काकोल्यादिभिः । केचित्पित्तरक्तोत्थयोस्तिक्तैः कषायमधुरैर्घृतमिति पठन्ति व्याख्यानयन्ति च तिक्तैः कषायमधुरैर्घृतं सिद्धमिति शेषः । तत्र तिक्तानि पटोलादिगणपठितानि। कषायाण्युत्पलादिगणोक्तानि। मधुराणि काकोल्यादीनि॥

परिषेकान्प्रदेहांश्च कुर्यादपि च शीतलान् ॥ १४ ॥

प्रदेहाः प्रलेपाः । परिषेकादीनि शीतलानीति शीतलानि न्यग्रोधाद्युत्पलादिशीतलगणकृतानि ॥ १४ ॥

कफजप्रतिश्यायचिकित्सामाह—

कफजे सर्पिषा स्निग्धं तिलमाषविपक्वया ॥
यवाग्वा वामयित्वा वा[१] श्लेष्मघ्नं क्रममाचरेत् ॥ १५ ॥

तिलमाषविपक्वया यवाग्वा कृशरया वामयेत् । तिलमाषसिद्धविपक्वयेति वामनीयद्रव्ययुक्तयेति ज्ञेयम् । तथा सति वमनस्य सुकरत्वात् । वान्तश्च कफघ्नं क्रममिति, अत्र संसर्गमाचरेत् ॥ १५ ॥

दार्वीङ्गुदनिकुम्भैश्च किणिह्या सुरसेन च ॥
वर्तयोऽथ पृथग्योज्या धूमपाने यथाविधि ॥ १६ ॥

---

१ क. घ. °मयेद्वान्ते श्ले° । २ क. घ.°वा कफघ्नं।

निकुम्भो दन्ती। किणिही कटभी। सुरसा निर्गुण्डी पलाशो वा। सुरसेनेत्यस्य स्थाने सरलेनेति पाठान्तरम्। यथाविधि धूमपानोक्तविधिना ॥ १६ ॥

घृततैलेन संयुक्तं सक्तुधूमं पिबेन्नरः ॥
प्रतिश्यायहरं प्रोक्तं कासहिक्कानिवारणम् ॥ १७ ॥

सुगमम् ॥ १७ ॥

अथवा सघृतान्सक्तून्कृत्वा मल्लकसंपुटे ॥
नवप्रतिश्यायवतां धूमं वैद्यः प्रयोजयेत् ॥ १८ ॥

सुगमम् ॥ १८ ॥

पुटपक्वं जयापत्रं सिन्धुतैलसमन्वितम् ॥
प्रतिश्यायेषु सर्वेषु शीलितं परमौषधम् ॥ १९ ॥

सुगमम् ॥ १९ ॥

शिरसोऽभ्यञ्जनस्वेदनस्यकट्वम्लभोजनैः ॥
वमनैर्घृतपानैश्च तान्यथास्वमुपाचरेत् ॥ २० ॥

तानिति। प्रतिश्यायान्। यथास्वमिति। यथायोग्यम्। तेन शिरोभ्यञ्जनस्य-घृतपानानि पक्वे परिशिष्टविधानमपक्वे ॥ २० ॥

ऊषणं गुडसंयुक्तं स्निग्धदध्यम्लभोजनम् ॥
नवप्रतिश्यायहरं विशेषात्कफपाचनम् ॥ २१ ॥

ऊषणमित्यादियोगो मिलितः ॥ २१ ॥

ततः पक्वं कफं ज्ञात्वा हरेच्छीर्षविरेचनैः ॥

सुगमम् ॥

पिप्पल्यः शिग्रुबीजानि विडङ्गमरिचानि च ॥
अवपीडः प्रशस्तोऽयं प्रतिश्यायनिवारणः ॥ २२ ॥

पिष्ट्वाऽवपीड्य दीयत इत्यवपीडः ॥ २२ ॥

समूत्रपिष्टाश्चोद्दिष्टाः क्रियाः कृमिषु योजयेत् ॥
धावनानि कृमिघ्नानि भेषजानि च बुद्धिमान् ॥ २३ ॥

समूत्रपिष्टा इति। समूत्राः पिष्टाः। प्रतिश्याये कृमिसंभवेऽवपीडादीन्गोमूत्रपिष्टान्प्रयुञ्ज्यात्।

"समूत्रपित्ताश्चोद्दिष्टाः क्रियाः कृमिषु योजयेत्।
यापनार्थं कृमिघ्नानि भेषजानि च बुद्धिमान्"।

इति पाठान्तरं सुश्रुत ईदृशं व्याख्यानयन्ति। समूत्रपित्ता इति। सह गोमूत्रेण गोपि-

सेन चेति। समूत्रपित्ताः क्रिया गोशब्दस्य लुप्तत्वात्तन्त्रान्तरदर्शनाद्वा। कृमिघ्ना याः क्रिया उद्दिष्टास्ता गोमूत्रपित्तयुक्ता यापनार्थं कर्तव्याः। तथा कृमिजशिरोरोगपठितानि कृमिघ्नानि भेषजानि सुरसादीनि कर्तव्यानि। बुद्धिमान्भिषगूहापोहवित्। ये तु सर्वेषामेव प्रतिश्यायानां कृमिसंभवं मन्यन्ते तेऽमुं श्लोकमीदृशं व्याख्यानयन्ति प्रत्येकं वातादिप्रतिश्यायेषु याः क्रिया उद्दिष्टास्ता एव गोमूत्रपित्तयुक्ता यथास्वं कृमिषु योजयेदिति ॥ २३ ॥

शेषाणां तु विकाराणां स्वं स्वं कार्यं चिकित्सितम् ॥ २४ ॥

शेषाणां तु विकाराणामिति। नासागतानामर्बुदशोफार्शोरक्तपित्तानां स्वं स्वमिति ॥ २४ ॥

करवीराद्यं तैलमाह—

रक्तकरवीरपुष्पं जात्याऽसनमल्लिकायाश्च ॥
एतैः समं तु तैलं नासार्शोनाशनं श्रेष्ठम्[1] ॥ २५ ॥

जात्यादिपुष्पम्। जात्याऽसनेति संहितया निर्देशोऽसिद्धविधेरनित्यत्वात्। असनं मल्लिकाऽप्फरमल्लिका। सममिति सहार्थे सह पक्वमित्यर्थः। करवीराद्यं तैलम् ॥२५॥

चित्रकहरीतकीमाह—

चित्रकस्याऽऽमलक्याश्च गुडूच्या दशमूलजम् ॥
शतं शतं रसं दत्त्वा पथ्याचूर्णाढकं गुडात् ॥ २६ ॥
शतं पचेद्घनीभूते पलद्वादशकं क्षिपेत् ॥
व्योषत्रिजातयोः क्षारात्पलार्धमपरेऽहनि ॥ २७ ॥
प्रस्थार्धं मधुनो दत्त्वा यथाग्नि प्राशयेदथ ॥
वृद्धयेऽग्नेः क्षयं कासं पीनसं दुस्तरं कृमीन् ॥
गुल्मोदावर्तदुर्नामश्वासान्हन्ति रसायनम् ॥ २८ ॥

चित्रकमूलस्य पलानि पञ्चाशत्। तोयं तस्माच्चतुर्गुणम्। चत्वारि पलशतानि साध्यानि। शेषः सपादद्व्यद्वादश शरावाः। एवं चित्रकरसस्य पलशतं भवति। आमलक्याः स्वरसः। तस्याभावे चित्रकवद्विधिः। एवं गुडूच्या अपि। दशमूलस्य च मिलितस्य क्वाथः। पलद्वादशकं व्योषत्रिजातयोर्मिलित्वा। चित्रकहरीतकी ॥२६॥२७॥२८॥

शिखरितैलमाह—

गृहधूमकणादारुक्षारनक्ताह्वसैन्धवैः ॥
सिद्धं शिखरिबीजैश्च तैलं नासार्शसां हितम् ॥ २९ ॥

---

१ क. ध. दृष्टम्। २ क. ब. °शाखन्यथादयर्ण्णः। दृ°।

नक्ताह्वयस्य बीजम् । शिखरिबीजमपामार्गस्य बीजम् । शिखरितैलम् ॥ २९ ॥

इति श्रीवृन्दप्रणीतवृन्दमाधवापरनामकसिद्धयोगव्याख्यायां श्रीश्री-
कण्ठदत्तकृतायां व्याख्याकुसुमावल्याख्यायां षष्टितमो
नासारोगाधिकारः समाप्तः ॥ ६० ॥

अथैकषष्टितमो नेत्ररोगाधिकारः ।

इन्द्रियाधिष्ठानगतरोगपारिशेष्याच्चक्षूरोगः । 'प्रायेण सर्वे नयनामयास्तु भवन्त्यभिष्यन्दनिमित्तमूलाः' इति वचनात्प्रथममभिष्यन्दस्य प्रतीकारमाह—

लङ्घनालेपनस्वेदशिराव्यधविरेचनैः ॥
उपाचरेदभिष्यन्दानञ्जनाश्चोतनादिभिः ॥ १ ॥

लङ्घनमुपवासो लघ्वन्नं वा । यदाह विदेहः—

"प्रागेवाक्ष्यामये भक्तं त्रिरात्रमगुरु स्मृतम् ।
उपवासस्त्र्यहं वा स्यात्तिक्तं वाऽप्यशनं हितम्" इति ॥

स्वेदः पित्तजं विहाय स च नयनोपान्ते मृदुः । यदुक्तम्—हृदयं वृषणौ दृष्टी स्वेदयेन्मृदु वा न वेति । शिराव्यधो रक्तोत्क्लेशे सति । शिराव्यधेति । अत्र शिरोपनासिका ललाट्याऽपाङ्ग्या वा । जीर्णेऽभिष्यन्दे विरेचनम् । जीर्णेऽञ्जनाश्चोतनादिकं च । आश्चोतनमक्षिपूरणम् ॥ १ ॥

अक्षिकुक्षिभवा रोगाः प्रतिश्यायव्रणज्वराः ॥
पञ्चैते पञ्चरात्रेण रोगा नश्यन्ति लङ्घनात् ॥ २ ॥
*स्वेदः प्रलेपस्तिक्तान्नं सेको दिनचतुष्टयम् ॥
लङ्घनं चाक्षिरोगाणामामानां पाचनानि षट् ॥ ३ ॥

कुक्षिभवा रोगा अतीसारादयः । नन्वत्र पञ्चरात्रेण(णेति) विरुद्धं यतो विदेहे, उपवासस्त्र्यहं वा स्यादित्यनेन त्र्यहं लङ्घनमुपदिष्टम् । तथा तन्त्रान्तरे चतुरहम् । तद्यथा—"स्वेदः प्रलेपस्तिक्तान्नं सेको दिनचतुष्टयम् ।
लङ्घनं चाक्षिरोगाणामामानां पाचनानि षट्" इति ॥

उच्यते । यथाक्रमं वातपित्तकफापेक्षया त्रिचतुष्पञ्चाहव्यवस्थितेर्न दोष इति । त्र्यहादिलङ्घनविधानं चेह सामतासद्भावात् ॥ २ ॥ ३ ॥

श्रीवासातिविषालोध्रैश्चूर्णितैरल्पसैन्धवैः ॥
अव्यक्तेऽक्षिगदे कार्यं प्लोतस्थैर्गुण्डनं बहिः ॥ ४ ॥

---

* अयं श्लोको बहुषु पुस्तकेषूपलभ्यते क. घ. पुस्तकयोर्नास्ति ।

प्लोतस्थैरिति । कर्पटबद्धैः । गुण्डनमवचूर्णनं तच्च मुकुलितनेत्रे न तु विस्तृते॥४॥ वर्ज्यमाह—

अञ्जनं पूरणं क्वाथपानमामे न शस्यते ॥

तथा च तन्त्रान्तरम्—

"अञ्जनं सर्पिषः पानं कषायं गुरुभोजनम् ।
नेत्ररोगेषु सामेषु स्नानं च परिवर्जयेत्" ॥

यद्यक्षिरोगं मन्येत सरुजं व्यक्तलक्षणम् ॥
वेदनानिग्रहार्थं तु कुर्यादाश्चोतनं सदा ॥ ५ ॥

व्यक्तलक्षणमिति । सामतालिङ्गव्यपगमात्केवलदोषलक्षणं निराममिति यावत् । सामतानिरामतालक्षणे च तन्त्रान्तरम्—

"उदीर्णवेदनं नेत्रं रागदोषसमन्वितम् ।
घर्षनिस्तोदशूलाश्रुयुक्तमामान्वितं विदुः ॥
मन्दवेदनता कण्डूः संरम्भाश्रुप्रशान्तता ।
प्रसन्नवर्त्मता चाक्ष्णोः संपक्वं दोषमादिशेत्" इति ॥

आश्चोतनमक्षिसेकः । एतच्च निरामे । आश्चोतनविधानं वातजे पित्तजे च ज्ञेयम् । कफजे पुनरादावेवाऽऽश्चोतनम् । विदेहविहितं यथा—

"अभिष्यन्देऽधिमन्थे च नेत्रयोः कफसंभवे ॥
उत्पत्तावेव कर्तव्यं नेत्रयोः कफनाशनम् ॥
तीक्ष्णश्चाक्ष्णोः परीषेकस्तीक्ष्णं चाऽऽश्चोतनादिकम्" इति ॥ ५ ॥

आश्चोतनं मारुतजे क्वाथो बिल्वादिभिर्हितः ॥
कोष्णः सैरण्डबृहतीतर्कारीमधुशिग्रुभिः ॥ ६ ॥

बिल्वादिभिरिति । बिल्वादि महत्पञ्चमूलम् । सैरण्डेत्यादि बिल्वादिभिरित्यस्य विशेषणं तेनैक एवायं योगः । तथा च **जातूकर्णः**—महापञ्चमूलोरुबूकशिग्रुतर्कारीसिंहीक्वाथ इति । बृहती कण्टकारी ॥ ६ ॥

एरण्डपल्लवे मूले त्वचि चाऽऽजं पयः शृतम् ॥
कण्टकार्याश्च मूलेषु सुखोष्णं सेचनं हितम् ॥ ७ ॥

एरण्डेत्यादियोगे क्षीरसाधनं क्वाथ्यादष्टगुणं क्षीरं क्षीराच्चोयं चतुर्गुणमित्यादिक्षीरपरिभाषयैव । **गदाधरः सुश्रुते, एतद्योगान्तरोक्ते**—

"सैन्धवोदीच्ययष्ट्याह्वपिप्पलीभिः शृतं पयः ॥
हितमर्धोदकं सेके तथाऽऽश्चोतन एव च" ॥

१ क. घ. तदा ।

इत्यन्तयोगेऽर्धोदकमित्येतत्सर्वाश्चोतनक्षीरसाधनार्थं परिभाषास्थानीयमित्याचक्षाणोऽप्यर्धोदकक्षीरसाधनमाह । युक्तं तु विशेषनिर्देशाभावादत्र क्षीरपरिभाषयैव साधनम् ।

एरण्डपल्लवादिकण्टकारीमूलान्त एको योगः ।

तथा च **विदेहः**—"कण्टकारीशिफैरण्डमूलत्वक्पत्रसाधितम् ।
क्षीरमाजं हितं सेके रुक्षु स्यन्दाधिमन्थयोः" इति ॥

सेक इत्यत्र चकारो लुप्तो द्रष्टव्यः । तेन न केवलं सेक आश्चोतने चेत्यर्थः । तत्र सेके सुखोष्णमाश्चोतने च शीतमेव ॥ ७ ॥

इदानीमञ्जनस्याऽऽवस्थिकं कालमुद्दिशन्नाह—

ततः संपक्वदोषस्य प्राप्तमञ्जनमाचरेत् ॥ ८ ॥

प्राप्तमञ्जनं युक्तमञ्जनं लेखनादिभेदेन त्रिप्रकारम् । तथा च **सुश्रुतः**—'लेखनं रोपणं चापि प्रसादनमथापि वा' इति । अत्र सूक्ष्ममूलाभिष्यन्दनयनामयहरत्वात्प्रागेव लेखनाञ्जननिर्देशः । तल्लेखनाञ्जनं मधुररसवर्जिताम्लादिरसपञ्चकेनैव पञ्चप्रकारम् ।

तथा च **सुश्रुतः**—"तत्र पञ्चरसान्व्यस्तानाद्यैकरसवर्जितान् ।
पञ्चधा लेखनं युञ्ज्याद्यथादोषमतन्द्रितः" ॥

अस्यार्थः । पञ्चरसान्पञ्चरसवद्द्रव्याणीत्यर्थः । आद्यैकरसवर्जितान्मधुररसवर्जितान् । **पञ्चधेति** । वातपित्तकफरक्तसंनिपातभेदेन । यथादोषं दोषानतिक्रमेण । तत्र वातेऽम्ललवणौ । पित्ते तिक्तकषायौ । कफे कटुतिक्तकषायाः । रक्ते पित्तवत् । संनिपाते रसद्वयं त्रयं वा । संनिपातेनैव संसर्गोऽवरुद्धः । अतः पृथङ्नोक्तः । तत्र मधुररसमपि क्षौद्रं लेखनं स्यात्कषायरसत्वाद्रौक्ष्यात्प्रभावाद्वेति । लेखनं दोषस्रावणान्नयनस्य रिक्तीकरणम् । लेखनस्य दोषस्रावणे प्रकारः **सुश्रुत** उक्तः ।

तथा च—"नेत्रवर्त्मशिराकोशस्रोतःशृङ्गाटकाश्रितम् ।
मुखनासाक्षिभिर्दोषमोजसा स्रावयेत्तु तत्" ॥

अस्यार्थः । नेत्रवर्त्मनो याः शिरा यश्च कोशो यानि च स्रोतांसि तत्र स्थितं दोषं तथा शृङ्गाटकमर्माश्रितं सदोषं तल्लेखनाञ्जनं मुखादिभिरोजसा शक्त्या स्रावयेदिति पिण्डार्थः । रोपणाञ्जनं कषायतिक्तरसम् ।

तथा च **सुश्रुतः**—"कषायं तिक्तकं चापि सस्नेहं रोपणं मतम् ।
तत्स्नेहशैत्याद्वृष्यं स्याद्दृष्टेश्च बलवर्धनम्" इति ॥

प्रसादनाञ्जनं मधुररसम् । तथा च **सुश्रुतः**—

"मधुरं स्नेहसंपन्नमञ्जनं तु प्रसादनम् ॥
दृष्टिदोषप्रसादार्थं स्नेहनार्थं च तद्धितम्" इति ।

तत्र पूर्वाह्णे दृष्ट्याश्रयाणां कफात्मकानां रोगाणां प्रतीकाराय लेखनाञ्जनप्रयोगः । सायाह्ने वातात्मकानां रात्रौ पित्तात्मकानाम् । अथ वा शोधनस्याञ्जनस्याऽऽदौ ततो रोपणस्यान्ते प्रसादनस्येति ।

तथा च सुश्रुतः—"यथादोषं प्रयोज्यानि तानि रोगविशारदैः ।
अञ्जनानि यथोक्तानि प्राह्णसायाह्नरात्रिषु" ॥ ८ ॥

ऋतुभेदात्पूर्वाह्णादिष्वञ्जनोपयोगमाह—

हेमन्ते शिशिरे चैव मध्याह्नेऽञ्जनमिष्यते ॥
पूर्वाह्णे वाऽपराह्णे च ग्रीष्मे शरदि चेष्यते ॥
वर्षास्वनभ्रे नात्युष्णे वसन्ते च सदैव हि ॥ ९ ॥

आह च सात्यकिः—

"वसन्ते नातिशीतोष्णे प्रातर्ग्रीष्मे घनात्यये ।
वर्षास्वनभ्रे मध्याह्ने हेमन्ते शिशिरे तथा ॥
पित्तोपचयशान्त्यर्थं पूर्वरात्रे च शस्यते" इति ।

माधवोऽत्राऽऽह—

"आदित्येऽनुदिते नृणामञ्जनं न हितं मतम् ॥
तिमिराक्षिविकारोगकृच्छ्रोन्मीलनवेदनाः ।
निस्तोदतोदशोफाद्यं तेषां कुर्यात्तदञ्जनम्" इति ॥

लेखनाद्येवैकमञ्जनं गुटिकारसक्रियाचूर्णभेदेन त्रिप्रकारं तत्र महाबलानां रोगाणां गुटिकाञ्जनम् । मध्यानां रसक्रियाञ्जनम् । हीनानां चूर्णाञ्जनम् ।

तथा च सुश्रुतः—"गुटिकारसचूर्णानि त्रिविधान्यञ्जनानि तु ।
यथापूर्वं बलं तेषां श्रेष्ठमाहुर्मनीषिणः" ॥ ९ ॥

तेषां प्रमाणमाह—

हरेणुमात्रां कुर्वीत वर्तिं तीक्ष्णाञ्जने भिषक् ॥
प्रमाणं मध्यमेऽध्यर्धं द्विगुणं च मृदौ भवेत् ॥ १० ॥

हरेणुमात्रा *वर्तिरेकवारोपणयोज्या । हरेणुस्त्रिपुटः कलायः । तीक्ष्णाञ्जने लेखनाञ्जने । मध्यमे रसाञ्जने प्रसादनेऽध्यर्धप्रमाणं सार्धकलायप्रमाणम् । मृदौ रोपणाञ्जने द्विगुणं प्रमाणं द्विकलायं प्रमाणमित्यर्थः ॥ १० ॥

गुटिकाञ्जनप्रमाणमभिधाय रसक्रियाञ्जनप्रमाणमाह—

---

* 'वर्तिरेकैव रोपणे' इति भाति ।

विडङ्गमात्रं त्ववरं मध्यं द्वावुत्तमं त्रयम् ॥
रसक्रियायां वर्तीनां प्रमाणं परिकीर्तितम् ॥ ११ ॥

परमतेन रसक्रियाप्रमाणमाह—**रसक्रियायां वर्तीनामित्यादि** ।

"गृहीत्वा क्वाथकल्पेन क्वाथं पूतं पुनः पुनः ।
क्वाथयेत्फाणिताकारमेषा प्रोक्ता रसक्रिया ॥

वर्तीनां प्रमाणं वर्तिमितं रसक्रियायां प्रकीर्तितम् । यथास्ववर्तिप्रमाणमात्रेत्यर्थः । तत्र लेखनरसक्रियाञ्जनस्य लेखनवर्तिप्रमाणं रोपणस्य रोपणवर्तिवत्प्रसादनस्य प्रसादनवर्तिवत् ॥ ११ ॥

चूर्णाञ्जनप्रमाणमाह—

वैरेचनिकचूर्णं तु द्विशलाकं विधीयते ॥
मृदौ तु त्रिशलाकं स्याच्चतस्रः स्नैहिकेऽञ्जने ॥ १२ ॥

वैरेचनिकचूर्णं लेखनचूर्णं शलाकाद्वयम् । मृदौ रोपणे चूर्णे त्रिशलाकं शलाकात्रयं प्रमाणम् । स्नैहिकेऽञ्जने प्रसादने चतस्रः शलाकाः ॥ १२ ॥

इदानीं तान्यञ्जनानि किंमयशलाकानीत्याह—

सुवर्णरूप्यताम्रायःकांस्याश्मास्थिमयाः कृताः ॥ १३ ॥
शलाका अञ्जने शस्ता अष्टाङ्गुलमिताः शुभाः ॥
वक्त्रयोर्मुकुलाकाराः कलायपरिमण्डलाः ॥ १४ ॥

सुवर्णादिमयाः शलाका अञ्जने शस्ताः । अयो लोहम् । अश्म वैडूर्यादि तन्मयाः । अस्थिमया दान्ता शार्ङ्गी च । तत्र मधुरे कटुके वैडूर्याद्यश्ममयी । लवणेऽस्थिमयी शलाका शस्ता । एवं सुवर्णादिमयानि भाजनान्येषां कार्याणि । मधुरेऽञ्जने हैमं भाजनं हितम् । अम्ले राजतमित्यादि ।

तथा च **सुश्रुतः**—"तेषां तुल्यगुणान्येव विदध्याद्भाजनान्यपि ।
सौवर्णं राजतं शार्ङ्गं ताम्रं वैडूर्यकांस्यजम् ॥
आयसानि तु योज्यानि शलाकाश्च यथाक्रमम्" ॥

सुवर्णादिमयानां शलाकानां मध्ये ताम्रजाऽश्मजा शारीरी च हिता । तथा च **सुश्रुतः**—औदुम्बर्यश्मजा वाऽपि शारीरी वा हिता भवेत् । औदुम्बरी ताम्रमयी । अश्मजा वैडूर्यादिपाषाणजा । अपिशब्दात्सुवर्णजाऽपि हितेत्यर्थः ।

तथा च **निमिः**—"आयसी रोपणे ताम्री लेख्ये हैमी प्रसादने ।
शेषा अपि यथादोषं प्रयोज्या रसकोविदैः" ॥

शारीरी शृङ्गास्थिजा । केचिच्छारीरीशब्देनाङ्गुलिमाचक्षते । तन्नेच्छति **गयी** ।

तासां शलाकानामाकारमुद्दिशन्नाह—अष्टाङ्गुलमिता इत्यादि । शुभाः कर्कशादिदोषरहिताः । मुकुलाकारा मल्लिकादिमुकुलस्येव निर्गच्छतो यद्वन्मुखं तदाकाराः । कलायपरिमण्डलत्वेन तीक्ष्णाग्रत्वनिषेधः ॥ १३ ॥ १४ ॥

वामे करतले कृत्वा सजलं निकषोपलम् ॥
दक्षिणेनाञ्जनं गृह्य करेण निकषेच्छनैः ॥ १५ ॥
तेन कल्केन मतिमाञ्शलाकाग्रं प्रलिप्य च ॥
उत्थाप्य चोत्तरं वर्त्म वामेनाङ्गुष्ठपर्वणा ॥ १६ ॥
वर्त्मशुक्लान्तरे चाल्पं(ल्पां) शलाकां सुप्रवर्तयेत् ॥
प्रथमं सव्यमञ्ज्यात्तु पश्चादञ्ज्यात्तु दक्षिणम् ॥
शलाकाङ्गुष्ठदेशिन्या न चान्तर्नयनं स्पृशेत् ॥ १७ ॥

सुगमम् ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥

बृहत्येरण्डमूलत्वक्शिग्रुमूलं ससैन्धवम् ॥
अजाक्षीरेण पिष्टं स्याद्वर्तिर्वाताक्षिरोगनुत् ॥ १८ ॥

सुगमम् ॥ १८ ॥

हरिद्रे मधुकं द्राक्षा देवदारु च पेषयेत् ॥
आजेन पयसा श्रेष्ठमभिष्यन्दे तदञ्जनम् ॥ १९ ॥

सुगमम् ॥ १९ ॥

प्रपौण्डरीकयष्ट्याह्वनिशामलकपद्मकैः ॥
शीतैर्मधुसमायुक्तैः सेकः पित्ताक्षिरोगनुत् ॥ २० ॥

प्रपौण्डरीकादीनां क्वाथेन सेकः ॥ २० ॥

द्राक्षामधुकमञ्जिष्ठाजीवनीयैः शृतं पयः ॥
प्रातराश्चोतनं पथ्यं शोथशूलाक्षिरोगिणाम् ॥ २१ ॥

सुगमम् ॥ २१ ॥

कफजे लङ्घनं स्वेदो नस्यं तिक्तादिभोजनम् ॥
तीक्ष्णैः प्रधमनं कुर्यात्तीक्ष्णैश्चैवोपनाहनम् ॥ २२ ॥

सुगमम् ॥ २२ ॥

कफाभिष्यन्दे स्वेदद्रव्याण्याह—

फणिज्जकास्फोतकपित्थबिल्वपत्तूरपीलुसुरसार्जभङ्गैः ॥
स्वेदं विदध्यादथवाऽनुलेपं बर्हिष्ठशुण्ठीसुरदारुकुष्ठैः ॥ २३ ॥

---

१ क. घ. °रपिष्टैः । फ° । °

फणिज्जकः पर्णासभेदः। **डल्लणस्तु** फणिज्जकस्तीक्ष्णगन्धः स्वनाम्नैव प्रसिद्ध इत्याह। **अन्ये** निर्गुण्डीमाहुः । आस्फोता, अफरमल्लिका । पत्तूरः शिखालिका। पीलुरौत्तरापथिकस्तरुः । छन्दोनुरोधादिह पीलूपाठो युक्तः । सुरसोऽपि पर्णासभेदः । अर्जोऽर्जकः । स च पर्णासभेदः । अर्जस्थानेऽर्कपाठो युक्तः । **तन्त्रान्तरे** रूयिकापाठात् ।

तद्यथा—"कपित्थसुरसास्फोतापीलुपत्तूररूयिकाः ।

फणिज्जाबिल्वच्छदनैः स्वेदः स्यन्दाधिमन्थयोः ॥

कफोत्थयोः प्रलेपस्तु दारुशुण्ठ्यश्ववालकैः" इति ।

भङ्गाः पल्लवाः । अन्ये भङ्गशब्देन पत्रभङ्गानाहुः । अनुलेपद्रव्याण्याह—**अथ वाऽनुलेपं बर्हिष्ठशुण्ठीसुरकाष्ठ(दारु) कुष्ठैरिति** । बर्हिष्ठं वालकम् ॥ २३ ॥

शुण्ठीनिम्बदलैः पिण्डः सुखोष्णैः स्वल्पसैन्धवैः ॥
धार्यश्चक्षुषि संक्षेपाच्छोफकण्डूव्यथापहः ॥ २४ ॥

शुण्ठीनिम्बदलैरिति । शुण्ठी निम्बदलापेक्षया स्वल्पा ॥ २४ ॥

वल्कलं पारिजातस्य तैलकाञ्जिकसैन्धवैः ॥
कफजाताक्षिशूलघ्नं तरुघ्नं कुलिशं यथा ॥ २५ ॥

वल्कलं पारिजातस्येत्यादिनाऽञ्जनं ताम्रपात्रे घृष्ट्वा कार्यम् । एवं प्रचरति । लेपोऽयमित्येके ॥ २५ ॥

ससैन्धवं लोध्रमथाऽऽज्यभृष्टं सौवीरपिष्टं सितवस्त्रबद्धम् ॥
आश्चोतनं तन्नयनस्य कुर्याद्दाहं च कण्डूं च रुजं च हन्यात् ॥ २६ ॥

आश्च्योतनसेकयो रोगहरणे विशेषं **सुश्रुतो** वक्ति ।

तथा च—"यथादोषोपयुक्तं तु नातिप्रबलमोजसा ।

रोगमाश्च्योतनं हन्ति सेकस्तु बलवत्तरम्" ॥

अस्यार्थः । **यथादोषोपयुक्तमिति** । वातादिजे नेत्ररोगे वातादिहरद्रव्यसिद्धमाश्च्योतनमित्यर्थः । नातिप्रबलं नात्युत्कटं रोगम् । ओजसा शक्त्या रोगं हन्तीति संबन्धः । **सेकस्तु बलवत्तरमिति** । यथादोषोपयुक्तः परिषेकः पुनर्बलवत्तरमतिप्रबलं रोगं हन्ति । तौ चाऽऽश्च्योतनसेकौ चतुर्थेऽहनि गते वेगेऽक्षिण प्रयोक्तव्यौ ।

तथा च **विदेहः**—

*"प्राणवाक्ष्यामये कार्यं त्रिरात्रं लुप्तभोजनम् ।

उपवासस्त्र्यहं वा स्यान्नक्तं वाऽप्यशनं त्र्यहम् ॥

* प्रायेणाक्ष्यामय इति भाति ।

१ क. 'ण्डूविषाप' ।

ततश्चतुर्थे दिवसे व्याधिं संजातलक्षणम् ।
समीक्ष्याऽऽश्चोतनैः सेकैर्यथास्वमुपपादयेत्" ॥

आश्चोतनसेकावपि स्नेहलेखनरोपणभेदेन त्रिप्रकारौ । तौ तु यथासंख्यं चत्वारि द्वे पञ्च षड्वाक्शतान्यवचार्यौ ॥ २६ ॥

लोध्रं सर्पिषि संपक्कं खदिराजाजिसर्षपैः ॥
नागरारिष्टसिन्धूत्थैर्युक्तं दृषदि चूर्णितम् ॥ २७ ॥
सिते वाससि तद्बद्धं न्यसेत्स्वच्छाम्लकाञ्जिके ॥
तेनाक्ष्णोः पूरणं कार्यं कण्डूरोगाश्रुघर्षजित् ॥ २८ ॥

सुगमम् ॥ २७ ॥ २८ ॥

निम्बस्य पत्रैः परिलिप्य लोध्रं स्वेदाग्निना चूर्णमथापि कल्कम् ॥
आश्चोतनं मानुषदुग्धयुक्तं पित्तास्रवातापहमग्र्यमुक्तम् ॥ २९ ॥

सुगमम् ॥ २९ ॥

स्निग्धोष्णैर्वातजः पित्तरक्तजो मृदुशीतलैः ॥
तीक्ष्णरूक्षोष्णविशदैः प्रणश्यति कफात्मकः ॥ ३० ॥

सुगमम् ॥ ३० ॥

तीक्ष्णोष्णमृदुशीतानां व्यत्यासात्सांनिपातिकः ॥
तस्य कालो दिवा सर्वो यामश्च प्रथमो निशि ॥ ३१ ॥

सुगमम् । आश्चोतनप्रमाणं क्वापि पठ्यते—

"प्रकुञ्चः श्लैष्मिके व्याधौ पाणिशुक्तिश्च वातजे ॥
आश्चोतने प्रमाणं स्याद्द्वे शुक्ती चास्रपैत्तिके" ।

प्रकुञ्चो भुग्नाङ्गुलिचतुष्टयपरिमितः । द्वे शुक्ती पाणिशुक्तिः । शुक्तिश्चत्वारिंशद्बिन्दवः ॥ ३१ ॥

अथ वाऽऽश्चोतनं यावद्दीयमानं सहेन्नरः ॥
अहोरात्रे तच्च सकृद्द्विस्त्रिर्वा देयमुच्यते ॥ ३२ ॥

सुगमम् ॥ ३२ ॥

लेखनादीनामाश्चोतनानां बिन्दुसंख्यामाह—

लेखने सप्त चाष्टौ वा बिन्दवः स्नैहिके दश ॥
आश्चोतने प्रयोक्तव्या द्वादशैव तु रोपणे ॥ ३३ ॥

लेखने लेखनाश्चोतने सप्ताष्टौ वा बिन्दवः ॥ ३३ ॥

सम्यगाश्चोतने युक्ते वैमल्यं नेत्रयोर्भवेत् ॥
वेदनोपशमो व्याधिनिवृत्तिर्नेत्रलाघवम् ॥ ३४ ॥

सुगमम् ॥ ३४ ॥

मिथ्याकृते व्याधिवृद्धिर्गौरवाविलनेत्रता ॥
अतीवाऽऽश्चोतिते नेत्रे रागदोषपरिस्रवाः* ॥ ३५ ॥

सुगमम् ॥ ३५ ॥

तिरीटत्रिफलायष्टीशर्कराभद्रमुस्तकैः ॥
पिष्टैः शीताम्बुना सेको रक्ताभिष्यन्दनाशनः ॥ ३६ ॥

सुगमम् ॥ ३६ ॥

कसेरुमधुकाभ्यां च चूर्णमम्बरसंवृतम् ॥
न्यस्तमप्स्वान्तरिक्षासु हितमाश्चोतनं भवेत् ॥ ३७ ॥

अम्बरसंवृतमिति । वस्त्रबद्धम् । न्यस्तं क्षिप्तम् । अप्स्वान्तरिक्षास्विति । अन्तरिक्षजलाभावे दिवार्ककिरणैर्जुष्टमित्यादिना कथितं तद्गुणं जलं ग्राह्यम् । डल्हणस्त्वेवं व्याख्याति—आन्तरिक्षोदकालाभ आकाशगुणभूयिष्ठं भूमिस्थमुदकं गृह्यते ।

आह च चरकाचार्यः—

"किंचित्तुवरानुरसं तनु लघुशीतं सुगन्धि सुरसं च ।
अनभिष्यन्दि च यत्तत्क्षितिस्थमप्यैन्द्रवज्ज्ञेयम्" इति ॥

केचित्परिषेकमप्यनेनैवेच्छन्ति ॥ ३७ ॥

रक्ताभिष्यन्दे सर्पिष्पानादिक्रियाकलापमाह—

तिक्तस्य सर्पिषः पानं बहुशश्च विरेचनम् ॥ ३८ ॥
अक्ष्णोरपि समन्ताच्च पातनं च जलौकसाम् ।
पित्ताभिष्यन्दशमनो विधिश्चाप्युपपादितः ॥ ३९ ॥

वातावृताद्रक्ताज्जातायां रुजायां सर्पिष्पानं महत्या मात्रया । पित्तदुष्टरक्तजायां विरेकः । बहुशोणितजायां रुजायां जलौकःपातनम् । अल्पशोणितजायां पित्ताभिष्यन्दशमनो विधिः ॥ ३८ ॥ ३९ ॥

शिग्रुपत्ररसैः सेकः सर्वनेत्ररुजापहः ॥
शिग्रुपल्लवनिर्यासः सुघृष्टस्ताम्रसंपुटे ॥
घृतेन धूपितो हन्ति शोथघर्षाश्रुवेदनाः ॥ ४० ॥

सुगमम् ॥ ४० ॥

---

* ख. पुस्तके—कोष्णमाश्चोतनं मिश्रैर्भेषजं सांनिपातिके । इत्यधिकमत्र ।

पथ्यागैरिकसिन्धूत्थदार्वीतार्क्ष्यैः समांशकैः ॥
जलपिष्टैर्बहिर्लेपः सर्वनेत्रामयापहः ॥ ४१ ॥

सुगमम् ॥ ४१ ॥

पिष्टैर्निम्बस्य पत्रैरतिविमलतरैर्जातिसिन्धूत्थमिश्रै-
रन्तर्गर्भं दधाना पटुतरगुटिका पिष्टलोध्रेण भृष्टा ॥
तूलैः सौवीरसान्द्रैरतिशयमृदुभिर्वेष्टिता सा समन्ता-
च्चक्षुष्कोपोपशान्तिं चिरमुपरिदृशो भ्राम्यमाणा करोति ॥४२॥

जातिसिन्धूत्थमिश्रैरिति। जातिसिन्धूत्थं सारसैन्धवम्। जातिर्जातिकलिका वा। अन्तर्गर्भं दधानेति। निम्बपत्रकल्कमध्ये लोध्रकल्कं दत्त्वा गुडकां कृत्वेत्यर्थः। भृष्टा घृते ॥ ४२ ॥

यथास्वमौषधं चूर्णं मात्रां बदरसंमिताम् ॥ ४३ ॥
विशुद्धे मृदुनि क्षौमे बद्ध्वा चाक्षि स्पृशेत्पुनः ॥
तेन दाहाश्रुपाकाश्च रागः शोफश्च शाम्यति ॥ ४४ ॥

सुगमम् ॥ ४३ ॥ ४४ ॥

बिल्वाञ्जनमाह—

विल्वपत्ररसः पूतः साज्यसिन्धुकणान्वितः ॥
शुल्वे वराटिकाघृष्टो धूपितो गोमयाग्निना ॥ ४५ ॥
पयसाऽऽलोडितश्चाक्ष्णोः पूरणाच्छोफशूलनुत् ॥
अभिष्यन्देऽधिमन्थे च स्रावे रक्ते च शस्यते ॥ ४६ ॥

शुल्बे ताम्रे। पयसा स्त्रीस्तन्येन ॥ ४५ ॥ ४६ ॥

सलवणकटुतैलं काञ्जिकं कांस्यपात्रे
घनमुपलसुघृष्टं धूपितं गोमयाग्नौ ॥
सपवनकफकोपं छागदुग्धावसिक्तं
जयति नयनशूलं स्रावशोफं सरागम् ॥ ४७ ॥

उपलसुघृष्टमिति। उपलः प्रस्तरः। वराटिकाप्रघर्षणं प्रचरति ॥ ४७ ॥

अयमेव विधिः सर्वो मन्थादिष्वपि शस्यते ॥

अयमेव विधिरिति। वाताद्यभिष्यन्दोक्तः ॥

अशान्तौ सर्वथा मन्थे भ्रुवोरुपरि दाहयेत् ॥ ४८ ॥

सुगमम् ॥ ४८ ॥

---

१ क. ख. पाठार्गे°। २ क. ख. °तः सैन्धवाज्यलवान्वितः।

जलौकःपातनं संधौ नेत्रपाके विरेचनम् ॥
शिराव्यधं वा कुर्वीत सेकालेपांश्च शुक्रवत् ॥ ४९ ॥

सुगमम् ॥ ४९ ॥

विभीतकशिवाधात्रीपटोलारिष्टवासकैः ॥
क्वाथो गुग्गुलुना पेयः शोफशूलाक्षिपाकहा ॥ ५० ॥
पिल्लं च सव्रणं शुक्रं रागादींश्चापि नाशयेत् ॥
एतैरपि घृतं पक्वं रोगांस्तान्नाशयेद्बहून् ॥ ५१ ॥

एतैरपि घृतं पक्वमिति । गुग्गुलुः कल्कः । विभीतकादिक्वाथो द्रवम् । षडङ्गो गुग्गुलुः ॥ ५० ॥ ५१ ॥

आटरूषाभयानिम्बधात्रीमुस्ताक्षकूलकैः ॥
रक्तस्रावं कफं हन्ति चक्षुष्यं वासकादिकम् ॥ ५२ ॥

आटरूषेत्यादिना योगः क्वाथः । अक्षमिह बेहडकम् ॥ ५२ ॥

पथ्यास्तिस्रो विभीतक्यः षड्धात्र्यो द्वादशेति च ॥
प्रस्थार्धसलिले क्वाथमष्टभागावशेषितम् ॥ ५३ ॥
पीत्वाऽभिष्यन्दमास्रावं रागं च तिमिरं जयेत् ॥
संरम्भरागशूलाश्रुनाशनं दृक्प्रसादनम् ॥ ५४ ॥

पीत्वेति सायमित्याहुः ॥ ५३ ॥ ५४ ॥

नेत्राभिघातो मूर्तेन दण्डादिनाऽमूर्तेन स्वेदाग्न्यादिना भवति तत्र मूर्तदण्डादिजाभिघातजायां रुजायां चिकित्सामाह—

नेत्रे त्वभिहते कुर्याच्छीतमाश्चोतनादिकम् ॥
दृष्टिप्रसादजननं विधिमाशु कुर्या-
त्स्निग्धैर्हिमैश्च मधुरैश्च तथा प्रयोगैः ॥ ५५ ॥

आश्चोतनादिकमिति । आदिशब्दान्नस्यास्यलेपपरिषेचनतर्पणानि गृह्यन्ते ॥

दृष्टिप्रसादजननमिति । नयनावरकदोषनाशनं विधिमाशु कुर्यादिति पिण्डार्थः । कैर्दृष्टिप्रसादनमित्यत उक्तम् । **स्निग्धैरित्यादि** ॥ ५५ ॥

नेत्रे त्वभिहत इत्यादिना मूर्तानां दण्डादीनामभिघाते यच्चिकित्सितमुक्तं तदेव चिकित्सितममूर्तानामपि स्वेदादीनामभिघातेऽतिदिशन्नाह—

स्वेदाग्निधूमभयशोकरुजोपतापै-
रभ्याहतामपि तथैव भिषक्चिकित्सेत् ॥ ५६ ॥

---

१ क. घ. शस्तं । २ क. घ. °गांस्तांस्तान्हरेद्भृशम् ।

स्वेदादिकृता रुजा एवोपतापा रोगा रोगकारकत्वादुच्यन्ते । अभ्याहतामित्यतः परं दृष्टिमिति द्रष्टव्यम् । तथैवेत्यनन्तरोक्तविधिना ॥ ५६ ॥

आगन्तुदोषं प्रसमीक्ष्य कार्यं वक्त्रोष्मणा स्वेदितमादितस्तु ॥
आश्चोतनं स्त्रीपयसा च सद्यो यच्चापि पित्तक्षतजापहं स्यात् ॥ ५७ ॥

आगन्तुदोषमिति । धूमाद्युपप्लवम् । वक्त्रोष्मणा वस्त्रपुटगृहीतेन । यच्चापि पित्तक्षतजापहमिति । पित्तजे रक्तजे चाभिष्यन्दे यदुक्तं भेषजं तदपि हितमित्यर्थः ॥ ५७ ॥

सूर्योपरागानलविद्युतादिविलोकनेनोपहतेक्षणस्य ॥
संतर्पणं स्निग्धहिमादि कार्यं सायं निषेव्यास्त्रिफलाप्रयोगाः ॥ ५८ ॥

सुगमम् ॥ ५८ ॥

निशाब्दत्रिफलादार्वीसितामधुकसंयुतम् ॥
अभिघाताक्षिशूलघ्नं नारीक्षीरेण पूरणम् ॥

सुगमम् ॥

इत्कटाङ्कुरजस्तद्वत्स्वरसो नेत्रपूरणम् ॥ ५९ ॥

सुगमम् ॥ ५९ ॥

आजं घृतं क्षीरपात्रं मधुकं चोत्पलानि च ॥
जीवकर्षभकौ चैव पिष्ट्वा सर्पिर्विपाचयेत् ॥
सर्वनेत्राभिघातेषु सर्पिरेतत्प्रशस्यते ॥ ६० ॥

आजं घृतं प्रस्थमानं पाकार्थं क्षीरपात्रश्रुतेः । द्विरुच्चारणमिह घृतस्य नस्ये तर्पणे च हितत्वप्रतिपादनार्थम् । क्षीरं गव्यमविशेषणत्वात् । जैज्जटस्त्वाजं घृतं कल्कमेवाऽऽह ॥ ६० ॥

इदानीं पटलावगाहनविशेषेणाभिघातस्य साध्ययाप्यासाध्यविशेषमाह—

प्रथमे पटले दोषः साध्यः स्यादभिघातजः ॥
द्वितीये पटले याप्यस्तृतीये च न सिध्यति ॥ ६१ ॥

सुगमम् ॥ ६१ ॥

सैन्धवं दारु शुण्ठी च मातुलुङ्गरसो घृतम् ॥
स्तन्योदकार्धे कर्तव्यं शुष्कपाके तदञ्जनम् ॥ ६२ ॥

स्तन्योदकार्धमिति । स्त्रीक्षीरजलयोर्मिलितयोः समुदायतोऽर्धमानम् । सैन्धवादीनां घृतान्तानां समो भागः । सैन्धवदारुनागराणां कल्कं मातुलुङ्गरसादिद्रव्यचतुष्टयेनाऽऽप्लाव्याञ्जनं कार्यं रसक्रिया वा । स्तन्योदकाभ्यामिति पाठान्तरं सुगमम् ॥ ६२ ॥

---

१ क. घ. स्वेदनमा° ।

वाताभिष्यन्दक्रियामन्यस्मिन्नपि वातजेऽक्षिरोगेऽतिदिशन्नाह—

वाताभिष्यन्दवच्चान्यवाते मारुतपर्यये ॥

सुगमम् ॥

अन्यतोवातमारुतपर्यययोः सामान्यां चिकित्सामभिधाय विशेषचिकित्सामाह—

पूर्वभक्तहितं सर्पिः क्षीरं वाऽप्यथ भोजने ॥ ६३ ॥

पूर्वभक्तमिति । भक्तात्पूर्वम् । अन्यतोवाते वातपर्यये वा क्षीरं भोजने पित्तरक्तान्वयादुक्तम् ॥ ६३ ॥

वृक्षादन्यामित्यादिना तदेव घृतमाह—

वृक्षादन्यां कपित्थे च पञ्चमूले महत्यपि ॥
सक्षीरं कर्कटरसे सिद्धं चात्र घृतं पिबेत् ॥ ६४ ॥

वृक्षादनी वन्दाकः । वृक्षकलम्बुकेत्यन्ये । वृक्षादन्यादिभिः कल्कः । क्षीरं स्नेहसमम् । कर्कटरसस्त्रिगुणः । एवं घृतं साध्यम् । अन्ये त्वेवं व्याख्यानयन्ति । वृक्षादन्यादीनां सप्तद्रव्याणामत्र कषायः । अगर्तघृतमिदम् ॥ ६४ ॥

अम्लाध्युषितशान्त्यर्थं कुर्याल्लेपांश्च शीतलान् ॥ ६५ ॥

सुगमम् ॥ ६५ ॥

तैल्वकं त्रैफलं सर्पिर्जीर्णं वा केवलं पिबेत् ॥
शिराव्यधं[1] विना कार्यः पित्तस्यन्दहरो विधिः ॥ ६६ ॥

तैल्वकघृतं वातव्याधिचिकित्सितोक्तम् । त्रैफलं त्रिफलाक्वाथकल्कसाधितम् । केवलमसंस्कृतम् । **शिराव्यधं विनेति** । शिराव्यधवर्जनं च व्याधिस्वाभाव्यात् ॥ ६६ ॥

शिरोत्पातचिकित्सामाह—

सर्पिः क्षौद्रं चाञ्जनं स्याच्छिरोत्पातस्य भेषजम् ॥

सर्पिर्गव्यं घृतम् । अञ्जनं सौवीराञ्जनम् । रसाञ्जनमित्यन्ये । भेषजमञ्जनरूपम् ॥

तद्वत्सैन्धवकासीसं स्तन्यघृष्टं च पूजितम् ॥ ६७ ॥

तद्वदिति । शिरोत्पाते भेषजम् । कासीसं धातुकासीसम् ॥ ६७ ॥

शिराहर्षेऽञ्जनं कुर्यात्फाणितं मधुसंयुतम् ॥
मधुना तार्क्ष्यशैलं वा कासीसं वा समाक्षिकम् ॥
वेतसाम्लं स्तन्ययुक्तं फाणितं तु ससैन्धवम्[2] ॥ ६८ ॥

फाणितं द्रवगुडः । तार्क्ष्यशैलं रसाञ्जनम् । ससैन्धवमित्यस्य स्थाने समाक्षिकमिति पाठान्तरम् । ससैन्धवमिति पाठेऽपि मधुनैवाञ्जनम् । वेतसाम्लं स्तन्ययुक्तमित्यस्य स्थाने

---

१ ङ. °रावेधं । २ क. घ. ससैन्धवम् ।

बेत्राम्लं स्तन्यसंयुक्तमिति पाठान्तरम् । वेत्राम्लमम्लवेतसम् । अन्ये वेत्रं वेत्रकरीरम् । अम्लमम्लवेतसं धान्याम्लं वा । अम्लीका वेति व्याख्यानयन्ति । तत्तु जैज्जटाचार्येण दूषितम् । फाणितं मधुयुक्तमेकमञ्जनं मधुयुक्तं तार्क्ष्यशैलं द्वितीयमञ्जनं कासीसं ससैन्धवं मधुयुक्तं तृतीयमञ्जनं वेतसाम्लं स्तन्ययुक्तं ससैन्धवं फाणितं चतुर्थमञ्जनम् ॥ ६८ ॥

गव्यक्षीरोत्थितं सर्पिस्तर्पणार्थं विधीयते ॥
दृष्टिप्रसादनं श्रेष्ठं तिमिरस्यापकर्षणम् ॥ ६९ ॥
अभिष्यन्दाधिमन्थाभ्यां कर्षतेऽक्षिण बलावहम् ॥
दोषानुत्सादयत्याशु तथैवाश्रु नियच्छति ॥ ७० ॥

सुश्रुतेन तर्पणविधौ घृतमण्ड उक्तः । घृतस्योपर्यच्छो भागो घृतमण्डस्तं च घृतमण्डं स्वभावतो विलीनमपि श्लक्ष्णघृतशर्करापगमार्थं विलीनं पाकातिक्रमस्य परिहारार्थमुष्णोदकेन कृत्वा नाग्नौ तथा यथा स्वदोषौषधसंस्कृतमसंस्कृतं वा दोषावस्थापेक्षया शीतमुष्णं वा प्रयोजयेदित्याचार्यः ॥ ६९ ॥ ७० ॥

तर्पणं कथं कार्यमित्याह—

उत्तानशायिनः कार्यं निश्चलस्य यथासुखम् ॥ ७१ ॥
प्रतिसूर्याग्निरहिते नीरजोधूममारुते ॥
गृहे सुखे निराबाधे वीतक्रोधभयस्य च ॥ ७२ ॥
माषपिष्टमयाधारं दृढीकृत्यापरिस्रवम् ॥
अर्धाङ्गुलोर्ध्वविस्तारं मूले द्व्यङ्गुलमेव च ॥ ७३ ॥
प्रमाणेनाक्षिकोशस्य यथा स्यान्नाक्षिरोधकृत् ॥
पक्ष्माणि यावन्मज्जन्ति रोमान्तादाश्रुवस्तथा ॥ ७४ ॥
ततो वस्त्रेण पीतेन नीलेन हरितेन वा ॥
पत्रैर्वाऽऽच्छाद्य नयने ततः पश्येद्यथासुखम् ॥ ७५ ॥

माषपिष्टमयाधारं माषपिष्टमयपालिम् । अपरिस्रवं छिद्ररहितम् । प्रमाणेनाक्षिकोशस्येति । अनेन तिर्यक्पूरणे स्नेहस्य मात्रोक्ता । पक्ष्माणि यावदित्यादिनोर्ध्वपूरणस्नेहस्य मात्रोक्ता भवति ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥

तर्पणं कियत्कालं स्थाप्यमिति दर्शयन्नाह—

वाचां सहस्रमात्रं वा धारयेन्मारुतामये ॥
पित्तजे रक्तजे चाष्टौ कफजे षट्शतानि च ॥
संनिपातात्मके सप्त पञ्च स्वस्थविधौ तथा ॥ ७६ ॥

वाक्शब्देनात्र मात्रा प्रोच्यते । एतच्चोत्तमं प्रमाणम् । दोषबलापेक्षया ह्रासोऽपि कर्तव्यः । केचित्संध्यादिरोगस्थानविशेषेण कालविशेषमाहुः । तद्यथा—त्रीणि वाक्श-

तानि संधिरोगेषु। एकं शतं वर्त्मरोगेषु। पञ्च शतानि शुक्लरोगेषु। सप्त शतानि कृष्णजेषु। दश शतानि सर्वजेषु। दृष्टावपि दशाष्टौ वेति ॥ ७६ ॥

ततश्चापाङ्गतः स्नेहं स्रावयित्वाऽक्षि शोधयेत् ॥
प्रायोगिकेण धूमेन कफमस्य विशोधयेत् ॥ ७७ ॥

अपाङ्गतोऽपाङ्गाद्भ्रूपुच्छान्तप्रदेशादित्यर्थः। स्नेहं स्रावयित्वा शलाकाकृतद्वारेण ॥७७॥

कति दिनानि तर्पणप्रयोगस्तमाह—

स्वस्थवृत्ते विधातव्यं त्र्यन्तरं तर्पणं भवेत् ॥
अहन्यहनि वातोत्थे पित्तरक्ते दिनान्तरम् ॥ ७८ ॥
तर्पणं संनिपातोत्थे त्र्यन्तरं त्र्यन्तरं कफे ॥
कदुष्णं कफवाय्वोस्तु शीतलं पित्तशोणिते ॥ ७९ ॥

सुगमम् ॥ ७८ ॥ ७९ ॥

सुखस्वप्नावबोधत्वं वैशद्यं वर्णपाटवम् ॥ ८० ॥
निर्वृतिर्व्याधिसंशान्तिः क्रियालाघवमेव च ॥
तर्पणे तृप्तिलिङ्गानि सम्यगेतानि लक्षयेत् ॥ ८१ ॥

वैशद्यं मलाभावः। वर्णपाटवं श्वेतपीतादेर्वर्णस्य यथार्थग्रहणम्। अन्ये तु नेत्रगतस्यैव शुक्लकृष्णादेर्वर्णस्य नैर्मल्यमाहुः। निर्वृतिः सुखम्। व्याधिशान्तिर्व्याधेरभावः। क्रियालाघवमिति। क्रियाणां निमेषोन्मेषादीनां लाघवं शीघ्रता। अन्ये तु क्रिया निमेषोन्मेषणादिकाः। लाघवं नेत्रयोरेव लघुतेति। निर्वृतिस्तात्कालिकं सुखमात्रम्। व्याधिशान्तिस्तात्कालिकोर्दत्वचि(?)। इति सर्वजेषु ॥ ८० ॥ ८१ ॥

व्रणशुक्रप्रशान्त्यर्थं षडङ्गं गुग्गुलुं पिबेत् ॥

सुगमम् ॥

इदानीं रक्तविस्रावणविरेचनशिरोविरेचनप्रदेहपरिषेचननस्यधूमाश्चोतनाभ्यञ्जनतर्पणपुटपाकैर्यथास्वं संपादितस्य पुंसः शुक्रघ्नान्यञ्जनान्याह—

कतकस्य फलं शङ्खं तिन्दुकं रूप्यमेव च ॥
कांस्ये निघृष्टं स्तन्येन क्षतशुक्रार्तिरोगजित्[2] ॥ ८२ ॥

तिन्दुकं तिन्दुकस्य फलम्। रूप्यं रूप्यचूर्णम्। स्तन्यं यद्यपि सर्वक्षीरवाचकं तथाऽपि स्तन्यमत्र नेत्ररोगहितं नार्या एव ग्राह्यम् ॥ ८२ ॥

चन्दनं गैरिकं लाक्षा मालतीकलिकान्विता ॥
व्रणशुक्रहरा वर्तिः शोणितस्य प्रसादनी ॥ ८३ ॥

१ घ. °दकाचित्। इ°। २ ङ. °तिराग°।

इयं वर्तिर्गगनाम्बुना शीताम्बुना वा पिष्ट्वा कार्या । एवमन्यत्रापि द्रवविशेषानुक्तौ । छायाविशोषणं च सर्ववर्तियोगे ॥ ८३ ॥

शिरया वा हरेद्रक्तं जलौकाभिश्च लोचनात् ॥ ८४ ॥

सुगमम् ॥ ८४ ॥

एकं वा पुण्डरीकं च च्छागक्षीरेण सेवितम् ॥
रागाश्रुवेदना हन्यात्क्षतपाकात्ययाजकाः ॥ ८५ ॥

सुगमम् ॥ ८५ ॥

धात्रीफलं निम्बकपित्थपत्रं यष्ट्याह्वलोध्रं खदिरस्तिलाश्च ॥
क्वाथः सुशीतो नयने निषिक्तः सर्वप्रकारं विनिहन्ति शुक्रम् ॥ ८६ ॥

सर्वप्रकारमिति । सव्रणमव्रणं च ॥ ८६ ॥

तुत्थकं वारिणा युक्तं शुक्रं हन्त्यक्षिपूरणात् ॥

सुगमम् ॥

समुद्रफेनदक्षाण्डत्वक्सिन्धूत्थैः समाक्षिकैः ॥
शिग्रुबीजयुतैर्वर्तिः शुक्रघ्नी शिग्रुवारिणा ॥ ८७ ॥

दक्षाण्डत्वगिति । दक्षाण्डः कुक्कुटः । समाक्षिकैरिति । माक्षिकं धातुमाक्षिकम् । शिग्रुवारिणा शिग्रुस्वरसेन । दक्षाण्डत्वगित्यादियोगचूर्णं मध्वक्तशलाकया च गृहीत्वाऽञ्जनं कार्यम् । एवं सर्वत्र चूर्णाञ्जने ॥ ८७ ॥

दक्षाण्डत्वक्शिलाशङ्खकाचचन्दनगैरिकैः ॥
तुल्यैरञ्जनयोगोऽयं पुष्पार्मादिविलेखनः ॥ ८८ ॥

सुगमम् ॥ ८८ ॥

अव्रणे तथैकपटलगते द्वित्रादिपटलगते वा कर्कशे वा सव्रणे शुक्रे घर्षणमाह—

शिरीषबीजमरिचपिप्पलीसैन्धवैरपि ॥
शुक्रस्य घर्षणं कार्यमथवा सैन्धवेन च ॥ ८९ ॥

सैन्धवेनेति । श्लक्ष्णखण्डेन ॥ ८९ ॥

गृहीत्वा नक्तमालस्य फलचूर्णं सुभावितम् ॥ ९० ॥
रसेन हि पलाशस्य कुसुमोत्थेन धीमता ॥
वर्तिर्नेत्राञ्जने योज्या अशेषकुसुमापहा ॥ ९१ ॥

सुगमम् ॥ ९० ॥ ९१ ॥

सैन्धवत्रिफलाकृष्णाकटुकाशङ्खनाभयः ॥
सताम्ररजसो वर्तिः पिष्टा शुक्रविनाशनी ॥ ९२ ॥

सुगमम् ॥ ९२ ॥

क्षुण्णपुंनागपत्रेण परिभावितवारिणा ॥
श्यामाकाथाम्बुना वाऽथ सेचनं कुसुमापहम् ॥ ९३ ॥

श्यामाकाथाम्बुनेति । श्यामाकाथ एवाम्बु तेन । श्यामा श्यामलता । अत्र मध्वपि प्रक्षेपम् । **कुसुमापहमिति** । कुसुमं शङ्खेन्दुकुन्दकुसुमसमवर्णशुक्लं तन्नाशनम् ॥ ९३ ॥

शङ्खस्य भागाश्चत्वारस्ततोऽर्धेन मनःशिला ॥
मनःशिलार्धं मरिचं मरिचार्धेन सैन्धवम् ॥ ९४ ॥
एतच्चूर्णाञ्जनं श्रेष्ठं शुक्रलेखनमुत्तमम् ॥
पिच्चटे मधुना योज्यमर्बुदे मस्तुना तथा ॥ ९५ ॥

शङ्खस्येति । शङ्खनाभिः(भेः) । एवं सर्वत्र ग्राह्या एकोत्तरमात्रया द्विगुणमात्रया वा न्यूनाधिकमात्रया वा । योगानां काचिद्विशिष्टा शक्तिः संपद्यते । ऋषय एव जानन्ति पुरुषोत्प्रेक्षाणामगम्यत्वात् ॥ ९४ ॥ ९५ ॥

ताप्यं मधुकसारो वा बीजं चाक्षस्य सैन्धवम् ॥
मधुनाऽञ्जनयोगाः स्युश्चत्वारः शुक्रशान्तये ॥ ९६ ॥

ताप्यं स्वर्णमाक्षिकम् । **बीजं चाक्षस्येति** । विभीतकस्य फलमध्यम् ॥ ९६ ॥

वटक्षीरेण संयुक्तं श्लक्ष्णं कर्पूरजं रजः ॥
क्षिप्रमञ्जनतो हन्ति शुक्रं चापि घनोन्नतम् ॥ ९७ ॥

सुगमम् ॥ ९७ ॥

तालस्य नारिकेलस्य तथैवारुष्करस्य च ॥
करीरस्य च वंशानां कृत्वा क्षारं परिस्रुतम् ॥ ९८ ॥
करभास्थिकृतं चूर्णं क्षारेण परिभावितम् ॥
सप्तकृत्वोऽष्टकृत्वो वा सूक्ष्मचूर्णं तु कारयेत् ॥ ९९ ॥
एतच्छुक्रेष्वसाध्येषु कृष्णीकरणमुत्तमम् ॥
यानि शुक्राणि साध्यानि तेषां परममञ्जनम् ॥ १०० ॥

तालवृक्षस्य च्छटा । नारिकेलस्य फलास्थि । अरुष्करफलम् । वंशकरीरस्य प्राक्स्थुण्डकम् । एतत्सर्वं दग्ध्वा भस्म ग्राह्यम् । तच्च भाव्यद्रव्यसमं गृहीत्वा चतुर्गुणेन षड्गुणेन वाऽम्बुना निष्क्वाथ्यार्धशेषे पुनरेकविंशतिवारान्परिस्राव्य स्वच्छेन तेनाम्बुना सप्ताष्टौ वा वारान्करभास्थिचूर्णं भाव्यम् । एतच्चूर्णं मध्वक्तशलाकया संगृह्य शुक्रदेशं घर्षयेत् । ततस्त्रिफलाकाथेनाक्षिप्रक्षालनामिति कर्ममार्गः । **क्षारेणेति** । क्षाराम्बुना । शुक्रेष्वसाध्येषु कृष्णीकरणमित्यनेनासाध्यशुक्रस्य विवर्णनाशनं परमेतन्न पुनः शुक्रनाशनमिति दर्शयति । अत्र शुक्राणि साध्यानीति पाठ एव युक्तो न तु शुक्राण्यसाध्यानीति तेषां परममञ्जनमित्यभिधानात् । अञ्जनस्य हि परमत्वं साध्यशुक्रस्य साधनेन संगतम् । ॥ ९८ ॥ ९९ ॥ १०० ॥

पटोलाद्यं घृतमाह—

पटोलं कटुकां दार्वीं निम्बं वासां फलत्रिकम् ॥
दुरालभां पर्पटकं त्रायन्तीं च पलोन्मिताम् ॥ १०१ ॥
प्रस्थमामलकानां च क्वाथयेन्नल्वणेऽम्भसि ॥
पादशेषे रसे तस्मिन्घृतप्रस्थं विपाचयेत् ॥ १०२ ॥
कल्कैर्भूनिम्बकुटजमुस्तयष्ट्याह्वचन्दनैः ॥
सपिप्पलीकैस्तत्सिद्धं चक्षुष्यं शुक्रयोर्हितम् ॥ १०३ ॥
घ्राणकर्णाक्षिवर्त्मत्वङ्मुखरोगव्रणापहम् ॥
कामलाज्वरवीसर्पगण्डमालाहरं परम् ॥ १०४ ॥

कुटजस्य फलम् । शुक्रयोरिति । सव्रणाव्रणयोः ॥ १०१ ॥१०२॥१०३॥१०४॥

कृष्णाविडङ्गमधुयष्टिकसिन्धुजन्म-
　विश्वौषधैः पयसि सिद्धमिदं छगल्याः ॥
तैलं नृणां तिमिरशुक्रशिरोक्षिशूल-
　पाकात्ययाञ्जयति नस्यविधौ प्रयुक्तम् ॥ १०५ ॥

सुगमम् । कृष्णाद्यं तैलम् ॥ १०५ ॥

सैन्धवं वाजिपादं च गोरोचनसमन्वितम् ॥
सेलुत्वग्रससंयुक्तं पूरणं चाजकापहम् ॥ १०६ ॥

वाजिपादमपराजिताऽश्वखुरो वा । अनेन प्रचारः । सेलुर्बहुवारः ॥ १०६ ॥

शशकस्य शिरःकल्के शेषाङ्ककथिते जले ॥
घृतस्य कुडवं पक्वं पूरणं चाजकापहम् ॥ १०७ ॥

शेषाङ्ककथिते जल इति । शेषाङ्कपाकार्थं पानीयशरावाः षोडश । शेषशरावाश्चत्वारः । शशकाद्यं घृतम् ॥ १०७ ॥

शशकस्य कषायेण सर्पिषः कुडवं पचेत् ॥
यष्टीप्रपौण्डरीकस्य कल्केन पयसा समम् ॥ १०८ ॥
छागल्याः पूरणाच्छुक्रक्षतपाकात्ययाजकाः ॥
हन्ति भ्रूशङ्खशूलं च दाहरागौ विशेषतः ॥ १०९ ॥

शशकस्य कषायेणेति । आकृतिमानाच्छशकस्य गुडकमेकम् । अत्र क्वाथार्थं जलस्य शरावा द्वादश शेषशरावास्त्रयः किंवा शरावाः षोडश शेषाश्चत्वारः । अनेन प्रचारः ॥ १०८ ॥ १०९ ॥

---

१ घ. °वर्णत्व° । १ क. घ. °षाये,तु स° ।

न विना शोणितं शुक्रक्षतपाकात्ययाजकाः ॥
भवन्ति रुधिरं तेषु जलौकोभिरतो हरेत् ॥ ११० ॥

सुगमम् । कृष्णजेषु ॥ ११० ॥

अतः परं दृष्टिजानां रोगाणां चिकित्सितम्—

मूलं दृष्टिविनाशस्य तिमिरं समुदाहृतम् ॥
ऋषिभिस्त्वरितं तस्मात्तस्य कुर्याच्चिकित्सितम् ॥ १११ ॥

सुगमम् ॥ १११ ॥

एकदेशे तु यो दोषो दृष्ट्यां तिष्ठति पिण्डितः ॥
यत्संस्थानः स भवति तादृशं तेन पश्यति ॥
तृतीये पटले काचश्चतुर्थे नीलिकाद्वयम् ॥ ११२ ॥

सुगमम् ॥ ११२ ॥

इदानीं मन्दधियां सुखस्मरणाय साध्यादिभेदमाह—

साध्यमप्राप्तरागं स्यात्तिमिरं च क्रियावतः ॥
याप्यं संप्राप्तरागं स्याद्वर्ज्यं पटलतां गतम् ॥ ११३ ॥

आद्यं पटलमाश्रितं तिमिरमरागि साध्यं द्वितीये रागिकृतं तृतीये संप्राप्तरागं याप्यम् ॥ ११३ ॥

त्रिफलाघृतं मधु यवाः पादाभ्यङ्गः शतावरीमुद्गाः ॥
चक्षुष्यः संक्षेपाद्वर्गः कथितो भिषग्भिरयम् ॥ ११४ ॥

त्रिफलाघृतमिति । त्रिफलाचूर्णकाथादिना घृतं पक्वम् । अथवा त्रिफला चक्षुष्या तथा घृतं चक्षुष्यं तच्च पुराणं ग्राह्यमिति भिन्ना पदद्वयी ।

तथा च सुश्रुतः—

"घृतं पुराणं त्रिफलां शतावरीं पटोलमुद्गामलकान्यवानपि ।
निषेवमाणस्य नरस्य यत्नतो भयं सुघोरात्तिमिरान्न विद्यते" इति ॥११४॥

आहारोपयोगिचक्षुष्यशाकान्याह—

जीवन्तिशाकं सुनिषण्णकं च सतण्डुलीयं वरवास्तुकं च ॥
चिल्ली तथा मूलकपोतिका च दृष्टेर्हितं शाकुनजाङ्गलं च ॥ ११५ ॥

जीवन्तिशाकं कर्णाटदेशे प्रसिद्धं डोडीका, इति लोके । सुनिषण्णकं चतुष्पत्राः । अन्ये शिखिलिकामाहुः । वरवास्तुकं ट(प)क्कवास्तुकम् । चिल्ली चिल्लाशाकम् । चिल्ली गौडवास्तुकम् । मूलकपोतिका चेति । चातिका । शाकुनिकं च जाङ्गलं शाकुनिमांसम् ।

१ क. ष. साध्यं किंचित्सरा ।

शा(शा)कुनजाङ्गलमिति पाठान्तरे मांसमिति शेषः । शाकुनं लावादिकम् । जाङ्गला एणहरिणादयः । तद्भवं जाङ्गलम् ॥ ११५ ॥

पटोलकर्कोटककारवेल्लवार्ताकतर्कारिकरीरजानि ॥
शाकानि शिग्र्वार्तगलानि चैव हितानि दृष्टेर्घृतसाधितानि ॥ ११६ ॥

तर्कारी, अरणिका । करीरो गूढपत्रो मरुजस्तरुः । शिग्रुः सौभाञ्जनकः । आर्तगलो नीलसहचरः ॥ ११६ ॥

तिमिरं रागतां याति रागात्काचत्वमेति च ॥
काचात्संजायते नीली तदाऽन्धो जायते नरः ॥ ११७ ॥

सुगमम् ॥ ११७ ॥

संशमनमाह—

लिह्यात्सदा वा त्रिफलां सुचूर्णितां
घृतप्रगाढां तिमिरेऽथ पित्तजे ॥
समीरजे तैलयुतां कफात्मके
मधुप्रगाढां विदधीत युक्तितः ॥ ११८ ॥

सदेति नित्यग आवस्थिके च काल इत्यर्थः । घृतप्रगाढामिति । लेहोक्तमानाधिकं घृतं युक्तम् । पित्तज इत्यत्रानुक्तमपि रक्तजतिमिरे बोद्धव्यम् । तत्रापि घृतेन त्रिफलाप्रयोगः ।

केचित्—"सदाऽवलिह्यात्त्रिफलां सुचूर्णितां घृतप्रगाढां तिमिरार्दितो नरः ।
कफाभिभूतः खलु तैलसंयुतां मधुप्रगाढामपि वा प्रयोजयेत्" ॥

इतीदृशं पाठं पठन्ति । स च जैज्जटाचार्येण दूषितः । तस्मात्पूर्वपाठ एव न्याय्यः । युक्तित इति । मात्रया मात्रया त्रिफलाचूर्णं गृहीत्वा लिह्यादित्यर्थः ॥ ११८ ॥

कल्कः क्वाथोऽथ वा चूर्णस्त्रिफलाया निषेवितः ॥
मधुना हविषा वाऽपि समस्ततिमिरान्तकृत् ॥ ११९ ॥

सुगमम् ॥ ११९ ॥

यस्त्रैफलं चूर्णमपथ्यवर्जी सायं समश्नाति हविर्मधुभ्याम् ॥
स मुच्यते नेत्रगतैर्विकारैर्भृत्यैर्यथा क्षीणधनो मनुष्यः ॥ १२० ॥

सुगमम् ॥ १२० ॥

सघृतं वा वराक्वाथं शीलयेत्तिमिरामयी ॥ १२१ ॥

सुगमम् ॥ १२१ ॥

---

१ घ. 'रातुरो न' ।

त्रिफलायाः कषायेण प्रातर्नयनधावनात् ॥
जाता रोगा विनश्यन्ति न भवन्ति कदाचन ॥ १२२ ॥

सुगमम् ॥ १२२ ॥

जलगण्डूषैः प्रातर्बहुशोऽम्भोभिः प्रपूर्य मुखरन्ध्रम् ॥
निर्दयमुक्षन्नक्षि क्षपयति तिमिराणि ना सद्यः ॥ १२३ ॥

सुगमम् ॥ १२३ ॥

भुक्त्वा पाणितलं घृष्ट्वा चक्षुषोर्यदि दीयते ॥
अचिरेणैव तद्वारि तिमिराणि व्यपोहति ॥ १२४ ॥

सुगमम् ॥ १२४ ॥

रविरिव भूगततिमिरं विनिहन्ति नावनात्सर्पिः ॥
शतवर्षस्थितकठिनं सप्ताहादञ्जनान्नियतम् ॥ १२५ ॥

सुगमम् ॥ १२५ ॥

सुखावतीवर्तिमाह—

कतकस्य फलं शङ्खं सैंधवं त्र्यूषणं सिता ॥
फेनो रसाञ्जनं क्षौद्रं त्रिडङ्गानि मनःशिला ॥ १२६ ॥
सर्वमेतत्समं कृत्वा छागक्षीरेण पेषयेत् ॥
तिमिरं पटलं काचमर्म शुक्रं व्यपोहति ॥
कण्डूक्लेदार्बुदं हन्ति मलं चाऽऽशु सुखावती ॥ १२७ ॥

इयं वर्तिः सपित्तान्वये तिमिरे भद्रा । क्षौद्रमत्राञ्जनार्थम् । सर्वमेतत्सममित्यादिश्लोकस्य स्थाने कुक्कुटाण्डकपालानि वर्तिरेषा व्यपोहतीति पाठान्तरम् ॥ १२६ ॥ १२७॥

चन्द्रोदयां वर्तिमाह—

हरीतकी वचा कुष्ठं पिप्पली मरिचानि च ॥ १२८ ॥
विभीतकस्य मज्जा च शङ्खनाभिर्मनःशिला ॥
सर्वमेतत्समं कृत्वा छागक्षीरेण पेषयेत् ॥ १२९ ॥
नाशयेत्तिमिरं कण्डूपटलान्यर्बुदानि च ॥
अधिकानि च मांसानि यश्च रात्रौ न पश्यति ॥ १३० ॥
अपि त्रिवार्षिकं पुष्पं मासेनैकेन नाशयेत् ॥
चन्द्रोदया नाम वर्तिर्नृणां दृष्टिविशोधनी[3] ॥ १३१ ॥

---

१ क. घ. °वनं सर्पिः । २ घ. शरत्° । ३ क. घ. °ष्टिप्रसादनी ।

इयं वर्तिः कफवातजतिमिरे भद्रा । अत्राञ्जनं जलेन । चन्द्रोदया नाम वर्तिः ॥ ॥ १२८ ॥ १२९ ॥ १३० ॥ १३१ ॥

दिवा न तु प्रयोक्तव्यं नेत्रयोस्तीव्रमञ्जनम् ॥
विरेकदुर्बलं चक्षुरादित्यं प्राप्य सीदति ॥ १३२ ॥
तस्मात्स्राव्यं निशायां तु ध्रुवमञ्जनमिष्यते ॥
रात्रिः स्वप्नगुणाच्चक्षुः पुष्यत्यञ्जनकर्षितम् ॥ १३३ ॥

सुगमम् ॥ १३२ ॥ १३३ ॥

यथा हि कनकादीनां मणीनां विविधात्मनाम् ॥
धौतानां [1]विविधा शुद्धिस्तैलचेलकरादिभिः ॥ १३४ ॥
एवं नेत्रेषु मर्त्यानामञ्जनाश्चोतनादिभिः ॥
दृष्टिर्निराकुला भाति निर्मले नभसीन्दुवत् ॥ १३५ ॥

सुगमम् ॥ १३४ ॥ १३५ ॥

हरीतक्यादिवर्तिमाह—

हरीतकी हरिद्रा च पिप्पल्यो लवणानि च ॥
कण्डूतिमिरजिद्वर्तिर्न क्वचित्प्रतिहन्यते ॥ १३६ ॥

इयं वर्तिः कफजे तिमिरे हिता । लवणानि चेति । तत्र चक्षुष्यत्वात्सैन्धवम् । जातौ(व्यक्तौ) बहुवचनम् । अत्र क्वचिन्न प्रतिहन्यत इत्यनेन पित्तादप्यनिवार्यतामस्य दर्शयति ॥ १३६ ॥

त्रिफला कुक्कुटाण्डत्वक्सकासीसमयोरजः ॥
नीलोत्पलं विडङ्गानि फेनं च सरितां पतेः ॥ १३७ ॥
आजेन पयसा पिष्ट्वा भावयेत्ताम्रभाजने ॥
सप्तरात्रस्थितं भूयः पिष्ट्वा क्षीरेण वर्तयेत् ॥
एषा दृष्टिप्रदा वर्तिरन्धस्याभिन्नचक्षुषः ॥ १३८ ॥

भावयेदिति । स्थापयेत् । क्षीरेणेति । आजेनैव ॥ १३७ ॥ १३८ ॥

कुसुमिकावर्तिमाह—

अशीतिस्तिलपुष्पाणि षष्टिः पिप्पलितण्डुलाः ॥ १३९ ॥
जातीपुष्पाणि पञ्चाशन्मरिचानि च षोडश ॥
एषा कुसुमिकावर्तिर्गतं चक्षुर्निवर्तयेत् ॥ १४० ॥

कुसुमिकावर्तिः प्रचरति ॥ १३९ ॥ १४० ॥

---

१ क. घ. विमला ।

चन्दनत्रिफलापूगपलाशतरुशोणितैः ॥
जलपिष्टैरियं वर्तिरशेषतिमिरापहा ॥ १४१ ॥

पलाशतरुशोणितं पलाशपुष्पस्वरसः ॥ १४१ ॥

व्योषोत्पलाभयाकुष्ठतार्क्ष्यैर्वर्तिः कृता हरेत् ॥
अर्बुदं पटलं काचं तिमिरार्माश्रुनिस्रुतिम् ॥ १४२ ॥

सुगमम् ॥ १४२ ॥

त्र्यूषणं त्रिफलावक्रसैन्धवालमनःशिलाः ॥
क्लेदोपदेहकण्डूघ्नी वर्तिः शस्ता कफापहा ॥ १४३ ॥

वक्रं तगरपादिका ॥ १४३ ॥

एकगुणा मागधिका द्विगुणा च हरीतकी सलिलपिष्टा ॥
वर्तिरियं नयनसुखा तिमिरार्मपटलकाचाश्रुहरी ॥ १४४ ॥

सुगमम् ॥ १४४ ॥

चन्द्रप्रभामाह—

अञ्जनं श्वेतमरिचं पिप्पली मधुयष्टिका ॥
विभीतकस्य मज्जा तु शङ्खनाभिर्मनःशिला ॥ १४५ ॥
एतानि समभागानि अजाक्षीरेण पेषयेत् ॥
छायाशुष्कां कृतां वर्तिं नेत्रेषु च प्रयोजयेत् ॥ १४६ ॥
अर्बुदं पटलं काचं तिमिरं रक्तराजिकाम् ॥
अधिमांसं मलं चैव यश्च रात्रौ न पश्यति ॥
वर्तिश्चन्द्रप्रभा नाम जात्यन्धमपि शोधयेत् ॥ १४७ ॥

अञ्जनं रसाञ्जनम्। श्वेतमरिचं सौभाञ्जनबीजम्। एवं सर्वत्र॥ १४५॥ १४६॥ १४७॥

नागार्जुनपादानामञ्जनमाह—

त्रिफलाव्योषसिन्धूत्थयष्टीतुत्थरसाञ्जनम् ॥
प्रपौण्डरीकं जन्तुघ्नं लोध्रं ताम्रं चतुर्दशम् ॥ १४८ ॥
द्रव्याण्येतानि संचूर्ण्य वर्तिः कार्या नभोम्बुना ॥
नागार्जुनेन लिखिता स्तम्भे पाटलिपुत्रके ॥ १४९ ॥
नाशनी तिमिराणां च पटलानां तथैव च ॥
सद्यः प्रकोपं स्तन्येन स्त्रिया विजयते ध्रुवम् ॥ १५० ॥
किंशुकस्वरसेनाथ पैलुयं पुष्पकरक्तताः ॥
अञ्जनाल्लोध्रतोयेन आसन्नतिमिरं जयेत् ॥ १५१ ॥

---

१ क. घ. मध्यं । २ क. नाशयेत् ।

चिरं संछादिते नेत्रे बस्तमूत्रेण संयुता ॥
उन्मीलयत्यकृच्छ्रेण प्रसादं चाधिगच्छति ॥ १५२ ॥

जन्तुघ्नं विडङ्गम् । स्तन्यादिविशिष्टद्रवोपादानमञ्जनार्थम् । वर्तिस्तु सर्वत्रैव नभोऽम्बुना कार्या । किंशुकस्वरसेन किंशुकपुष्पस्वरसेन । नागार्जुनवर्तिः ॥ १४८ ॥१४९॥ ॥ १५० ॥ १५१ ॥ १५२ ॥

पिप्पलीं सतगरोत्पलपत्रां वर्तयेत्समधुकां सहरिद्राम् ॥
एतया सततमञ्जयितव्यं यः सुपर्णसममिच्छति चक्षुः ॥ १५३ ॥

तगरं तगरपादिका । उत्पलपत्रमुत्पलपुष्पपत्रम् । सुपर्णसममिति । सुपर्णो गरुडः सुपर्णसमत्वं नयनस्य दूरदर्शनत्वेनोक्तम् ॥ १५३ ॥

व्योषायश्चूर्णसिन्धूत्थत्रिफलाञ्जनसंस्कृता ॥
गुटिका जलपिष्टेयं कोकिला तिमिरापहा ॥ १५४ ॥

सुगमम् ॥ १५४ ॥

हरिद्रामलकीकृष्णकेतकश्वेतसर्षपैः ॥
व्योमवारियुता वर्तिः सर्वनेत्रामयापहा ॥ १५५ ॥

सुगमम् ॥ १५५ ॥

व्याघ्रीमुस्ताम्बुयष्ट्याह्वैः पिप्पलीसैन्धवान्वितैः ॥
अजाक्षीरोषितैस्ताम्रे वर्तिः सर्वाक्षिरोगनुत् ॥ १५६ ॥

सुगमम् ॥ १५६ ॥

हरिद्रा निम्बपत्राणि पिप्पल्यो मरिचानि च ॥ १५७ ॥
विडङ्गं भद्रमुस्तं च सप्तमं विश्वभेषजम् ॥
सर्वाणि समभागानि गवां मूत्रेण पेषयेत् ॥ १५८ ॥
कोलास्थिमात्रां गुटिकां छायाशुष्कां प्रकारयेत् ॥
वारिणा तिमिरं हन्ति मधुना पटलं तथा ॥ १५९ ॥
सिन्ध्वम्भसा च कण्डूं च स्त्रीस्तन्येन तु वेदनाम् ॥
सद्यः कोपं तु क्षीरेण किंशुकेन च पैच्चटम् ॥ १६० ॥

सुगमम् ॥ १५७ ॥ १५८ ॥ १५९ ॥ १६० ॥

त्रीणि कटूनि करञ्जफलानि द्वे रजनी सह सैन्धवकेन ॥
बिल्वतरोर्वरुणस्य च मूलं वारिधरं दशमं प्रवदन्ति ॥ १६१ ॥
हन्ति तमस्तिमिरं पटलं च पिच्चटशुक्रमथार्जुनकं च ॥
अञ्जनकं जनरञ्जनकं च दृक्क न नश्यति वर्षशतं च ॥ १६२ ॥

१ क. घ. °रिचरं ।

द्वे रजनी इति प्रयोगो रजनीशब्दस्य ह्रस्वेकारान्तस्य सद्भावात्साधुः। वारिधरपाठे मुस्तकम्। तमस्तिमिरमिति। आन्ध्यकरत्वेन तमसः सधर्मकं तिमिरम् ॥ १६१ ॥ १६२ ॥

नीलोत्पलं विडङ्गानि पिप्पली रक्तचन्दनम् ॥
अञ्जनं सैन्धवं चैव सद्यस्तिमिरनाशनम् ॥ १६३ ॥

सुगमम् ॥ १६३ ॥

पत्रगैरिककर्पूरयष्टीनीलोत्पलाञ्जनम् ॥
नागकेसरसंयुक्तमशेषतिमिरापहम् ॥
त्रिधैवाञ्जनसंयोगो गुटिकारसचूर्णतः ॥ १६४ ॥

सुगमम् ॥ १६४ ॥

संगृह्योपरतानलक्तकरसेनाऽऽमृज्य गण्डूपदा-
ल्लाँक्षाराञ्जिततूलवर्तिनिहितान्यष्टीमधून्मिश्रितान् ॥
प्रज्वाल्योत्तमसर्पिषाऽनलशिखासंतानजं कज्जलं
दूरासन्नदिवानिशान्धतिमिरप्रध्वंसकृच्चोदितम् ॥ १६५ ॥

उपरतान्मृतान्। आमृज्य संनीय। गण्डूपदांश्चूर्णितान्। लाक्षाराञ्जिततूलमलक्तकम्। उत्तमसर्पिषा गव्यघृतेन ॥ १६५ ॥

भूमौ निघृष्टयाऽङ्गुल्या चाञ्जनं शमनं तयोः ॥
तिमिरकाचार्महरं धूमिकायाश्च नाशनम् ॥ १६६ ॥

एतत्कज्जलेन कोष्णेनाञ्जनम्। तयोरिति। दिवान्ध्यरात्र्यान्ध्ययोः ॥ १६६ ॥

त्रिफलाभृङ्गमहौषधमध्वाज्यच्छागपयसि गोमूत्रे ॥
नागं सप्तनिषिक्तं करोति गरुडोपमं चक्षुः ॥ १६७ ॥

अत्र त्रिफलायाः क्वाथः। भृङ्गराजस्य स्वरसः। महौषधस्य क्वाथः कल्को वा। नागं सीसकम्। त्रिफलाक्वाथादावेकस्मिन्सप्तधा भावयित्वा सीसकशलाकां कुर्यात्। तया तिमिरहराञ्जनलिप्तया केवलया वा घृष्टयाऽञ्जनं भाविप्रयोगानुकारात् ॥ १६७ ॥

त्रिफलसलिलतोये भृङ्गराजद्रवे च
हविषि च विषकल्के क्षीर आजे मधूग्रे ॥
प्रतिदिनमथ तप्तं सप्तधा सीसमेकं
प्रणिहितमथ पश्चात्कारयेत्तच्छलाकाम् ॥ १६८ ॥
सवितुरुदयकाले साञ्जना व्यञ्जना वा
करिकरिकसमेतानर्मपैच्छिल्यरोगान् ॥
असितसितसमुत्थान्संधिवर्त्माभिजाता-
न्हरति नयनरोगान्सेव्यमाना शलाका ॥ १६९ ॥

---

१ क. घ. 'रान्तकृत्। त्रि'।

विषकल्क इति। विषं मारकद्रव्यम्। **मधूग्र इति**। प्रवरे मधुनि व्यवहारात्। साञ्जना तिमिरहराञ्जनसहिता। व्यञ्जना तद्रहिता॥ १६८॥ १६९॥

दद्यादुशीरनिर्यूहे चूर्णितं कणसैन्धवम्॥ १७०॥
तत्स्रुतं सघृतं भूयो यावत्क्षौद्रं क्षिपेद्घने॥
शीते चास्मिन्हितमिदं सर्वजे तिमिराञ्जनम्॥ १७१॥

उशीरपलस्य क्वाथः। स च कणासैन्धवघृतानि मिलित्वा पादिकान्यष्टमांशे वा दत्त्वा पुनः पाकाद्घनः कार्यः। शीते तत्र पादिकमधुप्रक्षेपः। **वैद्यप्रसारके** तु लिखितम्—उशीरपलद्वयम्। जलशरावाः ४ शेषशरावः १ पूते प्रक्षेपः कणासैन्धवयोः प्रत्येकं प्रत्येकं माषाः ८ घृतकर्षः १ पुनः पक्के घने मधुकर्षः १ रसक्रियाञ्जनमिति॥ १७०॥ ॥ १७१॥

धात्रीरसाञ्जनक्षौद्रसर्पिर्भिस्तु रसक्रिया॥
पित्तानिलाक्षिरोगघ्नी तैमिर्यपटलापहा॥ १७२॥

धात्रीक्काथे रसाञ्जनचूर्णं घृतं च पुनः पाकाद्रसक्रिया साध्या शीते मधुप्रक्षेपः। मानं पूर्वयोगवत्॥ १७२॥

शृङ्गवेरं भृङ्गराजं यष्टीतैलेन मिश्रितम्॥
नस्यमेतेन दातव्यं महापटलनाशनम्॥ १७३॥

यष्टीमधुसाधिततैलेन मिश्रितं शृङ्गवेरभृङ्गराजचूर्णं नस्यं किंवा भृङ्गराजस्य स्वरससमेन तैलेन मिश्रितेन शृङ्गवेरयष्ट्योश्चूर्णं प्रक्षिप्य नस्यम्॥ १७३॥

श्लैष्मिके लिङ्गनाशे शस्त्रकर्म निर्दिशन्नाह—

लिङ्गनाशे कफोद्भूते यथावद्बुद्धिपूर्वकम्॥
विद्ध्वा दैवकृते छिद्रे नेत्रं स्तन्येन सेचयेत्॥ १७४॥

लिङ्ग्यते ज्ञायतेऽनयेति व्युत्पत्त्या लिङ्गशब्देन दृष्टिरुच्यते। तस्या नाशो लिङ्गनाशस्तस्मिन्। कफोद्भूत इत्यनेन च तेजःपित्तजश्च विद्धो न सिध्यतीति। **सुश्रुतेऽप्युक्तम्**—

"श्लैष्मिके लिङ्गनाशे तु कर्म वक्ष्यामि सिद्धये।
न चेदर्धेन्दुघर्माम्बुबिन्दुमुक्ताकृतिः स्थिरः॥
विषमो वा तनुर्मध्ये राजिमान्वा बहुप्रभः।
दृष्टिस्थो लक्ष्यते दोषः सरुजो वा सलोहितः" इति॥

दैवकृते छिद्र इति। अपाङ्गवर्तिनः शुक्लभागस्य मध्ये यत्तद्दैवकृतं छिद्रं तस्मिन्। यदुक्तं **सुश्रुते**—

"मतिमाञ्शुक्लभागौ द्वौ कृष्णान्मुक्त्वा त्वपाङ्गतः।
उन्मील्य नयने सम्यक्शिराजालविवर्जिते॥

नाधो नोर्ध्वं न पार्श्वाभ्यां छिद्रे दैवकृते ततः ।
शलाकया *ताम्रमय्या व्यधयेद्यववक्त्रया" इति ॥

अस्यार्थः । कृष्णात्कृष्णमण्डलात्प्रभृति द्वौ शुक्लभागौ त्यक्त्वाऽपाङ्गपक्षे, एकं शुक्लभागं त्यक्त्वा मध्ये दैवकृतं यच्छिद्रमस्ति । छिद्रमिव च्छिद्रं कर्णच्छिद्रवन्न परमार्थतश्छिद्रमस्ति तस्मिन्विध्येदिति । व्यधश्च तथा कर्तव्यो यथैकैव परं विछिद्यते त्वक्। सम्यग्विद्धलिङ्गं च सुश्रुत एवोक्तम् । तद्यथा—वारिबिन्द्वागमः +सम्यक्शब्दस्य व्यधने भवेदिति । असम्यग्विद्धे तु शोणितागमादि ॥ १७४ ॥

ततो दृष्टेषु रूपेषु शलाकामाहरेच्छनैः ॥

सुगमम् ॥

शलाकामाहृत्य किं कुर्यादित्याह—

नयनं सर्पिषाऽभ्यज्य वस्त्रपट्टेन वेष्टयेत् ॥

वस्त्रपट्टेन वेष्टयेदिति । सद्यः क्षतरोपणं लोध्ररक्तचन्दनत्रिफलापिण्डं दत्त्वा वस्त्रेण वेष्टनम् । महाराष्ट्रकास्तु धत्तूरमूलपिण्डं दत्त्वा वस्त्रेण वेष्टयन्ति ॥

ततो गृहे निराबाधे शयीतोत्तान एव च ॥ १७५ ॥

निराबाधे धूमवातातपरहिते । उत्तानशयनं दृष्टेर्ऋजुकरणार्थम् ॥ १७५ ॥

उद्गारकासक्षवथुष्ठीवनोत्कम्पनानि च ॥
तत्कालं नाऽऽचरेदूर्ध्वं यन्त्रणा स्नेहपीतवत् ॥ १७६ ॥

क्षवथुः क्षुत् । तत्कालमिति । यावच्छलाका नेत्रे तिष्ठति । तत ऊर्ध्वं यन्त्रणा पीतस्नेहस्येवाऽऽहाराचारनियमः स्नेहपानोक्तः कार्य इत्यर्थः ॥ १७६ ॥

त्र्यहात्त्र्यहाच्च धावेत कषायैरनिलापहैः ॥

धावेत प्रक्षालयेत् । अनिलापहैरेरण्डमूलादिवातापहचक्षुष्यद्रव्यैः क्षीराम्बुसाधितैः ॥

प्रक्षालनानन्तरं किं कर्तव्यमित्याह—

वायोर्भयात्त्र्यहादूर्ध्वं स्वेदयेदक्षि पूर्ववत् ॥ १७७ ॥

पूर्ववदिति । अस्वेद्यामपि दृष्टिं वस्त्रेणाऽऽच्छाद्य बाह्यतो मृदु स्वेदयेद्वातश्लेष्मजयायेत्यर्थः ॥ १७७ ॥

दशाहमेवं संयम्य हितं दृष्टिप्रसादनम् ॥
पश्चात्कर्म तु सेवेत लघ्वन्नं चापि मात्रया ॥ १७८ ॥

एवमुत्तानशयनादिना दशाहं नियम्य तदनन्तरं दृष्टिप्रसादनमञ्जनादि हितम् । पश्चात्कर्म तु सेवेतेति । दशाहात्परतो व्यथासद्भावे वातहरक्वाथधावनस्वेदनादि सेवेत किंवा यद्दृष्टिप्रसादनं दृष्टिनैर्मल्यजननं पश्चात्कर्म नावनसेकाश्च्योतनतर्पणपुटपाकशिरोबस्त्यभ्यञ्जनप्रभृति तत्सेवेतेति योज्यम् । लघ्वन्नं चापीत्यत्र चकारो दशाहाभ्यन्तरेऽपि लघ्वन्नविधिसमुच्चयार्थः ॥ १७८ ॥

---

* प्रयत्नेन विश्वस्तमिति सुश्रुतपाठः । + भवेच्छब्दस्तथा व्यधे, इति सुश्रुतपाठः ।

इदानीं दुष्टव्यधाहाराचारजान्रोगानाह—

रागः शोफोऽर्बुदं चोषो बुद्बुदं केकराक्षिता ॥
अधिमन्थादयश्चान्ये रोगाः स्युर्दुष्टवेधजाः ॥
अहिताचारतो वाऽपि

अर्बुदमर्बुदाकारः शोफः । चोष आचूष्यत इव वेदनाविशेषः । बुद्बुदं बुद्बुदाकारः शोफः । केकराक्षिता वक्रदृष्टिता । सूकराक्षितेति पाठान्तरे सूकरस्येवाधोदृष्टिता ॥

तत्र चिकित्सामाह—

यथास्वं तानुपाचरेत् ॥ १७९ ॥

यथास्वं यथात्मीयं यथादोषमित्यर्थः ॥ १७९ ॥

इदानीं कर्कशशलाकाजनिते शूले तथा दुष्टव्यधजे च [1]रोगे चिकित्सामुद्दिशन्नाह—

रुजायामक्षिरोगे वा भूयो योगान्निबोध मे ॥ १८० ॥

निबोध जानीहि । बुधिर्बोधन इति भौवादिकस्यायं प्रयोगः । न तु दैवादिकस्य बुध अवगमन इत्यस्य ॥ १८० ॥

कल्किता सघृता दूर्वा यवगैरिकसारिवाः ॥
मुखलेपे प्रयोक्तव्या रुजारागोपशान्तये ॥ १८१ ॥

सारिवोत्पलसारिवा । मुखलेप इति । नेत्रसमीपे ॥ १८१ ॥

पयस्यासारिवापत्रमञ्जिष्ठामधुकैरपि ॥
अजाक्षीरान्वितैर्लेपः सुखोष्णः पथ्य उच्यते ॥ १८२ ॥

पयस्याऽर्कपुष्पी क्षीरकाकोलीत्यन्ये । पत्रं पत्रकम् ॥ १८२ ॥

वातघ्नसिद्धे पयसि सिद्धं सर्पिश्चतुर्गुणे ॥
काकोल्यादिप्रतीवापं तद्युञ्ज्यात्सर्वकर्मसु ॥ १८३ ॥

वातघ्नानि भद्रदार्वादीनि । सर्वकर्मस्विति । नस्यलेपपानादिषु ॥ १८३ ॥

रुजारागयोर्द्वयोर्यद्यपि प्रतीकारः प्रस्तुतस्तथाऽपि प्रत्याबाधकरत्वेन केवलशूलस्यैव प्रतीकारं ब्रूते—

शाम्यत्येवं न चेच्छूलं स्निग्धस्विन्नस्य मोक्षयेत् ॥
ततः शिरां दहेच्चापि मतिमान्कीर्तितं यथा ॥ १८४ ॥

शिरामिति । लालाटीम् । दहेच्चापि मतिमान्कीर्तितं यथेति । शिरामेव दहेद्भ्रुवोरुपरि क्षौद्रादिना । उक्तं च सुश्रुते—क्षौद्रगुडस्नेहास्तु शिरास्नायुसंध्यस्थिगतानामिति ॥ १८४ ॥

दृष्टेरतः प्रसादार्थमञ्जने शृणु मे शुभे ॥ १८५ ॥

---

1 घ. रागे ।

अञ्जने इति । अञ्जनद्वयम् ॥ १८५ ॥

मेषशृङ्गस्य पुष्पाणि शिरीषधवयोरपि ॥
मालत्याश्चैव तुल्यानि मुक्तावैडूर्यमेव च ॥ १८६ ॥
अजाक्षीरेण संपिष्य ताम्रे सप्ताहमावपेत् ॥
प्रविधाय च तद्वर्तिं योजयेदञ्जने भिषक् ॥ १८७ ॥

मेषशृङ्गस्य पुष्पाणीति । मेषशृङ्गी मेढासिङ्गी[1] । मालती जाती । आवपेत्स्थापयेत् ॥ १८६ ॥ १८७ ॥

स्रोतोजं विद्रुमं फेनं सागरस्य मनःशिला ॥
मरिचानि च तद्वर्तीः कारयेद्वाऽपि पूर्ववत् ॥ १८८ ॥

स्रोतसि यत्समुत्थितं सिन्धुस्रोतसि वर्णासास्रोतसि वा यत्समुत्थितं तत्स्रोतोञ्जनम् । तल्लक्षणं विदेहेनोक्तम्—

"वल्मीकशिखराकारं भङ्गे नीलोत्पलद्युति ।
स्रोतोञ्जनं प्रशंसन्ति चक्षुर्वेदार्थचिन्तकाः" इति ॥

तद्गुणानाह—

"अञ्जनं मधुरं स्निग्धं कषायं लेखनं हिमम् ।
पित्तरक्तविषच्छर्दिहिक्कां हन्ति सुदृष्टिदम् ॥
तत्र स्रोतोञ्जनं श्रेष्ठं तस्मात्सौवीरकाञ्जनम्" इति ॥

स्रोतोञ्जनं सौवीराञ्जनमित्यन्ये । **विद्रुममिति** । प्रवालम् । **पूर्ववदिति** । अजाक्षीरेण पिष्ट्वा ताम्रपात्रेण सप्ताहं स्थापयित्वा वर्तीः[2] कुर्यादित्यर्थः । मेषशृङ्गस्येत्याद्येकं स्रोतोजमिति द्वितीयम् ॥ १८८ ॥

इदानीं दिवान्धे चूर्णाञ्जनमाह—

रसाञ्जनं रसक्षौद्रतालीसस्वर्णगैरिकैः ॥
गोशकृद्रससंयुक्तं पित्तोपहतदृष्टये ॥ १८९ ॥

रसेति । जातीपत्त्ररस इत्यर्थः । आमलकीपत्त्ररस इत्यन्ये । स्वर्णगैरिकं दक्षिणापथभवमुत्तमलोहितं रवकश्मटगैरिकं वा । अत्र द्रवद्रव्यैः कठिनद्रव्यभावनां विधाय चूर्णाञ्जनं कर्तव्यम् । पित्तोपहतदृष्टये पित्तविदग्धदृष्टये । **अन्ये** गुटिकाञ्जनमिदं वर्णयन्ति ॥ १८९ ॥

इदानीं दिनराज्यन्धयोर्गुटिकाञ्जनमाह—

नलिनोत्पलकिञ्जल्कं गोशकृद्रससंयुतम् ॥
गुटिकाञ्जनमेतत्स्याद्दिनरात्र्यन्धयोर्हितम् ॥ १९० ॥

---

१ घ. मेदशृङ्गी । २ घ. च. ता वर्तीः ।

नलिनादिभिर्गोशकृद्रसपिष्टैर्गुटिकाञ्जनं दिनरात्र्यन्धयोः पित्तकफविदग्धदृष्ट्यपरपर्याययोः प्रभावाद्धितम् । किंच पित्तविदग्धायां रात्रावञ्जनं श्लेष्मविदग्धायां दिवेति कालभेदः । नलिनमीषद्रक्तं पद्मम् । उत्पलं नीलोत्पलम् । किञ्जल्कः केसरः । स च नलिनोत्पलयोरेव । गोशकृद्रसो गोमयरसः । केचिद्गोशकृद्रसस्थाने गोयकृद्रसेति पठन्ति । गोशब्दस्य पशुवाचित्वादजादयो गृह्यन्ते । यकृद्रसः कालखण्डरस इति व्याख्यानयन्ति ॥ १९० ॥

इदानीं रात्र्यन्धे श्लेष्मविदग्धदृष्ट्यपरपर्याये दिवान्ध्ये(न्धे) पित्तविदग्धदृष्ट्यपरपर्याये चाञ्जनमाह—

नदीजशम्बित्रिकटून्यथाञ्जनं मनःशिला द्वे च *निशेऽगवां यकृत् ॥
सचन्दनेयं गुटिकाऽथ वाऽञ्जनं प्रशस्यते रात्रिदिनेष्वपश्यताम् ॥१९१॥

नदीजं सैन्धवं लवणम् । शम्बिशब्देनात्र हरिता मुद्गा ग्राह्याश्चक्षुष्यत्वात् । अन्ये शम्बिस्थाने शिम्बेति पाठं पठन्ति तत्रापि स एवार्थः । अञ्जनं रसाञ्जनं सौवीराञ्जनमित्यन्ये । अगवां छागादीनाम् । यकृदित्यस्य स्थाने शकृदिति पाठान्तरम् । चन्दनं रक्तचन्दनम् । गुटिकेति । वटीकृत्य । अथवाऽञ्जनमिति । चूर्णाञ्जनमथ वेत्यर्थः ॥१९१॥

कणा छागयकृन्मध्ये पक्वा तद्रसपेषिता ॥
अचिराद्धन्ति नक्तान्ध्यं तद्वत्सक्षौद्रमूषणम् ॥ १९२ ॥

पक्वोत्स्विन्ना । तद्रसपेषिता तदुत्स्वेदाम्बुना पिष्टा । तद्वदिति । छागयकृन्मध्य उत्स्विन्नं तद्रसपिष्टं च । ऊषणं मरिचम् ॥ १९२ ॥

इदानीं नक्तान्ध्ये कफविदग्धदृष्ट्यपरपर्याये प्रयोगमाह—

पचेत्तु गौधं हि यकृत्प्रकल्पितं सुपूरितं मागधिकाभिरग्निना ॥
निषेवितं तद्यकृदञ्जनेन वा निहन्ति नक्तान्ध्यमसंशयं खलु ॥ १९३ ॥

पचेदुत्स्वेदयेत् । प्रकल्पितं पाटितम् । अग्निनेत्यस्य स्थानेऽम्बुनेति पाठान्तरम् । अत्र गौधं हि यकृत्प्रकल्पितमित्यत्र गोधायकृदर्धपातमिति वा पाठश्छन्दःपूरणाय युक्तः । निषेवितं तद्यकृदिति । तथाभूतं यकृत्खादितमञ्जने तु सा पिप्पली नक्तान्ध्यं हन्तीति गदाधरः । तथाभूतं यकृद्भक्षितमञ्जनेन वा विहितं नक्तान्ध्यं शमयतीति कार्तिकः । प्रचारस्तु यकृत्कणाभ्यां मिलित्वाऽञ्जनमात्रेण । शकृदिति पाठान्तरम् । खलुशब्द एवकारार्थे । असंशयमेवेत्यर्थः ॥ १९३ ॥

अतः परं घृतानि कथ्यन्ते—

* अत्र संधिः प्रामादिकः ।

१ घ. शकृत् ।

त्रिफलाक्वाथकल्काभ्यां सपयस्कं शृतं घृतम् ॥
तिमिराण्यचिराद्धन्यात्पीतमेतन्निशामुखे ॥ १९४ ॥

त्रिफलाक्वाथकल्काभ्यामिति । त्रिफलाक्वाथस्त्रिगुणश्चतुर्गुणो वा । चतुर्गुणस्तु प्रचरति । त्रिफलाद्यं घृतम् ॥ १९४ ॥

महात्रैफलाद्यं घृतमाह—

त्रिफलाया रसप्रस्थं प्रस्थं भृङ्गरसस्य च ॥
वृषस्य च रसप्रस्थं शतावर्याश्च तत्समम् ॥ १९५ ॥
अजाक्षीरं गुडूच्याश्च आमलक्या रसं तथा ॥
प्रस्थं प्रस्थं समाहृत्य सर्वैरेभिर्घृतं पचेत् ॥ १९६ ॥
कल्कः कणा सिता द्राक्षा त्रिफला नीलमुत्पलम् ॥
मधुकं क्षीरकाकोली मधुपर्णी निदिग्धिका ॥ १९७ ॥
तत्साधुसिद्धं विज्ञाय शुभे भाण्डे निधापयेत् ॥
ऊर्ध्वपानमधःपानं मध्येपानं च शस्यते ॥ १९८ ॥
यावन्तो नेत्ररोगास्तान्पानादेवापकर्षति ॥
सरक्ते रक्तदुष्टे च रक्ते चातिस्रुतेऽपि च ॥ १९९ ॥
नक्तान्ध्ये तिमिरे काचे नीलिकापटलार्बुदे ॥
अभिष्यन्देऽधिमन्थे च पक्ष्मकोपे च दारुणे ॥ २०० ॥
नेत्ररोगेषु सर्वेषु वातपित्तकफेषु च ॥
अदृष्टिं मन्ददृष्टिं च कफवातप्रदूषिताम् ॥ २०१ ॥
स्रवतो वातपित्ताभ्यां सकण्डूासन्नदूरदृक् ॥
गृध्रदृष्टिकरं सद्यो बलवर्णाग्निवर्धनम् ॥
सर्वनेत्रामयान्हन्यात्त्रिफलाद्यं महाघृतम् ॥ २०२ ॥

मधुपर्णी गुडूची । ऊर्ध्वपानादिविधिर्भोजनापेक्षया । नेत्ररोगेषु सर्वेषु वातपित्तकफेषु चेति । वातादिकृतेषु नेत्ररोगेष्वित्यर्थः ॥ १९५ ॥ १९६ ॥ १९७ ॥ १९८ ॥ ॥ १९९ ॥ २०० ॥ २०१ ॥ २०२ ॥

त्रिफला त्र्यूषणं द्राक्षा मधुकं कटुरोहिणी ॥ २०३ ॥
प्रपौण्डरीकं सूक्ष्मैला विडङ्गं नागकेसरम् ॥
नीलोत्पलं सारिवे द्वे चन्दनं रजनीद्वयम् ॥ २०४ ॥
कार्षिकैः पयसा तुल्यं त्रिगुणं त्रिफलारसम् ॥
घृतप्रस्थं पचेदेतत्सर्वनेत्ररुजापहम् ॥ २०५ ॥
तिमिरं दोषमास्रावं कामलां काचमर्बुदम् ॥
वीसर्पं प्रदरं कण्डूं रक्तं श्वयथुमेव च ॥ २०६ ॥

खालित्यं पलितं चैव केशानां पतनं तथा ॥
विषमज्वरमर्माणि शुक्रं चाऽऽशु व्यपोहति ॥ २०७ ॥
अन्ये च बहवो रोगा नेत्रजा ये च मर्मजाः ॥
तान्सर्वान्नाशयत्याशु भास्करस्तिमिरं यथा ॥ २०८ ॥
न चैवास्मात्परं किंचिद्दृषिभिः काश्यपादिभिः ॥
दृष्टिप्रसादनं दृष्टं यथा स्यात्त्रैफलं घृतम् ॥ २०९ ॥

सुगमम् । त्रिफलाघृतम् ॥ २०३ ॥ २०४ ॥ २०५ ॥ २०६ ॥ २०७ ॥ ॥ २०८ ॥ २०९ ॥

फलत्रिकाभीरुकषायसिद्धं कल्केन यष्टीमधुकांशयुक्तम् ॥
सर्पिः समं क्षौद्रचतुर्थभागं हन्यात्त्रिदोषं तिमिरं भवन्तम् ॥ २१० ॥

अभीरुः शतावरी । सममिति । सहार्थे । यथोक्तकषायादिना सह सिद्धमित्यर्थः । तिमिरं भवन्तमितिनिर्देशात्तिमिरशब्दः पुंलिङ्गोऽप्यस्तीति गम्यते । दुरन्तमिति पाठः साधुः । त्रिफलाघृतम् ॥ २१० ॥

भृङ्गराजरसप्रस्थे यष्टीमधुपलेन च ॥
तैलस्य कुडवं पक्वं सद्यो दृष्टिं प्रसादयेत् ॥
नस्याद्वलीपलितघ्नं मासेनैतन्न संशयः ॥ २११ ॥

सुगमम् । भृङ्गराजतैलम् ॥ २११ ॥

गवां शकृत्क्वाथविपक्वमुत्तमं हितं च तैलं तिमिरेषु नस्यतः ॥
घृतं हितं केवलमेव पैत्तिके तथाऽणुतैलं पवनासृगुत्थयोः ॥ २१२ ॥

गवां शकृत्क्वाथविपक्वमिति । गोशकृत्क्वाथोऽष्टगुणाम्बुना सह कार्यः । मृदौ चतुर्गुणं देयमित्यादिपरिभाषाव्यवहारसाधितम् । घृतं हितं केवलमिति । केवलमसंस्कृतम् । अत्रापि नस्यत इति योज्यम् । अणुतैलं सुश्रुते वातव्याधिचिकित्सितोक्तम् ॥ २१२ ॥

राजवल्लभं तैलं घृतं चाऽऽह—

जीवकर्षभकमेदा द्राक्षांऽशुमती निदिग्धिका बृहती ॥
मधुकं बला विडङ्गं मञ्जिष्ठा शर्करा रास्ना ॥ २१३ ॥
नीलोत्पलं श्वदंष्ट्रा प्रपौण्डरीकं पुनर्नवा लवणम् ॥
पिप्पल्यः सर्वेषां भागैरक्षांशकैः पिष्टैः ॥ २१४ ॥
तैलं वा यदि वा सर्पिर्दत्त्वा क्षीरं चतुर्गुणं पक्वम् ॥
आत्रेयनिर्मितमिदं तैलं नृपवल्लभं सिद्धम् ॥ २१५ ॥
तिमिरं पटलं काचं नक्तान्ध्यं चार्बुदं तथाऽन्यांश्च ॥
श्वेतं च लिङ्गनाशं नाशयति नीलिकाव्यङ्गम् ॥ २१६ ॥

मुखनासादौर्गन्ध्यं पलितं चाकालजं हनुस्तम्भम् ॥
श्वासं कासं शोषं हिक्कां स्तम्भं तथाऽत्ययं नेत्रे ॥ २१७ ॥
मुखजाड्यमर्धभेदं रोगं बाहुग्रहं शिरस्तम्भम् ॥
रोगानथोर्ध्वजत्रोः सर्वानचिरेण नाशयति ॥ २१८ ॥

अंशुमती शालिपर्णी । अक्षांशकैरिति । कर्षचतुर्थभागकैः । तेन द्रव्याणां द्वादशमाषकाधिकं पलं भवति । अनेनैव तैलकुडवः साध्यः । नस्यार्थं तैलकुडवः पच्यत इति संप्रदायात् । न च कल्कश्च स्नेहपादिक इत्यनेन विरोधः कल्कपलेनापि तैलकुडवपाकदर्शनात् । तथाऽत्रैवोक्तं भृङ्गराजतैले । यष्टीमधुपलेन कल्क उक्तः । अजितनाम्नि तैलेऽपि तन्त्रान्तरीये कल्कस्य पलमेवोक्तम् ।

यथा—"तैलस्य पचेत्कुडवं मधुकस्य पलेन कल्कपिष्टेन ।
आमलकरसप्रस्थं क्षीरप्रस्थेन संयुतं कृत्वा ॥
अजितं नाम्ना तैलम्" इत्यादि ।

कुडवश्च द्रवद्रव्याणामष्टपल एवेति बहुसंमतः पन्थाः । किंवा, अक्षांशकैरिति । कर्षभागिकैः । अस्मिन्पक्षे तैलप्रस्थ एव साध्यः । पूर्वव्याख्यया प्रचारः । यदि वा सर्पिरिति । पैत्तिके तिमिरे सर्पिः पक्तव्यम् । नृपवल्लभे तैलघृते । इति दृष्टिजेषु॥ २१३ ॥ ॥ २१४ ॥ २१५ ॥ २१६ ॥ २१७ ॥ २१८ ॥

अतः परं शुक्रजानां रोगाणां चिकित्सामाह—

पिप्पली त्रिफला लाक्षा लोहचूर्णं ससैन्धवम् ॥
भृङ्गराजरसे घृष्टं गुटिकाञ्जनमिष्यते ॥ २१९ ॥
अर्मं सतिमिरं काचं कण्डूं शुक्रं तथाऽर्जुनम् ॥
अजकानेत्ररोगांश्च हन्यान्निरवशेषतः ॥ २२० ॥

सुगमम् ॥ २१९ ॥ २२० ॥

चन्दनं सैन्धवं पथ्या पलाशतरुशोणितम् ॥
क्रमवृद्धमिदं चूर्णं शुक्रार्मादिविलेखनम् ॥ २२१ ॥

सुगमम् ॥ २२१ ॥

पुष्पाख्यतार्क्ष्यजसितोदधिफेनशङ्ख-
सिन्धूत्थगैरिकशिलामरिचैः समांशैः ॥
पिष्टैस्तु माक्षिकरसेन रसक्रियेयं
हन्त्यर्मकाचतिमिरार्जुनवर्त्मरोगान् ॥ २२२ ॥

पुष्पाख्यं पुष्पकासीसं रीतीमलं वा । अमुना प्रचारः । तार्क्ष्यजं रसाञ्जनम् । सिता

---

१ क. °खजिह्वयम° । घ. °खजैष्ण्यम° । २ क. घ. अर्म स° । ३ क. गैरिकं ।

शर्करा । गैरिकशिला गैरिकमेव । माक्षिकरसेन माक्षिकरूपेण रसेन रसक्रियेयं न पारिभाषिकीत्याहुः ॥ २२२ ॥

पिष्टं क्षौद्रेण चाऽऽलोड्य स्थापितं वेणुगह्वरे ॥
रसेन मधुना यस्मात्क्रियते तु रसक्रिया ॥ २२३ ॥

सुगमम् ॥ २२३ ॥

शुक्तिकाचिकित्सामाह—

कोष्णस्य सर्पिषः पानैर्विरेकालेपसेचनैः ॥
स्वादुशीतैः प्रशमयेच्छुक्तिकामञ्जनैस्ततः ॥ २२४ ॥

कोष्णसर्पिःपानं विरेचनाङ्गत्वेन विहितं *नान्येव ॥ २२४ ॥

स्वादुशीतद्रव्याण्याह—

प्रवालमुक्तावैडूर्यशङ्खस्फटिकचन्दनम् ॥
सुवर्णं रजतं क्षौद्रमञ्जनं शुक्तिकापहम् ॥ २२५ ॥

सुगमम् ॥ २२५ ॥

अर्जुने शर्करामस्तुक्षौद्रैश्चाऽऽश्च्योतनं हितम् ॥ २२६ ॥

सुगमम् ॥ २२६ ॥

शङ्खः क्षौद्रेण संयुक्तः कतकः सैन्धवेन वा ॥
सितयाऽर्णवफेनो वा पृथगञ्जनमर्जुने ॥ २२७ ॥

कतकं शशपुरीषानुकारि, अम्बुप्रसादनं फलम् ॥ २२७ ॥

सितामधुककट्वङ्गमस्तुक्षौद्राम्लसैन्धवैः ॥
पूरणं हन्ति लौहित्यं रक्तराजीमथार्जुनम् ॥

सुगमम् ॥

पैत्तं विधिमशेषेण कुर्यादर्जुनशान्तये ॥ २२८ ॥

पैत्तं विधिमिति । पित्तजाभिष्यन्दोक्तं विधिम् । अन्यत्राप्युक्तम्—पित्ताभिष्यन्दशमनो विधिरर्जुनशान्तिकृदिति ॥ २२८ ॥

वैदेहीसितमरिचं नागरं सैन्धवं समम् ॥
मातुलुङ्गरसैः पिष्टमञ्जनं पिष्टकापहम्[१] ॥ २२९ ॥

वैदेही पिप्पली । सितमरिचं सौभाञ्जनबीजम् । इति शुक्लजेषु ॥ २२९ ॥

उपनाहचिकित्सामाह—

भित्त्वोपनाहं कफजं पिप्पलीमधुसैन्धवैः ॥

* नान्येनेति भाति ।

१ घ. पिडका° ।

उपनाहस्य केवलकफजत्वादिह कफजमिति स्वरूपपरम् । पिप्पलीमधुसैन्धवैरित्यतः परं प्रतिसारयेदिति द्रष्टव्यम् । भेदनप्रतिसारणाभ्यामप्रशमेऽस्य लेखनं प्रच्छन्नं(स्थनं) च । डल्हणस्त्वेवं व्याख्याति—किंचित्पक्कः श्लेष्मोपनाहो भेद्यः । महान्नीरुजश्च लेख्यः । रक्तानुबन्धश्च प्रस्थनीयः । श्लेष्मोपनाहे भिन्ने लिखिते प्रस्थितेऽपि च पिप्पल्यादिभिरेकमेव प्रतिसारणमिति ॥

विलिखेन्मण्डलाग्रेण प्रस्थयित्वा समन्ततः ॥ २३० ॥

सुगमम् ॥ २३० ॥

पथ्याक्षधात्रीफलमध्यबीजैस्त्रिद्व्येकभागैर्विदधीत वर्तिम् ॥
तयाऽञ्जयेदश्रुमतिप्रवृद्धमक्ष्णोर्हरेत्कष्टमपि प्रकोपम् ॥ २३१ ॥

त्रिद्व्येकभागैरिति । यथाक्रमेण ॥ २३१ ॥

स्रावेषु त्रिफलाक्काथं यथादोषं प्रयोजयेत् ॥
क्षौद्रेणाऽऽज्येन पिप्पल्या मिश्रं विध्येच्छिरां तथा ॥ २३२ ॥

स्रावेषु त्रिफलाक्काथः पेयो न तु सेकैः । क्षौद्रेण पित्ते, आज्येन वाते पिप्पल्या कफे ॥ २३२ ॥

क्रिमिग्रन्थिचिकित्सामाह—

त्रिफलामूत्रकासीससैन्धवैः सरसाञ्जनैः ॥
रसक्रिया क्रिमिग्रन्थौ भिन्ने स्यात्प्रतिसारणम् ॥ २३३ ॥

लोचनोचितस्वेदस्विन्नेऽनन्तरं भेदने सति । **प्रतिसारणमिति** । अनुक्तमप्यञ्जननामिकोद्दिष्टं वक्ष्यमाणं रसाञ्जनमधुभ्यां प्रतिसारणम् । तदनन्तरं त्रिफलाक्काथगोमूत्रयोः कासीसादिप्रक्षेपेण रसक्रिया । **सुश्रुते** क्रिमिग्रन्थिचिकित्सायां विशेषः पाठः—

"सम्यक्स्विन्ने क्रिमिग्रन्थौ भिन्ने स्यात्प्रतिसारणम् ।
त्रिफलातुत्थकासीससैन्धवैश्च रसक्रिया" ॥

तत्र त्रिफलाक्काथेन तुत्थकासीससैन्धवावापेन रसक्रियेति । इति संधिजेषु ॥२३३॥

स्वयं भिन्नाया अञ्जननामिकायाश्चिकित्सामाह—

स्विन्नां भित्त्वा विनिष्पीड्य भिन्नामञ्जननामिकाम् ॥
शिलैलानतसिन्धूत्थैः सक्षौद्रैः प्रतिसारयेत् ॥ २३४ ॥

भिन्नां स्वयम् । **स्विन्नां भित्त्वा विनिष्पीड्येति** । स्नेहस्वेदपूर्वकं निष्पीडनं कृत्वा । शिला मनःशिला । एला सूक्ष्मैला । नतं तगरम् । सिन्धूत्थं सैन्धवम् । प्रतिसारयेत्, घर्षयेत् ॥ २३४ ॥

अभिन्नाञ्जननामिकाचिकित्सामाह—

रसाञ्जनमधुभ्यां तु भिन्नां(त्त्वा) वा शस्त्रकर्मवित् ॥
प्रतिसार्याञ्जनैर्युञ्ज्यादुष्णैर्दीपशिखोद्भवैः ॥ २३५ ॥

स्वयमभिन्नामञ्जननामिकां पूर्ववत्स्विन्नां शस्त्रकर्मविद्भित्त्वा रसाञ्जनमधुभ्यां प्रतिसार्य तदुत्तरकालं दीपशिखोद्भवैः कज्जलाख्यैरञ्जनैर्योजयेदिति पिण्डार्थः । बहुवचनमत्र पौनःपुन्येनाञ्जनकरणाय ॥ २३९ ॥

स्वेदयेद्धृष्टयाऽङ्गुल्या हरेद्रक्तं जलौकसा ॥
रोचनाक्षारतुत्थानि पिप्पल्यः क्षौद्रमेव च ॥ २३६ ॥

सुगमम् ॥ २३६ ॥

लगणस्य चिकित्सामाह—

प्रतिसारणमेकैकं भिन्ने लगण इष्यते ॥

रोचना गोरोचना । क्षारो यवक्षारः । एतानि प्रतिसारणान्यल्पे लगणभिन्ने सति योज्यानीति ज्ञेयम् । महालगणस्य भिन्ना चिकित्सा सुश्रुतेनोक्ता ।

तद्यथा—"महत्यपि च युञ्जीत क्षाराग्नी विधिकोविदः ।
प्रतिसारणमेकैकम्" इति ।

एकवचनेन गोरोचनादिभिरेकैकशः प्रतिसारणं विधेयमित्यर्थः । रोचनादिषु क्षौद्रयोगः प्रत्येकम् । प्रतिसारणमिह व्रणमुखे दानं न तु घर्षणम् ॥

निमिषे नासया पेयं सर्पिस्तेन च पूरणम् ॥ २३७ ॥

सुगमम् ॥ २३७ ॥

स्वेदयित्वा बिसग्रन्थिं छिद्राण्यस्य निराश्रयम् ॥
पक्वं भित्त्वा तु शस्त्रेण सैन्धवेनावचूर्णयेत् ॥ २३८ ॥

बिसग्रन्थिं पक्वं स्वेदयित्वाऽनन्तरमस्य पक्वस्य बिसग्रन्थेः स्विन्नस्य च्छिद्राणि निराश्रयं भित्त्वा सैन्धवेनावचूर्णयेत् । निराश्रयमिति क्रियाविशेषणं निराश्रयं निरुत्सङ्गं यथा भवति तथा भित्त्वेत्यर्थः । आश्रयेऽल्पेऽपि सति व्याधेरस्य पुनः संभवात् ।

उक्तं हि—"बिसग्रन्थिं तथा भिन्द्याद्यथा स्यान्नाऽऽश्रयः क्वचित् ।
पुनः प्रवर्तते यस्मादल्पोऽप्याश्रयसंस्थितः" इति ॥

निराशयमिति पाठेऽयमेवार्थः । सैन्धवेनावचूर्णयेदित्यस्याग्रेऽधिको ग्रन्थः सुश्रुते पठितः—

"कासीसमागधीपुष्पनेपाल्येलायुतेन तु ।
ततः क्षौद्रघृतं दत्त्वा सम्यग्बन्धमथाऽऽचरेत् ॥

अत्र पाठे कासीसादियुक्तेन सैन्धवेनावचूर्णयेत् । ततः प्रतिसारणादनन्तरं संधानार्थं क्षौद्रघृतं दत्त्वा बन्धं सम्यगाचरेत् । सम्यक्शब्देन शिथिलता बन्धस्य व्याख्याता । पुष्पं पुष्पाञ्जनम् । नेपाली मनःशिला ॥ २३८ ॥

वर्त्मावलेखं बहुशस्तद्वच्छोणितमोक्षणम् ॥
पुनः पुनर्विरेकं च पिल्लरोगातुरो भजेत् ॥ २३९ ॥

वर्त्मावलेखमिति । कर्कशशाखोटकादिपत्रैः प्रलेखनम् ॥ २३९ ॥

पिल्ली स्निग्धो वमेत्पूर्वं शिराव्यधस्रुतेऽसृजि ॥
शिलारसाञ्जनव्योषगोपित्तैश्चक्षुरञ्जयेत् ॥ २४० ॥

स्निग्धो वमेदित्यत्र स्वेदस्याप्यर्थवशादाक्षेपः । नेत्रबुद्बुदगतरोगेषु वमनं नेष्टं वर्त्मरोगेषु बुद्बुदानामबाधकरत्वेन हितमेव । रसाञ्जनव्योषगोपित्तैरित्यत्र गोपित्ताभावे गोरोचना ग्राह्या । एवमन्यत्रापि । अञ्जयेदिति । प्रतिसारयेत् ॥ १४० ॥

हरितालवचादारु सुरसारसपेषितम् ॥
अभयारसपिष्टं वा तगरं पिल्लनाशनम् ॥ २४१ ॥

सुरसारसपेषितमिति । सुरसा पर्णासभेदः । सुरमल्लीति लोके । प्रतिसारणमिदम् । तगरं तगरपादिका स्वनामख्यातो वा तरुः ॥ २४१ ॥

भावितं बस्तमूत्रेण सस्नेहं देवदारु च ॥ २४२ ॥

सस्नेहं देवदारु चेति । स्नेहोऽत्र घृतं चक्षुष्यत्वात् । एतदपि प्रतिसारणम् ॥२४२॥

काकमाचीफलैकेन घृतयुक्तेन बुद्धिमान् ॥
धूपयेत्पिल्लरोगार्तं पतन्ति कृमयोऽचिरात् ॥ २४३ ॥

काकमाचीफलैकेनेति । काकमाच्याः फलेन केवलेन भावनारहितेनेत्यर्थः । चक्षुषी आच्छाद्य धूपनं कार्यम् ॥ २४३ ॥

रसाञ्जनं सर्जरसो जातीपुष्पं मनःशिला ॥
समुद्रफेनो लवणं गैरिकं मरिचानि च ॥ २४४ ॥
एतत्समांशं मधुना पिष्टं प्रक्लिन्नवर्त्मनि ॥
अञ्जनं क्लेदकण्डूघ्नं पक्ष्मणां च प्ररोहणम् ॥ २४५ ॥

सुगमम् ॥ २४४ ॥ २४५ ॥

ताम्रपात्रे गुहामूलं सिन्धूत्थमरिचान्वितम् ॥
आरनालेन संघृष्टमञ्जनं पिल्लनाशनम् ॥ २४६ ॥

गुहामूलमिति । पृश्निपर्णीमूलं स्नुहा वा । पृश्निपर्ण्यां व्यवहारः ॥ २४६ ॥

हरिद्रे त्रिफला लोध्रं मधुकं रक्तचन्दनम् ॥
भृङ्गराजरसे पिष्ट्वा घर्षयेल्लोहभाजने ॥ २४७ ॥
तथा ताम्रे च सप्ताहं कृत्वा वर्तिं रजोऽथ वा ॥
पिचटी धूमदर्शी च तिमिरोपहतेक्षणः ॥
प्रातर्निश्यञ्जयेन्नित्यं सर्वनेत्रामयापहम् ॥ २४८ ॥

घर्षयेल्लोहभाजने ताम्रे वा घर्षयेत् ॥ २४७ ॥ २४८ ॥

मञ्जिष्ठामधुकोत्पलोदधिकफत्वक्सैन्यगोरोचना-
मांसीचन्दनशङ्खपत्रगिरिमृत्तालीसपुष्पाञ्जनैः ॥
सर्वैरेव समांशमञ्जनमिदं शस्तं सदा चक्षुषः
कण्डूक्लेदमलाश्रुशोणितरुजापिल्लार्मशुक्रापहम् ॥ २४९ ॥

चूर्णाञ्जनम् । उदधिकफः समुद्रफेनः । गिरिमृद्गैरिकम् । पुष्पाञ्जनं स्वनामख्यातं किंवा पुष्पकासीसम् । अञ्जनं रसाञ्जनम् । वर्तिरेषा चूर्णाञ्जनं वा ॥ २४९ ॥

तुत्थकस्य पलं श्वेतमरिचानि च विंशतिः ॥
त्रिंशता काञ्जिकपलैः पिष्ट्वा ताम्रे निधापयेत् ॥ २५० ॥
पिल्लानपिल्लान्कुरुते बहुवर्षोत्थितानपि ॥
तत्सेकेनोपदेहाश्रुकण्डूशोथांश्च नाशयेत् ॥ २५१ ॥

सुगमम् ॥ २९० ॥ २९१ ॥

करञ्जबीजं सुरसं सुमनःकोरकाणि च ॥ २५२ ॥
संक्षुद्य साधयेत्क्वाथं पूते तत्र रसक्रिया ॥
अञ्जनं पिल्लभैषज्यं पक्ष्मणां च प्ररोहणम् ॥ २५३ ॥

सुगमम् ॥ २९२ ॥ २९३ ॥

पुष्पकासीसचूर्णं वा सुरसारसभावितम् ॥
ताम्रे दशाहं तत्पिल्लपक्ष्मरोगजिदञ्जनात् ॥ २५४ ॥

सुगमम् ॥ २९४ ॥

याप्यः पक्ष्मोपरोधस्तु रोमोद्धरणलक्षणैः ॥

रोमोद्धरणलक्षणैरित्यतः परं कर्मभिरिति शेषः ॥

वर्त्मन्युपचितं लेख्यं स्राव्यमुत्क्लिष्टशोणितम् ॥ २५५ ॥

सुगमम् ॥ २९९ ॥

प्रवृद्धान्तर्मुखं रोम सहिष्णोरुद्धरेच्छनैः ॥

सुगमम् ॥

संदंशेनोद्धरेद्दृष्ट्यालक्ष्यरोमाणि बुद्धिमान् ॥
सूच्यग्रेणाग्निवर्णेन रोमकूपं विनिर्दहेत् ॥ २५६ ॥

दृष्ट्यालक्ष्यरोमाणीति । दृष्ट्यभिमुखगतरोमाणि ॥ २९६ ॥

प्रदेहाः शीतला नस्यं क्रिया पक्ष्मोपरोधहृत् ॥ २५७ ॥

सुगमम् ॥ २९७ ॥

रक्षन्नक्षि दहेत्पक्ष्म तप्तहेमशलाकया ॥
पक्ष्मकोपे पुनर्नैवं कदाचिद्रोमसंभवः ॥ २५८ ॥

---

१ घ. 'हाकर्क' ।

सुगमम् । इति वर्त्मजेषु ॥ २९८ ॥

त्रिफलाव्योषसिन्धूत्थैर्घृतं सिद्धं पिबेन्नरः ॥
चक्षुष्यं भेदनं हृद्यं दीपनं कफनाशनम् ॥ २९९ ॥

त्रिफलायाः क्वाथः । व्योषसिन्धूत्थैः कल्कः किंवा त्रिफलादिभिः सर्वैः कल्कः । जलं द्रवम् ॥ २९९ ॥

इति श्रीवृन्दप्रणीतवृन्दमाधवापरनामकसिद्धयोगव्याख्यायां श्रीश्रीकण्ठदत्तकृतायां व्याख्याकुसुमावल्याख्यायामेकषष्टितमो नेत्ररोगाधिकारः समाप्तः ॥ ६१ ॥

अथ द्विषष्टितमः शिरोरोगाधिकारः ।

आश्रितकर्णनासानयनगतान्रोगानभिधाय संप्रत्याश्रयभूतशिरोरोगाणामभिधानम् ।

वातिके शिरसो रोगे स्नेहस्वेदान्सनावनान् ॥
पानान्नमुपनाहांश्च कुर्याद्वातामयापहान् ॥ १ ॥

सुगमम् ॥ १ ॥

कुष्ठमेरण्डमूलं च लेपात्काञ्जिकपेषितम् ॥
शिरोर्तिं नाशयत्याशु पुष्पं वा मुचुकुन्दजम् ॥ २ ॥

कुष्ठमित्यादिको लेपः कोष्णः प्रयोज्यः । मुचुकुन्दजमिति । मुचुकुन्दो मुचुलिन्द इति ॥ २ ॥

पञ्चमूलीशृतं क्षीरं नस्यं दद्याच्छिरोगदे ॥ ३ ॥

पञ्चमूलीशृतं क्षीरमिति । पञ्चमूली स्वल्पा महती वा ॥ ३ ॥

शिरोबस्तिमाह—

आशिरो व्यायतं चर्म षोडशाङ्गुलमुच्छ्रितम् ॥
तेनाऽऽवेष्ट्य शिरोऽधस्तान्माषकल्केन लेपयेत् ॥
निश्चलस्योपविष्टस्य तैलैरुष्णैः प्रपूरयेत् ॥ ४ ॥
धारयेदारुजः शान्त्यै यामं यामार्धमेव च ॥
शिरोबस्तिर्जयत्येष शिरोरोगं मरुद्भवम् ॥ ५ ॥
हनुमन्याक्षिकर्णार्तिमर्दितं मूर्धकम्पनम् ॥
तैलेनाऽऽपूर्य मूर्धानं पञ्च मात्राशतानि च ॥ ६ ॥

---

१ क. घ. °लविस्तृत° ।

तैलैरिति । यथाव्याधिसाधितैः पूरयेदङ्गुलोच्छ्रयेण । यावदङ्गुलं धारयेच्च तमिति तन्त्रान्तरदर्शनात् । पञ्चषडङ्गुलोच्छ्रायेण पूरणं प्रचरति । आरुजः शान्तौ धारयेद्वाते यामं पित्ते यामार्धं कफे । पञ्च मात्राशतानीत्यभिधानं परतन्त्रानुवादादविरुद्धं बोद्धव्यम् । मात्रा तु निमेषोन्मेषणादिः कालविशेषः ।

तथा हि—"निमेषोन्मेषणं पुंसां स्फोटनं वा तथाऽङ्गुलेः ।
अक्षरस्य लघोर्वाऽपि मात्रा तूच्चारणं भवेत्" इति ॥

छोटिकामात्रा(त्रया) तु प्रचारः । कफजे तु शिरोबस्तिर्नस्यादिभिरवशोषिते कफे वातानुबन्धे ज्ञेयः । केवलकफे तस्य यौगिकत्वात् ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥

तिष्ठेच्छ्लेष्मणि पित्तेऽष्टौ दश वाते शिरोगदी ॥
एष एव विधिः कार्यस्तथा कर्णाक्षिपूरणे ॥ ७ ॥

सुगमम् ॥ ७ ॥

पित्तात्मके शिरोरोगे स्निग्धं सम्यग्विरेचयेत् ॥
मृद्वीकात्रिफलेक्षूणां रसैः क्षीरैर्घृतैरपि ॥ ८ ॥

मृद्वीकादिभिः प्रत्येकं त्रिवृदादिद्रव्ययोगाद्विरेचनम् ॥ ८ ॥

शर्कराक्षीरसलिलैः शिरश्च प्रतिषेचयेत् ॥

सुगमम् ॥

सर्पिषः शतधौतस्य शिरसा धारणं हितम् ॥
निमज्जनं च शिरसः शीतले शस्यतेऽम्भसि ॥ ९ ॥

सुगमम् ॥ ९ ॥

कुमुदोत्पलपद्मानां शीतानां चन्दनाम्बुभिः ॥
स्पर्शाः सुखाश्च पवनाः सेव्या दाहार्तिशान्तये ॥ १० ॥
चन्दनोशीरयष्ट्याह्वबलाव्याघ्रनखोत्पलैः ॥
क्षीरपिष्टैः प्रदेहः स्याच्छृतैर्वा परिषेचनम् ॥ ११ ॥

व्याघ्रनखं नखभेदः ॥ १० ॥ ११ ॥

मृणालबिसशालूकचन्दनोत्पलकेसरैः ॥
स्निग्धशीतैः शिरो दिह्यात्पद्मामलकोत्पलैः ॥ १२ ॥

स्निग्धशीतैरिति । स्निग्धत्वं घृतयोगात् ॥ १२ ॥

यष्ट्याह्वचन्दनानन्ताक्षीरसिद्धं हितं घृतम् ॥
नावनं शर्कराद्राक्षामधुकैर्वाऽपि पित्तजे ॥ १३ ॥

---

१ घ. स्यात्सृतै° ।

रक्तजे पित्तवत्सर्वं भोजनालेपसेचनम् ॥
शीतोष्णयोश्च व्यत्यासो विशेषो रक्तमोक्षणम् ॥ १४ ॥

शीतोष्णयोश्च व्यत्यास इति । शीतां क्रियां कृत्वा, उष्णा क्रिया, उष्णां च कृत्वा शीतेत्यर्थः । अयं च विधिर्व्याधिप्रत्यनीकतया बोद्धव्यः ॥ १३ ॥ १४ ॥

इदानीं कफजशिरोरोगचिकित्सामाह—

कफजे लङ्घनं स्वेदो रूक्षोष्णैः पाचनात्मकैः ॥
तीक्ष्णावपीडा धूमाश्च तीक्ष्णाश्च कवला हिताः ॥ १५ ॥
अच्छं च पाययेत्सर्पिः पुराणं स्वेदयेत्ततः ॥
मधूकसारेण शिरः स्विन्नं चास्य विरेचयेत् ॥ १६ ॥

अच्छं केवलम् । पुराणं सर्पिरत्र संवत्सरास्थितं दशवर्षस्थितं वा । केचिच्चिरकाल-स्थितं पुराणमाहुः । तथा च भद्रशौनकः—

"अल्पाभिष्यन्दि मधुरं बल्यं संवत्सरोषितम् ।
अल्पक्लेदं च दोषाणां पुराणं सर्पिरुच्यते ॥
दशवर्षस्थितं प्रायः कटुकानुरसं स्मृतम् ।
स्थितं वर्षशतं श्रेष्ठं कुम्भसर्पिरुदाहृतम्" ॥

पाययेत्सर्पिः पुराणमित्यनेन कफजे पुराणघृतपानस्योपदेशः कालप्रकर्षसंस्कारेण कफप्रत्यनीकत्वात् । किंच कफजे जीर्णे वातानुबन्धे विधानमिदम् । **स्वेदयेदिति ।** तापोष्मस्वेदादिभिः श्लेष्मघ्नैः ....॥ १५ ॥ १६ ॥

***पथ्याह्वशुण्ठीमधुकशताह्वोत्पलपाकलैः ॥**
जलपिष्टैः शिरोलेपः सद्यः शूलनिवारणः ॥ १७ ॥
देवदारु नतं कुष्ठं नलदं विश्वभेषजम् ॥
लेपः काञ्जिकसंपिष्टस्तैलयुक्तः शिरोर्तिनुत् ॥ १८ ॥
संनिपातभवे कार्या दोषत्रयहरी क्रिया ॥
सर्पिष्पानं विशेषेण पुराणं वा दिशन्ति हि ॥ १९ ॥
***त्रिकटुकपुष्करबीजकरञ्जरास्नातुरङ्गगन्धानाम् ॥**
क्वाथः शिरोर्तिजालं नासापीतो निवारयति ॥२० ॥
नागरकल्कविमिश्रं क्षीरं नस्येन योजितं पुंसाम् ॥
नानादोषोद्भूतां शिरोरुजं हन्ति तीव्रतराम् ॥ २१ ॥

॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥

---

* पथ्याह्वेतिसप्तदशश्लोकमारभ्य नक्ताह्वशिग्रुबीजैश्च नावनमितिद्वात्रिंशत्तमश्लोकान्तो ग्रन्थः सटीको बहुषु पुस्तकेषु नोपलभ्यते । अतः केवलं मूलमेवात्र लिखितम् । + कृष्णाह्वेति चक्रपाठः, ग. पुस्तकेऽप्येवम् । * त्रिकटुकजोरकरजनीपुष्कररास्नेति चक्रपाठः ।

शताह्वैरण्डमूलोग्राबकव्याघ्रीफलैः शृतम् ॥
तैलं नस्यं मरुच्छ्लेष्मतिमिरोर्ध्वगदापहम् ॥ २२ ॥
जीवकर्षभकौ द्राक्षासितायष्टीद्वयोत्पलैः ॥
तैलं नस्यं पयःपक्कं वातपित्तशिरोगदे ॥ २३ ॥

॥ २२ ॥...............जीवकाद्यं तैलम् ॥ २३ ॥

जीवकर्षभकौ द्राक्षा मधूकं मधुकं बला ॥
नीलोत्पलं चन्दनं च विदारी शर्करा तथा ॥ २४ ॥
तैलप्रस्थं पचेदेभिः शनैः पयसि षड्गुणे ॥
जाङ्गलस्य तु मांसस्य तुलार्धस्य रसेन तु ॥ २५ ॥
सिद्धमेतद्भवेन्नस्यं तैलमर्धावभेदके ॥
बाधिर्यं कर्णशूलं च तिमिरं गलशुण्डिकाम् ॥ २६ ॥
वातिकं पैत्तिकं चैव शिरोरोगं नियच्छति ॥
दन्तशूलं शिरःशूलमर्दितं चापकर्षति ॥ २७ ॥

जीवकाद्यं तैलम् ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥

एरण्डमूलं तगरं शताह्वा जीवन्तिरास्ना लवणोत्तमं च ॥
भृङ्गं विडङ्गं मधुयष्टिका च विश्वौषधं कृष्णतिलस्य तैलम् ॥ २८ ॥
आजं पयस्तैलविमिश्रितं च चतुर्गुणे भृङ्गरसे विपक्कम् ॥
षड्बिन्दवो नासिकया च शीघ्रं सर्वान्निहन्युः शिरसो विकारान् ॥ २९ ॥
च्युतांश्च केशांश्चलितांश्च दन्तान्दुर्बद्धमूलांश्च दृढी करोति ॥
सुपर्णदृष्टिप्रतिमं च चक्षुर्बाह्वोर्बलं चाभ्यधिकं ददाति† ॥ ३० ॥

षड्बिन्दुतैलम् ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥

क्षयजे क्षयमासाद्य कर्तव्यो बृंहणो विधिः ॥
पाने नस्ये च सर्पिः स्याद्वातघ्नमधुरैः शृतम्+ ॥ ३१ ॥

............॥ ३१ ॥

कृमिजे व्योषनक्ताह्व(ङ्क)शिग्रुबीजैश्च नावनम् ॥ ३२ ॥

................नक्ताङ्कशिग्रुबीजैरिति । नक्ताङ्कस्यापि बीजम् ॥ ३२ ॥

---

† ख. पुस्तके—एतत्कृतं यत्नत एव तैलं निहन्ति सर्वाञ्शिरसो विकारान् । इत्यधिकमत्र ।
+ ग. पुस्तके—क्षयकासापहं चात्र सर्पिः पथ्यतमं सदा । इत्यधिकमत्र ।

---

१ क. द्राक्षासितायष्टीबलोत्पलैरिति चक्रपाठः । २ क. नासिकया विधेयाः शीघ्रं निहन्युः । ऽप्येवम् । ३ ग. °यसामान्यः क° ।

अजामूत्रयुतं नस्यं क्रिमिजे क्रिमिजित्परम्[†] **॥**

क्रिमिजे यन्नस्यमुक्तं तदजामूत्रयुतमत्यर्थं क्रिमिजित्स्यात् । तदुक्तम्—समूत्रपिष्टाश्चोद्दिष्टाः क्रियाः क्रिमिषु योजयेदिति । अन्यस्त्वाह—क्रिमिजिद्विडङ्गमजामूत्रयुतं नस्यमिति ॥

नावनं सगुडं विश्वं पिप्पली वा ससैन्धवा ॥
भुजस्तम्भादिरोगेषु सर्वेषूर्ध्वगदेषु च ॥ ३३ ॥

सगुडं विश्वं वातानुबन्धे नस्यं ससैन्धवा पिप्पली कफानुगे ॥ ३३ ॥

सूर्यावर्तकचिकित्सामाह—

सूर्यावर्ते विधातव्यं नस्यकर्मादिभेषजम् ॥
पाययेत्सगुडं सर्पिर्घृतपूरांश्च भक्षयेत् ॥ ३४ ॥

नस्यकर्मादिभेषजमिति । कारणभूतदोषप्रत्यनीकं नस्यपरिषेकलेपकवलग्रहशिरोबस्त्यादिभेषजमित्यर्थः । अन्ये तु नस्यकर्म, आदौ यस्य तन्नस्यकर्मादि । तच्च वमनं विहाय विरेकादिकर्मचतुष्टयम् । ये तु सूर्यावर्तकविपर्ययं पठन्ति तत्रापीदमेव चिकित्सितम् ॥ ३४ ॥

सूर्यावर्ते शिरावेधो नावनं क्षीरसर्पिषा ॥ ३५ ॥
हितः क्षीरघृताभ्यासस्ताभ्यां चैव विरेचनम् ॥
क्षीरपिष्टैस्तिलैः स्वेदो जीवनीयैश्च शस्यते ॥ ३६ ॥

यथोक्तकर्मणां पुनरप्रशमे शिराव्यधः । **क्षीरसर्पिषेति** । क्षीरोत्थेन सर्पिषा । **ताभ्यामिति** । क्षीरघृताभ्यां विरेकद्रव्ययुक्ताभ्यां विरेचनम् ॥ ३५ ॥ ३६ ॥

सशर्करं कुङ्कुममाज्यभृष्टं नस्यं विधेयं पवनासृगुत्थे ॥
भ्रूशङ्खकर्णाक्षिशिरोर्धशूले दिनाभिवृद्धिप्रभवे च रोगे ॥ ३७ ॥

सशर्करं कुङ्कुमं घृते भृष्ट्वा घृतेनैवाऽऽलोड्य नस्यम् ॥ ३७ ॥

शिरीषमूलकफलैरवपीडं च योजयेत् ॥

शिरीषमूलकफलैरिति । शिरीषमूलकयोर्बीजम् । अयं च तीक्ष्णेऽवपीडः । अवपीड्य दीयत इत्यवपीडो नस्यभेदः ॥

अवपीडो हितो वा स्याद्वचापिप्पलिभिः कृतः ॥ ३८ ॥

तथा वचापिप्पलीभिः कृतश्च सूर्यावर्ते वातपित्तोत्तरे विकारप्रत्यनीकतया वा हितः ॥ ३८ ॥

---

† ख. पुस्तके—अपामार्गफलव्योषनिशाक्षवकरामठैः । सविडङ्गैः शृतं मूत्रे तैलं नस्यं येत् ॥ १ ॥ इत्यधिकमत्र ।

जाङ्गलानि च मांसानि कारयेदुपनाहनम् ॥
तेनास्य शाम्यते व्याधिः सूर्यावर्तः सुदारुणः ॥ ३९ ॥
महौषधं सस्वरसं वचापिप्पलिभिः कृतम् ॥
अवपीडं प्रदातव्यं सूर्यावर्तनिषूदनम् ॥
एष एव विधिः कृत्स्नः कार्यश्चार्धावभेदके ॥ ४० ॥

॥ ३९ ॥ ४० ॥

इदानीं शिरोलेपमाह—

सारिवोत्पलकुष्ठानि मधुकं चाम्लपेषितम् ॥
सर्पिस्तैलयुतो लेपः सूर्यावर्तार्धभेदयोः ॥ ४१ ॥

सारिवा प्रसिद्धा । उत्पलं नीलोत्पलम् । अम्लपेषितमिति । काञ्जिकपिष्टम् । अयमपि शिरोलेपो वातपित्तोत्तरावस्थायां प्रयोक्तव्यः ॥ ४१ ॥

एष एव प्रयोक्तव्यः शिरोरोगे कफात्मके ॥ ४२ ॥

यद्यपि कफजशिरोरोगस्य चिकित्सोक्ता तथाऽप्यवसरप्राप्तत्वात्पुनरुक्ता । अन्ये शिरोरोगे कफात्मक इत्यत्र क्षयात्मक इति पठन्ति । तन्नेच्छति जैज्जटाचार्यः । अपरे तु—एभिरेव प्रयोक्तव्यः शिरोरोगेऽनिलात्मके, इति पठन्ति । एभिरेवेति । अनन्तरोक्तं सारिवोत्पलकुष्ठादिभिः ॥ ४२ ॥

पिबेत्सशर्करं क्षीरं नीरं वा नालिकेरजम् ॥
सुशीतं वाऽपि पानीयं सर्पिर्वा नस्ततस्त(नासया त)योः ॥४३॥

तयोरिति । सूर्यावर्तार्धावभेदकयोः ॥ ४३ ॥

अनन्तवाते कर्तव्यः सूर्यावर्तहितो विधिः ॥
शिरावेधश्च कर्तव्योऽनन्तवातप्रशान्तये ॥ ४४ ॥

शिरावेध इति । विध व्यध(विधा)ने, इत्यस्य धातोरयं न पुनर्व्यधेः ॥ ४४ ॥

आहारश्च विधातव्यो वातपित्तविनाशनः ॥
मधुमस्तकसंयावघृतविष्पूरैश्च यः क्रमः ॥ ४५ ॥

पाकघनीकृतमधुगर्भो गोधूमपिष्टकवेष्टितः पक्कः स चतुर्जातकादिभक्ष्यविशेषो मधुमस्तकः । अन्ये तु गोधूमशमितां घृतयुक्तां तोयैर्मर्दयित्वा वृत्तमपूपं कृत्वा घृतेन पक्त्वा सितायुक्तं कुर्यादित्येष मधुमस्तकः । स च लोकेषु मण्डकापरनामा । संयावो भक्ष्यविशेषः । तद्यथा—गोधूमशमितां जलदुग्धेन मर्दयित्वा घृतोत्तरे खण्डे पक्त्वा मरिचैलाखण्डकर्पूरयुक्तां कुर्यादित्येष संयावः । एषां भेदा बहवः सूदशास्त्राद्विज्ञेयाः । गोधूमपट-

गुडिकां क्षीरेण संमर्द्य सर्पिषा विस्तार्य पक्त्वा सितायुक्तां कुर्यादित्येष हविष्पूरः, घेवर इति लोके । क्रम आहारक्रमः ॥ ४५ ॥

सूर्यावर्ते हितं यच्च शङ्खके स्वेदवर्जितम् ॥
क्षीरसर्पिः प्रशंसन्ति नस्ये पाने च शङ्खके ॥ ४६ ॥

सुगमम् ॥ ४६ ॥

शिरोलेपमाह—

शतावरीं कृष्णतिलान्मधुकं नीलमुत्पलम् ॥
दूर्वां पुनर्नवां चापि लेपं साध्ववचारयेत् ॥ ४७ ॥

शतावर्यादिभिः क्षीरपिष्टैः शिरोलेपः ॥ ४७ ॥

शीततोयावसेकांश्च क्षीरसेकांश्च शीतलान् ॥

सुगमम् ॥

कल्कैश्च क्षीरिवृक्षाणां शङ्खकस्य प्रलेपनम् ॥ ४८ ॥
क्रौञ्चकादम्बहंसानां शरार्याः कच्छपस्य च ॥
रसैः संबृंहितस्याथ तस्य शङ्खस्य संधिजाः ॥
ऊर्ध्वं तिस्रः शिराः प्राज्ञो भिन्द्यादेव न ताडयेत् ॥ ४९ ॥

भिन्द्यादिति । सूच्या । ताडयेन्न कुठारिकया संधिभेदभयात् ॥ ४८ ॥ ४९ ॥

यष्टीमधुबलारास्नादशमूलाम्बुसाधितम् ॥
मधुरैश्च घृतं सिद्धमूर्ध्वजत्रुगदापहम् ॥ ५० ॥

यष्ट्याद्यं घृतम् ॥ ५० ॥

मयूराद्यं घृतमाह—

दशमूलबलारास्नामधुकैस्त्रिफलैः सह ॥
मयूरं पक्षपित्तान्त्रशकृत्पादास्यवर्जितम् ॥ ५१ ॥
जले पक्त्वा घृतप्रस्थं तस्मिन्क्षीरसमं पचेत् ॥
मधुरैः कार्षिकैः कल्कैः शिरोरोगार्दितापहम् ॥ ५२ ॥
कर्णनासाक्षिजिह्वास्यगलरोगविनाशनम् ॥
मयूराद्यमिदं ख्यातमूर्ध्वजत्रुगदापहम् ॥ ५३ ॥

दशमूलादीनां प्रत्येकं पलत्रयम् । पक्षपित्तान्त्रादिवर्जितं मयूरगुडकम् । जलद्रोणः पाकार्थम् । पादशेषः कषायः । चक्रस्त्वाह—

"दशमूलादिमांसेन सममत्र प्रदीयते ।
घृतमानानुसारेण मांसमानानुकल्पना ॥
अन्ये त्वाकृतिमाने तु मयूरग्रहणं विदुः" ॥

दशमूलादिभिस्तुल्यमायूरमांसं मिलित्वा तु यावत्क्वाथ्यं भवति तत्र 'क्वाथ्याच्चतुर्गुणं वारि' इत्यादिपरिभाषया जलादिव्यवस्थेति पूर्वव्याख्यया व्यवहारः । मधुरैरिति । जीवनीयदशकेन । अन्यान्यपि यथालाभं मधुरद्रव्याणीति तु वैद्यप्रसारके ॥ ९१ ॥ ॥ ९२ ॥ ९३ ॥

प्रपौण्डरीकमधुकपिप्पलीचन्दनोत्पलैः ॥ ९४ ॥
सिद्धं धात्रीरसे तैलं नस्येनाभ्यञ्जनेन वा ॥
सर्वानूर्ध्वगदान्हन्ति पलितानि च शीलितम् ॥ ९५ ॥

प्रपौण्डरीकाद्यं तैलम् ॥ ९४ ॥ ९५ ॥

इति श्रीवृन्दमाधवापरनामकसिद्धयोगव्याख्यायां श्रीश्रीकण्ठदत्तकृतायां व्याख्याकुसुमावल्याख्यायां द्विषष्टितमः शिरोरोगाधिकारः समाप्तः ॥ ६२ ॥

अथ त्रिषष्टितमः प्रदराधिकारः ।

पुंस्त्रीसाधारणरोगानभिधाय पुंप्र(स्प्र)तिनियतस्योपदंशादेरुक्तत्वात्संप्रति स्त्रीप्रतिनियतप्रदरारम्भः ।

दध्ना सौवर्चलाजाजीमधुकं नीलमुत्पलम् ॥
पिबेत्क्षौद्रयुतं नारी वातासृग्दरपीडिता ॥ १ ॥
पिबेदैणेयकं रक्तं शर्करामधुसंयुतम् ॥
वासकस्वरसं पैत्ते गुडूच्या रसमेव च ॥ २ ॥

पिबेदैणेयकं रक्तमिति । एण्या इदमैणेयं स्वार्थे कः । रक्तपानं चाऽऽर्तवातिस्रुतौ । एतच्च कुशमूलेना····पेयं तेन स्त्यानता न स्यादित्याहुः । शर्करामधुसंयुतमिति । वासकस्वरसेन गुडूचीरसेन च योज्यम् ॥ १ ॥ २ ॥

रोहीतकान्मूलकल्कं पाण्डुरेऽसृग्दरे पिबेत् ॥
जलेनाऽऽमलकाद्बीजकल्कं वा ससितामधु ॥ ३ ॥

पाण्डुर इति । कफजे ॥ ३ ॥

धातक्याश्चाक्षमात्रं वा आमलक्यां मधुद्रवम् ॥

धातक्याः कल्कमक्षमात्रम् । मधुद्रवमामलक्या वा कल्कं तथा मधुद्रवं पिबेत् । मधु द्रवं यत्रेति विग्रहादन्यपदार्थता ॥

काकजान्धकमूलं वा मूलं कार्पासमेव वा ॥
पाण्डुप्रदरशान्त्यर्थं पिबेत्तण्डुलवारिणा ॥ ४ ॥

काकजान्धकः काकजङ्घा ॥ ४ ॥

अशोकवल्कलक्काथशृतं दुग्धं सुशीतलम् ॥
यथाबलं पिबेत्प्रातस्तीव्रासृग्दरनाशनम् ॥ ५ ॥

अशोकवल्कलक्काथशृतं दुग्धमिति । षडङ्गकल्पनयाऽर्धशृतक्काथं कृत्वा क्षीरं साध्यमित्येके । पेयक्काथपरिभाषयाऽर्धपलादिद्रव्यक्काथेन यथार्हं क्षीरं साध्यमित्यन्ये । क्षीरपरिभाषया द्रव्यदुग्धतोयानां मानं व्यवस्थाप्य द्रव्यतोयाभ्यां कल्पितक्काथेनेत्यपरे । **व्यवहारस्तु** प्रायेण क्काथमकृत्वैव क्षीरपरिभाषया षडङ्गकल्पनया पुनः प्रचारो युज्यते ॥ ५ ॥

दार्वीरसाञ्जनकिरातवृषाब्दतिक्ता-
भल्लातकारविकृतो मधुना कषायः ॥
पीतो जयत्यतिबलं प्रदरं सशूलं
पीतासितारुणविलोहितनीलशुक्लम् ॥ ६ ॥

भल्लातकारविकृत इति । कारवी कृष्णजीरकम् । कैरवपाठे तु कुमुदम् । इदं च युक्तं शैत्यात् । अनेन प्रचारः ॥ ६ ॥

रसाञ्जनं तण्डुलकस्य मूलं क्षौद्रान्वितं तण्डुलतोयपीतम् ॥
असृग्दरं सर्वभवं निहन्ति श्वासं च भार्गी सह नागरेण ॥ ७ ॥

तण्डुलकस्येति । लोहितस्य । **सर्वभवमिति** । वाताद्येकदोषजं सर्वं न तु त्रिदोषजं तस्यासाध्यत्वात् । **वचनं हि—**

"सक्षौद्रसर्पिर्हरितालवर्णं मज्जप्रकाशं कुणपं त्रिदोषम् ।
तं चाप्यसाध्यं प्रवदन्ति तज्ज्ञा न तत्र कुर्वीत भिषक्चिकित्साम्" इति॥

श्वासं च भार्गी सह नागरेणेत्यतःश्लोकपूरणानुरोधाल्लिखितम् । सनागरभार्गीकल्कश्चोष्णाम्बुना पेयः । श्वासी हिक्की पिबेद्भार्गीं सविश्वामुष्णवारिणेति **तन्त्रदर्शनात्** ॥ ७ ॥

कुशमूलं समाहृत्य पेषयेत्तण्डुलाम्बुना ॥
एतत्पीत्वा त्र्यहं नारी प्रदरात्परिमुच्यते ॥ ८ ॥

सुगमम् ॥ ८ ॥

क्षौद्रयुक्तं फलरसं काष्ठोदुम्बरजं पिबेत् ॥
असृग्दरविनाशाय सशर्करपयोन्नभुक् ॥ ९ ॥

सुगमम् ॥ ९ ॥

---

१ क. घ. 'नवृषाब्दकिरातबिल्वभ°' । २ क. घ समुद्धृत्य । ३ क. घ. त्र्यहान्नारी ।

प्रदरं हन्ति बलाया मूलं दुग्धेन मधुयुतं पीतम् ॥
कुशवाट्यालकमूलं तण्डुलसलिलेन रक्ताख्यम् ॥ १० ॥

रक्ताख्यमिति । वातकृतं प्रदरम् ॥ १० ॥

शमयति मदिरापानं तदुभयमपि रक्तसंज्ञशुक्राख्यौ ॥ ११ ॥

मदिरया पीयत इति मदिरापानम् । तदुभयमिति । कुशवाट्यालकमूलम् ॥११॥

गुडेन बदरीचूर्णं मोचमार्जं तथा पयः ॥
पीता लाक्षा च सघृता पृथक्शोणितनाशिनी ॥ १२ ॥

सुगमम् ॥ १२ ॥

यस्या यद्रूपं यादृशेन प्रकारेणोपचरणीयं तदाह—

तरुण्या हितसेविन्यास्तदल्पोपद्रवं भिषक् ॥
रक्तपित्तविधानेन यथावत्समुपाचरेत् ॥ १३ ॥

तरुण्याः षोडशवर्षप्रमाणायाः । हितसेविन्याः पथ्यसेविन्याः । **रक्तपित्तविधानेनेति** । अधोगतरक्तपित्तविधानेन ॥ १३ ॥

पुष्यानुगं चूर्णमाह—

पाठाजम्ब्वाम्रयोर्मध्यं शिलाभेदं रसाञ्जनम् ॥
अम्बष्ठकीमोचरसं समङ्गा पद्मकेसरम् ॥ १४ ॥
बाह्लीकातिविषे मुस्तं बिल्वं लोध्रं सगैरिकम् ॥
कट्फलं मरिचं शुण्ठीमृद्वीकारक्तचन्दनम् ॥ १५ ॥
कट्वङ्गवत्सकानन्ताधातकीमधुकार्जुनम् ॥
पुष्येणोद्धृत्य तुल्यानि सूक्ष्मचूर्णानि कारयेत् ॥ १६ ॥
तानि क्षौद्रेण संयोज्य पाययेत्तण्डुलाम्बुना ॥
अर्शस्सु चातिसारेषु रक्तं यच्चोपवेश्यते ॥ १७ ॥
दोषागन्तुकृता ये च बालानां तांश्च नाशयेत् ॥
योनिदोषं रजोदोषं श्वेतं नीलं च पीतकम् ॥ १८ ॥
स्त्रीणां श्यावारुणं यच्च तत्प्रसह्य निवर्तयेत् ॥
चूर्णं पुष्यानुगं नाम हितमात्रेयपूजितम् ॥ १९ ॥

अम्बष्ठा दक्षिणे ख्याता गृह्णन्त्यन्ये च लक्ष्मणाम् । शिलाभेदः पाषाणभेदः । अम्बष्ठकी दक्षिणापथे ख्याता । तदभावे पाठैव द्विगुणा । बाह्लीकं कुङ्कुमम् । मृद्वीकास्थाने माचीक इति पाठान्तरे । माचीकं देवदारु । **पुष्येणेति** । पुष्यनक्षत्रेण । पुष्यानुगं चूर्णम् ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥

मुद्गाद्यं घृतमाह—

मुद्गमाषस्य निर्यूहे रास्नाचित्रकनागरैः ॥
सिद्धं सपिप्पलीविश्वैः सर्पिः श्रेष्ठमसृग्दरे ॥ २० ॥

सुगमम् । मुद्गाद्यं घृतम् ॥ २० ॥

शतावरीरसप्रस्थं क्षोदयित्वाऽवपीडयेत् ॥
घृतप्रस्थसमायुक्तं क्षीरद्विगुणितं भिषक् ॥ २१ ॥
अतः कल्कानिमान्दद्यात्स्थूलोदुम्बरसंमितान् ॥
जीवनीयानि यान्यष्टौ यष्टीचन्दनपद्मकैः ॥ २२ ॥
श्वदंष्ट्रा चाऽऽत्मगुप्ता च बला नागबला तथा ॥
शालिपर्णी पृष्ठपर्णी विदारी सारिवाद्वयम् ॥ २३ ॥
शर्करा च समा देया काश्मर्याश्च फलानि च ॥
सम्यक्सिद्धं च विज्ञाय तद्घृतं चावचारयेत् ॥ २४ ॥
रक्तपित्तविकारेषु वातपित्तकृतेषु च ॥
वातरक्तं क्षयं श्वासं हिक्कां कासं च दुस्तरम् ॥ २५ ॥
अङ्गदाहं शिरोदाहं रक्तपित्तसमुद्भवम् ॥
असृग्दरं सर्वभवं मूत्रकृच्छ्रं च दारुणम् ॥
एतान्रोगाञ्शमयति भास्करस्तिमिरं यथा ॥ २६ ॥

स्थूलोदुम्बरसंमितानिति । प्रत्येकं कर्षसंमितान् ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥

शीतकल्याणकं घृतमाह—

कुमुदं पद्मकोशीरं गोधूमा रक्तशालयः ॥ २७ ॥
मुद्गपर्णी पयस्या च काश्मरी मधुयष्टिका ॥
बलातिबलयोर्मूलमुत्पलं तालमस्तकम् ॥ २८ ॥
विदारी शतपु(प)त्री च शालिपर्णी सजीवका ॥
फलं त्रपुसबीजानि प्रत्यग्रं कदलीफलम् ॥ २९ ॥
एषामर्धपलान्भागान्गव्यक्षीरं चतुर्गुणम् ॥
पानीयं द्विगुणं दत्त्वा घृतप्रस्थं विपाचयेत् ॥ ३० ॥
प्रदरे रक्तगुल्मे च रक्तपित्ते हलीमके ॥
बहुरूपं च यत्पित्तं कामलायां सशोणिते ॥ ३१ ॥
अरोचके ज्वरे जीर्णे पाण्डुरोगे मदे भ्रमे ॥
तरुणी चाल्पपुष्पा च या च गर्भं न विन्दति ॥ ३२ ॥

अहन्यहनि च स्त्रीणां भवति प्रीतिवर्धनम् ॥
शीतकल्याणकं नाम परमुक्तं रसायनम् ॥ ३३ ॥

रक्तशालीनां मूलं फलं वा । पयस्या क्षीरकाकोली, अर्कपुष्पी वा । फलं त्रिफला । प्रत्यग्रं परिणतम् । शीतकल्याणकं घृतम् ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥

हितश्चात्र विशेषेण लेह्यो यः कुटजाष्टकः ॥ ३४ ॥

सुगमम् ॥ ३४ ॥

इति श्रीवृन्दमाधवापरनामकसिद्धयोगव्याख्यायां श्रीश्रीकण्ठदत्तकृतायां व्याख्याकुसुमावल्याख्यायां त्रिषष्टितमः प्रदराधिकारः समाप्तः ॥ ६३ ॥

अथ चतुःषष्टितमो योनिरोगाधिकारः ।

प्रदरस्य योनिः प्रवृत्तिमार्ग ईरितोऽतो योनिव्यापदुच्यते ॥

योनिव्यापत्सु भूयिष्ठं शस्यते कर्म वातजित् ॥
बस्त्यभ्यङ्गपरीषेकप्रलेपपिचुधारणम् ॥ १ ॥

सुगमम् ॥ १ ॥

वचोपकुञ्चिकाजाजीकृष्णावृषकसैन्धवम् ॥
अजमोदायवक्षारचित्रकं शर्करान्वितम् ॥ २ ॥
पिष्ट्वा प्रसन्नयाऽऽलोड्य खादेत्तद्घृतभर्जितम् ॥
योनिपार्श्वार्तिहृद्रोगगुल्मार्शोविनिवृत्तये ॥ ३ ॥

सुगमम् ॥ २ ॥ ३ ॥

रास्नाश्वदंष्ट्रावृषकैः शृतं शूलहरं पयः ॥

शृतं पयः परिषेकार्थं पानार्थं वा ॥

गुडूचीत्रिफलादन्तीक्वाथैश्च परिषेचनम् ॥ ४ ॥

सुगमम् ॥ ४ ॥

नतवार्ताकिनीकुष्ठसैन्धवामरदारुभिः ॥
तैलात्प्रसाधिताद्धार्यः पिचुर्योनौ रुजापहः ॥ ५ ॥

नतवार्ताकिनीति । कण्टकारी बृहती ॥ ५ ॥

---

१ ङ. °षभैः शृ° ।

पित्तलानां तु योनीनां सेकाभ्यङ्गपिचुक्रियाः ॥
शीतपित्तहराः कार्याः स्नेहनार्थे घृतानि च ॥ ६ ॥

सुगमम् ॥ ६ ॥

योन्यां बलासदुष्टायां सर्वं रूक्षोष्णमौषधम् ॥ ७ ॥

सुगमम् ॥ ७ ॥

पिप्पल्या मरिचैर्माषैः शताह्वाकुष्ठसैन्धवैः ॥
वर्तिस्तुल्या प्रदेशिन्या धार्या योनिविशोधनी ॥ ८ ॥

तुल्या प्रदेशिन्येति । परिणाहेन दैर्घ्येण च प्रदेशिन्यङ्गुलिसमा ॥ ८ ॥

लक्ष्मणालक्षणं तद्विधानं चोच्यते—

पुष्योद्धृतं लक्ष्मणाया मूलं पिष्टं च कन्यया ॥
ऋत्वन्ते घृतदुग्धाभ्यां पीत्वाऽऽप्नोत्यबला सुतम् ॥ ९ ॥

"पुत्रकाकाररक्ताल्पबिन्दुभिर्लाञ्छितच्छदा ॥
लक्ष्मणा पुत्रजननी बस्तगन्धाकृतिर्भवेत्" ।

तां च शरत्काले पुष्पफलोपेतां दृष्ट्वा शनिदिने संध्यायां तस्याश्चतुर्षु भागेषु खादिरकीलकान्निखाय परेद्युर्हस्तमूलपुष्यैर्योगं गते दिवाकरे मन्त्रवद्गृहीत्वा समानवर्णवत्सगोक्षीरेण यथाविधि नस्यं दद्यादिति तन्त्रान्तरे ॥ ९ ॥

क्वाथेन हयगन्धायाः साधितं सघृतं पयः ॥
ऋतुस्नाताऽबला पीत्वा गर्भं धत्ते न संशयः ॥ १० ॥

सुगमम् ॥ १० ॥

फलघृतमाह—

मञ्जिष्ठा मधुकं कुष्ठं त्रिफला शर्करा बला ॥
मेदा पयस्या काकोली मूलं चैवाश्वगन्धजम् ॥ ११ ॥
अजमोदा हरिद्रे द्वे हिङ्गुकं कटुरोहिणी ॥
उत्पलं कुमुदं द्राक्षाकाकोल्यौ चन्दनद्वयम् ॥ १२ ॥
एतेषां कार्षिकैर्भागैर्घृतप्रस्थं विपाचयेत् ॥
शतावरीरसं क्षीरं घृताद्देयं चतुर्गुणम् ॥ १३ ॥
सर्पिरेतन्नरः पीत्वा स्त्रीषु नित्यं वृषायते ॥
पुत्राञ्जनयते नारी मेधाढ्यान्प्रियदर्शनान् ॥ १४ ॥
या च वाऽस्थिरगर्भा स्याद्या वा जनयते मृतम् ॥
अल्पायुषं च जनयेद्या च कन्यां प्रसूयते ॥ १५ ॥

योनिदोषे रजोदोषे गर्भस्रावे च शस्यते ॥
प्रजावर्धनमायुष्यं सर्वग्रहनिवारणम् ॥ १६ ॥
नाम्ना फलघृतं चैतदश्विभ्यां परिकीर्तितम् ॥
अनुक्तं लक्ष्मणामूलं क्षिपन्त्यत्र चिकित्सकाः ॥ १७ ॥

पयस्या क्षीरविदारी। द्राक्षाकाकोल्याविति । काकोल्यत्र क्षीरकाकोली काकोल्या उपात्तत्वात् । शतावरीरसक्षीरयोः प्रत्येकं चातुर्गुण्यम् । अनुक्तं लक्ष्मणामूलं क्षिपन्त्यत्र चिकित्सका इति वृन्दटिप्पण्याम् । चक्रः पुनराह—

"जीवद्वत्सैकवर्णाया घृतमत्र तु गृह्यते ।
अरण्यगोमयेनेह चाग्निज्वालां प्रदीपयेत्" इति ।

फलघृतम् ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥

कुष्ठं मुस्तं हरिद्रे द्वे पिप्पली कटुरोहिणी ॥
काकोली क्षीरकाकोली विशाला त्रिफलोत्पलम् ॥
मेदारास्नाविडङ्गानि देवदारु सहिङ्गुकम् ॥ १८ ॥
द्वे सारिवे शताह्वा च वचा यष्टी प्रियंगुका ॥
अजमोदा महामेदा चन्दनं रक्तचन्दनम् ॥ १९ ॥
जातीपुष्पं तुगाक्षीरी कट्फलं सितशर्करा ॥
एतैरक्षसमैः कल्कैर्घृतप्रस्थं भिषक्तमः ॥ २० ॥
चतुर्गुणेन पयसा विपचेद्गोमयाग्निना ॥
शुभेऽह्नि पुण्यसंयुक्ते भाण्डे ताम्रमये दृढे ॥ २१ ॥
कलशे हेमकल्याणे कृतकौतुकमङ्गले ॥
सर्पिरेतन्नरः पीत्वा स्त्रीषु नित्यं वृषायते ॥ २२ ॥
या च वन्ध्या भवेन्नारी या च कन्याप्रजायिनी(न्यां प्रसूयते) ॥
या च वाऽस्थिरगर्भा स्याद्या च सूत्वा पुनः स्थिता ॥ २३ ॥
अल्पायुषं च जनयेद्या वा जनयते मृतम् ॥
तादृशं जनयेत्पुत्रं वेदवेदाङ्गपारगम् ॥ २४ ॥
रूपलावण्यसंपन्नं शतायुं विगतज्वरम् ॥
नाम्ना फलघृतं ह्येतद्भारद्वाजेन निर्मितम् ॥ २५ ॥

बृहत्फलघृतम् । सुगमम् ॥१८॥१९॥२०॥२१॥२२॥२३॥२४॥२५॥

सिद्धार्थकं वचां ब्राह्मीं शङ्खपुष्पीं विषाणिकाम् ॥
पयस्यां मधुकं कुष्ठं तथा कटुकरोहिणीम् ॥ २६ ॥

---

१ घ. सूत्वा ।

सारिवां त्रिफलां चैव चोरकं सुमनोलताम् ॥
वृषपुष्पं समञ्जिष्ठं देवदारु महौषधम् ॥ २७ ॥
पिप्पल्यौ भृङ्गराजं च निशां श्यामां सुवर्चलाम् ॥
दशमूलमपामार्गमश्वगन्धां शतावरीम् ॥ २८ ॥
जलद्रोणे पचेदेतान्भागैर्द्विपलिकैः पृथक् ॥
तत्कषायं परिस्राव्य घृतस्यार्धाढकं पचेत् ॥ २९ ॥
युक्त्या प्रदापयेदेतद्गायत्र्या चाभिमन्त्रितम् ॥
द्विमासगर्भिणी नारी अष्टमासान्प्रयोजयेत् ॥ ३० ॥
सर्वाङ्गं जनयेत्पुत्रं सर्वामयविवर्जितम् ॥
अस्य प्रयोगात्कुक्षिस्थः स्फुटवाग्व्याहरत्यपि ॥ ३१ ॥
योनिदुष्टाश्च या नार्यः शुक्रदुष्टाश्च ये नराः ॥
वन्ध्या च लभते पुत्रं शूरं पण्डितमानिनम् ॥ ३२ ॥
जडगद्गदमूकं च पानादेव प्रशाम्यति ॥
सप्तरात्रप्रयोगेण सुस्वरं कुरुते नरम् ॥ ३३ ॥
मासत्रयोपयोगेन कुर्याच्छ्रुतिधरं नरम् ॥
नाग्निर्दहति तद्वेश्म न वज्रमुपहन्ति च ॥
न तत्र म्रियते बालो यत्राऽऽस्ते सोमसंज्ञितम् ॥ ३४ ॥

• सोमघृतम् ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ॥ ३४ ॥

नीलोत्पलाद्यं घृतमाह—

नीलोत्पलोशीरमधूकयष्टीद्राक्षाविदारीकुशपञ्चमूलैः ॥
स्याज्जीवनीयैश्च घृतं विपक्वं शतावरीकारसदुग्धमिश्रम् ॥ ३५ ॥
तच्छर्करापादयुतं प्रशस्तमसृग्दरे मारुतरक्तपित्तजे ॥
क्षीणे बले रेतसि च प्रनष्टे कृच्छ्रे च पित्तप्रभवे च गुल्मे ॥३६॥

मधूकस्य फलम् । कुशपञ्चमूलं तृणपञ्चमूलम् । शतावरीरसस्य प्रस्थाश्चत्वारः । क्षीरस्यैकः प्रस्थः । द्विगुणं वा प्रत्येकम् । नीलोत्पलाद्यं घृतम् ॥ ३५ ॥ ३६ ॥

आखोर्मांसं सपदि बहुधा खण्डखण्डीकृतं य-
त्तैलं पाच्यं द्रवति नियतं यावदेतन्न सम्यक् ॥
तत्तैलाक्तं वसनमनिशं योनिभागे दधाना
हन्ति व्रीडाकरभगफलं नात्र संदेहबुद्धिः ॥ ३७ ॥

आखोर्मांसमिति । मूषकगुडकस्यैकस्य मांसं दत्त्वा तैलं कुडवमात्रमेव मन्दं पचेत् ॥ ३७ ॥

इति श्रीवृन्दमाधवापरनामकसिद्धयोगव्याख्यायां श्रीश्रीकण्ठदत्त-
कृतायां व्याख्याकुसुमावल्याख्यायां चतुःषष्टितमो
योनिव्यापदधिकारः समाप्तः ॥ ६४ ॥

अथ पञ्चषष्टितमः स्त्रीरोगाधिकारः ।

संप्रति स्त्रीरोगस्तदधिकारात् ॥

मधुकं शाकबीजं च पयस्या सुरदारु च ॥
अश्मन्तकः कृष्णतिलास्ताम्रवल्ली शतावरी ॥ १ ॥
वृक्षादनी पयस्या च तथैवोत्पलसारिवा ॥
अनन्ता सारिवा रास्ना पद्मा मधुकमेव च ॥ २ ॥
बृहतीद्वयकाश्मर्यक्षीरिशुङ्गास्त्वचो घृतम् ॥
पृथक्पर्णी बलाशिग्रुश्वदंष्ट्रामधुयष्टिकम् ॥ ३ ॥
शृङ्गाटकं बिसं द्राक्षा कसेरु मधुकं सिता ॥
मासेषु सप्त योगाः स्युरर्धश्लोकास्तु सप्तसु ॥
यथाक्रमं प्रयोक्तव्या गर्भस्रावे पयोयुताः ॥ ४ ॥

शाको महावृक्षः कर्कशमहापत्रः प्रसिद्धः । तस्य बीजम् । पयस्या, अर्कपुष्पी क्षीरविदारी वा क्षीरकाकोली वा । अश्मन्तकः कोविदारसदृशोऽम्लपत्रोऽम्ललोहितः । मालु आवा, इति लोके । ताम्रवल्ली रामतरुणी मञ्जिष्ठा वा । वृक्षादनी वन्दाकः । वृक्षफलंषुकेत्यपरे । तथैवेत्यस्य स्थाने सुश्रुते लता वेति पाठान्तरम् । लता दूर्वा मञ्जिष्ठा वा । प्रियंगुरिति ब्रह्मदेवः । उत्पलसारिवा श्यामलता । अनन्ता यवासकः । सारिवा, उत्पलसारिवा । पद्मा पद्मचारिणी । भार्गीत्यपरे पद्मा वा । बृहतीद्वयस्थाने क्वापि फलपाठो न युक्तः । सुश्रुते बृहत्यौ काश्मरी चापीति पाठात्स्थूलफला चणकबृहती च । क्षीरिशुङ्गाः क्षीरिवृक्षाणां वटादीनामविकसिताः प्रवालाः । त्वचः क्षीरिणामेव । एते योगाः कल्करूपाः । यथाक्रमं प्रथममासादारभ्य सप्तमासान्यावदनुक्रमेणेत्यर्थः । पयो-युता इति । चूर्णादिप्रयोग एते योगाः पयसा युताः प्रयोज्या इत्यर्थः ॥ १ ॥ २ ॥ ॥ ३ ॥ ४ ॥

---

१ ख. 'रर्धश्लोकसमापनाः.' । ग' ।

कपित्थबिल्वबृहतीपटोलीक्षुनिदिग्धिकाः ॥
मूलानि क्षीरसिद्धानि दापयेद्भिषगष्टमे ॥ ५ ॥

कपित्थादीनां सर्वेषां मूलानि क्षीरसिद्धान्यष्टमे मासि ॥ ५ ॥

नवमे मधुकानन्तापयस्यासारिवाः पिबेत् ॥

अयं योगः क्वाथः । किंवा मधुकादीनां कल्कं क्षीरेण पिबेत् । पयस्या क्षीरविदारी ॥

पयस्तु दशमे शुण्ठ्याः शृतशीतं प्रशस्यते ॥ ६ ॥

पयस्तु दशम इति । क्षीरं शुण्ठीपयस्याभ्यां सिद्धं स्याद्दशमे हितमिति सुश्रुतपाठे दशमे मासि शुण्ठीपयस्याभ्यां क्षीरपाककल्पनया सिद्धं क्षीरं हितं भवति । अथवा सक्षीराः शुण्ठ्यादयः प्रशस्यन्ते । वाग्भटेऽप्येतैः सिद्धं क्षीरं प्रतिपादितम् ॥

तथा च—"कपित्थबिल्वबृहतीपटोलेक्षुनिदिग्धिकाः ।
मूलैर्शृतं प्रयुञ्जीत क्षीरं मासे तथाऽष्टमे ॥
नवमे सारिवानन्तापयस्यामधुयष्टिभिः ।
योजयेद्दशमे मासि सिद्धं क्षीरं पयस्यया ॥
अथवा यष्टिमधुकनागरामरदारुभिः" इति ॥ ६ ॥

सक्षीरा वा हिता शुण्ठी मधुकं देवदारु च ॥
एवमाप्यायते गर्भस्तीव्रा रुक् चोपशाम्यति ॥ ७ ॥

सक्षीरेत्यादियोगेऽपि दशममासक इति । नवमदशममासकयोस्तु गर्भपुष्ट्यर्थमौषधं विधीयते ॥ ७ ॥

समधुच्छागदुग्धेनकुलालकरकर्दमः ॥
अवश्यं स्थापयेद्गर्भं चलितं पानयोगतः ॥ ८ ॥

सुगमम् ॥ ८ ॥

कुशकाशोरुबूकाणां मूलैर्गोक्षुरकस्य च ॥
शृतं दुग्धं सितायुक्तं गर्भिण्याः शूलनुत्परम् ॥ ९ ॥

सुगमम् ॥ ९ ॥

कसेरुशृङ्गाटकजीवनीयैः पद्मोत्पलैरण्डशतावरीभिः ॥
सिद्धं पयः शर्करया विमिश्रं संस्थापयेद्गर्भमुदीर्णशूलम् ॥ १० ॥

सुगमम् ॥ १० ॥

कसेरुशृङ्गाटकपद्मकोत्पलं समुद्गयष्टीमधुकं सशर्करम् ॥
सशूलगर्भस्रुतिपीडिताङ्गना पयोविमिश्रं पयसाऽन्नभुक्पिबेत् ॥ ११ ॥

समुद्रयष्टीमधुकमिति । मुद्गो मुद्गपर्णी । समुद्रपर्णीमधुकमिति तु पाठः सुगम एव ॥ ११ ॥

पाठासुरससिंहास्यमयूरकुटजैः पृथक् ॥
नाभिबस्तिभगालेपात्सुखं नारी प्रसूयते ॥ १२ ॥

सुरसा निर्गुण्डी । मयूरोऽपामार्गः । कुटजः स्वनामख्यातस्तरुः । मयूरकजटैरिति पाठे जटीमूलम् ॥ १२ ॥

परूषकशिफालेपः स्थिरामूलकृतोऽथवा ॥
नाभिबस्तिभगाद्येषु मूढगर्भापकर्षणः ॥ १३ ॥

सुगमम् ॥ १३ ॥

मातुलुङ्गस्य मूलानि मधुकं मधुसंयुतम् ॥
घृतेन सह पातव्यं सुखं नारी प्रसूयते+ ॥ १४ ॥

सुगमम् ॥ १४ ॥

ईन्द्रोऽमृतं च सोमश्च चित्रभानुश्च भामिनि ॥
उच्चैःश्रवाश्च तुरगो मन्दिरे निवसन्तु ते ॥ १५ ॥
इदममृतमपां समुद्धृतं वै तव लघु गर्भमिमं विमुञ्चतु स्त्रि ॥
तदनलपवनार्कवासवास्ते सह लवणाम्बुधरैर्दिशन्तु शान्तिम् ॥ १६ ॥
मुक्ताः पाशा विपाशाश्च मुक्ताः सूर्येण रश्मयः ॥
मुक्तः सर्वभयाद्गर्भ एह्येहि मा चिरं स्वाहा ॥ १७ ॥

केचिदाचार्या मन्त्रव्याख्यानं न कुर्वन्ति केचित्कुर्वन्ति तद्यथा[1]—अमृतं समुद्रमथनोद्भूतम् । चित्रभानुरादित्यः । भामिनि हे वरस्त्रि । उच्चैःश्रवा अमृतमथनोत्पन्नस्तुरगः शक्रवाहनः । लघु शीघ्रम् । दिशन्तु प्रयच्छन्तु ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥

जलं[2] च्यावनमन्त्रेण सप्तवाराभिमन्त्रितम् ॥
पीत्वा प्रसूयते नारी दृष्ट्वा चोभयत्रिंशकम् ॥ १८ ॥

जलं च्यावनमन्त्रेण सप्तवाराभिमन्त्रितम् । पीत्वेति । प्रचारोऽयं वृन्देन लिखितः । सुश्रुते तु च्यावनमन्त्रानुपशृणुयादित्युक्तम् ॥ १८ ॥

+ ख. पुस्तके—तुषाम्बुपरिपिष्टेन मूलेन परिलेपयेत् । लाङ्गल्याश्चरणौ सूते क्षिप्रमापन्नगर्भिणी ॥ १ ॥ सुदर्शना पृष्ठि(श्नि)पर्णी अपामार्गस्य वा पृथक् । नाभियोनिप्रलेपात्सा क्षिप्रमेव प्रसूयते ॥ २ ॥ इत्यधिकमत्र ।

१ ङ. इहामृ° । २ ङ. °लं च्यव° ।

*नाड्यृतुवसुभिः पक्षदिगष्टादशभिरेव च ॥
अर्कभुवनाब्धिसहितैरुभयत्रिंशकमाश्चर्यम् ॥ १९ ॥

नाड्यः षोडश । ऋतवः षट् । वसवोऽष्टौ । पक्षौ द्वौ । दिशो दश स्वरूपतः । अर्का द्वादश । भुवनानि चतुर्दश । अब्धयश्चत्वारः । एतेऽङ्का गणकस्यै(केनै)* नव कोष्ठकान्कृत्वा तदभ्यन्तरे लेख्याः । उभयपञ्चदशकमपि चक्रेण दर्शितम्—

"वसुगुणाब्ध्येकबाणनवषट्सप्तयुगैः क्रमात् ।
सर्वैः पञ्चदश द्विस्तु त्रिंशकं नवकोष्ठके" इति ।

एतद्वयं फलकादौ लिखित्वा दर्शयितव्यम् ॥ १९ ॥

कटुतुम्ब्यहिनिर्मोककृतवेधनसर्षपैः ॥
कटुतैलान्वितैर्योनिधूपः पातयतेऽपराम् ॥ २० ॥
कचवेष्टितयाऽङ्गुल्या घृष्टे कण्ठे सुखं पतत्यपरा ॥
मूलेन लाङ्गलिक्याः संलिप्ते पाणिपादे वा ॥ २१ ॥
उपकुञ्चिकां पिप्पलीं च मदिरां लाभतः पिबेत् ॥
सौवर्चलेन संयुक्तां योनिशूलनिवारिणीम् ॥ २२ ॥
सूताया हृच्छिरोबस्तिशूलं मक्कल्लसंज्ञितम् ॥
यवक्षारं पिबेत्तत्र सर्पिषोष्णोदकेन वा ॥ २३ ॥
पिप्पल्यादिगणक्वाथं पिबेद्वा लवणान्वितम् ॥ २४ ॥
पारावतशकृत्पीतं शालितण्डुलवारिणा ॥
गर्भपातानन्तरोत्थरक्तस्रावनिवारणम् ॥ २५ ॥

सुगमाः ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥

अमृतानागरसहचरभद्रोत्कटपञ्चमूलजलदजलम् ॥
शृतशीतं मधुयुक्तं निवारयति सूतिकातङ्कम् ॥ २६ ॥

भद्रोत्कटो भद्रवेकड इति ख्यातस्तरुः । किंवा भद्रं मुस्तकम् । इत्कटा, इत्कटाङ्कुरः । सूतिकातङ्कं गजाडिकामाहुः ॥ २६ ॥

---

* ख. पुस्तके—नाड्यृ१६तु६वसुभिः८पक्ष२दिग१०ष्टादश१८भिरेव च ।
अर्क१२भुवना१४ब्धि४सहितैरुभयत्रिंशकेनाऽऽश्चर्यम् ॥१॥

१६	६	८
२	१०	१८
१२	१४	४

नाग८रामा३ब्धि४भिर्यन्त्रं तथा चन्द्र१शर५ग्रहैः९ ।
रसा६श्व७पक्षैः२सूते स्त्री दृष्ट्वा पञ्चदशोभयम् ॥ २ ॥

८	३	४
१	५	९
६	७	२

इति पाठः ॥

सहचरपुष्करवेतसमूलं वैकङ्कतदारुकुलत्थसमम् ॥
जलमेतत्ससैन्धवहिङ्गुयुतं सद्यो ज्वरसूतिकाशूलहरम् ॥ २७ ॥

वैकङ्कतं विकङ्कतमूलम् । विकङ्कतो वैकङ्कडिरिति लोके । जलं क्वाथः ॥ २७ ॥

दशमूलीरसः पूतः सद्यः सूतीरुजापहः ॥
पञ्चमूलस्य वा क्वाथं तप्तलोहेन संयुतम् ॥
सूतिकारोगनाशाय पिबेद्वा तद्धितां सुराम् ॥ २८ ॥

तप्तलोहेन संयुतमिति । तप्तलोहसंयोगात्क्वाथीकृतम् । तद्धितामिति । तेन प्रकारेण हिताम् । तेनेहापि तप्तलोहयोगः कार्य इति ॥ २८ ॥

वज्रकाञ्जिकमाह—

पिप्पली पिप्पलीमूलं चव्यं शुण्ठी यवानिका ॥
जीरके द्वे हरिद्रे द्वे बिडं सौवर्चलं तथा ॥ २९ ॥
एतैरेवौषधैः पिष्टैरारनालं विपाचयेत् ॥
आमवातहरं वृष्यं कफघ्नं वह्निदीपनम् ॥ ३० ॥
काञ्जिकं वज्रकं नाम स्त्रीणां बलविवर्धनम् ॥
मक्कल्लशूलशमनं परं क्षीराभिवर्धनम् ॥ ३१ ॥

पिप्पल्यादिद्रव्यस्य कर्षत्रयम् । काञ्जिकस्य शराव एकः । पानीयमप्यलमेवं प्रचारः । चक्रस्त्वाह—क्षीरपाकविधानेन काञ्जिकस्यापि साधनमिति ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥

वनकर्पासिकेक्षूणां मूलं सौवीरकेण वा ॥ ३२ ॥
विदारिकन्दं सुरया पिबेद्वा स्तन्यवर्धनम् ॥
हरिद्रादिं वचादिं वा पिबेत्स्तन्यविशुद्धये ॥ ३३ ॥

सुगमम् ॥ ३२ ॥ ३३ ॥

तत्र वातात्मके स्तन्ये दशमूलीजलं पिबेत् ॥
पित्तदुष्टेऽमृताभीरुपटोलीनिम्बचन्दनम् ॥
धात्री कुमारश्च पिबेत्क्वाथयित्वा ससारिवम् ॥ ३४ ॥

ससारिवमित्यत्र स्थाने सशर्करमिति पाठान्तरम् । कफदुष्टस्तन्ये तु कफहरो विधिरुच्यते ॥ ३४ ॥

शोफं स्तनोत्थितमवेक्ष्य भिषग्विदध्या-
द्यद्विद्रधावभिहितं बहुधा विधानम् ॥

सुगमम् ॥

---

१ ग. 'मधुसै' ।

आमे विदह्यति तथैव गते च पाकं
तस्याः स्तनौ सततमेव हि निर्दुहीत ॥ ३५ ॥

आमे विदग्धतापरिहाराय विदह्यति विदाहिनि पाकपरिहाराय पक्के नाडीव्रणपरिहाराय स्तनौ निर्दुहीत ॥ ३५ ॥

विशालामूललेपस्तु हन्ति पीडां स्तनोत्थिताम् ॥ ३६ ॥

सुगमम् ॥ ३६ ॥

इति श्रीवृन्दप्रणीतवृन्दमाधवापरनामकसिद्धयोगव्याख्यायां श्रीश्रीकण्ठदत्तकृतायां व्याख्याकुसुमावल्याख्यायां पञ्चषष्टितमः स्त्रीरोगाधिकारः समाप्तः ॥ ६५ ॥

अथ षट्षष्टितमो बालरोगाधिकारः ।

दुष्टस्तन्यपानाद्बालानां रोगसंभवादनन्तरं बालरोगाधिकारः । तत्र प्राशस्त्यादादौ स्वस्थ एव बाले विधिमाह—

कुष्ठं वचाऽभया ब्राह्मी कनकं क्षौद्रसर्पिषा ॥
वर्णायुष्कान्तिजननं लेहं बालस्य दापयेत् ॥

कनकं स्वर्णचूर्णम् । लेहोऽयं जातदिने तदुपरि च प्रचरति । हिरण्याख्यवर्णादिकरलेहान्तरस्य संवत्सरं यावदुपयोग उक्तः ।

यथा—"ब्राह्मयन्तो(न्तं) हेमचूर्णं च समं कृत्वा निधापयेत् ।
घृतेन पाययेन्मात्रां तस्य संवत्सरं शिशुम्" इति ॥

बालस्य भैषज्यमात्रां विश्वामित्रः प्राह—

"विडङ्गफलमात्रं तु जातमात्रस्य भेषजम् ।
एतेनैव प्रमाणेन मासि मासि प्रवर्धते ॥
कोलास्थिमात्रं क्षीरादे दद्याद्भैषज्यकोविदः ।
क्षीरान्नादे कोलमात्रं कुमारे भेषजं हितम् ॥
अन्नादे मधुसर्पिर्भ्यां ह्स्वोदुम्बरसंमितम्" इति ॥

स्तन्याभावे पयश्छागं गव्यं वा तद्गुणं पिबेत् ॥ १ ॥

तद्गुणमिति । संस्कारेण लघुतमम् ॥ १ ॥

मृत्पिण्डेनाग्नितप्तेन क्षीरसिक्तेन सोष्मणा ॥
स्वेदयेदुच्छ्रितां नाभिं शोफस्तेनोपशाम्यति ॥ २ ॥

नाभिपाके[1] निशालोध्रप्रियङ्गुमधुकैः शृतम् ॥
तैलमभ्यञ्जने शस्तमेभिर्वाऽप्यवचूर्णितम् ॥ ३ ॥

॥ २ ॥ ३ ॥

हरिद्राद्वययष्ट्याह्वसिंहीशक्रयवैः कृतः ॥
शिशोर्ज्वरातिसारघ्नः कषायः स्तन्यदोषजित् ॥ ४ ॥

सिंही पृश्निपर्णी । हरिद्रादिगणो ह्येष श्लोकेन निम्बस्तत्र कलशीति पठिता(?) । यस्तु क्षीरपः कषायं पातुमक्षमस्तस्य धात्रीं पाययेत । कषायोक्तद्रव्यस्य कल्केन लिप्तस्तनपानमपि दर्शितं सुश्रुतेन ।

तद्यथा—"येषां गदानां ये योगाः प्रवक्ष्यन्तेऽगदंकराः ।
तेषु तत्कल्कसंलिप्तौ कुमारं पाययेत्स्तनौ" इति ॥ ४ ॥

घनकृष्णारुणाशृङ्गीचूर्णं क्षौद्रेण संयुतम् ॥
शिशोर्ज्वरातिसारघ्नं कासश्वासवमीहरम् ॥ ५ ॥

अरुणाऽतिविषा ॥ ५ ॥

धातकीबिल्वधान्याकलोध्रेन्द्रयववालकैः ॥
लेहः क्षौद्रेण बालानां ज्वरातीसारवान्तिनुत् ॥ ६ ॥

लोध्रं लतावल्कं तनुत्वक्त(न तु त)रुवल्कं तस्य विरेचकत्वात् ॥ ६ ॥

रजनीदारुसरलश्रेयसीबृहतीद्वयम् ॥
पृश्निपर्णी शताह्वा च लीढं माक्षिकसर्पिषा ॥ ७ ॥
ग्रहणीदीपनं हन्ति मारुतार्ति सकामलाम् ॥
ज्वरातीसारपाण्डुत्वं बालानां सर्वरोगजित् ॥ ८ ॥

श्रेयसी हस्तिपिप्पली ॥ ७ ॥ ८ ॥

मिशिकृष्णाञ्जनैर्लाजशृङ्गीमरिचमाक्षिकैः ॥
लेहः शिशोर्विधातव्यश्छर्दिकासज्वरापहः ॥ ९ ॥

मिशिकृष्णाञ्जनैरिति । मिशिर्मधुरिका ॥ ९ ॥

शृङ्गी समुस्तातिविषां विचूर्ण्य लेहं विदध्यान्मधुना शिशूनाम् ॥
कासज्वरच्छर्दिभिरर्दितानां समाक्षिकां वाऽतिविषामथैकाम् ॥ १० ॥

सुगमम् ॥ १० ॥

आम्रास्थिलाजसिन्धूत्थैर्लेहः क्षौद्रेण च्छर्दिनुत् ॥ ११ ॥
पीतं पीतं वमेद्यस्तु स्तन्यं तं मधुसर्पिषा ॥
द्विवार्ताकीफलरसं पञ्चकोलं च लेहयेत् ॥ १२ ॥

---

१ क. 'के शिलालो' । २ क. 'द्रायवपेष्याह्व' ।

द्विवार्ताकीफलरसं पञ्चकोलं चेत्येको योगः । द्विवार्ताकी बृहतीद्वयम् ॥११॥१२॥

ज्वरे विशेषमाह—

एकद्वित्राणि घस्राणि वातपित्तकफज्वरे ॥
क्षीरपस्याहितं सर्पिरन्ययोर्मध्यदेहवत् ॥ १३ ॥

स्तन्यपोयाहितं सर्पिरितराभ्यां यथार्थत इति डल्हणपाठः । स्तन्यपायाहितं सर्पिर्धात्र्या दत्तमिति वाक्यशेषः । इतराभ्यां क्षीरादान्नादाभ्यां यथार्थतो यथाप्रयोजनतो हितं सर्पिरित्यर्थः ॥ १३ ॥

बिल्वं च पुष्पाणि च धातकीनां जलं सलोध्रं गजपिप्पली च ॥
क्वाथावलेहौ मधुना विमिश्रौ बालेषु योज्यावतिसारितेषु ॥ १४ ॥

जलं सलोध्रमिति । जलं वालकम् ॥ १४ ॥

समङ्गाधातकीलोध्रसारिवाभिः शृतं जलम् ॥
दुर्धरेऽपि शिशोर्देयमतिसारे समाक्षिकम् ॥ १५ ॥
नागरातिविषामुस्तावालकेन्द्रयवैः शृतम् ॥
कुमारं पाययेत्प्रातः सर्वातीसारनाशनम् ॥ १६ ॥
मोचरसः समङ्गा च धातकी पद्मकेसरम् ॥
पिष्टैरेतैर्यवागूः स्याद्रक्तातीसारनाशिनी ॥ १७ ॥
कल्कः प्रियङ्गुकोलास्थिमध्यमुस्तरसाञ्जनैः ॥
क्षौद्रलीढः कुमारस्य च्छर्दिस्तृष्णातिसारनुत् ॥ १८ ॥
लेहस्तैलसिताक्षौद्रतिलयष्ट्याह्वकल्कितः ॥
बालस्य रुन्ध्यान्नियतं रक्तास्रावं प्रवाहिकाम् ॥ १९ ॥

रक्तास्रावं प्रवाहिकामिति । प्रवाहिकायामेव यत्र रक्तस्रुतिस्तत्रायं योगो न तु केवलरक्तस्रावे तैलतिलयोस्तीक्ष्णयोस्तथा(द)नर्हत्वात् ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥

लाजा सयष्टिमधुकं शर्करा क्षौद्रमेव च ॥
तण्डुलोदकसंयुक्तं क्षिप्रं हन्ति प्रवाहिकाम् ॥ २० ॥
गुदपाके तु बालानां पित्तघ्नीं कारयेत्क्रियाम् ॥
रसाञ्जनं विशेषेण पानाभ्यञ्जनयोर्हितम् ॥ २१ ॥
कणोषणसिताक्षौद्रसूक्ष्मैलासैन्धवैः कृतः ॥
मूत्रग्रहे प्रयोक्तव्यः शिशूनां लेह उत्तमः ॥ २२ ॥

---

१ ङ. °पस्य हि° । २ ङ. °पाय हि° । ३ ङ. °पाय हि° । ४ क. °नालेपन° ।

घृतेन सिन्धुविश्वैलाहिङ्गुभार्गीरजो लिहन् ॥
आनाहं वातिकं शूलं जयेत्तोयेन वा शिशुः ॥ २३ ॥

सुगमम् ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥

हरीतकीवचाकुष्ठकल्कं माक्षिकसंयुतम् ॥
पीत्वा कुमारः स्तन्येन मुच्यते तालुपातनात् ॥ २४ ॥

सुगमम् ॥ २४ ॥

गृहधूमनिशाकुष्ठराजिकेन्द्रयवैः शिशोः ॥
लेपस्तक्रेण हन्त्याशु सिध्मपामाविचर्चिकाः ॥ २५ ॥

सुगमम् ॥ २५ ॥

पञ्चमूलीकषायेण सघृतेन पयः शृतम् ॥
सशृङ्गवेरं सगुडं शीतं हिक्कार्दितः पिबेत् ॥ २६ ॥

पञ्चमूली महत्यत्र । कफवातहरत्वात् । घृतमिह पानकाले प्रयोक्तव्यम्[1] ॥ २६ ॥

द्राक्षायासाभयाकृष्णाचूर्णं सक्षौद्रसर्पिषा ॥
लीढं श्वासं निहन्त्याशु कासं च तमकं तथा ॥ २७ ॥

सुगमम् ॥ २७ ॥

पुष्करातिविषाशृङ्गीमागधीधन्वयासकैः ॥
चूर्णं तु मधुना लीढं बालानां[2] पञ्चकासजित् ॥ २८ ॥

सुगमम् ॥ २८ ॥

भैषज्यं पूर्वमुद्दिष्टं महतां यज्ज्वरादिषु ॥
कार्यं गदेषु बालानां तेषु दाहादिकं विना ॥ २९ ॥

दाहादिकं विनेति । अग्निक्षारवमनविरेचनशिराव्यधनादिकं विनेत्यर्थः । अतियातिनि रोगे तु दाहादिकमपि कर्तव्यम् । यदाह सुश्रुतः—"न दद्याद्बस्तिवमनविरेकांश्चात्ययादृते" इति ॥ २९ ॥

त एव दोषा दूष्याश्च ज्वराद्या व्याधयश्च ते ॥
अतस्तदेव भैषज्यं मात्रा त्वस्य कनीयसी ॥ ३० ॥

सुगमम् ॥ ३० ॥

इति श्रीवृन्दप्रणीतवृन्दमाधवापरनामकसिद्धयोगव्याख्यायां श्रीश्रीकण्ठदत्तकृतायां व्याख्याकुसुमावल्याख्यायां षट्षष्टितमो बालरोगाधिकारः समाप्तः ॥ ६६ ॥

---

१ घ. प्रक्षेप्तव्यम् । २ घ शिशूनां ।

अथ सप्तषष्टितमो बालग्रहाधिकारः ।

अतः परं ग्रहोपसर्गचिकित्सामाह—

सहामुण्डितिकोदीच्यकाथस्नानं ग्रहापहम् ॥

सहामुण्डितिकेति । सहा माषपर्णी । ग्रहप्रभावेण ग्रहाविष्टे बाले वाय्वादिदोषाः कुप्यन्तीति तत्प्रतिषेधार्थं सहादिकाथस्नानं कार्यम् । अथवा सहादिक्वाथः स्वभावेन ग्रहावेशमपि निवर्तयति । अचिन्त्यशक्तित्वात् । यतोऽचिन्त्यो हि मणिमन्त्रौषधीनां प्रभाव इति । सर्वग्रहाणां सामान्यविधिः सुश्रुतोक्तो यथा—

"ग्रहे पुराणे हविषाऽभ्यज्य बालं शुचौ शुचिः ।
सर्षपान्प्रकिरेत्तेषां तैले दीपं च कारयेत्" ॥

शुचौ पवित्रे देशे । शुचिर्भिषगिति शेषः । तेषां तैले सर्षपाणां तैले दीपं प्रज्वालयेदित्यर्थः ॥

सप्तच्छदामयनिशाचन्दनैश्चानुलेपनम् ॥ १ ॥

सुगमम् ॥ १ ॥

सर्पत्वग्लशुनं मूर्वा सर्षपारिष्टपल्लवाः ॥
बिडालविड्जालोम मेषशृङ्गी वचा मधु ॥
धूपः शिशोर्ज्वरघ्नोऽयमशेषग्रहनाशनः ॥ २ ॥

मेषशृङ्ग्यजशृङ्गी छगलविषाणिका । उत्तरवारुणीति लोके ॥ २ ॥

बलिशान्तीष्टिकर्माणि[1] कार्याणि ग्रहशान्तये ॥ ३ ॥

बलिशान्तीष्टिकर्माणीति । बलिकर्म शुचिना वैद्येन कृतस्नानेन शस्त्रहस्तेन रात्रौ कर्तव्यम् । तदुक्तम्—'सोपवासः शुचिर्नक्तं सशस्त्रो निर्हरेद्बलिम्' इति ॥ ३ ॥

मन्त्रश्चायं प्रयोक्तव्यस्तत्राऽऽदौ सार्वकार्मि(मि)कः ॥

ॐ नमो भगवते गरुडाय त्र्यम्बकाय ॐ सत्यं सत्यवते स्वाहा ॐ [2]कं टं यं शं वैनतेयाय नमः । ॐ ह्रां ह्रीं क्षः ॥ ४ ॥

सार्वकार्मि(मि)क इति । मन्त्राणामचिन्त्यशक्तित्वात् । तत्राऽऽदावित्यस्य स्थाने सूत्रादाविति पाठान्तरे बालस्य हस्ते कट्यां च सूत्रबन्धादावित्यर्थः ॥ ४ ॥

बालदेहप्रमाणेन पुष्पमालां तु सर्वतः ॥
प्रगृह्य मुष्टिकाभक्तं बलिर्देयस्तु शान्तिकः ॥
ओंकारी स्वर्णपक्षी बालकं रक्ष रक्ष स्वाहा ॥ ५ ॥

---

१ ङ. 'न्तीष्टक' । २ क. ष्कं । ३ घ. रं । ४ ख. 'काशा सुवर्ण' ।

अपरोऽप्ययं भक्तशरावदानमन्त्रः सद्भिः स्मृत इत्यधिकः क्वापि पाठः ॥ ५ ॥

वचाकुष्ठं तथा ब्राह्मी सिद्धार्थकमथापि वा ॥
सारिवा सैन्धवं चैव पिप्पली घृतमष्टमम् ॥ ६ ॥
मेध्यं घृतमिदं सिद्धं पातव्यं च दिने दिने ॥
दृढस्मृतिः क्षिप्रमेधाः कुमारो बुद्धिमान्भवेत् ॥ ७ ॥
न पिशाचा न रक्षांसि न भूता न च मातरः ॥
प्रबाधन्ते कुमाराणां पिबतामष्टमङ्गलम् ॥ ८ ॥

सुगमम् । अष्टमङ्गलं घृतम् ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥

पादकल्केऽश्वगन्धायाः क्षीरे दशगुणे पचेत् ॥
घृतं पेयं कुमाराणां पुष्टिकृद्बलवर्धनम् ॥ ९ ॥

सुगमम् । अश्वगन्धाद्यं घृतम् ॥ ९ ॥

लाक्षारससमं सिद्धं तैलं मस्तुचतुर्गुणम् ॥
रास्नाचन्दनकुष्ठाब्दवाजिगन्धानिशायुगैः ॥ १० ॥
शताह्वादारुयष्ट्याह्वमूर्वातिक्ताहरेणुभिः ॥
बालानां ज्वररक्षोघ्नमभ्यङ्गाद्बलवर्णकृत् ॥ ११ ॥

सुगमम् । लाक्षाद्यं तैलम् ॥ १० ॥ ११ ॥

पिष्ट्वा कर्कटकं तैलं सक्षीरं साधितं तु तत् ॥
पादाभ्यङ्गेन बालस्य दन्तध्वनिनिवारणम् ॥ १२ ॥

सुगमम् ॥ १२ ॥

इति श्रीवृन्दप्रणीतवृन्दमाधवापरनामकसिद्धयोगव्याख्यायां श्रीश्रीकण्ठदत्तकृतायां व्याख्याकुसुमावल्याख्यायां सप्तषष्टितमो बालग्रहाधिकारः समाप्तः ॥ ६७ ॥

अथाष्टषष्टितमो विषाधिकारः ।

बालस्याज्ञानाद्विषोपघातस्यापि संभवाद्विषचिकित्सितम्—

मूलं तण्डुलवारिणा पिबति यः प्रत्यङ्गिरासंभवं
निष्पिष्टं शुचिभद्रयोगदिवसे तस्याहिभीतिः कुतः ॥
दर्पादेव फणी यदा दशति तं मोहान्वितो मूलपं
स्थाने तत्र तदैव याति नियतं वक्त्रं यमस्याचिरात् ॥ १ ॥

१ क. च । २ ड. प्रभवन्ति । ३ ड. मूलघं । ४ क. ष. °ने यत्र स एव । ५ ड. चक्रं ।

प्रत्यङ्गिरासंभवमिति । प्रत्यङ्गिरा कण्टकशिरीषः । स्वल्पहिंस्रेत्यन्ये । पूर्वेण प्रचारः । शुचिभद्रयोगदिवस इति । शुचेराषाढस्य शुभयोगनक्षत्रादिके दिने ॥ १ ॥

मयूरं निम्बपत्राभ्यां खादेन्मेषगते रवौ ॥
अब्दमेकं न भीतिः स्याद्विषार्तस्य न संशयः ॥ २ ॥

मयूरं निम्बपत्राभ्यामिति । मयूरगुडकमेकं निम्बस्य द्वे पत्रे संख्याविशेषस्यापि प्रयोजकत्वात् । तृतीया च सहयोगे । मेषगते रवौ वैशाखे मासि ॥ २ ॥

दंशस्योपरि बध्नीयात्तत्क्षणाच्चतुरङ्गुले ॥
क्षौमादिभिर्वेणिकया सिद्धैर्मन्त्रैश्च मन्त्रवित् ॥ ३ ॥

सुगमम् ॥ ३ ॥

अम्बुवत्सेतुबन्धेन बन्धेन स्तभ्यते विषम् ॥
न वहन्ति शिराश्चास्य मर्मसंधिगता अपि ॥
न जायते विषोद्वेगो बीजनाशादिवाङ्कुरः ॥ ४ ॥

सुगमम् ॥ ४ ॥

सत्त्वमालम्ब्य दष्टव्यस्तत्क्षणादुरगो रिपुः ॥
*कोमलं वा यदन्यच्च पेयं शीतं घृतं गवाम् ॥ ५ ॥

दष्टेन पुरुषेण सत्त्वमालम्ब्य हस्ताभ्यामुपसंगृह्य पुच्छे वक्त्रे च सर्पः सम्यग्दष्टव्यस्तद्भक्षणं तु तत्रैव संक्रमणहेतुरित्यर्थः । तथा चाऽऽलम्बायनः—

"संगृह्य सर्पं हस्ताभ्यां पुच्छे वक्त्रे च सात्त्विकः ।
स दष्टव्यस्ततः सर्पो द्वित्रिश्चतुरथापि च ॥
तत्र संक्रामति विषं दष्टो नैव विषायते ।
व्यवसायद्वितीयानां नास्त्यसाध्यं कृतात्मनाम्" इति ॥

कोमलं यदन्यदपीति । कूष्माण्डफलादि । पेयं शीतं गवां घृतम् ॥ ५ ॥

वाच्यो वा नीलकण्ठोऽहं ध्येया वा गारुडी तनुः ॥

सुगमम् ॥

शून्यताध्यानमात्रेण शून्यतां याति तद्विषम् ॥ ६ ॥

सुगमम् ॥ ६ ॥

श्लेष्मणः कर्णगूथस्य वामानामिकया कृतः ॥
लेपो हन्याद्विषं घोरं नृमूत्रासेचनं तथा ॥ ७ ॥

श्लेष्मणः कर्णगूथकस्य पृथग्लेपः ॥ ७ ॥

---

* अत्र टीकानुरोधेन ' कोमलं यदन्यदपि' इति पाठोऽपेक्षितः ।

कुलिकमूलनस्येन कालदष्टोऽपि जीवति ॥ ८ ॥

कुलिकमूलनस्येनेति । कुलिकः स्वल्पहिंस्रा ॥ ८ ॥

पिण्डीतगरकमूलं पुष्येणोत्पाट्य योजितं दंशे ॥
मृतमपि दष्टकपुरुषं चालयतीत्यत्र नो चित्रम् ॥ ९ ॥

सुगमम् ॥ ९ ॥

शिरीषपत्रस्वरसे सप्ताहं मरिचं सितम् ॥
भावितं सर्पदष्टानां पाने नस्याञ्जने हितम् ॥ १० ॥
नक्तमालफलव्योषबिल्वमूलनिशाद्वयम् ॥
सौरसं पुष्पमार्जं च मूत्रं बोधनमञ्जनम् ॥ ११ ॥

सौरसं पुष्पमार्जं च मूत्रमिति । सुरसः सिन्दुवारः । आर्जः श्वेतपर्णासः । अस्यापि पुष्पम् । मूत्रं तु मानुषम् । मानुषं तु विषापहमिति वचनात् ॥ १० ॥ ११ ॥

वन्ध्याकर्कोटकीमूलं छागमूत्रेण भावितम् ॥
नस्यं काञ्जिकसंपिष्टं विषोपहतचेतसः ॥ १२ ॥

सुगमम् ॥ १२ ॥

इदानीमगदकोशमाह—

त्रिवृद्विशल्या मधुकं हरिद्रे माञ्जिष्ठवर्गो लवणं च सर्वम् ॥
कटुत्रिकं चैव विचूर्णितानि शृङ्गे निदध्यान्मधुसंयुतानि ॥ १३ ॥
एषोऽगदो हन्त्युपयुज्यमानः पानाञ्जनाभ्यञ्जननस्ययोगैः ॥
अवार्यवीर्यो विषवेगहन्ता महागदो नाम महाप्रभावः ॥ १४ ॥

त्रिवृत्त्रिभण्डी । विशल्या दन्ती काष्ठपटेला वा । विशालेति पाठान्तरं सुबोधम् । मञ्जिष्ठासहितो वर्गो माञ्जिष्ठवर्गः । अत्रोक्तत्रिवृतादिरेव वर्गः । रक्ता नरेन्द्रो लवणश्च वर्ग इति तु पाठः सुश्रुते । तत्र रक्ता मञ्जिष्ठा नरेन्द्रः कृतमालकः । शृङ्ग इति । गोशृङ्गे प्रधानकल्पनया शृङ्गेऽवस्थापनं च पक्षम् । अतः परस्मिन्योगे पक्षमुपेक्षिते वेति वचनात् । अवार्यवीर्योऽप्रतिहतशक्तिः । महाप्रभावग्रहणेनैतज्ज्ञापयति न कदाचिदस्य प्रतिहन्यते शक्तिः ॥ १३ ॥ १४ ॥

कटभ्यर्जुनशैलेयशेलुक्षीरिद्रुमत्वचः ॥
कषायकल्कचूर्णाः स्युः कीटलूताव्रणापहाः ॥ १५ ॥

सुगमम् ॥ १५ ॥

---

१ क. घ. 'षपुष्पस्व' । २ क. घ. वन्ध्यककर्कोटजंभू' । ३ ङ. 'नशैलेय' ।

आगारधूममञ्जिष्ठारजनीलवणोत्तमैः ॥
लेपो जयत्याखुविषं कर्णिकायाश्च पातनम् ॥ १६ ॥

कर्णिकायाश्च पातनमिति । कर्णिकाऽऽखुविषकृता मांसकन्दी वरट्यादिकीटवक्त्रशङ्को वा ॥ १६ ॥

यः कासमर्दमूलं वदने प्रक्षिप्य कर्णफूत्कारम् ॥
मनुजो ददाति शीघ्रं जयति विषं वृश्चिकानां सः ॥ १७ ॥

सुगमम् ॥ १७ ॥

रजनीसैन्धवक्षौद्रसंयुक्तं घृतमुत्तमम् ॥
पानं मूलविषार्तस्य दिग्धविद्धस्य चेष्यते ॥ १८ ॥

दिग्धविद्धस्येति । दिग्धो विषाक्तो बाणः ॥ १८ ॥

चतुष्पाद्भिर्द्विपाद्भिर्वा नखदन्तक्षतं तु यत् ॥
शूयते पच्यते चापि स्रवति ज्वरयत्यपि ॥ १९ ॥

द्विपाद्भिरिति (+वचनं) । मानुषवानरादिभिः ॥ १९ ॥

सोमवल्कोऽश्वकर्णश्च गोजिह्वा हंसपाद्यपि ॥
रजन्यौ गैरिकं लेपो नखदन्तविषापहः ॥ २० ॥

सोमवल्कोऽश्वकर्णश्चेति । सोमवल्कः कट्फलः । अश्वकर्णः शालभेदो गर्दभाण्डो वा । गोजिह्वा दार्वीपत्रिका । हंसपादी स्वनामख्याता ॥ २० ॥

दशाङ्गमगदमाह—

वचाहिङ्गुविडङ्गानि सैन्धवं गजपिप्पली ॥
पाठा प्रतिविषा व्योषं काश्यपेन विनिर्मितम् ॥
दशाङ्गमगदं पीत्वा सर्वकीटविषं जयेत् ॥ २१ ॥

अयमगदः कल्कश्चूर्णो वा ॥ २१ ॥

कीटदष्टक्रियाः सर्वाः समानाः स्युर्जलौकसाम् ॥ २२ ॥

जलौकसामिति । सविषाणामिन्द्रायुधादीनां षण्णाम् ॥ २२ ॥

छत्री झर्झरपाणिश्च चरेद्रात्रौ तथा दिवा ॥
तच्छायाशब्दसंत्रस्ताः प्रणश्यन्तीह पन्नगाः ॥ २३ ॥

+ इदमधिकम् ।

---

१ क. जर्जरपाणिश्च । घ. सज्वारपाणिश्च । २ ङ. °ब्दवित्र° ।

वृत्यादि····चरेदिति ब्रुवते सञ्चारः····इति ख्यातः। तच्छायाशब्दसंत्रस्ता इति। छत्रस्य च्छाया झर्झरस्य शब्दस्ताभ्यां संत्रस्ताः प्रणश्यन्त्यपयान्ति ॥ २३ ॥

सोत्कम्पः पुलकावृतः मति मुहुर्वक्त्रं समालोकते
दन्तेनाधरपल्लवं दशति चेत्सीत्कान्वितं कूजति ॥
यस्तापं जडतां च याति नितरां दष्टः स उत्कण्ठते
र(ग)न्तुं त्वस्थिशलामलाम्बरवर्ती रौद्रां श्मशानस्थलीम् ॥२४॥

सीत्कान्वितं कूजतीति । सीत्कारान्वितं यथा स्यात्तथा कूजतीत्यर्थः ॥ २४ ॥

विरुद्धाध्यशनक्रोधक्षुद्भयोष्णं च मैथुनम् ॥
वर्जयेद्विषमुक्तोऽपि दिवास्वप्नं विशेषतः ॥ २५ ॥

विषदूषितस्य वर्ज्यानि सुश्रुतेनोक्तानि ।

तद्यथा—"दिवास्वप्नं व्यवायं च व्यायामं क्रोधमातपम् ।
सुरातिलकुलत्थांश्च वर्जयेद्विषदूषितः ॥
फाणितं शिग्रुसौवीरमजीर्णाध्यशनं तथा ।
वर्जयेच्च समासेन नवधान्यादिकं गणम्" ॥

कुलत्थांश्चेत्यत्र चकारेण पिण्याकमूलकलशुनकलायकुसुम्भातसीशिशुमारकूर्मनिष्पावजम्ब्वाम्रातकचूतादिकानि च वर्जयेत् ॥ २५ ॥

इति श्रीवृन्दप्रणीतवृन्दमाधवापरनामकसिद्धयोगव्याख्यायां श्रीश्रीकण्ठदत्तकृतायां व्याख्याकुसुमावल्याख्यायामष्टषष्टितमो विषरोगाधिकारः समाप्तः ॥ ६८ ॥

अथैकोनसप्ततितमो रसायनाधिकारः ।

इदानीं रसायनाधिकारः प्रारभ्यते । द्विविधमौषधं व्याधितस्य व्याधिहरं स्वस्थस्योर्जस्करं च । स्वस्थस्योर्जस्करमपि द्विविधं रसायनं वाजीकरणं च ।

यदाह चरकः—"स्वस्थस्योर्जस्करं किंचित्किंचिदार्तस्य रोगजित् ।
स्वस्थस्योर्जस्करं यत्तु तद्वृष्यं तद्रसायनम्" इति ।

व्याधितव्याधिहरस्योक्तत्वात्संप्रति स्वस्थस्योर्जस्करविधिः । तत्राप्यायुरादिप्रकर्षकरत्वेन प्राधान्यादग्रे रसायनमाह—

यज्जराव्याधिविध्वंसि भेषजं तद्रसायनम् ॥

---

१ ङ. 'त्कारमुत्कूज' । २ ग. 'द्भयायासनं' ।

जराव्याधिविध्वंसि जराव्याध्युत्पत्तिप्रतिबन्धकम्। आयुर्मेधाप्रकर्षकराणां रसादीनामयनमुपायो रसायनम्। तदुक्तं चरके—"लाभोपायो हि धातूनां रसादीनां रसायनम्" इति। अत्र श्रीब्रह्मदेवव्याख्यानम्—श्रेष्ठानां रसादीनां शुक्रान्तानां धातूनामयनमाप्यायनम्। अथवा भेषजाश्रितानां रसवीर्यविपाकप्रभावाणामायुर्वर्णवीर्यदार्ढ्यवयःस्थैर्यकराणामयनं लाभोपायो रसायनं वर्धकं स्थापकमप्राप्तप्रापकं चेति। द्विविधं रसायनं कुटीप्रावेशिकं वातातपिकं च। पुनश्च त्रिविधं काम्यं नैमित्तिकमाजस्रिकं च। मेधाकामः श्रीकाम इत्यादि काम्यम्। नैमित्तिकं व्याधेर्निमित्तं शिलाजतुभल्लातकतुवरकादि। आजस्रिकं क्षीरघृताभ्यासादिकमिति॥

पूर्वे वयसि मध्ये वा शुद्धकायः समाचरेत्॥ १॥

पूर्व इति। यौवनप्रवेश एव मध्ये यौवनशेषे। बालो हि भेषजवेगासहत्वेन रसायनस्याविषयः। वृद्धस्य(श्च) जरापक्वशरीरस्य व्यर्थमेव रसायनमिति वचनादविषयः। पूर्वं वयो मध्यं च मुख्यो विषयस्तेन क्वापि वृद्धोऽपि विषयः। **यदुक्तम्**—'अस्य प्रयोगाच्च्यवनः सुवृद्धोऽभूत्पुनर्युवा' इति। शुद्धकायः कृतवमनविरेचनः॥ १॥

अविशुद्धशरीरस्य युक्तो रासायनो विधिः॥
न भाति वाससि क्लिष्टे रङ्गयोग इवार्पितः॥ २॥

न भाति न दीप्यते यथा मलिने वस्त्रे रङ्गः। मलिनं हि वस्त्रं न रज्यते॥ २॥

सिन्धूत्थशर्कराशुण्ठीकणामधुगुडैः क्रमात्॥
वर्षादिष्वभया सेव्या रसायनगुणैषिणा॥ ३॥

सुगमम्॥ ३॥

त्रैफलेनाऽऽयसीं पात्रीं कल्केनाऽऽलेपयेन्नवाम्॥
तमाहोरात्रिकं लेपं पिबेत्क्षौद्रोदकाप्लुतम्॥ ४॥
प्रभूतस्नेहमशनं जीर्णे तस्मिन्प्रयोजयेत्॥
अजरोऽरुक्समाभ्यासाज्जीवेच्चापि समाः शतम्॥ ५॥

आयसीं पात्रीमिति। कान्तलोहमयीं पात्रीम्। नवां विमलाम्॥ ४॥ ५॥

मण्डूकपर्ण्याः स्वरसः प्रयोज्यः क्षीरेण यष्टीमधुकस्य चूर्णम्॥
रसो गुडूच्यास्तु समूलपुष्प्याः कल्कः प्रयोज्यः खलु शङ्खपुष्प्याः॥६॥
आयुष्प्रदान्यामयनाशनानि बलाग्निवर्णस्वरवर्धनानि॥
मेध्यानि चैतानि रसायनानि मेध्या विशेषेण तु शङ्खपुष्पी॥ ७॥

मण्डूकपर्ण्या इत्यादि योगचतुष्टयम्। मण्डूकपर्णीस्वरसः प्रयोज्यः। दुग्धेन मधु-

---

१ ङ. समाम्। २ ङ. °याभ्यासो र°।

यष्टीचूर्णं प्रयोज्यम् । समूलपुष्प्या इति विशेषणं गुडूच्याः शङ्खपुष्प्या वा । अरुणदत्तस्त्वेवं व्याचष्टे । गुडूच्या रसं प्रयुञ्जीत । तथा सह मूलपुष्पाभ्यां वर्तते समूलपुष्पा तस्याः शङ्खपुष्प्याश्च कल्कं प्रयुञ्जीत । एतानि रसायनान्यायुष्प्रदानि रोगघ्नानि बलादिवर्धनानि मेधायै हितानि च । अतिशयेन शङ्खपुष्पी मेध्या । उपजातिवृत्ते ॥ ॥ ६ ॥ ७ ॥

ये मासमेकं स्वरसं पिबन्ति दिने दिने भृङ्गरजःसमुत्थम् ॥
क्षीराशिनस्ते बलवर्णयुक्ताः समाः शतं जीवितमाप्नुवन्ति ॥ ८ ॥

ये मार्कवस्वरसमनुदिनं मासं यावत्पिबन्ति दुग्धभोजनाः सन्तस्ते बलवर्णयुक्ता वर्षशतं जीवितमश्नुवते । भृङ्गरजःसमुत्थमिति निर्देशो भृङ्गरजःशब्दस्य सकारान्तत्वात्साधुः ॥ ८ ॥

असिततिलविमिश्रान्पल्लवान्भक्षयेद्यः
सततमिह पयोशी भृङ्गराजस्य मासम् ॥
भवति स चिरजीवी व्याधिभिर्विप्रयुक्तो
भ्रमरसदृशकेशः कामचारी मनुष्यः ॥ ९ ॥

सुगमम् ॥ ९ ॥

पीताऽश्वगन्धा पयसाऽर्धमासं घृतेन तैलेन सुखाम्बुना वा ॥
कृशस्य पुष्टिं वपुषो बिभर्ति बालस्य सस्यस्य यथाऽम्बुवृष्टिः ॥ १० ॥

सुगमम् ॥ १० ॥

धात्रीतिलान्भृङ्गरजोविमिश्रान्ये भक्षयेयुर्मनुजाः क्रमेण ॥
ते कृष्णकेशा विमलेन्द्रियाश्च निर्व्याधयोऽप्यामरणाद्भवेयुः ॥ ११ ॥

मनुजाः क्रमेणेति । क्रमेण रसायनविधिक्रमेण ॥ ११ ॥

मासं वचामप्युपसेवमानाः क्षीरेण तैलेन घृतेन वाऽपि ॥
भवन्ति रक्षोभिरधृष्यरूपा मेधाविनो निर्मलमृष्टवाचः ॥ १२ ॥

वचां च मासं क्षीराद्यन्यतमेनोपयुञ्जाना राक्षसैरनुपद्रुतरूपा मेधावन्तो निर्मलमृष्टवाचश्च स्युः ॥ १२ ॥

वृद्धदारुकमूलानि सूक्ष्मचूर्णानि कारयेत् ॥
शतावर्या रसेनैव सप्तवारांश्च भावयेत् ॥ १३ ॥

---

१ क. °तघनप° ।

अक्षमात्रं तु तच्चूर्णं सर्पिषा सह योजयेत् ॥
मासमात्रोपयोगेन मतिमाञ्जायते नरः ॥
मेधावी स्मृतिमांश्चैव वलीपलितवर्जितः ॥ १४ ॥

सुगमम् ॥ १३ ॥ १४ ॥

हस्तिकर्णरजः खादेत्प्रातरुत्थाय सर्पिषा ॥
यथेष्टाहारचारोऽपि सहस्रायुर्भवेन्नरः ॥ १५ ॥
मेधावी बलवान्कामी स्त्रीशतानि व्रजत्यसौ ॥
मधुना त्वश्ववेगः स्याद्बलिष्ठः स्त्रीसहस्रगः ॥ १६ ॥

हस्तिकर्णरजः खादेदिति । हस्तिकर्ण[रजः] पलाशमूलचूर्णम् ॥ १५ ॥ १६॥

अयं मन्त्रः प्रयोक्तव्यो भिषजा चाभिमन्त्रणे ॥
ॐ नमो विनायकाय अमृतं रक्ष रक्ष मम फलसिद्धिं
देहि देहि रुद्रवचनेन स्वाहा ॥ १७ ॥

ॐ नम इत्यादिमन्त्रो हस्तिकर्णेत्यादियोगविषय एव ॥ १७ ॥

पुनर्नवस्यार्धपलं नवस्य पिष्टं पिबेद्यः पयसाऽर्धमासम् ॥
मासद्वयं तत्त्रिगुणं समां वा जीर्णोऽपि भूयः स पुनर्नवः स्यात् ॥ १८ ॥

पुनर्नवायाश्छन्दोनुरोधाद्ध्रस्वत्वम् । मासद्वयं तत्त्रिगुणमिति । तत्त्रिगुणं षण्मासान् ॥ १८ ॥

धात्रीचूर्णस्य कंसं स्वरसपरिगतं क्षौद्रसर्पिः समांशं
कृष्णामानीसिताष्टप्रसृतियुतमिदं स्थापितं भस्मराशौ ॥
वर्षान्ते तत्समश्नन्भवति विपलितो रूपवर्णप्रभावै-
र्निर्व्याधिर्बुद्धिमेधास्मृतिवचनबलस्थैर्यसत्त्वैरुपेतः ॥ १९ ॥

कंसं चतुःषष्टिपलानि । स्वरसपरिगतमामलकस्य रसभावितं भावना चैकविंशतिवारान् । क्षौद्रसर्पिः समांशं मधुघृतयोः प्रत्येकं कंसमित्यर्थः । स्थापितं भस्मराशौ प्रावृडारम्भे वर्षान्ते शरदि । अत्र योगे चरकः—"आमलकचूर्णाढकमेकविंशतिरात्रमामलकसहस्रस्वरसपरिपीतं मधुघृता[ढका]भ्यामेकीकृत्याष्टभागपिप्पलीशर्कराचूर्णचतुर्भागसंयुतं घृतभाजनस्थं प्रावृषि भस्मराशौ निदध्यात्तद्वर्षान्ते प्रयोजयेदिति ॥ १९ ॥

गुडूच्यपामार्गविडङ्गशङ्खिनीवचाभयाशुण्ठिशतावरीसमम् ॥
घृतेन लीढं प्रकरोति मानवं त्रिभिर्दिनैः श्लोकसहस्रधारिणम् ॥ २० ॥

विडङ्गशङ्खिनीति । शङ्खिनी शङ्खपुष्पी ॥ २० ॥

---

१ क. °मो महावि° ।

ब्राह्मी वचा अश्वगन्धापिप्पल्यो मधुसंयुताः ॥
आसां प्रयोगात्सप्ताहात्किन्नरैः सह गीयते+ ॥ २१ ॥

सुगमम् ॥ २१ ॥

तीव्रेण कुष्ठेन परीतदेहो यः सोमराजीं नियमेन खादेत् ॥
संवत्सरं कृष्णतिलद्वितीयां स सोमराजीं वपुषाऽतिशेते ॥२२॥

यः सोमराजीमिति । सोमराज्यवल्गुजस्तस्य बीजं ग्राह्यम् । सोमराजीं चन्द्रपङ्क्तिमतिशेते कान्त्याऽ[भि]भवति ॥ २२ ॥

पञ्च भल्लातकांश्छित्वा साधयेद्विधिवज्जले ॥ २३ ॥
कषायं तु पिबेच्छीतं घृतेनाक्तोष्ठतालुकः ॥
पञ्चवृद्ध्या पिबेद्यावत्सप्ततिं ह्रासयेत्ततः ॥ २४ ॥
जीर्णेऽद्यादोदनं शीतं घृतक्षीरोपसंहितम् ॥
एतद्रसायनं मेध्यं वलीपलितनाशनम् ॥ २५ ॥
कुष्ठार्शःकृमिदोषघ्नं दुष्टशुक्रविशोधनम् ॥
भल्लातकक्वाथपाने मन्त्रोऽयं पठ्यते क्वचित् ॥ २६ ॥
वरुण त्वं हि देवानाममृतं परिकल्पसे ॥
आयुरारोग्यसिद्ध्यर्थमस्माकं वरदो भव ॥ २७ ॥

पञ्च भल्लातकांश्छित्त्वा साधयेद्विधिवज्जल इति । एकभल्लातके सुश्रुते कषायशुक्तिमानमुक्तम् । तद्यथा—एकं भल्लातकमादाय द्विधा त्रिधा चतुर्धा वा छेदयित्वा कषायकल्पेन विपाच्य कषायशुक्तिमनुष्णां घृताभ्यक्ततालुजिह्वोष्ठः प्रातः प्रातरुपसेवेतेति । कषायशुक्तिश्च जलपलद्वयक्वथितपादशेषे भवति । शुक्तिरर्धपलम् । पञ्चभल्लातकेष्वपि तदनुसारेण दशजलपलानि दत्त्वा कषायः पादशेषः कार्यः । कषायस्य तु वृद्धिर्णापुररक्षितेन चतुष्पलं यावदुक्ता ।

तद्यथा—"बीजं भल्लातकस्यैकं पूते निक्षिप्य वारिणि ।
क्वाथयेत्षोडशगुणे शुक्तिशेषं हिमं पिबेत् ॥
एकैकं वर्धयेद्बीजमा पञ्चभ्यो विचक्षणः ।
आ सप्ततेः पञ्चवृद्ध्या वर्धयेन्मतिमांस्ततः ।
शुक्तिवृद्ध्या कषायं च वर्धयेदा चतुष्पलात्" इत्यादि ॥

+ एतदग्रे ख. पुस्तके—हन्त्यम्लपित्तवमनारुचिदाहमोहखालित्यमेहतिमिरव्रणशुक्रदोषान् । भुक्त्वा नरः सततमामलकीरसेन वृद्धोऽप्यनेन च भवेत्तरुणीरिरंसुः ॥ १ ॥ इत्यधिकम् ।

---

१ क. °वाभयाधात्रीपिप्पल्यो मधुसैन्धवम् । अस्य प्र° । २ क. तं ।

अत्रोत्तरो(र)भल्लातकवृद्धिक्रमेऽपि कषायस्य चतुष्पलत्वं तरतमभावेन सान्द्रकरणात्प्रत्येतव्यम् । अत्र योगे मन्त्रोऽपि क्वचिद्दृश्यते । यथा वरुण त्वं हि देवानामित्यादि ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥

तैलं भल्लातकानां तु[1] पिबेन्मासं यथाबलम् ॥
सर्वोपद्रव[2]निर्मुक्तो जीवेद्वर्षशतं दृढः ॥ २८ ॥

तैलं भल्लातकानामिति । भल्लातकतैलस्य कर्षः पेयः ॥ २८ ॥

कासश्वासातिसारज्वरपिटककटीकोठकुष्ठप्रमेहा-
न्मूत्राघातोदरार्शःश्वयथुगलशिरः[3]कर्णशङ्खाक्षिरोगान् ॥
ये चान्ये वातपित्त[4]क्षतजकफकृता व्याधयः सन्ति जन्तो-
स्तांस्तानभ्यासयोगादपनयति पयः पीतमन्ते निशायाः ॥ २९ ॥

पिटककटी[कोठ]कुष्ठेति । पिटकः पिडिका । कटीशब्देन कटीगता गृध्रस्यादय उच्यन्ते । पयः पीतमिति । पयः पानीयं क्षीरं वा । सुश्रुते प्रातः क्षीरेण नस्यस्यापि दर्शितत्वात् ।

यथा—"शीतोदकं पयः क्षौद्रं सर्पिरित्येकशो द्विशः ।
त्रिशः समस्तमथ वा प्राक्पीतं स्थापयेद्वयः" इति ।

अस्यार्थः । प्रकृतिभेदेन चतुर्विधं वयःस्थापनमाह—शीतोदकमित्यादि । शीतोदकपयःक्षौद्रसर्पिषामेकशश्चत्वारः प्रयोगा द्विशः षट्त्रिशश्चत्वारश्चतुर्भिरेकः । एवं पञ्चदश प्रयोगाः । उदकं पयः क्षौद्रं सर्पिरित्येकशश्चत्वारः । उदकपयसी उदकक्षौद्रे उदकसर्पिषी पयःक्षौद्रे पयःसर्पिषी क्षौद्रसर्पिषी एवं द्विशः षट् । उदकपयःक्षौद्राण्युदकपयःसर्पींष्युदकक्षौद्रसर्पींषि पयःक्षौद्रसर्पींष्येवं त्रिशश्चत्वारः प्रयोगाः । उदकपयःक्षौद्रसर्पींषीत्येक एव प्रयोगः । मानविरुद्धानामेषां विषमाणामुपयोगः कार्य इति ज्ञेयम् । शीतोदकं समपित्तकफवातप्रकृतौ । पयः पुनरधिकपित्तप्रकृतावेव । क्षौद्रं कफप्रकृतौ । सर्पिः पुनरधिकवातप्रकृतौ । अत्रैवैकद्वित्रिचतुर्द्रव्यसंयोगा हिताहितविभागमवेक्ष्य वातादिदोषभेदप्रकृतिषु स्वबुद्ध्या विभजनीयाः । प्रागिति प्रातः । आजस्रिकाश्चैते प्रयोगाः ॥ २९ ॥

विगतघननिशीथे प्रातरुत्थाय नित्यं
पिबति खलु नरो यो घ्राणरन्ध्रेण वारि ॥
स भवति मतिपूर्णश्चक्षुषा तार्क्ष्यतुल्यो
वलिपलितविहीनः सर्वरोगैर्विमुक्तः ॥ ३० ॥

---

१ घ. च । २ घ. °पतापनि° । ३ ख. °रःकुक्षिशूलाक्षि° । ४ क. °क्षयज° ।

विगतघननिशीथ इति। अपगतघनान्धकारे। एतच्च प्रातरित्यस्य स्वरूपसंकीर्तनम् ॥ ३० ॥

अम्भसः प्रसृतान्यष्टौ रवावनुदिते पिबन् ॥
वातपित्तगदान्हन्ति जीवेद्वर्षशतं नरः ॥ ३१ ॥

अम्भसः प्रसृतान्यष्टाविति। अभ्यासक्रमेणाष्टप्रसृतादधिकं तु न पेयम्। आकृतिमानमिदम् ॥ ३१ ॥

व्यङ्गवलीपलितघ्नं पीनसवैस्वर्यकासशोषघ्नम् ॥
रजनीक्षयेऽम्बुनस्यं रसायनं दृष्टिजननं च ॥ ३२ ॥
तद्वत्त्रिफलाम्बु निशिस्थं वलिपलितहरं दृष्टिदं श्रेष्ठम् ॥
प्रसृतिद्वयं तु पातव्यं नासया नाधिकं मतम् ॥ ३३ ॥

सुगमम् ॥ ३२ ॥ ३३ ॥

न केवलं दीर्घमिहाऽऽयुरश्नुते रसायनं यो विधिवन्निषेवते ॥
गतिं स देवर्षिनिषेवितां शुभां प्रपद्यते ब्रह्म तथैव चाक्षरम् ॥ ३४ ॥

न केवलमित्यादिश्लोकश्चरकेणाभयामलकीये रसायनपादे पठितः। वृन्दस्तु सकलरसायनसाधारणोऽर्थ इति मन्यमानः सामान्यरसायनशेषे पठितवान्। प्रपद्यते ब्रह्मेति। ब्रह्म मोक्षः। अक्षरमविनाशि। मोक्षावाप्तिश्च रसायनेन विशुद्धसत्त्वजननात् ॥ ३४ ॥

इति श्रीवृन्दप्रणीतवृन्दमाधवापरनामकसिद्धयोगव्याख्यायां श्रीश्रीकण्ठदत्तकृतायां व्याख्याकुसुमावल्याख्यायामेकोनसप्ततितमो रसायनाधिकारः समाप्तः ॥ ६९ ॥

अथ सप्ततितमो वाजीकरणाधिकारः।

तैस्तैर्भावैरहृद्यैस्तु रिरंसोर्मनसि क्षते ॥
ध्वजः पतत्यथो नृणां क्लैब्यं समुपजायते ॥ १ ॥

पूर्वोक्तादेव संबन्धादनन्तरं वाजीकरणमुच्यते वाजीवात्यर्थमैथुनसामर्थ्याद्वाजी। किं वा वाजः शुक्रं तदस्यास्तीति वाजी वाजी क्रियते येन पुरुषस्तद्वाजीकरणम्।
यदुक्तं चरके—"येन नारीषु सामर्थ्यं वाजिवल्लभते नरः।
येन चाभ्यधिकं बीजं वाजीकरणमेव तत्" इति।

---

१ क. °तित्रयं। २ क. °त्यतो नॄ°।

तच्च त्रिविधं प्रवर्तकं +जनकं जनकप्रवर्तकं च ।

उक्तं हि—" शुक्रच्युतिकरं किंचित्किंचिच्छुक्रविवर्धनम् ।
च्युतिवृद्धिकरं किंचित्त्रिविधं वृष्यमुच्यते " इति ।

तत्र शीते युवतीस्पर्शादि च्युतिकरं क्षीरादि वृद्धिकरं माषो जनकः प्रवर्तकश्च । माषोऽत्र माषगुणे ' वृष्यः शीघ्रं पुंस्त्वं दधाति ' [इति] पदद्वयकरणादुभयकृदुच्यते ।

ब्रह्मदेवस्त्वेवं वक्ति–वाजीकरणं त्रिविधं जनकं प्रवर्तकं जनकप्रवर्तकं चेति । तत्र जनकं मांसघृतादिकं यद्रसादिधातुक्रमेण परिणतं प्रधानधातुपुष्टिं करोति । प्रवर्तकमुच्चटाचूर्णादिकं शुक्रविरेचनकम् । न च तस्य वैरेचनिकोक्त्या शुक्रक्षयकारित्वं स्याद्यतो विरेचनं शुक्रस्य पातनायाभिमुखीभावमात्रकरणम् । जनकप्रवर्तकं तु गव्यघृतगोधूममाषकाकाण्डफलादिकम् ।

डल्लणस्त्वेवं व्याचष्टे—केवलदेहबलकरं जनकं गोधूमादि । केवलमनोबलकरं संकल्पादि तु प्रवर्तकम् । घृतक्षीरादि तु देहमनोबलकरं तदुभयकरमिति । वृष्यादिद्रव्याणां सद्यःशुक्रादिकरणे प्रभावोऽयम् ।

तथा च वाग्भटः—"के चिदाहुरहोरात्रात्षडहादपरे परे ।
मासेन याति शुक्रत्वमन्नं पाकक्रमादिभिः ॥
वृष्यादीनि प्रभावेण सद्यःशुक्रादि कुर्वते ।
प्रायः करोत्यहोरात्रात्कर्मान्यदपि भेषजम् ॥

क्लीबानां वाजीकरणं हितमित्यतः क्लीबमाह—

तैस्तैर्भावैरहृद्यैरिति । भयाविश्रम्भसंत्रासस्त्रीदोषदर्शनादिभिः । एषां च षाण्ढ्यकराणां भावानामसंख्येयत्वात्तैस्तैरिति सर्वनाम्ना निर्देशः कृतः । **रिरंसोरिति** । रन्तुमिच्छोः । मनोभिघातजं क्लैब्यमिदम् ॥ १ ॥

आहारजं क्लैब्यमाह—

अन्नैरम्लोष्णलवणैरतिमात्रोपसेवितैः ॥
सौम्यधातुक्षयो दृष्टः क्लैब्यं तदपरं स्मृतम् ॥ २ ॥

कटुकाम्लोष्णलवणैरिति पाठान्तरम् । सौम्यधातुः शुक्रम् । तदपरमिति । अन्नकृतशुक्रक्षयजम् ॥ २ ॥

विशिष्टविहारजं क्लैब्यमाह—

अतिव्यवायशीलो वा न च वाजीक्रियारतः ॥
ध्वजभङ्गमवाप्नोति स शुक्रक्षयहेतुकम् ॥ ३ ॥

+ तत्र जनकं क्षीरादि न च धातुपरिणामक्रमेण तज्जनकं किंतूपयुक्तमात्रमेव । उक्तं च तन्त्रान्तरे—वृष्यादीनां प्रभावस्तु पुष्णाति बलमाशु हीति जेज्जटः । इति घ. टिप्पणी ।

ध्वजभङ्गमिति । ध्वजभङ्गलक्षणीयं क्लैब्यम् । ध्वजभङ्गो मेढ्रानुत्थानम् । **शुक्रक्षयहेतुकमिति** । विहारविशेषकृतशुक्रक्षयजम् ॥ ३ ॥

असाध्यं सहजं क्लैब्यं मर्मच्छेदात्तु यद्भवेत् ॥
साध्यानामवशिष्टानां कार्यो वाजीकरो विधिः ॥ ४ ॥

असाध्यं सहजं क्लैब्यमिति । तथा च—"जन्मप्रभृति यः क्लीबः क्लैब्यं तत्सहजं स्मृतम्" इति । सुश्रुते—शारीरोक्तमासेचकादिकं पञ्चविधम् ।

तद्यथा—"पित्रोरत्यल्पबीजत्वादासेक्यः पुरुषो भवेत् ।
स शुक्रं प्राश्य लभते ध्वजोच्छ्रयमसंशयम्" ।

पित्रोर्मातापित्रोः । आसेक्यः पुरुषो भवेदासेक्यनामा पुरुषो जायते । स शुक्रं प्राश्येति । स पुरुषोऽन्यपुरुषान्निजमुखेन व्यवायं कारयित्वा तत्र सिक्तं शुक्रं प्राश्याऽऽस्वाद्य । ध्वजोच्छ्रायं लिङ्गोत्थानम् । आसेक्यनामाऽयं षण्ढो मुखयोन्यपरपर्यायः ।

"यः पूतियोनौ जायेत स सौगन्धिकसंज्ञितः ।
स योनिशेफसोर्गन्धमाघ्राय लभते बलम्" ।

अस्यार्थः । योनिशेफसोर्गन्धमाघ्राय शिङ्घित्वा । अयं सौगन्धिकनामा षण्ढो नासायोन्यपरपर्यायः ।

'स्वगुदेऽब्रह्मचर्याद्यः स्त्रीषु पुंवत्प्रवर्तते ।
कुम्भीकः स तु विज्ञेयः' ।

यः पुरुषः स्वे गुदे स्वकीये पायावब्रह्मचर्यादन्यपुरुषपार्श्वाद्व्यवायं कारयित्वा पश्चात्स्त्रीषु विषये पुमानिव प्रवर्तते पुरुषवद्व्यवायं करोति स कुम्भीकनामा षण्ढो ज्ञेयः । अन्ये तु, प्रथमं स्त्रीषु विषये तासामेव स्वकीयगुदविवरे पशुवत्पृष्ठभागे शिथिलेनैव मेहनेन प्रवर्तते किंनिमित्तमेतादित्याह । ब्रह्मचर्यात् । क्लैब्यवशासंजाताप्रवृत्तित्वात् । ततश्चानया विप्रकृत्या ध्वजोच्छ्राये संजाते स एव स्त्रीषु पुरुषवत्प्रवर्तते स कुम्भीकनामा नपुंसकभेदः । गुदयोनिरयम् । अस्योत्पत्तिहेतुः सूत्रान्तरे वर्णितो यथा—'माता व्यवायं प्रति चेच्च वक्रा स्याद्बीजदौर्बल्यतया पितुश्च" । गयी तु कुम्भीकोत्पत्तिहेतौ काश्यपोक्तं श्लोकमाह ।

यथा—"अरजस्कां यदा नारीं श्लेष्मरेता व्रजेदृतौ ।
अन्यसक्ता भवेत्प्रीतिर्जायते कुम्भिलस्तदा" इति ।
ईर्ष्यकं शृणु वा परम् ।
दृष्ट्वा व्यवायमन्येषां व्यवाये यः प्रवर्तते ।
ईर्ष्यकः स तु विज्ञेयः' ।

इग्योनिरयमीर्ष्यकापरपर्यायः । अत्रापि तन्त्रान्तरे पठितो हेतुर्यथा—'ईर्ष्याभिभूताअपि मन्दहर्षावीर्ष्याद्वयस्यापि वदन्ति हेतुम्" इति । षण्ढकं शृणु पञ्चमम् ।

"यो भार्यायामृतौ मोहादङ्गनेव प्रवर्तते ।
ततः स्त्रीचेष्टिताकारो जायते षण्ढसंज्ञितः" ।

यः पुमान्मोहवशादृतौ भार्यायां विषयेऽङ्गनावदुत्तानो भूत्वा व्यवहरति तत्र स्त्रीचेष्टिताकारः षण्ढो जायते स पुमान्स्त्र्याकृतिः स्त्रीचेष्टितश्च स्त्रीवदधोभूतः स्वमेढ्रस्योर्ध्वप्रदेशेऽपरपुरुषाद्वीर्यच्युतिं कारयति । मर्मच्छेदादिति । विटपमर्मच्छेदात् । तेन हि शुक्रवहनाड्युपघातो वङ्क्षणवृषणयोरन्तरे विटपे ॥ ४ ॥

**पिप्पलीलवणोपेतौ बस्ताण्डौ क्षीरसर्पिषा ॥
साधितौ भक्षयेद्यस्तु स गच्छेत्प्रमदाशतम् ॥ ५ ॥**

पिप्पलीलवणे संस्कारके । बस्ताण्डौ छागाण्डकोशौ । क्षीरसर्पिषा क्षीरोत्थितसर्पिषा न तु क्षीरेण सर्पिषा चेत्ययमत्रार्थ एकवद्भावेन कल्प्यः । क्षीरपक्षे लवणस्य संयोगविरुद्धत्वात् । प्रमदाशतमिति बहुवनितोपलक्षणम् ॥ ५ ॥

**बस्ताण्डसिद्धे पयसि भावितानसकृत्तिलान् ॥
यः खादेत्स नरो गच्छेत्स्त्रीणां शतमपूर्ववत् ॥ ६ ॥**

बस्ताण्डसिद्धे पयसीति । बस्तश्छागस्तस्याण्डो मुष्कः । क्षीरपरिभाषया बस्ताण्डेन क्षीरं साध्यं तस्मिन्पयसि सप्ताहं भावितांस्तिलान्खादेत् । तत्रानुपानं क्षीरमेव । परिभाषामाह—

"द्रव्यादष्टगुणं क्षीरं क्षीरात्तोयं चतुर्गुणम् ।
क्षीरावशेषः कर्तव्यः क्षीरपाके त्वयं विधिः" इति ।

स नर इत्यस्य स्थाने ससितानिति पाठो वाग्भटे । तत्र ससितान्सशर्करान् । अजाविकमांसेत्यादिना यद्यपि क्षीरेण बस्तमांसस्य विरोधो दर्शितस्तथाऽपि विशिष्टबस्तस्याविरोधो वचनाद्द्रष्टव्यः । असकृदिति । सप्तधा । अपूर्ववत्प्रथमसुरतवत् ॥ ६ ॥

**चूर्णं विदार्याः सुकृतं स्वरसेनैव भावितम् ॥
सर्पिःक्षौद्रयुतं लीढ्वा दश गच्छेन्नरोऽङ्गनाः ॥ ७ ॥**

सुकृतमित्यस्य स्थाने बहुशः पाठः । **स्वरसेनेति** । विदार्या एव । लीढ्वाऽनन्तरमनुपानं शीतलं जलम् ॥ ७ ॥

**एवमामलकं चूर्णं स्वरसेनैव भावितम् ॥ ८ ॥
शर्करामधुसर्पिर्भिर्युक्तं लीढ्वा पयः पिबेत् ॥
एतेनाशीतिवर्षोऽपि युवेव परिहृष्यति ॥ ९ ॥**

एवमामलकं चूर्णं स्वरसेनैव भावितमिति। अत्र स्वरसभावनस्याप्युक्तत्वादेवमित्यतिदेशस्य वैयर्थ्याद्विदारिचूर्णवत्क्षौद्रघृताभ्यामप्यामलकचूर्णस्य स्वरसभावितस्य प्रयोगमाह—**कार्तिकः**। तेनाऽऽमलकचूर्णस्य द्विधा प्रयोगः। क्षौद्रघृताभ्यां शर्कराक्षौद्रघृतपयोनुपानैश्चेति। सुहितत्वविधानार्थमेवमित्यतिदेश इत्यन्ये ॥ ८ ॥ ९ ॥

विदारिकन्दचूर्णं[1] तु शृतेन पयसा नरः ॥
उदुम्बरसमं खादन्वृद्धोऽपि तरुणायते ॥ १० ॥

शृतेनेति। केवलजलशृतेन। उदुम्बरसममिति। उदुम्बरफलसमम् ॥ १० ॥

स्वयंगुप्तेक्षुरकयोर्बीजचूर्णं सशर्करम् ॥
धारोष्णेन नरः पीत्वा पयसा न क्षयं व्रजेत् ॥ ११ ॥

स्वयंगुप्ता कपिकच्छूः। इक्षुरकः कोकिलाक्षो नरवारक इति लोके। न क्षयं व्रजेदित्यत्र शुक्रस्येति शेषः ॥ ११ ॥

उच्चटाचूर्णमप्येवं क्षीरेणोत्तममुच्यते ॥

उच्चटा शणघण्टाकारः स्वल्पविटपः प्रायशो हिमवति शरयूपकण्ठे। ओंचट इति लोके। एवमिति सशर्करधारोष्णक्षीरेण ॥

शतावर्युच्चटाचूर्णं पेयमेवं सुखाम्बुना[2] ॥ १२ ॥

सुगमम् ॥ १२ ॥

कर्षं मधुकचूर्णस्य घृतक्षौद्रसमन्वितम् ॥
पयोनुपानं यो लिह्यान्नित्यवेगः[3] स ना भवेत् ॥ १३ ॥

मधुयष्टिकाचूर्णस्य कर्षं घृतक्षौद्रयुतं क्षीरानुपानं यो लेढि सोऽप्रनष्टवेगः पुरुषो भवेत् ॥ १३ ॥

गोक्षुरकः क्षुरकः शतमूली वानरी(रि) नागबलाऽतिबला च ॥
चूर्णमिदं पयसा निशि पेयं यस्य गृहे प्रमदाशतमस्ति ॥ १४ ॥

क्षुरकः कोकिलाक्षः। वानरी शुकशिम्बा। उभयोर्बीजमिह। गोक्षुरकः क्षुरकः शतमूली वानरी(रि) नागबलाऽतिबला चेति पाठश्छन्दःपूरणार्थं साधुः। न तु समासं कृत्वा षष्ठीबहुवचनान्तः पाठः ॥ १४ ॥

नरसिंहचूर्णमाह—

त्रिकण्टविदारीनिस्तुषतिलबहुपुत्रीरजश्चतुष्प्रस्थम् ॥
भल्लातकप्रस्थयुगं तत्सप्तोनं गुडूच्याश्च ॥ १५ ॥

---

१ ख. °न्दकल्कं तु। २ क. सुखार्थिना। ३ ङ. °नं यः कुर्यान्नि°।

पञ्चत्रिंशन्मधुनो व्योषस्याष्टौ पलानि दश वह्नेः ॥
तद्विगुणा वाराही सप्तगुणा शर्करा दहनात् ॥ १६ ॥
मध्वर्धं घृतमेतत्परिमृज्य स्निग्धभाजने निहितम् ॥
अद्याद्यथाग्नि हन्तुं रोगानीकं क्षयं कासम् ॥ १७ ॥
अश्मर्युदरभगंदरकुष्ठवलीपलितपीनसं पाण्ड्यम् ॥
नृसिंहसदृशविक्रममपत्यमभिवाञ्छितं लभते ॥ १८ ॥
बलवर्णस्वरकान्तिबुद्ध्युत्साहसत्त्वसंयुक्तम् ॥
उपयुज्य चूर्णमब्दं शुद्धतनुर्नारसिंहाख्यम् ॥ १९ ॥
वराहमूर्धवत्कन्दो वाराहीकन्दसंज्ञितः ॥
भिषजां तदलाभेन चर्मकारालुको मतः ॥ २० ॥

त्रिकण्टो गोक्षुरकः । चतुष्प्रस्थमिति । मिलित्वा । तेन त्रिकण्टादीनां प्रत्येकं प्रस्थः । तत्सप्तोनमिति । तत्प्रस्थयुगं सप्तपलोनं पञ्चविंशतिपलानीत्यर्थः । इति नृसिंहचूर्णम् ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥

शतावरीघृतमाह—

घृतं शतावरीगर्भं क्षीरे दशगुणे पचेत् ॥
शर्करापिप्पलीक्षौद्रयुक्तं तद्वृष्यमुच्यते ॥ २१ ॥

अत्र शर्करापिप्पलीक्षौद्रयुक्तत्वं सिद्धे घृते ॥ २१ ॥

गोधूमाद्यं घृतमाह—

गोधूमात्तु पलशतं निष्क्वाथ्य सलिलाढके ॥
पादावशेषे पूते च द्रव्याणीमानि दापयेत् ॥ २२ ॥
गोधूममुञ्जातफलं माषा द्राक्षा परूषकम् ॥
काकोली क्षीरकाकोली जीवन्ती सशतावरी ॥ २३ ॥
अश्वगन्धा सखर्जूरा मधुकं त्र्यूषणं सिता ॥
भल्लातकं स्वयंगुप्ता समभागानि कारयेत् ॥ २४ ॥
घृतप्रस्थं पचेदेवं क्षीरं दत्त्वा चतुर्गुणम् ॥
मृद्वग्निनाऽथ सिद्धे च द्रव्याण्येतानि निक्षिपेत् ॥ २५ ॥
त्वगेले पिप्पली धान्यं कर्पूरं नागकेसरम् ॥
यथालाभं विनिक्षिप्य सिताक्षौद्रपलाष्टकम् ॥ २६ ॥
दत्त्वेक्षुदण्डेनाऽऽलोड्य विधिवद्विनियोजयेत् ॥
शाल्योदनेन भुञ्जीत पिबेन्मांसरसेन वा ॥ २७ ॥

केवलस्य पिबेदस्य पलमात्रं प्रमाणतः ॥
न तस्य लिङ्गशैथिल्यं न च शुक्रक्षयो भवेत् ॥ २८ ॥
बल्यं परं वातहरं शुक्रसंजननं परम् ॥
मूत्रकृच्छ्रप्रशमनं वृद्धानामपि शस्यते ॥ २९ ॥
पलद्वयं तदश्नीयाद्दशरात्रमतन्द्रितः ॥
स्त्रीणां शतं च भजते पीत्वा चानुपिबेत्पयः ॥
अश्विभ्यां निर्मितं चैतद्गोधूमाज्यं रसायनम् ॥ ३० ॥

निष्क्वाथ्य सलिलाढके। पादावशेष इति । गोधूमस्य पलशते क्वाथार्थं जलद्रोणः पादशेष आढकं प्रचरति चेत्थम्। अन्ये पुनर्निर्देशानुरोधाज्जलाढकेनैव क्वाथः पादशेषः प्रस्थ इत्याहुः । मुञ्जातफलमौत्तरापथिकं तदभावे तालमस्तकम् । मधुकस्य फलम् । त्वगेलादीनां कल्कद्रव्यसमानं मानम् । अत्रार्थे चक्रस्य टिप्पणी—

"जलद्रोणेऽत्र गोधूमक्वाथस्तच्छेष आढकम् ।
मुञ्जातकफलस्थाने तद्गुणं तालमस्तकम् ।
कल्कद्रव्यसमं मानं त्वगादेः साहचर्यतः " इति ॥

इक्षुकाण्डेनेक्षुखण्डेन । पलमात्रमिति । प्रथमतः । पलद्वयं तदश्नीयादित्यधिकमात्रानिरासार्थमुक्तम् ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ ॥ २९ ॥ ३० ॥

महासुगन्धितैलमाह—

कर्पूरागुरुचोचबोलनलिकालाक्षाशठीधातकी-
पुष्पैः सप्तदलैलवालुसरलाशैलेयमांसीपुरैः ॥
एलाकुङ्कुमरोचनादमनकश्रीवासजातीफलैः
कङ्कोलक्रमुकोजटामदमुराकान्तालवङ्गामयैः ॥ ३१ ॥
तैलोशीरहरेणुकामलयजस्थौणेयचण्डानखै-
र्जातीकोशकुलीरपद्मकनतैः स्पृक्कान्वितैः पालिकैः ॥
लाक्षायोजनवल्लिलोध्रसलिले तैलं विपाच्याऽऽढकं
तेनाभ्यज्य तनुं जरन्नपि भवेत्स्त्रीणां परं वल्लभः ॥ ३२ ॥
शुक्राढ्यो द्युतिमाननल्पतनयः षण्ढोऽपि रत्युत्सुको
वन्ध्या गर्भवती भवेदपि तथा वृद्धाऽपि सूते सुतम् ॥
कण्डूस्वेदविचर्चिकामयहरं दौर्गन्ध्यकुष्ठापह-
मश्विभ्यां परिकीर्तितं बहुगुणं तैलं सुगन्धं महत् ॥ ३३ ॥

चोचं गुडत्वक् । बोलो गन्धरसः । सप्तदलः सरघवीति नाम्नाऽऽख्यातं गन्धद्रव्यम् । उज्जटा सूक्ष्मैला । मदः कस्तूरिका । कान्ता प्रियंगुः । तैलं सिद्धकम् । स्थौणेयं ग्रन्थिपर्णम् । नतं तगरपादिका । योजनवल्ली मञ्जिष्ठा । ··············महासुगन्धितैलम् ॥ ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥

गुडकूष्माण्डकमाह—

कूष्माण्डकात्पलशतं सुस्विन्नं निष्कुलीकृतम् ॥
प्रस्थं च घृततैलस्य तस्मिंस्तप्ते प्रदापयेत् ॥ ३४ ॥
त्वक्पत्रधान्यकव्योषजीरकैलाद्वयानलम् ॥
ग्रन्थिकं चव्यमातङ्गपिप्पल्यः शृङ्गबेरकम् ॥ ३५ ॥
शृङ्गाटकं कसेरुं च प्रलम्बं तालमस्तकम् ॥
चूर्णीकृतं पलांशं तु गुडस्य तुलया पचेत् ॥ ३६ ॥
शीतीभूते पलान्यष्टौ मधुनः संप्रदापयेत् ॥
कफपित्तानिलहरं मन्दाग्नीनां च दीपनम् ॥ ३७ ॥
कृशानां बृंहणं श्रेष्ठं वाजीकरणमुत्तमम् ॥
प्रमदासु प्रसक्तानां ये च स्युः क्षीणरेतसः ॥ ३८ ॥
क्षयेण च गृहीतानां परमेतद्भिषग्जितम् ॥
कासं श्वासं ज्वरं हिक्कां हन्ति च्छर्दिमरोचकम् ॥ ३९ ॥
गुडकूष्माण्डकं ख्यातमश्विभ्यां समुदाहृतम् ॥
खण्डकूष्माण्डवत्पात्रं स्विन्नकूष्माण्डकद्रवः ॥ ४० ॥

जीरकद्वयमेलाद्वयं च । प्रलम्बं तालाङ्कुरः । अत्र खण्डकूष्माण्डकवत्स्विन्नकूष्माण्डद्रवपात्रं च ज्ञेयम् । खण्डकूष्माण्डवत्पात्रं गुडकूष्माण्डकद्रव इत्यत्र द्रवः स्विन्नकूष्माण्डकस्य ज्ञेयः । गुडकूष्माण्डकम् ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ॥ ३९ ॥ ४० ॥

यत्किंचिन्मधुरं स्निग्धं बृंहणं जीवनं गुरु ॥
हर्षणं मनसश्चैव तत्सर्वं वृष्यमुच्यते ॥ ४१ ॥

यत्किंचिद्वस्तु मधुरादिगुणं चित्तहर्षजननं च तत्सर्वमपि वृष्यं कथ्यते ॥ ४१ ॥

सुरूपा यौवनस्था या भूषणैश्च विभूषिता ॥
या वश्या शिक्षिता या च सा स्त्री वृष्यतमा मता ॥ ४२ ॥

शिक्षितेति । कामशास्त्रोक्तचतुःषष्टिपञ्चा(कला)कुशला ॥ ४२ ॥

नान्तर्वै षोडशाद्वर्षात्सप्ततेः परतो न च ॥
आयुष्कामो नरः स्त्रीभिः संयोगं कर्तुमर्हति ॥ ४३ ॥

नान्तर्वै षोडशाद्वर्षादिति । असंपूर्णधातुत्वात् । सप्ततेः परतो न चेति । क्षीयमाणधातुत्वात् ॥ ४३ ॥

प्रवर्तनादिकारणान्युद्दिशन्नाह—

भोजनानि विचित्राणि पानानि विविधानि च ॥
वाचः श्रोत्रानुगामिन्यस्त्वक्सुखस्पर्शनानि च ॥ ४४ ॥
गन्धा मनोज्ञा रूपाणि विचित्रोपवनानि च ॥
मनसश्चाप्रतीघातो वाजीकुर्वन्ति मानवम् ॥ ४५ ॥

श्रोत्रानुगामिन्य इति । श्रोत्रसुखाः । अप्रतिघात इति । अप्रातिकूल्यम् ॥ ४४ ॥ ४५ ॥

जरया चिन्तया शुक्रं व्याधिभिः कर्मकर्शनात् ॥
क्षयं गच्छत्यनशनात्स्त्रीणां चातिनिषेवणात् ॥ ४६ ॥
क्षयाद्भङ्गा(या)दविस्रम्भाच्छोकात्स्त्रीदोषदर्शनात् ॥
नारीणामरसज्ञत्वादभिघातादसेवनात् ॥ ४७ ॥

अविस्रम्भादिति । अविश्वासात् ॥ ४६ ॥ ४७ ॥

भल्लातकास्थिजलशूकमथाक्ष(ब्ज)पत्र-
मन्तर्विदह्य मतिमान्सह सैन्धवेन ॥
एतद्विरूढबृहतीफलतोयपिष्ट-
मालेपनं महिषविड्विमलीकृताङ्गे ॥ ४८ ॥
स्थूलं महद्वरतुरंगमतुल्यमाशु
शेफः करोत्यभिमतं न हि संशयोऽस्ति ॥ ४९ ॥

जलशूको जलनीलिका जलान्तर्वर्ती रोमयुक्तः सविषः प्राणी वा । जलशूको जलसंस्थस्तृणसक्तो जन्तुविरचितः शूकसंघातवान्निवासान्दुक इत्यन्ये । जलचारी कृष्णकीट इति लक्ष्मणटिप्पणेनोक्तम् ॥ ४८ ॥ ४९ ॥

कासीसतुरगगन्धासावरगजपिप्पलीविपक्वेन ॥
तैलेन यान्ति वृद्धिं नियतं स्तनकर्णवराङ्गलिङ्गानि* ॥ ५० ॥

सुगमम् ॥ ५० ॥

इति श्रीवृन्दप्रणीतवृन्दमाधवापरनामकसिद्धयोगव्याख्यायां श्रीश्रीकण्ठदत्तकृतायां व्याख्याकुसुमावल्याख्यायां सप्ततितमो वाजीकरणाधिकारः समाप्तः ॥ ७० ॥

---

* एतदग्रे ख. पुस्तके—"दौर्बल्यं मुखशोषश्च पाण्डुत्वमदसंभ्रमाः । क्लैब्यं शुक्राविसर्गश्च क्षीणशुक्रस्य लक्षणम्" । इत्यधिकम् ।

अथैकसप्ततितमः स्नेहाधिकारः।

रसायनमित्यत्र शुद्धकाय इत्युक्तं कायशुद्धिश्च पञ्चकर्मभिः पञ्चकर्माणि तानि वमनविरेचनानुवासननिरूहनस्यानि तानि च स्नेहस्वेदपूर्वाणि कार्याण्यतः संशोधनानि प्रतिपादयितुकामः स्नेहस्वेदौ निर्दिशति स्नेहस्वेदयोरपि स्नेहश्चाग्रे क्रियत इति स्नेहाध्यायः—

यथादोषं यथाव्याधि यथाकालं यथाबलम् ॥
स्नेहं पक्वमपक्वं वा पातुं युञ्ज्याच्चिकित्सकः ॥ १ ॥

स्नेहमिति । उक्तं च—

"द्वियोनिर्द्विवीर्योऽभिहितश्चतुःसंज्ञो विकल्पनात् ।
षट्प्रयोगाश्रितः स्नेहश्चतुःषष्टिविचारकृत्" ॥

तत्र द्वियोनिः स्थावरो जङ्गमश्च । द्विवीर्यं उष्णः शीतश्च । विकल्पनाच्चतुःसंज्ञः सर्पिस्तैलवसामज्जानश्चत्वारो विकल्पा अस्य । तत्र तैलं स्थावरयोनि घृतवसामज्जानस्तु जङ्गमयोनयः । तत्र तैलं तिलादिफलोद्भवत्वात्फलस्थं देवदारुशिंशपागुरुसारोत्थं च । घृतमपि द्विधा क्षीरोत्थं दध्युत्थं च । शुद्धमांसाश्रया वसाऽस्थ्याश्रया मज्जा । तत्र जङ्गमेभ्यो गव्यं घृतं प्रधानं स्थावरेभ्यस्तिलतैलमिति । षट्प्रयोगाश्रित इति । पानभोजनबस्तिनस्याभ्यङ्गमूर्धतैलभेदेन षट्प्रयोगाः । चतुःषष्टिविचारकृदिति ।

तथा च—"दोषाणामल्पभूयस्त्वं संसर्गं समवेक्ष्य च ।
युञ्ज्यात्त्रिषष्टिधाभिन्नैः समासाद्व्यासतो रसैः" ॥
अन्यत्रापि—"रसैश्चोपहितः स्नेहः समासव्यासयोगिभिः ।
इत्थं त्रिषष्टिधायुक्तिं प्राप्नोत्येकश्च केवलः" ॥

इति····पक्वस्नेहवत्स्नेहो गुणवन्त···· ॥ १ ॥

केवलं पैत्तिके सर्पिर्वातिके लवणान्वितम् ॥
देयं बहुकफे चापि व्योषक्षारसमायुतम् ॥ २ ॥

केवलमसहायमन्यद्रव्यैरसंयुक्तमित्यर्थः । तच्च संस्कृतमसंस्कृतं वा सत्यप्यन्यद्रव्यासंयोगे संस्कृतत्वं लभ्यत एव संयोगसंस्कारयोर्भिन्नाभिधानत्वात् । एतेन संस्कृतमसंस्कृतं वा केवलं क्वाथचूर्णादिप्रक्षेपरहितं सर्पिः पातव्यमिति ज्ञेयम् । **गयी** तु पित्तहरद्रव्यसाधितमेव केवलमित्याह । **वातिके लवणान्वितमिति** । वातस्य समानगुणमपि सर्पिर्लवणेनोष्णवीर्येण च युक्तं श्रेष्ठं स्यात् ॥ २ ॥

अच्छपानविषयमुपदिशन्नाह—

स्नेहसात्म्यः क्लेशसहो दृढः काले च शीतले ॥
अच्छमेव पिबेत्स्नेहमच्छपानं च शोभनम् ॥ ३ ॥

क्लेशसह इति शक्तिलक्षणं बलमुक्तम् । **काले च शीतल इति ।** चकारो वातकफयोः शैत्याद्दोषे च शीतल इति गमयति । दृढः काले च शीतल इत्यस्य स्थाने काले नात्युष्णशीतल इति पाठान्तरम् । **चरके**ऽप्युक्तम्—नात्युष्णशीते स्नेहं पिबेन्नर इति । **अच्छमिति ।** केवलं भक्ष्याद्यसंसृष्टम् । **शोभनमिति ।** अचिरस्नेहनेन ।

"उत्तमस्य पलं मात्रा त्रिभिश्चाक्षैश्च मध्यमा ।
जघन्यस्य पलार्धेन स्नेहक्वाथौषधेषु च ॥

इति परिभाषा प्रचरति ।

"अहोरात्रमहः कृत्स्नं दिनार्धं च प्रतीक्षते ।
उत्तमा मध्यमा ह्रस्वा स्नेहमात्रा जरां प्रति" ॥

इति **चरक**परिभाषा तु न व्यवहरति । कालविशेषे दोषविशेषे च स्नेहपानक्रमः **सुश्रुते** दर्शितः ॥

तद्यथा—"शीतकाले दिवा स्नेहमुष्णकाले पिबेन्निशि ॥
वातपित्ताधिको रात्रौ वातश्लेष्माधिको दिवा" ॥

अत्र वातपित्ताधिक इत्यनेन वाताधिकः पित्ताधिकश्च गृह्यते । एवं वातश्लेष्माधिक इत्यत्रापि व्याख्येयम् । पित्ताधिकस्तु नात्युष्णशीत एव काले पिबेदिति द्रष्टव्यम् । रात्राविति सायम् । अस्य श्लोकस्य **डल्लणोक्ता** व्याख्या लिख्यते । **निशीति ।** संशमनमेव । उष्णकाले च सह भक्तेन पाययेदिति वक्ष्यमाणवचनात् । **वातपित्ताधिक इति ।** वातपित्ते अधिके यस्य स वातपित्ताधिकः । वातपित्तयोर्व्यस्तसमस्तयोर्ग्रहणाद्वाताधिकः पित्ताधिको वातपित्ताधिकश्च रात्रौ संशमनं स्नेहं पिबेत् । तत्रापि वातपित्ताख्यसंसर्गस्यापरसंसर्गोपलक्षणत्वात्पित्तश्लेष्माधिकोऽपि रात्रौ पिबेदिति गम्यते । **वातश्लेष्माधिक इति ।** वातः श्लेष्मा च वातश्लेष्माणौ समासान्त्यपादलोपात् । तावधिकौ यस्य स वातश्लेष्माधिकः । एतेन वातकफाधिकः कफाधिकश्च दिवास्नेहं पिबेदिति गम्यते । अत्रार्थे च **वृद्धवाग्भटः**—

"सर्वं सर्वस्य च स्नेहं युञ्ज्याद्भास्वति निर्मले ॥
ऋतौ साधारणे दोषसाम्येऽनिलकफे कफे ।
दिवानिश्यनिले पित्ते संसर्गे पित्तवत्यपि" ॥

१ क. हि । ०

यदा च ग्रीष्मे वातकफोत्थो रोगः स्नेहसाध्यस्तदा कालमाश्रित्य तदर्तु(दृतु) विहितः स्नेहो निशि प्रयोज्यो दोषादीन्वीक्ष्य वा ॥

तथा च वृद्धवाग्भटः—

"त्वरमाणस्तु शीतेऽपि दिवा तैलं प्रयोजयेत् ॥
उष्णेऽपि रात्रौ सर्पिस्तु दोषादीन्वीक्ष्य वाऽन्यथा" इति ॥ ३ ॥

उष्णोदकानुपानं तु स्नेहानामथ शस्यते ॥
ऋते भल्लातकस्नेहात्तत्र तोयं सुशीतलम् ॥ ४ ॥

सुगमम् ॥ ४ ॥

तत्र तृष्णाप्रतीकारमुद्दिशन्नाह—

स्नेहपीतस्तु तृष्णायां पिबेदुष्णोदकं नरः ॥
एवं चानुपशाम्यन्त्यां स्नेहमुष्णाम्बुनोद्धरेत् ॥ ५ ॥

उद्धरेदिति । वमेत् ॥ ५ ॥

मिथ्याचाराद्बहुत्वाद्वा यस्य स्नेहो न जीर्यति ॥
विष्टभ्य चापि जीर्येत वारिणोष्णेन वामयेत् ॥ ६ ॥

मिथ्याचारादिति । अत्यम्बुसेवनादेः । समुचितस्नेहाचारस्तु **चरकेणोक्तस्तद्यथा**—

"उष्णोदकोपचारी स्याद्ब्रह्मचारी क्षपाशयः ।
शकृन्मूत्रानिलोद्गारानुदीर्णांश्च न धारयेत्" ॥ ६ ॥

मिथ्याचारादिजस्य स्नेहाजीर्णस्य प्रतीकारे कृते स्नेहसाध्ये व्याधौ पुनरप्यस्य स्नेहो देय इत्याह—

ततः स्नेहं पुनर्दद्याल्लघुकोष्ठाय देहिने ॥

ततः स्नेहं पुनर्दद्यादिति । दिनान्तरे बले जाते ॥

जीर्णाजीर्णविशङ्कायां पिबेदुष्णोदकं नरः ॥
तेनोद्गारो भवेच्छुद्धो रुचिश्चान्नं भवेत्प्रति ॥ ७ ॥

जीर्णाजीर्णविशङ्कायामिति । अल्पस्नेहशेषे । तेन जीर्णेन स्नेहेन ॥ ७ ॥

पच्यमानस्नेहस्य लक्षणमाह—

स्युः पच्यमाने तृड्दाहभ्रमसादारुचिक्लमाः ॥ ८ ॥

स्युर्भवेयुः ॥ ८ ॥

अतः परं जीर्णस्नेहस्याऽऽहारोपचारः—

परिषिच्याद्भिरुष्णाभिर्जीर्णस्नेहं ततो नरम् ॥
यवागूं पाययेदुष्णां क्लिन्नामत्यल्पतण्डुलाम् ॥ ९ ॥

यवागूमिति । पेयाम् । क्लिन्नां सुसिद्धाम् । अयं च पेयाविधिरतिमन्देऽग्नौ स्तोकमन्दे तु विलेपी तथा मध्ये सात्म्याद्यपेक्षया पेया रसो वा बोद्धव्यः । तथा च **सुश्रुते** यवागूं पाययेदुष्णामित्याद्यनन्तरं पठ्यते ॥

"देयौ यूषरसौ वाऽपि सुगन्धी स्नेहवर्जितौ ।
कृतौ वाऽप्यल्पसर्पिष्कौ विलेपी वा विधीयते" इति ।

अस्यार्थः । स्नेहवर्जितावित्यनेनाकृताविति गम्यते । कृतौ स्नेहादिसंस्कृतौ यूषरसौ । यूषरसाविति । अत्र यूषः कफे तैलपाने च देयो रसो वाते घृतपाने च विलेपी पुनर्विलेपीसात्म्याय मध्यमाग्नये देया । क्लिन्नामत्यल्पतण्डुलामित्यत्र कामं क्लिन्नाल्पतण्डुलामिति पाठः । काममतिशयेन क्लिन्नाऽल्पतण्डुला स्विन्नाल्पतण्डुला । **गयी** तु कामं यथेष्टमाचष्टे ॥ ९ ॥

तस्य स्नेहपानस्य कोष्ठापेक्षया कालनियमं दर्शयन्नाह—

पिबेत्त्र्यहं चतुरहं पञ्चाहं षडहं तथा ॥
सप्तरात्रात्परं स्नेहः सात्म्यीभावाय कल्पते ॥ १० ॥

त्र्यहं मृदुकोष्ठः स्निह्यति चतुरहं षडहं वाऽपि मध्यकोष्ठः सप्ताहं क्रूरकोष्ठः ।

चरकेऽप्युक्तम्—"मृदुकोष्ठस्त्रिरात्रेण स्निह्यत्यच्छोपसेवया ।
स्निह्यति क्रूरकोष्ठस्तु सप्तरात्रेण मानवः" इति ॥

अत्र कोष्ठत्रित्वस्य तारतम्यमपि व्याचष्टे **जैज्जटः** । मृदुतरकोष्ठो द्व्यहं पिबेदेकाहं मृदुतमः पञ्चाहं मध्यतरः षडहं मध्यतमः क्रूरतरोऽष्टाहं नवाहं क्रूरतमः । अत एव **तन्त्रान्तरे** नवरात्रपर्यन्तं स्नेहपानमुपन्यस्तम् ।

तद्यथा—"तत्रिषण्णवरात्राणि स्नेहपानं विधीयते ।
मृदुमध्यादिकोष्ठत्वान्मृदुमध्यादिदेहतः" इति ॥

... ...भावं··········मपि परेणेच्छन्ति । त्र्यहादिकालभेदोऽयं **भोजे** तु दोषभेदेनोक्तः ।

तथा हि—"त्र्यहेण श्लैष्मिकः स्निह्यात्पञ्चरात्रेण पैत्तिकः ।
वातिकः सप्तरात्रेण सात्म्यतां यात्यतः परम्" इति ॥

---

१ ङ. °च्याम्बुभिः शीतैर्जी°।

सात्म्यीभावाय कल्पत इत्यत्र सात्म्यी भवति सेवित इति पाठो **डल्लणे**। तत्र सात्म्यीभवतीत्यात्मना सह वर्तत इति सात्मं तस्य भावः सात्म्यमसात्म्यं यत्र सात्म्यं भवति सात्म्यी भवतीति । आत्मशब्दोऽत्र देहपर्यायः। अयमर्थः। आत्मनि काये यद्वर्तते यदुपशेते न विकाराय भवति सुखं करोतीत्यर्थस्तत्सात्म्यी भवतीत्युच्यते। एतेन स्नेहकार्यमुत्क्लेशनादिकं न करोत्याहारवत्सात्म्यी भवति। अत एव हि सेवित इत्युक्तम्। विषमपि स्वल्पं प्रतिदिनमुपयुज्यमानं न मारणात्मकं भवति तच्च सात्म्यीभवनं वातप्रकृतावूर्ध्वाङ्गमारुते बोद्धव्यं वातकफप्रकृतौ पुनरुत्क्लेश एव ॥ १० ॥

शुद्ध्यर्थं पुनराहारे नैशे जीर्णे प्रयोजयेत् ॥
पिबेत्संशमनीयं वा अन्नकाले प्रकाङ्क्षितः ॥ ११ ॥

शुद्ध्यर्थं स्नेहं बिन्दुघृतादि नैशे दिवान्तभक्षित आहारे जीर्णे दोषोत्क्लेशार्थं प्रातरेव पिबेत्। अन्नकाले द्विप्रहरादिलक्षणे बुभुक्षा नावश्यं भवतीति विशेषणं कृतं प्रकाङ्क्षित इति। प्रकाङ्क्षितो बुभुक्षितः। एतच्च कालकथनमुत्सर्गतः। तेन पित्ताधिको रात्रावित्युक्तः कालविरोधो नोद्भावनीयः। संशमनस्य विचारणास्नेहस्य विषयोपदर्शनम् ११

इदानीं विचारणामावस्थिके नित्यगे च काले निर्दिशन्नाह—

स्नेहद्विषः कृशान्वृद्धान्सुकुमाराञ्शिशूनपि ॥
तृष्णालुं चोष्णकाले च सह भक्तेन पाययेत् ॥ १२ ॥

स्नेहेत्यादि। इति डल्लणात्। **सह भक्तेनेति**। भक्तमिश्रम्। भक्तशब्दश्चोपलक्षणम्। तेन **चरको**क्ता ओदनश्च विलेपी च यूषः काम्बलिकः खड इत्याद्याश्चतुर्विंशतिः स्नेहविचारणा ग्राह्याः ॥ १२ ॥

सद्यःस्नेहनयोगानाह—

भृष्टा मांसरसे स्निग्धा यवागूः स्वल्पतण्डुला ॥
सक्षौद्रा सेव्यमाना तु सद्यः स्नेहनमुच्यते ॥ १३ ॥

स्निग्धा घृतयोगात्। सद्यस्तदहरेव । सुकुमारादौ त्वरया च यत्र कर्म तत्रायं विधिः। चक्रस्त्वाह। सद्यः स्नेहनमपि त्र्यहेणैव स्नेहयति स्तुत्यर्थं तु सद्यःशब्दप्रयोगः। सूपकल्पिता। प्रक्षुद्रा पीयमाना तु, इति पाठो **डल्लणे**। प्रक्षुद्रा क्षुद्रावगाढा। क्षुद्रं फाणितं काकब, इति **लोके** ॥ १३ ॥

सर्पिष्मतीं बहुतिलां यवागूं स्वल्पतण्डुलाम् ॥
पिबेत्सुखोष्णां मनुजः सद्यो रौक्ष्यात्प्रमुच्यते ॥ १४ ॥
शर्कराघृतसंसृष्टे दुग्धाद्रां कलशे तथा ॥
पाययेदक्षमेतद्धि सद्यः स्नेहनमुच्यते ॥ १५ ॥

॥ १४ ॥ १५ ॥

पिप्पल्यो लवणं स्नेहाश्चत्वारो दधिमस्तकम् ॥
पीतामैकध्यमेतद्धि सद्यःस्नेहनमुच्यते ॥ १६ ॥

लवणमत्र प्रधानकल्पनया सैन्धवम् । स्नेहाश्चत्वारः सर्पिस्तैलवसामज्जानः । दधिमस्तको(कं) दधिसरः । पिप्पलीलवणयोर्यावत्या मात्रया नातिकटुत्वं नातिलवणत्वं च तावती मात्रा ॥ १६ ॥

विवर्जयेत्स्नेहपानमजीर्णी तरुणज्वरी ॥
दुर्बलोऽरोचकी स्थूलो मूर्छार्तो मदपीडितः ॥ १७ ॥
छर्द्यर्दितस्तु तृषितः श्रान्तः पानक्लमान्वितः ॥
दत्तबस्तिर्विरिक्तश्च वान्तो यश्चापि मानवः ॥
अकाले च प्रसूता स्त्री स्नेहपानं विवर्जयेत् ॥ १८ ॥

अजीर्णेऽजीर्णमेव पचन्नग्निरास्ते कः स्नेहं पक्ष्यति तरुणज्वरेऽप्येवमतिस्रोतोरोधश्च । दुर्बले ग्लान्यादयः । अरोचकेऽरोचकाभिवृद्धिः । स्थूलस्यातिस्थौल्यं स्रोतोरोधश्च । मूर्छाद्यार्तानां मूर्छातिवृद्धिः । दत्तवस्तेर्विरिक्तवान्तयोश्च सद्यःशुद्धत्वेनाग्निमान्द्यं तृष्णाक्लमाद्यतियोगश्च । अकालप्रसूताया गर्भाशयेऽवशेषा रक्तक्लेदमलाः स्नेहकोपिता असाध्यं रोगं कुर्युः । अन्ये तरुणज्वरीत्यत्र जठरज्वरीति पठित्वा व्याख्यान्ति । उदरिणः स्नेहपानं प्रागवस्थायामुदरचिकित्सिते प्रोक्तं छिद्रोदकोदरिणोः पुनरत्र निषेधः । ज्वरिणस्तरुणावस्थायां प्रतिषेधः । जीर्णज्वरस्य स्नेहपानं प्रयुज्यत एवेति ॥१७॥१८॥

यथाक्रममस्निग्धसम्यक्स्निग्धातिस्निग्धानां लक्षणमाह—

रूक्षं पुरीषं ग्रथितं कृच्छ्रादन्नं विपच्यते ॥ १९ ॥
उरो विदह्यते वायुः कोष्ठादुपरि धावति ॥
दुर्वर्णो दुर्बलश्चैव रूक्षो भवति मानवः ॥ २० ॥

उपरि धावति, ऊर्ध्वं गच्छतीत्यर्थः । इदं कृतपाचनस्य रूक्षस्य लक्षणमुक्तमिति वृद्धवैद्याः ॥ १९ ॥ २० ॥

ग्लानिः सदनमङ्गानामधस्तात्स्नेहदर्शनम् ॥
सम्यक्स्निग्धस्य लिङ्गानि स्नेहद्वेषस्तथैव च ॥ २१ ॥

स्नेहद्वेष इति । स्नेहारुचिरुदकादितृप्तस्येवोदकाद्यरुचिः ॥ २१ ॥

भक्तद्वेषोऽसुखास्रावो गुदे दाहः प्रवाहिका ॥
पुरीषातिप्रवृत्तिश्च भृशं स्निग्धस्य लक्षणम् ॥ २२ ॥

प्रवाहकाऽतिसारभेदः । क्वचिदास्निग्धसम्यक्स्निग्धलक्षणयोर्मध्ये जीर्णाजीर्णस्नेह-लक्षणमधीयते—

"ग्लानिः सदनमङ्गानामधस्तात्स्नेहदर्शनम् ।
स्नेहे जीर्यति लिङ्गानि जीर्णस्तैः शान्तिमागतैः" इति ॥

तैर्ग्लान्यादिभिः । शान्तिमागतैरुपशमं गतैः स्नेहो जीर्ण इति ज्ञायते ॥ २२ ॥

तत्रास्निग्धातिस्निग्धयोः प्रतीकारं दर्शयन्नाह—

रूक्षस्य स्नेहनं स्नेहैरतिस्निग्धस्य रूक्षणम् ॥
श्यामाककोरदूषान्नतक्रपिण्याकसक्तुभिः ॥

सुगमम् ॥

स्नेहात्प्रस्कन्दनं जन्तुस्त्रिरात्रोपरतः पिबेत् ॥ २३ ॥

स्नेहादुपरतस्त्रिरात्राज्जन्तुः प्रस्कन्दनं विरेचनं पिबेत् । किमर्थं पुनस्त्रिरात्रोपरतः स्रंसनमुपयुङ्क्ते न स्नेहविसर्गसमकालम् । ब्रूमः । स्निग्धस्य कफोत्क्लेशशमाय त्रिरात्रोपेक्षणम् । वचनं हि—विरिच्यते मन्दकफस्तु सम्यगिति । अथ किं तत्र कर्तव्यम् । उच्यते—

"स्नेहवद्द्रवमुष्णं च त्र्यहं भुक्त्वा रसौदनम् ।
एकाहोपरतस्तद्वद्भुक्त्वा प्रच्छर्दनं पिबेत् ॥

शास्त्रं हि—"रसैस्तथा जाङ्गलजैर्मनोज्ञैः स्निग्धैः कफावृद्धिकरैर्विरेच्यः" ॥

एकाहमुपरतो निवृत्तः स्नेहो यस्य सः । तद्वद्भुक्त्वा तेन स्रंसनेन तुल्यं स्नेहद्रवोष्णत्वं तत्र तुल्यता कफवर्धनं च तदिष्यते श्लेष्मोत्तरश्छर्दयति ह्यदुःखमित्यार्षात् । पुनश्चोक्तम्—नरः श्वोवमनं पाता भुञ्जीत कफवर्धनमिति ॥ २३ ॥

संशमनस्नेहस्य शीलितस्य गुणमाह—

दीप्तान्तराग्निः परिशुद्धकोष्ठः प्रत्यग्रधातुर्बलवर्णयुक्तः ॥
दृढेन्द्रियो मन्दजरः शतायुः स्नेहोपसेवी पुरुषो भवेद्धि ॥ २४ ॥

अन्तराग्निर्जठराग्निः । परिशुद्धकोष्ठो निर्दोषोदरः । प्रत्यग्रा नवाः । दृढानि स्वकार्यकरणक्षमाणीन्द्रियाणि यस्य सः । स्नेहोपसेवीति । यो नर आभीक्ष्ण्येन स्नेहं सेवते । अन्ये तु, अनेन श्लोकेन च स्वस्थविषये स्नेहकर्मफलं दर्शयन्ति ॥ २४ ॥

स्नेहमेव परं विद्याद्दुर्बलानलदीपनम् ॥
नालं स्नेहसमिद्धस्य शमायान्नं सुगुर्वपि ॥ २५ ॥

सुगमम् ॥ २१ ॥

इति श्रीवृन्दप्रणीतवृन्दमाधवापरनामकसिद्धयोगव्याख्यायां श्रीश्री-कण्ठदत्तकृतायां व्याख्याकुसुमावल्याख्यायामेकसप्ततितमः स्नेहाधिकारः समाप्तः ॥ ७१ ॥

अथ द्विसप्ततितमः स्वेदाधिकारः ।

स्निग्धस्य स्वेद्यत्वादथ स्वेदाध्यायः । उक्तं हि चरके—

"स्नेहमग्रे प्रयुञ्जीत ततः स्वेदमनन्तरम् ।
स्नेहस्वेदोपपन्नस्य संशोधनमनन्तरम्" इति ॥

स्वेदाश्चत्वारस्तापोपनाहद्रवबाष्पभेदात्तान्क्रमादाह । एतेष्वेव चतुर्षु यथासंभवं चरकोक्तशंकरस्वेदाद्यवरोधः । शंकरादिस्वेदास्त्रयोदश ।

तद्यथा—"शंकरः प्रस्तरो नाडी परिषेकोऽवगाहनम् ।
जेन्ताकोऽश्मघनः कर्षूः कुटी भूः कुम्भिरेव च ।
कूपो होलाक इत्येते स्वेदयन्ति त्रयोदश" इति ॥

तप्तैः सैकतपाणिकांस्यवसनैः स्वेदोऽथ वाऽङ्गारकै-
र्लेपाद्वातहरैः सहाम्ललवणस्नेहैः सुखोष्णैस्तथा ॥
एवं तप्तपयोऽम्बुवातशमनक्वाथादिसेकादिभि-
स्तप्तैस्तोयनिषेचनोद्भवबृहद्बाष्पैः शिलाद्यैः क्रमात् ॥ १ ॥
तापोपनाहद्रवबाष्पपूर्वाः स्वेदास्ततोऽन्त्यप्रथमौ कफे स्तः ॥
वायौ द्वितीयः पवने कफे च पित्तोपसृष्टे विहितस्तृतीयः॥ २ ॥

सैकतं वालुका। वातहरै रास्नैरण्डमूलादिभिः। अम्लं काञ्जिकम्। उपनाहशब्दस्त्विह णह बन्धन इत्यस्यार्थः (स्मात्सिद्धः)। तेनोपनह्यते बध्यतेऽनेनेत्युपनाहः। **पवने कफे च पित्तोपसृष्ट इति** । एतेन पवनकफौ सर्वथा स्वेदविषयौ । तदुक्तं **चरके**—'वातश्लेष्मणि वाते वा कफे वा स्वेद इष्यते' इति । पित्तं तु, आग्नेयत्वान्न स्वेदविषयम् । तेन वातकफयोरेव प्रबलयोरल्पपित्तसंसर्गे द्रवः स्वेदः । स चोष्णत्वात्प्रबलौ वातकफौ हन्ति । हीनं तु पित्तं प्रति द्रवत्वेन सौम्यत्वादितरस्वेदवन्न तथा विरुध्यते । न च वाच्यं यत्सौम्यत्वाद्वातकफावुष्णत्वात्पित्तं कुतो न वर्धयत्येवेति । पथ्यानां शमनैकस्वभावत्वात् । दशमूलं हि कषायतिक्तमधुरोष्णं दोषत्रयशमनमुक्तम् । न च तत्कषायत्वादिभिर्वातादीञ्जनयतीति । **तृतीय इति** । द्रवस्वेदः॥ १ ॥ २ ॥

आदावन्ते तथोभयथा प्रधानकर्माङ्गत्वेनावचारणात्स्वेदस्य त्रैविध्यमाह—

येषां नस्यं विधातव्यं बस्तिश्चापि हि देहिनाम् ॥
शोधनीयाश्च ये केचित्पूर्वं स्वेद्याश्च ते मताः[१] ॥ ३ ॥

शोधनीया इति । वमनविरेचनार्हाः । विरेचने कर्तव्ये त्र्यहं स्नेहादुपरमः । वमने पुनरेकाहम् । उपरमदिने स्वेदः ।

यदाह सुदान्तसेनः—"स्निग्धद्रवोष्णधन्वोत्थरसभुक्स्वेदमाचरेत् ।
स्निग्धस्त्र्यहं स्थितः कुर्याद्विरेचनं वमनं पुनः ॥
एकाहं दिनमन्यच्च कफमुत्क्लेश्य तत्करैः" इति ॥ ३ ॥

पश्चात्स्वेद्या हृते शल्ये मूढगर्भाऽनुपद्रवा ॥
सम्यक्प्रसूता काले च पश्चात्स्वेद्यैव जानता ॥ ४ ॥

अनुपद्रवेति । रक्तस्रावाद्युपद्रवरहिता ॥ ४ ॥

स्वेद्यः पूर्वं च पश्चाच्च भगंदर्यर्शसस्तथा ॥
अश्मर्या चाऽऽतुरो जन्तुः शेषाञ्शस्त्रेषु वक्ष्यते ॥ ५ ॥

अर्शसस्तथेति । पूर्वं पश्चात् । स्वेदः पुनरर्शांसि दाहानन्तरमुष्णाम्बुपूर्णकटाहोपवेशनरूपो ज्ञेयः ॥ ५ ॥

स्नेहस्वेदपूर्वकमेव शोधनं धात्वादिलीनान्दोषान्निहन्तुं क्षममित्याह—

स्नेहक्लिन्ना धातुसंस्थाश्च दोषाः
स्वस्थानस्था ये च मार्गेषु लीनाः ॥
सम्यक्स्वेदैर्योजितास्ते द्रवत्वं
प्राप्ताः कोष्ठं शोधनैर्यान्त्यशेषाः ॥ ६ ॥

मार्गेषु स्रोतस्सु स्वेदैर्द्रवत्वं प्राप्ता द्रवत्वाच्च कोष्ठं प्राप्ताः शोधनैर्निःशेषं यान्ति बहिर्निःसरन्तीत्यर्थः ॥ ६ ॥

इदानीं स्वेदगुणानाह—

अग्नेर्दीप्तिं मार्दवं त्वक्प्रसादं भक्तश्रद्धां स्रोतसां निर्मलत्वम् ॥
कुर्यात्स्वेदस्तन्द्रिनिद्रे च हन्यात्संधींस्तब्धांश्चेष्टयेदाशु युक्तः ॥ ७ ॥

स्तब्धान्स्थिरान् । केचिदाचार्या एवं वदन्ति द्विविधः स्वेदः संशमनीयः संशोधनाङ्गभूतश्च । तत्र संशमनीयः सामेषु व्याधिषु रूक्ष एव प्रयोज्यः । तद्गुणाः पुनरग्नेर्दीप्तिमित्यादिश्लोके ज्ञातव्याः । संशोधनाङ्गभूतस्तु स्नेहपूर्वो योज्यः । तस्य गुणास्तु स्नेहक्लिन्ना इत्यादिश्लोकेन प्रोक्ता इति ज्ञेयम् ॥ ७ ॥

---

१ ङ. °हं स्वेदादु° ।

सर्वान्स्वेदाभिवाते तु जीर्णेऽन्ने चावचारयेत् ॥
स्नेहाभ्यक्तशरीरस्य शीतैराच्छाद्य चक्षुषी ॥

अन्ने जीर्णे इति प्रायेण। तेन विष्टब्धाजीर्णेऽपि स्वेदः। उक्तं हि—विष्टब्धे स्वेदनं कार्यमिति। शीतैराच्छाद्य चक्षुषी इत्येतत्सर्वाङ्गेषु स्वेदेषु क्रियमाणेषु चक्षूरक्षणार्थमुक्तम्। शीतैरिति। पद्मपत्रादिभिः। अत्र चक्षुषी इत्युपलक्षणम्। तेन हृदयादिरक्षाऽप्येवं कार्या॥

हृदयं वृषणौ दृष्टी स्वेदयेन्मृदु वा न वा ॥ ८ ॥

मृदु वा न वेति। हृदयादिगते व्याधौ स्वेदैकसाध्ये मृदुः। *उत्पादानन्तरसंभवे तु न वेति व्यवस्था। बाष्पचन्द्रस्तु, एवं व्याचष्टे। वाशब्दो व्यवस्थितविकल्पः। वृषणौ मृदु स्वेदयेद्वृध्यादिषु हृदयदृष्टी नैव स्वेदयेत्।

"पद्मोत्पलपलाशैर्वा स्वेद्यः संवृत्य चक्षुषी ॥
मुक्तावलीभिः शुद्धाभिः शीतलैर्भाजनैरपि ॥
जलार्द्रैर्जलजैर्हस्तैः स्विद्यतो हृदयं स्पृशेत् ॥

इत्यनेन हृदयदृष्ट्यो रक्षणोपदेशात्। यत्तूत्तरतन्त्रेऽक्षिशूलादिषु स्वेदो विहितस्तत्तु संमीलिताक्ष्णोर्बाह्ये क्रियते न दृष्टौ ॥ ८ ॥

अथ कियन्तं कालं यावत्स्वेदयेदित्याह—

शीतशूलेषूपरमे स्तम्भगौरवनिग्रहे ॥
संजाते मार्दवे स्वेदे स्वेदनाद्विरतिर्मता ॥ ९ ॥

स्तम्भः शरीरस्तब्धता। स्वेद इति। घर्मे। स्वेदनाद्विरतिर्मता स्वेदनाद्विरमेदित्यर्थः ॥ ९ ॥

तस्य सम्यग्युक्तस्यायोगातियोगयुक्तस्य च लक्षणं चिकित्सितं च दर्शयन्नाह—

स्वेदास्रावो व्याधिहानिर्लघुत्वं शीतार्थित्वं मार्दवं चाऽऽतुरस्य ॥
सम्यक्स्विन्ने लक्षणं प्राहुरेतन्मिथ्यास्विन्ने व्यत्ययेनैतदेव ॥ १० ॥

स्वेदास्रावः स्वेदस्य जलरूपत्वात्समन्ततः स्रावः। व्याधिहानिर्व्याधेर्ज्वररूपस्य हानिः। लघुत्वं शरीरस्य। मिथ्यास्विन्न इति। अयोगस्विन्ने। व्यत्ययेन विपर्ययेण ॥ १० ॥

---

* उपायान्तरसाध्ये तु, इति मम भाति।

स्फोटोत्पत्ती रक्तपित्तप्रकोपो
मदो मूर्छा भ्रान्तिदाहौ क्लमश्च ॥
स्विन्नेऽत्यर्थे संधिपीडा तृषा च
क्रियाः शीतास्तत्र कुर्याद्विधिज्ञः ॥ ११ ॥

सुगमम् ॥ ११ ॥

अतिस्विन्नमथाऽऽश्वास्य शीताम्बुत्रासनं हितम् ॥ १२ ॥

आश्वास्येति । तैलादिना संतर्प्य । मिथ्यास्विन्ने तु स्वेद एव ज्ञेयः । यदाह **निमिः**—अस्विन्नं स्वेदयेद्धीरं पुनरास्विन्नलक्षणादिति ॥ १२ ॥

स्नातमुष्णाम्बुना चापि निवातं च लयं नयेत् ॥

स्नातमुष्णाम्बुनेत्यादि विधानं सम्यक्स्विन्नस्य बोद्धव्यम् । यदुक्तं **सुश्रुते**—

"सम्यक्स्विन्नं विमृदितं स्नातमुष्णाम्बुभिः शनैः ।
भोजयेच्चानभिष्यन्दि सर्वं चाऽऽचारमादिशेत्" इति ॥

उष्णाम्बुना स्नानं शीताम्बुना स्रोतोरोधकत्वात् । स्वेदेन विलीनं शोणितं शीताम्बुस्नातस्य देहिनः स्त्यानत्वमापन्नं न सुखयति । अत उक्तम्—**स्नातमुष्णाम्बुनेति । सुश्रुतसूत्रस्थानेऽप्युक्तम्**—

"शरीरे स्विन्नभूयिष्ठे स्विन्नं भवति शोणितम् ।
प्रकृत्या ह्युदकं शीतं स्कन्दयत्यपि शोणितम् ।
तस्मात्सुखयति ह्युष्णं न तु शीतं कथंचन" इति ॥

भोजयेच्चानभिष्यन्दि सर्वमाचारमादिशेत् ॥ १३ ॥

अनभिष्यन्दि भोजनमग्निरक्षार्थम् । सद्यो व्याधिकरणीयामवस्थां स्यन्दयत्यापादयति यद्द्रव्यं तदभिष्यन्दि स्रोतसामुपलेपकारि वा तद्विपरीतमनभिष्यन्दि । **आचारमिति ।** आहाराचारनियमनम् ॥ १३ ॥

इदानीं स्वेदस्य पूर्वकर्म नियमयन्नाह—

नानभ्यक्ते नापि चास्निग्धदेहे स्वेदो योज्यः स्वेदविद्भिः कथंचित् ॥ १४ ॥

अभ्यङ्गेन बाह्यस्नेहक्रियापूर्वकत्वं नापि चास्निग्धदेह इत्यन्तरस्नेहपूर्वकत्वं स्वेदस्य ॥ १४ ॥

अस्निग्धे स्वेददोषमुपमानेन दर्शयितुमाह—

दृष्टं लोके काष्ठमस्निग्धमाशु यायाद्भङ्गं स्वेदयोगैर्गृहीतम् ॥ १५ ॥

सुगमम् ॥ १५ ॥

पाण्डुर्मेही रक्तपित्ती तृषार्तः क्षतक्षीणो दुर्बलोऽजीर्णभुक्तः ॥
दकोदरी गर्भिणी पानपश्च नैते स्वेद्या यश्च मर्त्योऽतिसारी ॥ १६ ॥

पानप इति । मद्यपः ॥ १६ ॥

स्वेदादेषां याति देहो विनाशं नो साध्यत्वं यान्ति चैषां विकाराः ॥१७॥

सुगमम् ॥ १७ ॥

इति श्रीवृन्दमाधवापरनामकसिद्धयोगव्याख्यायां श्रीश्रीकण्ठ-
दत्तकृतायां व्याख्याकुसुमावल्याख्यायां द्विसप्ततितमः
स्वेदाधिकारः समाप्तः ॥ ७२ ॥

अथ त्रिसप्ततितमो वमनाधिकारः ।

स्निग्धस्विन्नस्य वमनविरेकावुचितौ तयोरेव वमनमेव पूर्वभावीत्यनन्तरं वमनाध्यायः । अत एवाऽऽह सुश्रुतः—विरेचनमपि स्निग्धस्विन्नाय वान्ताय वा देयम् । अवान्तस्य हि सम्यग्विरिक्तस्याप्यधःस्रस्तः श्लेष्मा ग्रहणीमाच्छादयति गौरवमापादयति प्रवाहिकां वा जनयतीति ।

वमनं रेचनं नस्यं निरूहं सानुवासनम् ॥
ज्ञेयं पञ्चविधं कर्म विधानं तस्य कथ्यते ॥ १ ॥

सुगमम् ॥ १ ॥

संशोधनस्य संशमनप्रकाराल्लङ्घनपाचनात्प्रकर्षमाह—

दोषाः कदाचित्कुप्यन्ति जिता लङ्घनपाचनैः ॥
जिताः संशोधनैर्ये तु न तेषां *पुनरुद्भवः ॥ २ ॥

कदाचिदिति । स्वल्पहेतुलाभेन जिता इव जिता दोषमूलानुच्छेदान्मूलभूतापगतदोषसद्भावान्न सम्यगवजिताः स्वल्पमपि हेतुं प्राप्य पुनः शीघ्रं कुप्यन्तीति भावः । **न तेषां पुनरुद्भव इति** । संशोधनेन समूलदोषावजयादल्पहेतुना न कदाऽपि तेषां पुनः प्रकोपो बलवद्धेतुना भवत्येव ।

अथ चन्द्रनन्दनभाष्यकारव्याख्यानम्—अत्यर्थसंचितानां प्रधानोपक्रमः शोधनाख्यो यतः शीघ्रमेव तेनोपशमो जायते चिरेण पुनर्लङ्घनपाचनाभ्यां संचितप्रायाणां लङ्घनपाचने प्रधानोपक्रम ईषत्संचितानां लङ्घनमेव प्रधानोपक्रमः । एवं क्वचित्संशोधनं प्रधानं क्वचि-

---

* क्वचित्पुस्तके पुनरुद्गम इति पाठः ।

लङ्घनपाचने क्वचिच्च लङ्घनमेव प्रधानोपक्रमः। यत एवं ततोऽयं ग्रन्थ आरब्धुं न्याय्यो दोषाः कदाचिदित्यादिः। दोषा वातादयो लङ्घनपाचनैर्जिताः सन्तः कदाचित्कुत्रचित्कुप्यन्ति कोपं यान्ति। ये पुनर्दोषाः संशोधनैर्वमनादिभिः शुद्धास्तेषां दोषाणां प्रधानशुद्ध्या शुद्धानां न पुनरुद्भवो न पुनर्जन्म भवेच्छिन्नमूलत्वात्पुनस्ते न प्ररोहन्ति। तस्माल्लङ्घनपाचनयोः कृतयोरपि संशोधनमुपक्रमः किमुताकृतयोः। एवं तावल्लङ्घनपाचनविषये संशोधनमप्युपक्रमः संशोधनविषयेऽपि देशकालशरीरादीनपेक्ष्य लङ्घनपाचने निष्प्रत्ययायोपात्ततयोपक्रमः कार्य इति ॥ २ ॥

कफजे वमनं शस्तं रेचनं पित्तजे गदे ॥
बस्तिर्वातगदे कार्यमामजे पाचनादिकम् ॥ ३ ॥

सुगमम् ॥ ३ ॥

स्निग्धस्विन्नं नरं सम्यग्जानुमात्रासनस्थितम् ॥
कण्ठमेरण्डनालेन स्पृशन्तं वामयेद्भिषक् ॥ ४ ॥

स्नेहपानादेकाहमुपरतमुपरमदिन एव स्विन्नं स्निग्धद्रवोष्णरसौदनं भुक्तवन्तं च वामयेत्।

उक्तं हि—"स्नेहात्प्रस्कन्दनं जन्तुस्त्रिरात्रोपरतः पिबेत्।
स्नेहवद्द्रवमुष्णं च त्र्यहं भुक्त्वा रसौदनम्।
एकाहोपरतस्तद्वद्भुक्त्वा प्रच्छर्दनं पिबेत्" इति।

अत्र प्रस्कन्दनं विरेचनम्। तद्वद्भुक्त्वेति। स्नेहद्रवोष्णरसौदनं भुक्त्वा। **भालुकिना** तु स्नेहपानात्त्र्यहेण वमनं दर्शितम्।

तद्यथा—"स्निग्धस्विन्नशरीरस्य दद्यात्प्रच्छर्दनं त्र्यहात्।
दशरात्रे गते दद्याद्वान्ते भूयो विरेचनम्" इति ॥ ४ ॥

कृष्णेन्द्रयवसिन्धूत्थरांढकल्कयुतं पिबेत् ॥
यष्टीकषायं सक्षौद्रं तेन साधु वमत्यलम् ॥ ५ ॥

रांढो मदनफलम्। कृष्णादीनां मिलित्वा कर्षः। मदनफलस्यापि कर्षः। यष्टीकषायं यष्टीमधुकषायम्। कषायश्च—

"क्वाथ्यद्रव्यस्य कुडवं श्रपयित्वा जलाढके।
चतुर्भागावशिष्टं तु वमनेष्ववचारयेत्" ॥

इति **परिभाषया** कर्तव्यः। अत्र चतुर्भागेत्यस्य स्थानेऽर्धभागेति पाठान्तरम्। क्वाथ-

---

१ घ. 'राठक'। २ घ. राठो।

बहुत्वे तु सत्ययं गुणो यद्ययोगः स्यात्तदा स एव पुनः पेयः । चरकेऽन्तर्नखं मुष्टिं जर्जरीकृत्येति कल्कमानं दर्शितं कषायेऽपि चूर्णं शरावं पाययेदित्युक्तं तथेहापि कल्कः कषायश्चात्र सर्वः कोष्णः कार्यः । सुखोष्णं सर्वत्र ज्ञेयम् ॥

तदुक्तम्—"यथा विकारविहितां मधुसैन्धवसंयुताम् ।
कोष्ठं विभज्य भैषज्यमात्रां मन्त्राभिमन्त्रिताम्" ॥

अत्र कोष्णेन सह मधुसंबन्धो न विरोधी । वमनस्यापक्वस्यैवोर्ध्वगमनात् । जठरजातवेदसा हि पाके विरोधसंभवः ॥

तदुक्तम्—"यात्यधो दोषमादाय पच्यमानं विरेचनम् ।
गुणोत्कर्षाद्व्रजत्यूर्ध्वमपक्वं वमनं पुनः" ॥ इति ।

विद्यात्स्वयोगे पाकसंभवं मद्यपानां मध्वेव ॥

मन्त्रश्चात्र—"ब्रह्मदक्षाश्विरुद्रेन्द्रभूचन्द्रार्कानिलानलाः ।
ऋषयः सौषधिग्रामा भूतसंघाश्च पान्तु ते ॥
रसायनमिवर्षीणाममराणामिवामृतम् ।
सुधेवोत्तमनागानां भैषज्यमिदमस्तु ते" ॥

इति बोद्धव्यः ॥ ५ ॥

कृशरां राढसंसिद्धां तद्बीजैर्वा शृतं पयः ॥
पीत्वा राढकषायं वा सिन्धुकृष्णान्वितं वमेत् ॥ ६ ॥

सुगमम् ॥ ६ ॥

तण्डुलसलिलनिपिष्टं यः पीत्वा वमति नरः पूर्वाह्णे ॥
फलिनीवल्कलमुष्णं हरति गरं सकफपित्तरुजम् ॥ ७ ॥

पीत्वेति । तण्डुलजलेनैव । फलिनीवल्कलमिति । कर्षमानम् ॥ ७ ॥

आटरूषं वचां निम्बं पटोलं फलिनीत्वचम् ॥
क्वाथयित्वा पिबेत्तोयं वान्तिकृन्मदनान्वितम् ॥ ८ ॥

आटरूषकादिद्रव्यं कुडवं जलाढकं पादशेषः कषायः । मदनफलकल्कस्य कर्षः । पञ्चकषायः ॥ ८ ॥

क्वाथ्यद्रव्यस्य कुडवं श्रपयित्वा जलाढके ॥
चतुर्भागावशिष्टं तु वमनेष्ववचारयेत् ॥ ९ ॥

सुगमम् ॥ ९ ॥

---

१ घ. राठसं । २ घ. राठक । ३ घ. अर्धभागावशिष्टं ।

जीमूतकस्तथेक्ष्वाकुः कुटजः कृतवेधनः ॥
धामार्गवश्च संयोज्या वमने राढवत्पृथक् ॥ १० ॥

जीमूतको देवदाली । इक्ष्वाकुः कटुकालाबूः । कुटजः प्रसिद्धः । कृतवेधनो घोषिका कोशातकी । धामार्गवः पीतघोषो राजकोशातकी । एषां क्वाथकल्कादीन्कृत्वा राढवन्मदनफलवद्देशकालादीन्वीक्ष्य प्रयोक्तव्याः । मदनफलविधानं सुश्रुतोक्तम्—निर्वृत्तानां नातिहरितपाण्डूनां कुशमूटावबद्धमृद्गोमयप्रलिप्तानां महति यवतुषमुद्गमाषशाल्यादिधान्यराशावष्टरात्रोषितक्लिन्नभिन्नानां फलानां फलपिप्पलीरुद्धृत्याऽऽतपे शोषयेत् । तासां दधिमधुपललविमृदितपरिशुष्काणां सुभाजनस्थानामन्तर्नखमुष्टिमुष्णे यष्टीमधुककषाये कोविदारादीनामन्यतमे वा कषाये विमृद्य रात्रिपर्युषितं मधुसैन्धवसंयुक्तमाशीर्भिरभिमन्त्रितमुदङ्मुखः प्राङ्मुखमातुरं पाययेतानेन मन्त्रेणाभिमन्त्र्य—

"ब्रह्मदक्षाश्विरुद्रेन्द्रभूचन्द्रार्कानिलानलाः ।
ऋषयः सौषधिग्रामा भूतसंघाश्च पान्तु ते ॥
रसायनमिवर्षीणां देवानाममृतं यथा ।
सुधेवोत्तमनागानां भैषज्यमिदमस्तु ते" ॥

अस्यार्थः । निर्वृत्तानां परित्यक्तशि(श)लाटुभावानां किंचित्पक्वानामित्यर्थः । कुशमूटः कुशपुटः । फलपिप्पल्यो मदनफलमज्जानः । अन्तर्नखमुष्टिनखानां मध्ये मुष्टिर्न तु पारिभाषिकी पलाभिधा । यष्टीमधुकषाये कोविदारादीनां संशोधनसंशमनीयोक्तानामेकादशानामन्यतमकषाये वा विमृद्य फलपिप्पलीनामन्तर्नखमुष्टिं रात्रिपर्युषितं मधुसैन्धवसंयुक्तमाशीर्भिराभिमन्त्रितमुदङ्मुखो वैद्यःप्राङ्मुखमातुरं पाययेदिति संबन्धः । आशीर्भिरभिमान्त्रितमिति । इष्टाशानिष्पादनमन्त्रोऽप्याशीस्ताभिर्वेदोक्ताभिरभिमन्त्रितम् । अभिमन्त्रणमन्त्रमाह—ब्रह्मदक्षेत्यादि । मन्त्रार्थस्त्वसंदर्शनीय आवृत्त्यैव केवलया मन्त्राणां फलदत्वात् । एवं राढवज्जीमूतकादीनां प्रयोगः ॥ १० ॥

निम्बकषायोपेतं फलिनीगदमदनमधुकसिन्धूत्थैः ॥
मधुयुतमेतद्वमनं कफपरिपूर्णाशये शस्तम् ॥ ११ ॥

गदः कुष्ठम् । फलिनीमधुककुष्ठानां मिलित्वा कर्षः । मदनफलस्य च कर्षः । *मदनफलमज्जा मदनफलमध्यस्य स्निग्धो भागस्तत्सिद्धं क्षीरं दधितां दधिभावमुपगतं तत्सरं दध्युत्तरं वा कफप्रसेकादिषु वमनाय प्रयुञ्जीत ॥ ११ ॥

---

* मदनफलमज्जसिद्धस्य वा पयसो दधिभावमुपगतस्य दध्युत्तरं दधि वा कफप्रसेकच्छर्दिमूर्छातमकेष्विति सुश्रुतस्येयं व्याख्येति मम भाति ।

---

१ ङ. °मूलाव° । २ घ. राठव° ।

श्लेष्मलैर्विविधैरन्नैर्दोषानुत्क्लेश्य यत्नतः ॥
स्निग्धस्विन्नाय वमनं दत्तं सम्यक्प्रवर्तते ॥ १२ ॥

श्लेष्मलैर्विविधैरन्नैरिति । स्निग्धद्रवोष्णरसौदनादिभिः । पेशलैर्विविधैरिति डल्लणपाठे पेशलैः कोमलैरकठिनैरभिष्यदिभिरिति यावत् । तथा च—श्लेष्मोत्तरश्छर्दयते ह्यदुःखं विरिच्यते मन्दकफस्तु सम्यगिति ॥ १२ ॥

तत्रायोगातियोगयोरेव व्यापत्संभवेन प्रलिङ्गं दर्शयन्नाह—

कफप्रसेकं हृदयाविशुद्धिं शीतज्वराध्मानमथाविपाकम् ॥
शिरोगुरुत्वं मधुरास्यतां च कण्डूं च दुर्वामितलिङ्गमाहुः ॥ १३ ॥

सुगमम् ॥ १३ ॥

शून्यं शिरस्तीव्रमतीवकम्पं पार्श्वोरसोर्धूपनमेव चापि ॥
पित्तातियोगं च विसंज्ञतां च हृत्कण्ठपीडामपि चातिवान्ते ॥ १४ ॥

पित्तातियोगं पित्तातिप्रवृत्तिम् ॥ १४ ॥

पित्ते कफस्यानु सुखं प्रवृत्ते शुद्धेषु हृत्कण्ठशिरःसु चापि ॥
लघौ च देहे कफसंस्रवे च स्थिते सुवान्तं पुरुषं व्यवस्येत् ॥ १५ ॥

सुवान्तलक्षणमाह—**पित्ते कफस्यानु सुखमित्यादि** । इति डल्लणोक्ता शङ्का । अथ **श्रीकण्ठपण्डित**स्त्वेवमाशङ्कां विधाय व्याचष्टे । अत्र कैश्चिच्चतुर्विधा शुद्धिरुक्ता लैङ्गिकी मानिकी वैगिक्यान्तिकी चेति । तासां मध्ये लैङ्गिकीमेव शुद्धिमाह—**पित्ते कफस्यानु सुखमित्यादि** । कफस्यानु पश्चाच्छुद्धेष्वगौरवादिलक्षणयुक्तेषु व्यवस्येज्जानीयात् । सम्यग्वान्तलक्षणं कार्यत्वेन दुर्वान्तातिवान्तलक्षणं परिहार्यत्वेन व्यापत्परिहारार्थमुक्तम् । ननु वमने सुश्रुतेन कुतो लैङ्गिकीपरमियं शुद्धिरुच्यते नापरास्तिस्रः । चतुर्विधा हि शुद्धिश्चरके वमने विरेचने प्रोक्ता । यथा—वैगिकी मानिक्यान्तिकी लैङ्गिकी ॥

"जघन्यमध्यप्रवरे तु वेगाश्चत्वार इष्टा वमने षडष्टौ ।
दशैव ते द्वित्रिगुणा विरेके प्रस्थस्तथा द्वित्रिचतुर्गुणश्च ॥
पित्तान्तमिष्टं वमनं विरेकादर्धं कफान्तं च विरेकमाहुः ।
द्वित्रान्सविट्कानपनीय वेगान्मेयं विरेके वमने तु पीतम् ॥
क्रमात्कफः पित्तमथानिलश्च यस्यैति सम्यग्वमितः स इष्टः ।
हृत्पार्श्वमूर्धेन्द्रियमार्गशुद्धौ तनोर्लघुत्वेऽपि च लक्ष्यमाणे ॥
दुश्छर्दिते स्फोटककोठकण्डूहृत्खाविशुद्धि गुरुगात्रतां च ।
तृण्मोहमूर्छानिलकोपनिद्राबलातिहानिं वमितेऽति विद्यात् ॥

स्रोतोविशुद्धीन्द्रियसंप्रसादौ लघुत्वमूर्जाग्निरनामयत्वम् ।
प्राप्तिश्च विट्पित्तकफानिलानां सम्यग्विरिक्तस्य भवेत्क्रमेण" इति ।

विरेकेऽपि सुश्रुतेन चतुर्विधैव शुद्धिर्दर्शिता । तथा हि—गतेषु दोषेषु कफान्तिके-ष्वित्यनेनाऽऽन्तिकी । नाभ्यां लघुत्वे मनसश्च तुष्टावित्यादिना लैङ्गिकी । वैगिकी च कुष्ठे सूचिता ।

यथा—"प्रातः प्रातश्च सेवेत योगान्वैरेचनाञ्शुभान् ।
यैरुत्थानानि जायन्ते षडष्टौ पञ्च सप्त वा" इति ॥

मानिक्यातुरोपद्रवे दर्शिता ।

"त्रीणि चात्र प्रमाणानि प्रस्थोऽर्धाढकमाढकम् ॥
तत्रावरं प्रस्थमात्रं शेषे द्वे मध्यमोत्तमे" इति ।

उच्यते—तिसृणां शुद्धीनामनैकान्तिकत्वप्रतिपादनार्थं वमने न विधानम् । अत्र वैगिकी तावद्व्यभिचरति हीनयोगे यथोक्तैरपि वेगैः शुद्धेरदर्शनात् । वमनमित्यन्यस्य कस्यचित्तैरन्यैरपि शुद्धेश्च । मानिक्यपि व्यभिचरति यतो दोषवृद्धेरुत्कर्षापकर्षतारतम्यादधिकन्यूनेनापि मानेन शुद्धिः संभवत्येव । न हि निदानानुरूपकोपभाजां दोषाणां प्रतिनियतं प्रमाणमस्ति । अत एव सुश्रुतेन विरेके धारप्रस्थो मध्ये प्रस्थद्वयं दर्शितम् । चरके त्वधारप्रस्थद्वयं मध्येप्रस्थत्रयमुक्तम् । आन्तिक्यपि नैकान्तिकी कफाशयगते पित्ते कदाचिद्द्वित्रवेगैरेव वमने पित्तान्तत्वे जातेऽपि न शुद्धेरुदयः । लैङ्गिकी तु न सर्वथा व्यभिचरति तेन सैव सुश्रुते वमने दर्शिता। यद्येवमपरास्तिस्रः शुद्धयः सुश्रुतेन विरेके चरकेण तु वमने कुतोऽभिहिताः । उच्यते । वैगिकीमानिक्यो-र्जघन्यादिभेदस्य पेयादिक्रमभेदस्य प्रतिपादनार्थमित्यभिधानम् । आन्तिकी च प्रायो-भावित्वेनोक्तेति समाधेयम् । सुश्रुते निबन्धकारडल्लणाचार्य एवं व्याख्याति । तत्र कैश्चित्त्रिधा शुद्धिरभिहिता यथा लैङ्गिकी वैगिकी मानिकी चेति । तत्र लिङ्गैर्वान्तविरिक्तसम्यक्चिह्नैर्ज्ञायत इति लैङ्गिकी । हीनमध्योत्तमैर्वमनवेगैश्चतुःषडष्टभिर्दशविंशतित्रिंशद्भिर्विरेचनैर्ज्ञायत इति वैगिकी । मानेन श्लेष्मपित्तयोः प्रस्थार्धाढकाढकप्रमाणेन हीनमध्यमोत्तमेन ज्ञायत इति मानिकी । तत्र न तावन्मानिकी शुद्धिः । दीर्घह्रस्वस्थूलकृशदेहसंहतिप्रकृतिसारादिभिर्विविधलक्षणशरीराणां प्राणिनां दोषधातुमलानां परिमाणाभावात् । नापि वैगिकी यतो बहुभिर्वेगैः कदाचित्कस्यचिच्छुद्धिः प्रकृतिवयोबलशरीरदोषव्यपेक्षया कस्यचित्कतिपयैरपि वेगैः शुद्धिरिति । अतस्तृतीयां कफप्रसेकमित्यादिभिर्लिङ्गैर्लैङ्गिकीं शुद्धिमत्रोक्तवान्सुश्रुताचार्य इति ॥ १९ ॥

आहारं सेव्यमाचाराभिहितं प्रतिपादयन्नाह—

ततोऽपराह्णे सुविशुद्धदेहमुष्णाभिरद्भिः परिषिक्तगात्रम् ॥
कुलत्थमुद्गाढकिजाङ्गलानां यूषै रसैर्वाऽप्युपभोजयेत्तम् ॥ १६ ॥

कुलत्थादीनां यूषैर्जाङ्गलानां मांसरसैर्वा लघुभक्तमेव भोजयेत् । यूषमांसरसविकल्पश्चायं दोषकालसात्म्याद्यपेक्षः । ननु वान्तस्य सहसा मन्दोऽग्निः स्यात् ।

तदुक्तम्—"स्नेहपीतस्य वान्तस्य विरिक्तस्य स्रुतासृजः ।
निरूढस्य च कायाग्निर्मन्दो भवति देहिनः" इति ।

मन्दे चाग्नौ पेयादिक्रमो न्याय्यस्तत्कथमिह तथा नोक्तम् । उच्यते । वान्तस्य नावश्यं विरिक्तस्येवात्यन्तमग्नेरुपघातः । किंच । प्रवृद्धकफापगमाय वमनं तस्यां चावस्थायां पेयादिक्रमोऽनुचितः पेयायाः कफवर्धकत्वात् ।

यदुक्तम्—"पांशुधाने यथा वृष्टिः क्लेदयत्यतिकर्दमम् ।
तथा श्लेष्मणि संवृद्धे यवागूः श्लेष्मवर्धिनी" इति ।

मनाङ्मन्देऽग्नावनतिक्षीणे च कफे यूषादिना भोजनविधिः । यदा तु भृशं मन्दोऽग्निरतिक्षीणश्च कफस्तदा पेयादिक्रमो विहितः । अत एवाऽऽह दृढबलः—

"पेयां विलेपीमकृतं कृतं च यूषं रसं द्वित्रिरथैकशश्च ।
क्रमेण सेवेत विशुद्धकायः प्रधानमध्यावरशुद्धिशुद्धः" इति ।

अथ डल्लणाचार्यस्य व्याख्या—वान्तस्य हि मन्दाग्निः पेयादिक्रमयोग्यस्य कथं यूषमांसरसोपदेशः । अत्रोच्यते । अपिशब्दात्पेयादिक्रमोऽत्राप्युक्त एव । तत्रात्यन्तक्षीणकफानां पेयादिस्तेषामपि वातभूयिष्ठानां दीप्ताग्नीनां सात्म्यापेक्षया मांसरसोपयोगः । दोषर्तुप्रकृत्यपेक्षया किंचित्कफयुक्तानां यूषोपयोगः । न तु विलेपीयवागूनाम् ।

उक्तं च—"पांशुधाने यथा वृष्टिः क्लेदयत्यतिकर्दमम् ।
तथा श्लेष्मणि संदुष्टे यवागूः श्लेष्मवर्धिनी" इति ॥ १६ ॥

अतः परं वमनफलाभिधानम्—

कफप्रसेकस्वरभेदनिद्रातन्द्रास्यदौर्गन्ध्यविषोपसर्गाः ।
गुरुत्वकण्डूग्रहणीप्रदोषा न सन्ति जन्तोर्वमनात्कदाचित् ॥ १७ ॥

केचित्—"**कासोपलेपस्वरभेदतन्द्रा निद्रास्यदौर्गन्ध्यकफोपसर्गाः । कफप्रसेकग्रहणीप्रदोषा न सन्ति जन्तोर्वमतस्तथाऽन्ये**" इति पठन्ति । उपलेपः स्रोतःसु मलवृद्धिः । उपसर्गाः शीतलिकादयः ॥ १७ ॥

अस्यैवार्थस्य द्रढनार्थं दृष्टान्तमाह—

छिन्ने तरौ पुष्पफलप्ररोहा यथा विनाशं सहसा व्रजन्ति ॥
तथा हृते श्लेष्मणि च्छर्दनेन तज्जा विकारा विलयं व्रजन्ति ॥ १८ ॥

॥ १८ ॥

अतः परमवम्यानाह—

न वामयेत्तैमिरिकं न गुल्मिनं
न चापि पाण्डूदररोगपीडितम् ॥
स्थूलक्षतक्षीणकृशातिवृद्धा-
नर्शोर्दिताक्षेपकपीडितांश्च ॥ १९ ॥
रूक्षे प्रमेहे तरुणे च गर्भे गच्छत्यथोर्ध्वं रुधिरे च तीव्रे ॥
दुष्टे च कोष्ठे कृमिभिर्मनुष्यं न वामयेद्वर्चसि वाऽतिवृद्धे ॥ २० ॥

पाण्डूदररोगपीडितमिति । रोगशब्दः पाण्डूदराभ्यां सह संबध्यते । केचित्— "न वामयेत्तैमिरिकोर्ध्ववातगुल्मोदरप्लीहवमिश्रमार्तान् । स्थूलक्षतक्षीणकृशातिवृद्धान्मूत्रातुरान्केवलवातरोगान् । स्वरोपघाताध्ययनप्रसक्तदुरुछर्दिदुष्कोष्ठतृडर्तिबालान् । ऊर्ध्वास्रपित्तक्षुधितातिरूक्षगर्भिण्युदावर्तनिरूहितांश्च" । इति पठन्ति । ऊर्ध्वं वातं केचिच्छ्वासं मन्यन्ते तन्न श्वासिनो मृदुवमनार्हत्वात् । ऊर्ध्ववातस्तन्त्रान्तरे प्रोक्त एव—

"अधः प्रतिहतो वायुः श्लेष्मणा मारुतेन वा ।
करोत्यनिशमुद्गारमूर्ध्ववातः स उच्यते" इति ॥

अन्यत्राप्युक्तम्—

"भुक्ते भुक्ते तथा सुप्ते यस्योद्गारः प्रवर्तते ।
ऊर्ध्ववातं तु तं विद्यादुदानव्यानसंभवम्" इति ॥ १९ ॥ २० ॥

एतेऽप्यजीर्णव्यथिता वाम्या ये च विषातुराः ॥
अतीव चोल्बणकफास्ते च स्युर्मधुकाम्बुना ॥ २१ ॥

एषामजीर्णपीडायां स्थावरजङ्गमे कृत्रिमविषबाधायां चात्यर्थोद्धृतकफाश्चैते वाम्या वमनार्हाः । तत्रैषां वमने चिराद्बाधाऽजीर्णेन विषैश्च सद्य एव । उल्बणकफानां च गलामयादिषु सद्य एव विनाशः । अत्रापि द्रव्यविशेषमुपदिशन्नाह—मधुकाम्बुनेति । यष्टीमधुकषायेण वमनाङ्गप्रधानेन वामयेत् । जैज्जटः पुनराह—मध्वेव मधुकं स्वार्थे कः, तेन मधुकाम्बुना क्षौद्राम्बुना । एष प्रतिप्रसवो ह्यवाम्यानामप्युक्तः ॥ २१ ॥

अवमनार्हाणां वमने व्याधिपरिवृद्धिमसाध्यतां च दर्शयन्नाह—

अवाम्यवमनाद्रोगाः कृच्छ्रतां यान्ति देहिनः ॥
असाध्यतां वा गच्छन्ति नैते वाम्यास्त्वतः स्मृताः ॥ २२ ॥

अत्रावाम्यानामनिर्देशो यथास्वं तत्प्रत्यनीकव्याधिषु वमननिर्देशादिति ॥ २२ ॥

अतिवान्तं घृताभ्यक्तमवगाह्य हिमे जले ॥
उपाचरेत्सिताक्षौद्रमिश्रैर्लेहैश्चिकित्सकः ॥ २३ ॥

लेहैरिति । लाजसक्तुलेहैः शर्करामधुमिश्रैरुपाचरेत् । कचिल्लाजसक्तुभिः प्रकल्पितैः कचिच्छर्करामिश्रैः कचिन्मधुमिश्रैरित्यर्थः ॥ २३ ॥

वमनेऽतिप्रवृत्ते च हृद्यं कार्यं विरेचनम् ॥
विरेकेऽतिप्रवृत्ते तु वमनं योजयेद्भिषक् ॥ २४ ॥

सुगमम् ॥ २४ ॥

इति श्रीवृन्दमाधवापरनामकसिद्धयोगव्याख्यायां श्रीश्रीकण्ठदत्तकृतायां व्याख्याकुसुमावल्याख्यायां त्रिसप्ततितमो वमनाधिकारः समाप्तः ॥ ७३ ॥

अथ चतुःसप्ततितमो विरेचनाधिकारः ।

वमनपूर्वकत्वाद्विरेचनस्याथ विरेकाध्यायः । विरेचनविधानमाह—

स्निग्धस्विन्नाय वान्ताय प्रदातव्यं विरेचनम् ॥
अन्यथा योजितं ह्येतद्ग्रहणीरोगकृन्मतम् ॥ १ ॥

स्निग्धस्विन्नायेति । वमनानन्तरमपि स्निग्धस्विन्नाय देयम् ।
यदुक्तम्—"कर्मणां वमनादीनामन्तरे त्वन्तरे पुनः।
स्नेहस्वेदौ प्रयुञ्जीत संशोधनमनन्तरम्" ॥ इति ।

तच्च पक्षादूर्ध्वं पक्षाद्विरेको वान्तस्येत्युक्तत्वात् । तत्रान्नसंसर्गेणापि दिनानि षट् स्नेहेनापि ततः स्विन्नं त्र्यहमेव लघूष्णभोजिनं रेचयेत् ।

"वान्तं षडहसंसृष्टं पुनः संस्नेहितं क्रमात् ।
उष्णं लघु त्र्यहं भुक्तं षोडशेऽह्नि विरेचयेत्" इति ॥

तत्र वमने स्नेहादेकाहमेवोपरमो विरेके त्र्यहम् । तथा हि **चरकः**—
"एकाहोपरतः स्नेहाद्भुक्त्वा प्रच्छर्दनं पिबेत् ।
त्रिरात्रोपरतस्तद्वत्स्नेहात्प्रस्कन्दनं पिबेत्" इति ॥

अवान्ते हि विरेकदाने को दोष इत्याह—**अन्यथेति** । तथा च **सुश्रुतः**—अवान्तस्य हि सम्यग्विरिक्तस्यापि सतोऽधःस्रस्तः श्लेष्मा ग्रहणीं छादयति गौरवमापादयति प्रवाहिकां वा जनयति । तस्मात्स्निग्धस्विन्नाय वान्ताय च देयमिति ॥ १ ॥

मृदुक्रूरमध्यभेदेन त्रिविधं कोष्ठमाह—

पित्तेन स्यान्मृदुः कोष्ठः क्रूरो वातकफाश्रयात् ॥
मध्यमः समदोषत्वान्मात्रा योज्याऽनुरूपतः ॥ २ ॥

पित्तेन पित्ताधिक्येन मृदुः । स दुग्धेक्षुरसाम्लतक्रमस्तुगुडकृशरासर्पिर्नवमद्योष्णोदकपीलुद्राक्षापूगफलादिभिरपि विरिच्यते । वातकफाश्रयाद्वातश्लेष्माधिक्यात्क्रूरः । स त्रिवृत्त्रिफलातिल्वकनीलिनीफलादिभिरपि दुःखेन विरिच्यते । **मात्रा योज्याऽनुरूपत इति** । मृदौ मृद्वी मृदुगुणोपेता वैरेचनिकद्रव्यगुणानां तीक्ष्णत्वादीनामपकर्षेण । क्रूरे तीक्ष्णगुणोपेता वैरेचिकगुणानां तीक्ष्णत्वादीनां प्रकर्षेण । मध्ये मध्या मात्रा कर्तव्येत्यर्थः ॥ २ ॥

शर्कराक्षौद्रसंयुक्तं त्रिवृच्चूर्णावचूर्णितम् ॥
रेचनं सुकुमाराणां त्वक्पत्रमरिचांशकम् ॥ ३ ॥

शर्कराक्षौद्रं च लेहार्थम् । त्रिवृच्चूर्णं कोष्ठाद्यपेक्षया । अष्टादशमाषकमानं त्रिवृच्चूर्णं तदवचूर्णितं वेति । त्रिवृच्चूर्णावचूर्णितं त्वक्पत्रादिभिः । **त्वक्पत्रमरिचांशकमिति** । त्वक्पत्रमरिचानामंशश्चतुर्थो भागः । त्रिवृच्चूर्णापेक्षया त्वक्पत्रादिमिलितं पादिकमित्यर्थः । त्वक्पत्रसुरभीकृतमिति पाठे तु त्वक्पत्रचूर्णेन यावता सौरभ्यं स्यात्तावद्देयमिति ॥ ३ ॥

भित्त्वा द्विधेक्षुं परिलिप्य कल्कैस्त्रिभण्डिजातैः परिवेष्ट्य रज्ज्वा ॥
पक्वं तु सम्यक्पुटपाकयुक्त्या खादेत्तु तं पित्तगदी सुशीतम् ॥ ४ ॥

भित्त्वा विदार्य । त्रिभण्डी शुक्ला त्रिवृत् । पुटपाकयुक्त्या पुटपाकक्रमेण काश्मर्यादिपत्राच्छादनकुशपरिवेष्टनमृदावलेपननिर्धूमाङ्गारान्तरुपस्वेदनादिरूपया ।

अन्ये त्वेवं पठन्ति—

"इक्षुं द्विधा पाटयित्वाऽवलिप्य त्रिवृत्कल्कैः प्रतिसंधाय चापि ।
पक्वं सम्यक्पुटपाकक्रमेण खादेच्छीतं पित्तरोगाभिभूतः ॥

व्याख्यानयन्ति च । त्रिवृत्कल्कैरिति बहुवचनात्त्रिवृदादिकल्कैरिति, आदिशब्दो लुप्तो द्रष्टव्यः । तेनान्येषां वैरेचनिकानामयमेव पुटपाकविधिरिति द्योतयति । प्रतिसंधाय कुशादिभिर्वेष्टयित्वेति ॥ ४ ॥

वैरेचनमाह—

पिप्पलीनागरक्षारश्यामास्त्रिवृतया सह ॥
लेहयेन्मधुना सार्धं कफव्याधौ विरेचनम् ॥ ५ ॥

श्यामा श्याममूला त्रिवृत् । त्रिवृदरुणमूला । पिप्पलीनागरयोः प्रत्येकं माषकद्व-

यम्। यवक्षारस्य माषकाश्चत्वारः। श्यामात्रिवृतयोः प्रत्येकं तथा। एवं मिलित्वा कर्षो लेह्यः। एवमन्यत्रापि मानमूह्यम्॥ ५॥

हरीतकी विडङ्गानि सैन्धवं नागरं त्रिवृत्॥
मरिचानि च तत्सर्वं गोमूत्रेण विरेचनम्॥ ६॥

तत्सर्वमिति। मात्राप्रमाणं मध्येषु कोष्ठवयोबलेषु चूर्णकर्षः। उत्तमाधमयोर्बुद्ध्या विकल्पनीयः। हरीतक्यादियोगः कफव्याधावेव॥ ६॥

त्रिवृच्छाणत्रयसमा त्रिफला तत्समानि च॥
क्षारकृष्णाविडङ्गानि तच्चूर्णं मधुसर्पिषा॥ ७॥
लिह्याद्गुडेन गुटिकां कृत्वा वाऽप्युपकल्पयेत्॥
कफवातकृतान्गुल्मान्प्लीहोदरभगंदरान्॥
हन्त्यन्यानपि चाप्येतन्निरपायं विरेचनम्॥ ८॥

त्रिवृच्छाणत्रयसमा त्रिफलेति। त्रिवृच्छाणत्रयं त्रिफलाया अपि मिलित्वा शाणत्रयम्। क्षारकृष्णाविडङ्गानामपि मिलित्वा तावदेव मानं शाणत्रयमित्यर्थः।

तत्र तन्त्रान्तरम्—

"त्रिवृतः शाणमात्रा हि तिस्रश्च त्रिफलात्वचः।
विडङ्गपिप्पलीक्षारशाणास्तिस्रश्च चूर्णिताः॥
लिह्यात्सर्पिर्मधुभ्यां तु मोदकान्वा गुडेन च" इति॥

निरपायं व्यापद्रहितम्॥ ७॥ ८॥

अभयाद्यमोदकमाह—

अभया पिप्पलीमूलं मरिचं विश्वभेषजम्॥
त्वक्पत्रपिप्पलीमुस्तविडङ्गामलकानि च॥ ९॥
एतानि समभागानि दन्ती च त्रिगुणा भवेत्॥
त्रिवृदष्टगुणा देया षड्गुणा चात्र शर्करा॥ १०॥
मधुना मोदकान्बद्ध्वा चाक्षमात्रं प्रमाणतः॥
एकैकं भक्षयेत्प्रातः शीतं चानु पिबेज्जलम्॥ ११॥
तावद्विरिच्यते जन्तुर्यावदुष्णं न सेवते॥
पानाहारविहारेषु भवेच्चापि नियन्त्रणः॥ १२॥
पाण्डुत्वकासविषमज्वरवह्निसादा-
ञ्जङ्घोरुपृष्ठजघनोदरपार्श्वशूलान्॥
दुर्नामकुण्डलभगंदरशोफगुल्मा-
न्यक्ष्मोदरभ्रमविदाहकमूत्रकृच्छ्रान्॥ १३॥

प्लीहाक्षिरोगपवनाश्मरिकुष्ठमेहा-
न्हन्याद्रसायनमिदं भिषजा प्रयुक्तम् ॥
अल्पव्ययं बहुफलं सततं प्रयोज्य-
मायुष्करं पलितनाशनमश्विदृष्टम् ॥ १४ ॥

त्वग्गुडत्वक् । दन्ती त्रिगुणैकभागापेक्षया । एवमष्टगुणत्वं षड्गुणत्वं च । **मधुनेति** । मोदककरणोचितमानेन । **शीतं चानु पिबेज्जलमिति** । योगप्रभावोऽयमन्यत्र शीताम्बुना स्तम्भ एव स्यात् । **रसायनमिदमिति** । रसायनसाधर्म्याद्रसायनं रसायनं यथा प्रशस्तरसाद्युत्पादात्पुष्टिवर्णादिकृत्तथेदमपीत्यर्थः । किंवा रसायनाङ्गमिदं विरेचनमिति रसायनम् । अभयाद्यो मोदकः ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥

पथ्यासैन्धवकृष्णानां कल्कमुष्णाम्बुना पिबेत् ॥
विरेकः सर्वदोषघ्नः श्रेष्ठो नाराचसंज्ञितः ॥ १५ ॥

नाराचयोगस्तन्त्रान्तरस्य ॥ १५ ॥

विडङ्गसारामलकाभयानां पलं पलं स्यात्त्रिवृतात्रयं च ॥
गुडस्य षड्द्वादशभागयुक्ता मासेन त्रिंशद्गुटिका विधेयाः ॥१६॥
निवारणे यक्षवरेण सृष्टः स माणिभद्रः किल शाक्यभिक्षवे ॥
अयं हि कासक्षयकुष्ठनाशनो भगंदरप्लीहजलोदरार्शसाम् ॥१७॥

पलं पलं प्रत्येकं पलमित्यर्थः । **त्रिवृतात्रयमिति** । त्रिवृताया अपि पलत्रयम् । गुडस्य षट्पलानि । **द्वादशभागयुक्तेति** । अतो मिलित्वा द्वादशपलरूपभागविभागेन युक्ता कृता । **मासेनेति** । मासेनोपयुक्तम् । अयमर्थः । द्वादश पलानि विभज्य मासोपयोगार्थं त्रिंशद्गुटिकाः कुर्यात् । एकगुटिकाया मानं षड्रक्तिकाधिकनवमाषकोपेतः कर्ष इत्यर्थः । षट्किंचिदधिकरक्तीत्रयोपेतनवमाषकाधिककर्षमानैका गुटिकेत्यर्थः । प्रत्यन्तरे रक्तिकाभिर्माषमानमाहुः । **काश्मीरास्तु** गुडस्य च द्वादश पलानि पठन्ति। अत एव **चन्द्रटोऽपि** 'गुडस्य च द्वादश एष योगः' इति पठति । इति माणिभद्रो मोदकः ॥ १६ ॥ १७ ॥

एरण्डतैलं त्रिफलाक्वाथेन त्रिगुणेन च ॥
युक्तं पीतं पयोभिर्वा न चिरेण विरिच्यते ॥ १८ ॥

पयोभिर्वेति। वाशब्दश्चार्थे। तेन त्रिफलाक्वाथदुग्धाभ्यामेरण्डतैलं पेयमिति **गदाधरः**। पयसैव केवलेन द्विगुणेनेत्य**न्ये** । प्रचारोऽप्येवमेव । युक्तं पीतं तथा क्षीररसाभ्यां तु विरेचयेत्, इति पाठः। तत्र त्रिगुणेन त्रिफलाक्वाथेन युक्तं तथा क्षीररसाभ्यां युक्तमेरण्डतैलं विरेचयेत् । रसो मांसरसः ॥ १८ ॥

विरेचनस्यैव लिङ्गज्ञानेनायोगातियोगौ निर्दिशन्नाह—

हृत्कुक्ष्यशुद्धिः परिदाहकण्डूविण्मूत्रसङ्गाश्च न सद्विरिक्ते ॥

कफपित्तकोपो दाहोऽरुचिर्गौरवमग्निसाद इत्येके पठन्ति ॥

मूर्छागुदभ्रंशकफातियोगाः शूलोद्गमश्चातिविरिक्तलिङ्गम् ॥ १९ ॥

सुगमम् ॥ १९ ॥

गतेषु दोषेषु कफान्तिकेषु *नाभ्यां लघुत्वे मनसश्च तुष्टौ ॥
गतेऽनिले चाप्यनुलोमभावं सम्यग्विरिक्तं मनुजं व्यवस्येत् ॥ २० ॥

दोषोऽत्र पित्तस्थानगतं दोषोपलक्षितं पुरीषं कफः पित्तं च । **कफान्तिकेष्विति ।** कफान्तिकेषु(?) । **गतेऽनिले चाप्यनुलोमभावमिति ।** अन्ते वायावानुलोम्यात्प्रवृत्ते सतीत्यर्थः । तथा च **दृढबलः**—प्राप्तिश्च विट्पित्तकफानिलानां सम्यग्विरिक्तस्य भवेत्क्रमेणेति । न चैवं कफान्तत्वव्याघातः । कफान्तत्वस्यैव वायुनाऽपि सूचनात् । वायुर्हि निःशेषहृते कफे, आशयशून्यतया केवलः सरति । एवं वमनस्य पित्तान्तत्वेऽपि समाधिः ॥ २० ॥

अत्रैव पश्चात्कर्मण्यवस्थाविशेषेण विशेषमुद्दिशन्नाह—

मन्दाग्निमक्षीणमसद्विरिक्तं न पाययेत्तद्दिवसे यवागूम् ॥
क्षीणं तृषार्तं सुविरेचितं च तन्वीं सुखोष्णां लघु पाययेत्तु ॥ २१ ॥

तन्वीमिति । यवागूविशेषणम् । तन्वी च यवागूः पेया । लघ्विति क्रियाविशेषणम् । मात्रालघु तेन विलेप्यादिविधिरिति ज्ञेयः ॥ २१ ॥

इदानीं विरेचनफलमाह—

बुद्धेः प्रसादं बलमिन्द्रियाणां
धातुस्थिरत्वं +ज्वलनस्य[१] दीप्तिम् ॥
चिराच्च पाकं वयसः करोति
विरेचनं सम्यगुपास्यमानम् ॥ २२ ॥

बुद्धिप्रसादश्च कायमनसोरन्योन्यानुविधानेन कायशुद्ध्या मनसोऽपि शुद्धिः प्रसादो बुद्धेरिन्द्रियाणां च बलं तात्कालिकं विशिष्टमौत्तरकालिकम् । एतदेव **डल्लणेन** स्पष्टीकृत्योक्तम्—कायमनसोरन्योन्यानुविधानात्कायमपि मनोऽनुविधत्ते मनश्च काय इति । शरीरशुद्धिकारणं हि विरेचनं तच्छुद्धौ मनसो विशुद्धिः । मनःशुद्धौ बुद्धिप्रसाद

* ग्लान्यां लघुत्वे, एवं पाठो बहुषु पुस्तकेषु । + बलममिदीप्तिमिति घ. पुस्तके बहिर्लिखितपाठः ।

१ घ. ज्वलनातिदी ।

उपपन्न एवेत्यतो बुद्धेः प्रसादं करोतीत्युक्तम् । धातुस्थिरत्वमुपचयलक्षणबलेन । बलशब्देनोत्साहलक्षणं बलम् । केचिद्बुद्धिप्रसादादयस्तात्कालिका विरेचनस्य गुणाः । अग्निदीप्तिप्रभृतयस्तु केचित्संसर्जनक्रमानन्तरभाविन इति । उपस्तम्भादिकारिणो मलस्य क्षयकार्यपि विरेकः स्रोतःशुद्ध्या बलमादधाति तक्रपानवत् ।

उक्तं च—"स्रोतस्सु तक्रशुद्धेषु रसो धातूनुपैति यः ।
तेन पुष्टिर्बलं वर्णः प्रहर्षश्चोपजायते" ॥ २२ ॥

दृष्टान्तमाह—

यथौदकानां भुवि जङ्गमानां सेतौ विदीर्णे भ्रुव एव नाशः ॥
पित्ते हते त्वेवमुपद्रवाणां पित्तात्मकानां नियतो विनाशः ॥ २३ ॥

यथौदकानां भुवि जङ्गमानां सेतौ विदीर्ण इति । औदकानां जङ्गमानां जलजन्तूनां सेतौ विदीर्णे भुवि स्थले यथा ध्रुवो विनाशस्तथेत्यर्थः । किंवा औदकानां पद्मादीनां भुवि जङ्गमानां च मत्स्यादीनां सेतौ विदीर्ण इति व्याख्येयम् । यथौदकानामुदकेऽपवीते* चरस्थिराणां भवति प्रणाश इति वा पाठः । औदकानां स्थावरजङ्गमानां पद्मादीनां मत्स्यादीनां चेति । उपद्रवाणां व्याधीनां पित्तात्मकानां पित्तकारणकानाम् ॥ २३ ॥

अविरेच्यानाह—

क्षीणक्षतोरूक्षितबालवृद्धा दीनोऽथ शोषी भयशोकतप्तः ॥
श्रान्तस्तृषार्तोऽपरिजीर्णभक्तो गर्भिण्यधो गच्छति यस्य वाऽसृक् ॥२४॥
नवप्रतिश्यायपरीतदेहो नवज्वरी या च नवप्रसूता ॥
कषायनित्या न विरेचनीयाः स्नेहादिभिर्ये त्वनुपस्कृताश्च ॥ २५ ॥

शोषीति । धातुशोषी । **कषायनित्या इति ।** कषायरसाभ्यासपराः ॥२४॥२५॥

मन्दाग्न्यतिस्नेहितबालवृद्धस्थूलक्षतक्षीणभयोपतप्ताः ॥
श्रान्तस्तृषार्तोऽपरिजीर्णभक्तो गर्भिण्यधो गच्छति यस्य चासृक् ॥२६॥
नवप्रतिश्यायमदात्ययी च नवज्वरी या च नवप्रसूता ॥
शल्यार्दिताश्चाप्यविरेचनीयाः स्नेहादिभिर्ये त्वनुपस्कृताश्च ॥
अत्यर्थपित्ताभिपरीतदेहान्विरेचयेत्तानपि मन्दमन्दम् ॥ २७ ॥

मन्दमन्दमित्यत्र केचिन्मन्दवीर्यैरिति पठन्ति तत्र द्रव्यैरिति शेषः ॥ २६ ॥ २७ ॥

अविरेच्यस्याविरेकज्ञैः कृतं दोषं दर्शयन्नाह—

विरेचनैर्यान्ति नरा विनाशमज्ञप्रयुक्तैरविरेचनीयाः ॥ २८ ॥

॥ २८ ॥

---

* अपनीते, इति सुश्रुतपाठः ।

विरेचनस्य स्निग्धरूक्षस्य पुरुषविशेषेणावधारणमुद्दिशन्नाह—

न चातिस्निग्धकायस्य दद्यात्स्नेहविरेचनम् ॥
दोषाः प्रच्याविता भूयो लीयन्ते तेन वर्त्मसु ॥ २९ ॥

अतिस्निग्धस्य स्नेहविरेचनं स्नेहनप्रकर्षादतिवेगं गच्छतः प्रचलितानपि दोषान्निर्हन्तुं न शक्नोति । ते च दोषास्तेन स्नेहविरेचनेन स्वस्थानात्प्रच्याविता भूयः पुनर्वर्त्मसु स्रोतस्सु लीयन्ते । एवं च तस्मादतिस्निग्धान्स्नेहविरेचनेन न शोधयेत् । न चातिस्नेहपीतस्तु पिबेत्स्नेहविरेचनमिति केचित्पठन्ति ॥ २९ ॥

स्वभावतः स्निग्धता न शोधनहेतुरित्याह—

विरूक्षस्नेहसात्म्यं तु भूयः संस्नेह्य रेचयेत् ॥
तेन दोषा हतास्तस्य भवन्ति स्नेहबन्धनाः ॥ ३० ॥

स्नेहसात्म्यमिति तु विरूक्ष्य पुनः संस्नेह्य विरेचयेत् । तेन तथाकृतेन विरेचनेन । स्नेहबन्धनाः स्नेहोपलिप्तस्रोतोबन्धना इत्यर्थः । पूर्वं ये दोषास्ते तथा हता भवन्ति । बलवर्धना इति केचित्पठन्ति ॥ ३० ॥

रूक्षस्याकृतस्नेहस्वेदस्य शोधने वमने विरेचने च दोषान्दर्शयन्नाह—

स्नेहस्वेदावकृत्वैव यस्तु संशोधनं पिबेत् ॥
दारु शुष्कमिवाऽऽनामेर्देहस्तस्य विदीर्यते ॥ ३१ ॥

॥ ३१ ॥

शाखागतस्यापि दोषस्य कोष्ठानयनहेतुः स्नेहः स्वेदः कोष्ठगतस्य सुखेन प्रवृत्तिकरश्चेति दर्शयन्नाह—

स्नेहस्वेदप्रचलिता रसैः स्निग्धैरुदीरिताः ॥
दोषाः कोष्ठगता जन्तोः सुखं हर्तुं विरेचनैः ॥ ३२ ॥

रसैः स्निग्धैरिति । मधुराम्ललवणैस्ते हि स्निग्धरसा इति कार्तिकः । मांसरसैः स्निग्धैरित्यन्ये । सुखं हर्तुं विशोध(रेच)नैरिति । शक्यन्त इत्यध्याहारः ॥ ३२ ॥

आस्थाप्य स्नेहितं तीक्ष्णै रेचयेद्धीनरेचितम् ॥ ३३ ॥

वातवैगुण्येन हीनरेचितमास्थापनपूर्वकं तीक्ष्णैर्दन्त्यादिभिर्विरेचयेत् । मात्राल्पत्वादिना तु हीनरेचिते यथोचितो मात्रादिविधिः । वमनानन्तरं च विरेचनं पक्षात्परतः कर्तव्यम् ।

यदाह सुश्रुतः—"पक्षाद्विरेको वान्तस्य ततश्चापि निरूहणम् ॥
सद्यो निरूढश्चान्वास्यः सप्तरात्राद्विरेचितः" इति ॥

---

१ घ. 'वचार' । २ घ. 'वान्तवि' ।

अस्यार्थः । वमनानन्तरं पक्षाद्विरेचनं विरेचनानन्तरं च सप्तरात्रादूर्ध्वमुदावर्तप्रशमनार्थं निरूहः । सप्तरात्रोर्ध्वकालत्वं च निरूहस्योत्तरकालव्याख्यायां वक्तव्यम् । निरूढश्च सद्यस्तदहरेवानुवास्यः । किं वा सद्यःशब्दः सप्ताहे । तेन निरूढः सप्ताहादूर्ध्वमनुवास्यः । तथा च **तन्त्रान्तरम्**—

"आस्थापितं विरिक्तं वा सप्ताहमुपबृंहितम् ।
यवाग्वादिभिराहारैर्योजयेत्स्नेहबस्तिना" इति ॥

अत्र पक्षे तदहः स्नेहबस्तिर्निरूहाङ्गतया लभ्यते । निरूढोऽपि सप्तरात्राद्विरेच्यो विरिक्तोऽपि सप्तरात्रान्निरूह्यो नार्वाक् । अत्रार्थे **चरकाचार्यः**—

"नरो विरिक्तस्तु निरूहदानाद्विवर्जयेत्सप्त दिनान्यवश्यम् ।
शुद्धो *निरूढोऽपि विरेचनं च तद्ध्यस्य शून्यं विकसेच्छरीरम्" इति ॥

जैज्जटव्याख्येयम् । **गदाधरस्तु** व्याचष्टे । **ततश्चापि निरूहणमिति** । निरूहोऽपि पक्षादेव विरेचितस्तु सप्तरात्रात्परतोऽनुवास्यः । अतएवोक्तम्—विरेचनात्सप्तरात्रे गत इति । आदिपक्षस्य चेत्थं पूरणम्, उत्तमशुद्ध्यपेक्षया पेयादिक्रमः षडहम् । तत्परं मध्यकोष्ठापेक्षया स्नेहपानमपि षडहम् । ततः स्वेदस्त्र्यहमिति । यत्तु **भालुकिना**—दशरात्रे गते दद्याद्वान्ते भूयो विरेचनमित्यनेन दशरात्राद्विरेचनं वान्तस्योक्तं तन्मृदुकोष्ठापेक्षया त्र्यहं स्नेहपानं मध्यदोषे चतुरहं पेयादिक्रमेण त्र्यहं स्वेदेन च ज्ञेयम् ।

अथ **डल्लणोक्ता** व्याख्या—पञ्चानां कर्मणां क्रमेण क्रियमाणानां यतो यतो यद्यद्यावता कालेन करणीयं तत्तदुपदर्शयन्नाह—

"पक्षाद्विरेको वान्तस्य ततः पक्षान्निरूहणम् ।
सद्यो निरूढोऽनुवास्यः स्यात्सप्तरात्राद्विरेचितः" इति ।

अस्यार्थः । सम्यग्योगेन वान्तस्य पुरुषस्य विरेचनं पक्षान्नार्वाङ्नापि परतः । तत्रार्वाक्क्रियमाणं पुरुषानलबलयोरबलत्वाद्व्यापदमावहति । अतिपरतः पुनः स्नेहस्वेदादिगुणोऽन्तरितः स्यात् । तस्मात्पक्षादेव वान्तो विरेचनीयः । तत्र प्रधानशुद्धिमपेक्ष्यान्नसंसर्गेण दिनानि षडतिक्रम्य मधुरादिरससंसर्गमाचरेत् । स्नेहपानेनापि दिनानि षडतिक्रामेत् । ततः स्वेदमाचरेल्लघूष्णं भुज्यमानस्त्र्यहं स्थितश्चतुर्थेऽह्नि विरेकं कुर्यात् । ततस्तस्माद्विरेकादन्नसंसर्गेण दिनानि षडतिक्रम्यानन्तरं मधुरादिरससंसर्गमाचरन्सप्तरात्राद्विरेचित इति वाक्यादष्टमादिदिवसेष्वनुवासनानि यथादोषं विदध्यात् । ततः षोडशेऽह्नि स्नेहाभ्यक्तः स्वेदितश्चाऽऽस्थापनं सेवेत । **गयदासस्तु चरकाचार्या**भिप्रायेण विरेचनादूर्ध्वं षडहं कृतान्नसंसर्गस्यावस्थाविशेषेण स्नेहपानमनुवासनं च द्वयमपि मन्यते ।

---

* निरूहेण, इति चरकपाठः ।

तथा च **चरकाचार्यवचनम्**—संसृष्टभक्तं नवमेऽह्नि सर्पिस्तं पाययेताप्यनुवासयेद्वेति । तत्र विरेचनादूर्ध्वमन्नसंसर्गेण दिनानि षट्ततो मधुरादिरससंसर्गमाचरेत् । स्नेहपानेनापि दिनानि षडतिक्रामेत् । ततो दिनत्रयं लघूष्णं भुञ्जानश्चतुर्थेऽह्नि स्नेहाभ्यक्तः स्वेदितश्चाऽऽस्थापनं सेवेत । स्नेहपानपूर्वकस्यानुवासनपूर्वकस्य चाऽऽस्थापनस्यावस्था **गयदासेन** दर्शिता—यथा हीनविरिक्तस्यावशिष्टपरिपक्वामसंचयावृते वायौ स्नेहपानपूर्वकमास्थापनं क्वचिद्व्याध्यवस्थावशात्प्राक्स्नेहनविरेचितमस्याऽऽस्थापनमिति । निरूढः पुरुषः सद्य एव तद्दिवस एवानुवास्यः । एतेन दत्तनिरूहो यथोक्तं भोजयित्वाऽऽर्द्रपाणिरेवानुवास्यः । विरेचितस्तु सप्तरात्रात्पुरतोऽनुवास्यो नार्वाक् ।

उक्तं हि—"विरेचनात्सप्तरात्रे गते जातबलाय वै ।
कृतान्नायानुवास्याय सम्यग्देयोऽनुवासनः" इति ।

केचिदन्यादृशं व्याख्यानं कुर्वन्ति । तच्च **गयदासाचार्येण** बहुधा दूषितत्वादस्माभिरप्युपेक्षितमिति ॥ ३३ ॥

पद्मकोशीरनागाह्वचन्दनानि प्रयोजयेत् ॥
अतियोगे विरेकस्य पानालेपनसेचनैः ॥ ३४ ॥

सुगमम् ॥ ३४ ॥

सौवीरपिष्टः सहकारकल्को नाभिप्रलेपादतिसारहन्ता ॥ ३५ ॥

सुगमम् ॥ ३५ ॥

इति श्रीवृन्दप्रणीतवृन्दमाधवापरनामकसिद्धयोगव्याख्यायां श्रीश्रीकण्ठदत्तकृतायां व्याख्याकुसुमावल्याख्यायां चतुःसप्ततितमो विरेचनाधिकारः समाप्तः ॥ ७४ ॥

अथ पञ्चसप्ततितमो बस्तिविध्यधिकारः ।

वान्तविरिक्तस्य निरूहयितव्यस्य स्नेहनेष्वनुवासनमुचितमित्यनन्तरमनुवासनविधिः । अनुवासने निरुक्तिश्च **सुश्रुतेन** कृता । अनुवसन्नपि न दुष्यत्यनुदिनं वा दीयत इत्यनुवासनम् । अस्यार्थः । अनु, अनुगुणं वासनमपि यस्यासावनुवासनः । अथ वासरं दिवसमनु दीयत इति रेफस्य निरुक्तविधिना नकारेणानुवासन इति रूपम् ।

उक्तं च—"अहोरात्रादनुस्नेहः प्रत्यागच्छन्न दुष्यति ।
कुर्याद्बस्तिगुणांश्चापि जीर्णस्याल्पगणो भवेत" इति ॥

स्नेहबस्तेः प्राधान्यमाह—

बस्तिर्वाते च पित्ते च कफे रक्ते च शस्यते ॥
संसर्गे संनिपाते च बस्तिरेव सदा हितः ॥ १ ॥

संसर्गो दोषद्वयप्रकोपः । प्रकृतिसमसमवेतज्वराद्यारम्भको दोषत्रयप्रकोपः संनिपातोऽत्राभिहितः । ननु वात एव बस्तिर्युक्तो यदुक्तमास्थापनानुवासनं तु खलु सर्वोपक्रमेभ्यो वाते प्रधानतमं मन्यन्त इति । पित्तकफौ तु विरेकवमनविषयौ । विरेकः पित्तहराणां वमनं श्लेष्महराणामित्यागमात् । रक्तेऽपि पित्तसधर्मिणि विरेचनमेवोचितं तत्कथं पित्तकफरक्तेभ्यो हितो बस्तिः । उच्यते । त्रीनपि दोषान्पक्वाशयगतान्बस्तिर्जयतीति । आमाशयगतं कफं वमनं पच्यमानाशयगतं पित्तं विरेक इति सिद्धान्तः ।

तदुक्तम्—"पित्तं वा कफपित्तं वा पित्ताशयगतं हरेत् ।
स्रंसनं त्रीन्मलान्बस्तिर्जयेत्पक्वाशयस्थितान्" इति ॥

रक्तमपि दुष्टं प्रसादनद्रव्यैर्दत्तो बस्तिः प्रसादयति दोषहरणद्वारेण चानुलोमयतीति ॥ १ ॥

अनुवास्यः सप्तरात्राद्विरेचित इति यदुक्तं तद्बललाभ एव नान्यथेति दर्शयन्नाह—

विरेचनात्सप्तरात्रे गते जातबलाय वै ॥
कृताहाराय सायाह्ने बस्तिर्देयोऽनुवासनः ॥ २ ॥

विरेचनात्सप्तरात्रे गत इति । पेयादिक्रमः षड्रात्रं प्रकृतिभक्तमेकाहमेवं सप्तरात्रातिक्रमः । ननु संसृष्टभक्तं नवमेऽह्नि सर्पिस्तं पाययेताप्यनुवासयेद्वेत्यनेन **चरके** विरेकान्नवमादिदिनेऽनुवासनं निर्दिष्टम् ।

भद्रशौनकेनापि—"संसृष्टभक्तः सुमनाः स्नेहपीतो दृढानलः ।
संशुद्धः परतो मासादनुवास्यस्ततो नरः" ॥

इति वदता मासात्परं स्नेहबस्तिर्दर्शितस्तत्कथमिह सप्तरात्रे गत एवानुवासनविधिः । **उच्यते** । जातबलायेति वचनात्सप्तरात्रे गते जातबलत्वे सति स्नेहबस्तिर्नान्यथा । बलं च पुरुषापेक्षया तेनाग्निबलतारतम्यात्कस्यचित्सप्ताहे गते बलोपचयः कस्यचिन्नवाहतोऽष्टमे नवमेऽपि दिनेऽनुवासनं विहितं न विरुद्धम् । क्षीणाग्नेस्तु क्रमेणाग्निवृद्ध्या बललाभे मासात्परेणापि स्नेहबस्तिरिति न कश्चिद्विरोधः । अन्ये त्वाहुः । विरेचनात्परतः सप्तरात्रे गते नवममेवाहः स्यात् । भद्रशौनकवाक्येऽपि संशुद्धइत्यनेनोध्वार्धः । उच्यते । आभ्यां च शुद्धिभ्यां मास एव भवति । कथं वा तस्य पक्षाद्विरेकः । वमनस्य च प्राक्पर्म सप्ताहं स्नेहनं तत एकाहमुपरतः । विरेचनादूर्ध्वं सप्तरात्रानुक्रमः । एवं नास्त्यर्थभेद इति । कृतान्नायेति भुक्ताय कृतसंसर्जनक्रमाय च । उक्तं च—आस्थापितं विरिक्तं चेत्यादि । कृताहाराय सततमिति केचित्पठन्ति । तत्र न कदाचिदप्यकृताहारायेति सततग्रहणार्थः । **देयोऽनुवासन इति** । निरूहाङ्गत्वेन ॥ २ ॥

क्षारं न चेद्वैतरणं प्रदाय द्व्यहे त्र्यहे वाऽप्यनुवासनीयः ॥ ३ ॥

क्षारं न चेद्वैतरणं प्रदायेति । यस्य विरेचनं नोचितं संचितं च मलमस्ति तस्य तन्मलापगमार्थं क्षारं वैतरणं वा बस्तिं दत्त्वाऽनुवासनं देयं विशुद्धस्य स्नेहबस्त्युपदेशात् । तदुक्तम्—स्नेहबस्तिर्विधेयस्तु नाविशुद्धस्य देहिन इति । न चेदिति विकल्पार्थे । द्व्यह इति प्रत्यहम् । त्र्यह इत्येकान्तरम् ॥ ३ ॥

प्रसुप्तं वामपार्श्वेन कृतान्नमनुवासयेत् ॥ ४ ॥

कृतान्नमिति भुक्तवन्तम् ॥ ४ ॥

पूर्वकर्म बस्तेरुपदिशन्नाह—

उत्सृष्टानिलविण्मूत्रे नरे बस्तिं निधापयेत् ॥
अन्यथा विहितो बस्तिर्नैवान्तः प्रतिपद्यते ॥ ५ ॥

उत्सृष्टानिलविण्मूत्रे नरे बस्तिं निधापयेदिति । अन्यथाऽन्येन प्रकारेणानुत्सृष्टानिलविण्मूत्र इत्यर्थः । अन्यथा विहित इत्यत्र एतैर्हि विहित इति केचित्पठन्ति । तत्र हि यस्माद्यत एतैरनुत्सृष्टैरनिलविण्मूत्रनेत्रद्वारावरकैर्विहितोऽवरुद्धः स्नेहो नैवान्तः प्रतिपद्यते नैवान्तः प्रविशतीत्यर्थः ॥ ५ ॥

बस्तिपीडनविधिमाह—

बस्तिं सव्ये करे कृत्वा दक्षिणेनावपीडयेत् ॥
एकेनैवावपीडेन न द्रुतं न विलम्बितम् ॥ ६ ॥

सुगमम् ॥ ६ ॥

प्रसारितैकजङ्घायां कार्याऽन्योपरि कुञ्चिता ॥
प्रदद्यात्पुटकं तस्मिन्पायौ दोषविशोधनम् ॥ ७ ॥

प्रसारितैकजङ्घायां कार्याऽन्योपरि कुञ्चितेति । वामजङ्घायां प्रसारितायां तदुपरि दक्षिणजङ्घा संकुचिता कार्या ॥ ७ ॥

प्रणिहितस्नेहस्य पश्चात्कर्म निर्दिशन्नाह—

ततः प्रणिहिते स्नेह उत्तानो वाक्शतं भवेत् ॥
प्रसारितैः सर्वगात्रैस्तथा वीर्यं विसर्पति ॥ ८ ॥

वाक्शतमिति । छोटिकाशतम् ॥ ८ ॥

आतुरस्य करणीयमभिधाय वैद्यस्य करणीयं दर्शयन्नाह—

आकुञ्चयेच्छनैस्त्रिस्त्रिः सक्थिबाहू ततः परम् ॥
ताडयेत्तलयोरेनं त्रींस्त्रीन्वाराञ्शनैः शनैः ॥
स्फिजोश्चैवं ततः श्रोणी शय्यां त्रिरुत्क्षिपेत्ततः ॥ ९ ॥

आकुञ्चयेच्छनैस्त्रिस्त्रिः सक्थिबाहू इति । जङ्घाबाहुतलयोर्गृहीत्वा त्रिरुत्क्षिप्य संकोचयेत् । सक्थिबाह्वाकुञ्चनं स्नेहवीर्यविसर्पणार्थम् । एवं हि शिरामुखानां स्फुटत्वं भवति । तलयोरिति हस्तपादतलयोः । स्फिजोस्ताडनं बस्तिशीघ्रागमनवारणार्थम् । यदुक्तम्—दत्त्वा स्फिजौ पाणितलेन हन्यात्स्नेहस्य शीघ्रागमरक्षणार्थमिति । शय्यां त्रिरुत्क्षिपेदित्यर्थः । 'स्फिजोश्चैनं ततः शय्यां त्रीन्वारानुत्क्षिपेत्पुनः' इति **डल्लणभाष्ये पाठः ।** तत्र ताडयेदित्यादि तलयोर्हस्तपादतलयोः शनैः शनैस्त्रींस्त्रीन्वारान्हन्यात्स्नेहशीघ्रागमननिषेधार्थं स्फिजोश्चैनमिति ताडयेदिति संबन्धः । **स्फिजोश्चेति ।** चकारो भिन्नक्रमे । तेन ताडयेच्चेत्यत्र द्रष्टव्यम् । अतस्तलयोर्गृहीतत्वात्कूर्परे जानुनी चोत्क्षिपेदित्यनुक्तो वृद्धवैद्यव्यवहारः शुद्धो भवति । **शय्यामुत्क्षिपेदिति ।** काष्ठफलकादिकृतां सहाऽऽतुरेणोर्ध्वं नयेदित्यर्थः । शय्यास्थमातुरं स्फिग्देश इत्यन्ये ॥ ९ ॥

एवं प्रणिहिते बस्तौ मन्दायासोऽप्यमन्दवाक् ॥
स्वास्तीर्णे शयने काममासीताऽऽचारिके रतः ॥ १० ॥

कामं यथेच्छम् । अनेनैव चरकोक्तगात्रमर्दनादिकमपि यथेच्छस्थितिहेतुः संगच्छते **यदुक्तम्—**

"स्नेहेन पाण्र्यङ्गुलिपिण्डिकाश्च ये चास्य गात्रावयवा रुजार्ताः ।
तांश्चाप्य(पि) मृद्यात्स सुखं ततश्च निद्रामुपासीत कृतोपधानः" इति ॥

आचारिके रत इति । क्रोधादिवर्जनेऽवहितः ॥ १० ॥

उत्तममध्यमाधमानलाद्यपेक्षया त्रिविधामनुवासनमात्रामाह—

षट्पली तु भवेज्ज्येष्ठा मध्यमा त्रिपली भवेत् ॥
कनीयस्यर्धपलिका त्रिधा मात्राऽनुवासने ॥ ११ ॥

अस्यार्थसंगतिमनन्तरवक्ष्यमाणश्लोकव्याख्ययैव दर्शयामः ॥ ११ ॥

प्राग्दानमाद्ये द्विपलं पलार्धवृद्धिर्द्वितीये पलमक्षवृद्धिः ॥
कर्षद्वयं स्याद्वसुमाषवृद्धिर्बस्तौ तृतीये क्रम एष उक्तः ॥ १२ ॥

यस्योत्तमा षट्पली मात्राऽर्हति तस्य प्रथमं द्विपलं ततः पलार्धेन वृद्धिः । एवं क्रमेण नवभिर्दिनैः षट्पली मात्रा संपूर्णा भवति । तथा यस्य मध्यमा त्रिपली मात्राऽर्हति तस्य प्रथमं पलं देयं ततः कर्षेण वृद्धिः । एवं नवभिर्दिनैः क्रमेण त्रिपली मात्रा स्यात् । यस्य कनीयसी सार्धैकपली मात्रोचिता तस्य प्रथममर्धपलं ततोऽष्टमाषकैर्वृद्धिः । एवं नवभिर्दिनैः सार्धं पलं स्यात् । नवभिर्दिनैरित्युत्सर्गः । तेनातोऽर्वागपि स्नेहलक्षणोदयेऽनुवासननिमित्ते कार्या । **आद्य इति ।** बलानलादिभिरुत्तमे पुरुषे । द्वितीये मध्यमे । तृतीयेऽधमे । वसुमाषवृद्धिरष्टमाषकवृद्धिः । कनीयसी(स्या)मात्रा(त्रया)प्रचारः ॥ १२ ॥

सर्वस्नेहबस्तिद्रव्यपूर्वकर्म निर्दिशन्नाह—

स तु सैन्धवचूर्णेन शताह्वेन च संयुतः ॥
भवेत्सुखोष्णश्च तथा निरेति सहसा सुखम् ॥ १३ ॥

स स्नेहस्तु पुनः पक्वोऽपि सैन्धवशतपुष्पासमन्वितो देयः । **सहसेति** । उक्ताधिककालनिरासार्थम् । **सुखमिति** । उषादिकं विना ॥ १३ ॥

मध्यवयस्कमाश्रित्य चूर्णस्य मात्रामाह—

चूर्णमाषः पले स्नेहे सिन्धुजन्मशताह्वयोः ॥
***माषमेकं पले स्नेहे सिन्धुजन्मशताह्वयोः ॥ १४ ॥**

प्रत्येकमङ्गुलित्रयमग्रेसंदंशं ग्राह्यं चूर्णेन ॥ १४ ॥

स्नेहस्य शीघ्रागमनहेतुं कर्तव्यं च प्राह—

यस्यानुवासनो दत्तः सकृदन्वक्षमाव्रजेत् ॥
अत्युष्णो वाऽतितीक्ष्णो वा वायुना वा प्रपीडितः ॥ १५ ॥
सवातोऽधिकमात्रो वा गुरुत्वाद्वाऽतिभेषजः ॥
तस्यान्योऽल्पतरो देयो न हि स्निह्यत्यतिष्ठति ॥ १६ ॥

सकृत्कदाचित् । अक्षस्य यन्त्रस्यानु पश्चादन्वक्षं तत्क्षणम् । **वायुनेति** । कोष्ठस्थेन । **सवात इति** । अनुच्छ्वास्यविहितबन्धादिना बस्तिवटकस्थितवातसहितः । **अतिभेषज इति** । बहुमात्रसैन्धवशताह्वः । **अल्पतर इति** । पूर्वदत्तस्नेहलेपस्यापि विद्यमानत्वात् । अल्पग्रहणं चेह सर्वात्युष्णादिविपर्ययसूचकम् । तेनात्युष्णत्वाच्छीघ्रागमेऽत्युष्णो बस्तिरित्यादि सिध्यति । **न हि स्निह्यत्यतिष्ठतीति** । अतिष्ठति स्नेहे न स्निह्यतीत्यर्थः ।

अथ **डल्लणव्याख्यानम्**—तस्यानुवासनस्नेहस्य प्रणिधानमात्रप्रत्यावृत्त्याऽस्य निदानपरिहारार्थं हेतुं पुनःकरणीयत्वं च दर्शयन्नाह । **यस्येति** । सकृदेकवारम् । अक्षस्य यन्त्रस्यानु पश्चादन्वक्षम् । आव्रजेदागच्छेत् । कुतः, अत्यौष्ण्यादुष्णगुणातिरेकात् । अतितैक्ष्ण्यादतितीक्ष्णैः संस्कारकद्रव्यैराहितात् । अनुच्छ्वास्यबन्धनात्सवातो बस्तिर्वायुना प्रपीडितः सन् । अतिमात्रोऽतिभेषजश्च गुरुत्वात् । **तस्यान्योऽल्पतर इति** । अन्योऽत्यौष्ण्यादिगुणविपरीतः । अल्पतरः प्राचीनमात्रातः । प्रथमस्नेहेनैव किंचित्स्निग्धत्वात् । कुतः पुनरपि देय इत्याह । **न हि स्निह्यत्यतिष्ठतीति** । अतिष्ठति स्नेहे यतो न स्निह्यति नर इति ॥ १५ ॥ १६ ॥

त्रीन्यस्य यामाननुवर्तते च स्नेहो नरः स्यात्स विशुद्धदेहः ॥ १७ ॥

---

* इदमर्धमधिकम् ।

सुगमम् ॥ १७ ॥

एकान्तरोपयोगेन धान्यशुण्ठीजलं पिबेत् ॥
तेनास्य दीप्यते वह्निर्भक्तकाङ्क्षा च जायते ॥ १८ ॥

एकान्तरोपयोगेनेति। उत्सर्गतः पानादेकान्तरेणानुवासनम्। तद्यत्र दिने न दीयते तत्र दिने धान्यशुण्ठीक्वाथः प्रातः पेयः ॥ १८ ॥

क्वाथार्धमात्रया प्रातर्धान्यशुण्ठीजलं पिबेत् ॥

क्वाथार्धमात्रयेति। यस्याग्न्याद्यपेक्षया न सम्यक्क्वाथोऽर्हति तस्य ततोऽर्धमात्रया कर्षेण प्रचारः ॥

पित्तोत्तरे कदुष्णाम्भस्तावन्मात्रं पिबेदथ ॥ १९ ॥

सुगमम् ॥ १९ ॥

स्नेहाजीर्णं शमयति श्लेष्माणं च भिनत्ति तत् ॥
मारुतस्यानुकूलत्वं कुर्यादुष्णोदकं नृणाम् ॥ २० ॥

सुगमम् ॥ २० ॥

विण्मूत्रनिर्हरणसादृश्येन कृतशुद्धेरेव स्नेहबस्तिर्विधीयत इति दर्शयन्नाह—

स्नेहबस्तिर्विधेयस्तु नाविशुद्धस्य देहिनः ॥
स्नेहवीर्यं तथा दत्ते देहं नानु विसर्पति ॥ २१ ॥

तथा दत्त इति। अतिशुद्धस्य दत्ते। स्नेहवीर्यं तथा दत्ते देहं चानु विसर्पतीति **डल्लणः** पठति। तथा तेन प्रकारेण शुद्धे शरीरे स्नेहबस्तिः स्नेहवीर्यं दत्ते ददातीत्यर्थः। देहे दोषैरपिहितः स्रोतस्यन्तर्न सर्पतीति केचिदर्धं पठन्ति। अपिहित आच्छादित इत्यर्थः ॥ २१ ॥

पूर्वं विशुद्धदेहस्यैव स्नेहबस्तिं विदर्श्य क्वचिदशुद्धेऽपि तस्य सूत्रमाह—

अशुद्धमपि वातेन केवलेनापि पीडितम् ॥
अहोरात्रस्य कालेषु सर्वेष्वेवानुवासयेत् ॥ २२ ॥

केवलेन धातुक्षयहेतुना। रिक्ते हि शरीरे प्रायेण विवृतस्रोतोमुखमेव शरीरम्। तत्र शुद्ध्या पुनरतिधातुक्षयेणातितरामेव वातरोगः स्यात्। तेनाशुद्धेऽपि तत्र स्नेहबस्तिरिति। अहोरात्रस्य कालेषु पूर्वाह्णादिषु जीर्णान्नं भोजयित्वाऽनुवासयेदिति वक्ष्यमाणेन पूरणीयम् ॥ २२ ॥

विशिष्टावस्थायामस्यापोद्धार(नुवासन) माह—

तीव्रायां रुजि जीर्णान्नं भोजयित्वाऽनुवासयेत् ॥ २३ ॥

तीव्रायां रुजि नाधिकं जीर्णान्नं भोजयित्वा सर्वेषु कालेष्वनुवासयेदिति। कृत्रिमगुणोपधानं कृत्वेति वाक्यशेषः। प्रागशुद्धस्य केवलवातपीडितस्य सर्वस्य सर्वेष्वहोरात्रावयवेष्वनुवासनमभिहितमिह तु शुद्धस्येति न पौनरुक्त्यम् ॥ २३ ॥

रूक्षस्य वाताधिकस्य वातवेगविधारणाय प्रागेव स्नेहबस्तिं दत्त्वा पश्चाच्छोधनो बस्तिर्देय इति दर्शयन्नाह—

रूक्षस्य बहुवातस्य द्वौ त्रीन्वाऽप्यनुवासनान् ॥
दत्त्वा स्निग्धतनुं ज्ञात्वा ततः पश्चान्निरूहयेत् ॥ २४ ॥

रूक्षस्य बहुवातस्य यदा मृदुकोष्ठत्वं तदा द्वौ त्रयो वा स्नेहबस्तयः। अन्यथा त्वपिशब्दादधिका अपि स्नेहबस्तयः। अत एव बस्तिभिः स्निग्धतनुं ज्ञात्वेति कृतवान्। न हि स्निग्धतनुता द्वित्रि(त्र)स्नेहबस्तिभिरवश्यंभाविनी। नन्वत्र यद्द्वावित्यनेन युग्मबस्तिदानमुक्तं तदसंगतमयुग्मबस्तिदानस्य चरके विहितत्वात्।

तद्यथा—"एकं तथा त्रीन्कफजे विकारे पित्तात्मके पञ्च च सप्त वाऽपि।
वाते नवैकादश वा पुनर्वा बस्तीनयुग्मान्कुशलो विदध्यात्" इति।

उच्यते। अयुग्मदानं पुनरनुवासनविषयं न तु निरूहाङ्गानुवासनविषयम्। निरूहाङ्गानुवासने युग्मदानं चरकेणापि दर्शितम्। तद्यथा—त्रीन्पञ्च राज्ञश्चतुरोऽथ षड्वा वाताधिकानामनुवासनीयान्। स्नेहान्प्रदद्यादित्यर्थः। विषमसंख्योपादानं द्विचतुरादिबस्तेरपि मध्यविधया परिग्रहार्थमिति ॥ २४ ॥

किंचित्स्निग्धतायामप्यास्थापनविशेषेणैवाऽऽस्थापनीय इति दर्शयन्नाह—

अस्निग्धमपि वातेन केवलेनातिपीडितम् ॥
स्नेहप्रगाढैर्मतिमान्निरूहैः समुपाचरेत् ॥ २५ ॥

अस्निग्धमपीषत्स्निग्धमपि। नञ् ईषदर्थे। अनुदरा कन्येति यथा। स्नेहप्रगाढैः स्नेहबहुलैः। एतेन प्राक्स्नेहनविधिविरहितैरिति गम्यते। अस्निग्धमित्यादिविधिर्बलीयासि। रूक्षस्येत्यादि विधानं तु क्षीण इति विषयभेदादविरोधः ॥ २५ ॥

द्वयोरेकस्यातिशीलननिषेधाय दोषं दर्शयन्नाह—

स्नेहबस्तिं निरूहं वा नैकमेवाभ्यसेच्चिरम् ॥
स्नेहात्पित्तकफोत्क्लेशौ निरूहात्पवनाद्भयम् ॥ २६ ॥

अन्ये त्वेवं पठन्ति—

"स्नेहबस्तिं निरूहं वा नैकमेवातिशीलयेत्।
स्यातामग्निवधोत्क्लेशावत्यभ्यस्तेऽनुवासने।
निरूहसेवनाच्चापि भवेयुर्वातजा गदाः।

तस्मान्निरूढोऽनुवास्यो निरूह्यश्चानुवासितः ।
नैवं पित्तकफोत्क्लेशौ स्यातां न पवनाद्भयम्" ॥ २६ ॥

यथोचितात्पादहीनं भोजयित्वाऽनुवासयेत् ॥ २७ ॥

यथोचितात्पादहीनं भोजयित्वेति विधानमुत्तमाग्न्यपेक्षया मन्दे त्वग्नावर्धभोजनमपीष्टम्। यदाह **निमिः**—अर्धहीनं त्रिभागं वा भोजयित्वाऽनुवासयेदिति। पादहीनभोजनोपदेशोऽजीर्णपरिहारार्थम्। सौहित्यभोजने ह्यजीर्णं स्यात्। तथा च **काश्यपः**—तृप्तस्यान्वासनं दत्तं न सम्यक्परिपच्यत इति। **डल्हणस्तु**, एवं व्याख्याति—**यथोचितात्पादहीनमिति।** प्राक्संशुद्धस्य कृतसंसर्जनस्योचिताद्भक्तात्पादहीनमुत्तममध्यममन्दाग्निविशेषेण पादेन पादाभ्यां पादैर्विहीनमिति ज्ञेयम्। अर्धहीनं त्रिभागं वा भोजयित्वाऽनुवासयेदिति **मुनिना** प्रोक्तत्वादिति ॥ २७ ॥

अभुक्तवतः प्रतिषेधमाह—

न चाभुक्तवतः स्नेहः प्रणिधेयः कथंचन ॥
शुद्धत्वाच्छून्यकोष्ठस्य क्षिप्रस्तूर्ध्वमथोत्पतेत् ॥ २८ ॥

स्नेह ऊर्ध्वं समुत्पतेदिति पाठे सम्यगूर्ध्वं गच्छेदिति। ततश्चातिपीडितवद्व्यापत्स्यात्। शुद्धत्वादित्यत्र सूक्ष्मत्वादिति पठित्वा **गयदासः** सूक्ष्ममार्गानुसरणं शीलत्वात्तस्येति व्याख्याति ॥ २८ ॥

एकं तथा त्रीन्कफजे विकारे पित्तात्मके पञ्च तु सप्त वाऽपि ॥
वाते नवैकादश वा पुनर्वा बस्तीनयुग्मान्कुशलो विदध्यात् ॥ २९ ॥

सुगमम् ॥ २९ ॥

विष्टब्धानिलविण्मूत्रः स्नेहहीनेऽनुवासने ॥

भवतीत्यध्याहार्यम्। **हीनेऽनुवासन इति।** हीनगुणमाने ॥

दाहक्लमप्रवाहार्तिकरश्चात्यनुवासने ॥ ३० ॥

दाहक्लमप्रवाहार्तिकरश्चेति चकाराद्धीनानुवासितविष्टब्धानिलविण्मूत्रलिङ्गविपरीतातिसृष्टानिलविण्मूत्रार्तिकरश्चेति समुच्चिनोति। प्रवाहस्थाने पिपासेति केचित्पठन्ति ॥३०॥

यादृक्स्नेहः सम्यगनुवासितस्तमाह—

सानिलः सपुरीषश्च स्नेहः प्रत्येति यस्य वै ॥
ऊषाचोषौ विना शीघ्रं स सम्यगनुवासितः ॥ ३१ ॥

सपुरीषश्चेति चकारेण समूत्रश्चेत्यनुक्तं समुच्चीयते। प्रत्येतीति। निःसरति। **ऊषाचोषौ विनेति।** ऊषा दाहः। चोषः पिपासा। डल्हणस्तु—**ऊषचोषाविति।** ऊष ईषद्दाहः। चोष आकृष्यमाणस्येव दाहप्रकारः। **शीघ्रमिति।** यामत्रयादूर्ध्वम्॥३१॥

अपरेद्युराहारं नियमयन्नाह—

जीर्णान्नमथ सायाह्ने स्नेहे प्रत्यागते पुनः ॥
लघ्वन्नं भोजयेत्कामं दीप्ताग्निः स नरो यदि ॥ ३२ ॥

स्नेहे प्रत्यागते जीर्णान्नो दीप्ताग्निर्यदि स्यात्तदा पुनः कामं यथेष्टं भोजयेत् । अन्यथा तु लघ्वन्नं भोजयेदित्यर्थः । सायाह्न इति प्रातर्भोजननिरासार्थम् । **अन्ये** तु व्याचक्षते सायाह्ने दत्ते स्नेहे समाधिकरात्रिप्रहरेण प्रत्यागते यो दीप्ताग्निर्जीर्णान्नो बुभुक्षितः स्यात्तं तदैव लघ्वन्नं भोजयेत् । **लघ्वन्नमिति** । मात्रालघुद्रव्यं चेत्यर्थः ॥३२॥

अनिवृत्तिर्व्यापदुक्ता तत्कियतः कालादित्याह—

अहोरात्रादपि स्नेहः प्रत्यागच्छन्न दुष्यति ॥
कुर्याद्वस्तिगुणांश्चापि जीर्णस्त्वल्पगुणो भवेत् ॥ ३३ ॥

अहोरात्रादिति । प्रणिधानत्रयरात्र्यभिप्रायेण । तेन यामत्रयात्परतोऽपि याममेकमागच्छन्नपि न दुष्यतीति **कार्तिकः** । अपिशब्दात्त्रिचतुरादियामनिवृत्तिस्तावन्न दुष्यत्येवाहोरात्रादपीत्यपिशब्दार्थ इति **डल्हणः** । न दुष्यतीत्यापदुक्तविकारं न करोति । **बस्तिगुणानिति** । स्नेहनबृंहणादीन् । **जीर्ण इति** । परिणतः । **अल्पगुण इति** । वाय्वग्निभ्यां भूयः पाकं नीतत्वान्न सम्यक्स्नेहनादिकं करोति वीर्येण देहं भावयित्वा प्रत्यागच्छन्निव स्नेहो न यथोक्तसम्यग्गुणं करोतीति भावः । पाकोऽपि पक्वाशयेऽग्निप्रत्यासत्त्या संगत एव ॥ ३३ ॥

सर्वथानिवृत्तोऽप्यवयवेन वा निरुपद्रवो न व्यापद्यत इत्यपि बोधयन्नाह—

यस्य नोपद्रवं कुर्यात्स्नेहबस्तिरनिःसृतः ॥
सर्वोऽल्पो वाऽऽवृतो रौक्ष्यादुपेक्ष्यः स विजानता ॥ ३४ ॥

नोपद्रवमिति । उपद्रवोऽत्र रोगः । स च मुखकषायत्वादि ।
यदुक्तं **सुश्रुते**—"तत्र वाताभिभूते तु स्नेहे मुखकषायता ।
जृम्भा वातरुजस्तास्ता वेपथुर्विषमज्वराद्याः+" इति ॥

आवृतो रौक्ष्यादिति । शरीररौक्ष्यादवष्टब्धः । यतो रूक्षशरीरं भावयन्नुपक्षीणः स खलु स्नेहस्ततो नोपद्रवं करोति । अत एवोपेक्ष्य इत्युक्तम् । **उपेक्ष्य इति** । तन्निःसरणाय प्रतिक्रियां न कुर्यादित्यर्थः । **डल्हणस्तु**, एवं व्याख्याति । **आवृतो रौक्ष्यादिति** । आभ्यां वाशब्दः प्रत्येकं संबन्धनीयः । तेनाऽऽवृतो वा रौक्ष्याद्वा स्नेहबस्तिरनिःसृत इति संबन्धनीयम् । तत्राऽऽवृतो दोषत्रयेणात्यशनेन मलसंचयेन वेत्यर्थः । रौक्ष्येण वायुरेव विधारयतीति । उपेक्ष्य उपेक्षणीयस्तदाकृष्ट्यां यत्नं न कुर्यादिति ॥ ३४ ॥

+ "ज्वराः" इति भवेत् ।

अनायान्तमहोरात्रात्स्नेहं सोपद्रवं हरेत् ॥
स्नेहबस्तावनायाते नान्यः स्नेहो विधीयते ॥ ३५ ॥

सोपद्रवं तु स्नेहमहोरात्रादनागच्छन्तं हरेन्निर्हरेत् । सोपद्रवमिति । उपद्रव इह पूर्वोक्त एव ज्ञेयः । हरेदिति । शोधनैरेव बस्तिभिः । सुश्रुते क्वापि शोधनैर्हरेदिति पाठात् । स्नेहबस्तावनायाते नान्यः स्नेहो विधीयत इति । अनायाते सोपद्रवस्नेहे स्नेहबस्तिर्न दीयते स्नेहातियोगभयात् । शोधनार्थो निरूहबस्तिस्तु देय एव नेतरः ॥ ३५ ॥

अशुद्धस्य मलोन्मिश्रः स्नेहो नैति यदा पुनः ॥
तदाऽङ्गसदनाध्मानशूलाः श्वासश्च जायते ॥ ३६ ॥
पक्वाशयगुरुत्वं च तत्र दद्यान्निरूहणम् ॥
तीक्ष्णं तीक्ष्णौषधैरेव सिद्धं वाऽप्यनुवासनम् ॥ ३७ ॥

अशुद्धस्येति । निरूहेण विरेकेण वा । तीक्ष्णमिति । निरूहणमित्यस्य विशेषणम् ॥ ३६ ॥ ३७ ॥

शुद्धस्य दूरानुगते स्नेहे स्नेहस्य दर्शनम् ॥
*मुखे तु सर्वेन्द्रियाणामुपलेपोऽवसादनम् ॥
स्नेहगन्धमुखं वाऽपि कासश्वासावरोचकः ॥ ३८ ॥

उपलेपो मलवृद्धिः । अवसादनं ग्लानिः ॥ ३८ ॥

गले निष्पीड्य तत्राऽऽशु कम्पयेत्तं प्रयत्नतः ॥
कार्यं तस्य सुतीक्ष्णं च तीक्ष्णं चापि विरेचनम् ॥ ३९ ॥

सुगमम् ॥ ३९ ॥

इति श्रीवृन्दप्रणीतवृन्दमाधवापरनामकसिद्धयोगव्याख्यायां श्रीश्रीकण्ठदत्तकृतायां व्याख्याकुसुमावल्याख्यायां पञ्चसप्ततितमो बस्तिविध्यधिकारः समाप्तः ॥ ७५ ॥

अथ षट्सप्ततितमो निरूहाधिकारः ।

अनुवासनस्निग्धस्य निरूहार्हत्वादथ निरूहविधिः । निरूहनिरुक्तिः सुश्रुत उक्ता । तद्यथा—दोषनिर्हरणाच्छरीरनीरोहणाद्वा निरूह इति । अत्र श्रीब्रह्मदेवव्याख्या—दोषान्निर्हरतीति निरूहः । निष्पूर्वस्य हृन्धातोर्द्दप्र(रच्प्र)त्ययेऽन्त्यस्वरादेर्लोपे नैरुक्तविधिना निर ऊवर्णागमे रूपम् । अथवा शरीरे निःशेषेण रोहतीति निरूहः । निपू-

---

* गात्रेषु सर्वेन्द्रियाणामिति सुश्रुते पाठः ।

वेस्य रुहधातोः कप्रत्यये नैरुक्तविधिना धातोर्दीर्घत्वे (*निरुपसर्गः स्यान्निरूह)रूपम्। निर्गत ऊहो वितर्को यस्मिन्निति वा निरूहः। आसमन्तादायुर्वयो वा स्थापयतीत्यास्थापनम् ॥

नात्युच्छ्रितं नाप्यतिनीचपादं सपादपीठं शयनं प्रशस्तम् ॥
प्रधानमृद्वास्तरणोपपन्नं प्राक्शीर्षकं शुक्लपटोत्तरीयम् ॥ १ ॥

सुगमम् ॥ १ ॥

अनुवासितमभ्यक्तं स्विन्नदेहं निरूहयेत् ॥
अभुक्तं पीडयेद्बस्तिमतूर्णमविलम्बितम् ॥ २ ॥

अनुवासितं दत्तानुवासनं स्निग्धस्रोतोमार्गतया सुखमेव दोषनिर्हरणार्थं निरूहयेदास्थापयेत्। अनुवासनस्निग्धकोष्ठस्य च तृतीये दिने निरूहः।

यदुक्तम्—"अनुवासनस्निग्धतनुं तृतीयेऽह्नि निरूहयेत् ॥
मध्याह्ने किंचिदावृत्ते प्रयुक्ते बलिमङ्गले" इति ॥

निरूहस्य स्नेहबस्त्यनभ्यासे कर्तव्येऽन्तरमाहुः शुद्ध्यर्थं तथा निरूहसाध्ये व्याधौ च ॥ २ ॥

त्रिंशन्मात्रास्थिते बस्तौ ततश्चैवोत्कटो भवेत् ॥

त्रिंशन्मात्रास्थित इति। मात्रार्थोऽग्निवेशपरिभाषितः।

तद्यथा—"यावत्पर्येति हस्ताग्रं दक्षिणं जानुमण्डलम्।
निमेषोन्मेषकालेन सा मात्रा परिकीर्तिता" इति ॥

त्रिंशन्मात्रास्थापनं च मृदुकोष्ठे वेगिते। वक्ष्यमाणच्छटाशब्दशतस्थापनं तु क्रूरकोष्ठे वेगरहिते ज्ञेयं तेन न विरोधः ॥

जानुमण्डलमावेष्ट्य दत्तं दक्षिणपाणिना ॥
+कृष्टनेत्रच्छटाशब्दशतं तिष्ठेद्[१]वेगवान् ॥ ३ ॥

सुगमम् ॥ ३ ॥

द्वितीयं वा तृतीयं वा चतुर्थं वा यथार्थतः ॥
सम्यङ्निरूढलिङ्गे तु प्राप्ते बस्तिं निवारयेत् ॥ ४ ॥

द्वितीयं वेति। बस्तिपुटकम्। **चतुर्थं वा यथार्थत इति।** अर्थस्य प्रयोजनतोऽनतिक्रमतो यथार्थतः। एतदुक्तं भवति यदा सुनिरूढलिङ्गप्राप्तो भवति तदा तत्र निर्ह-

---

* इदमधिकम्। + वेष्टनेत्र इति डल्लणः।

---

१ क. 'वेगितः। सु°।

रणीयाभावान्निरूहणमप्रयोजनं देयम् । असम्यग्दानेन क्रूरकोष्ठतया प्रभूतदेयत्वेन वा सुनिरूढमप्राप्तस्य निर्हरणीयो दोषोऽस्तीति । चतुर्थं वा यथार्हत इति पाठे निरूहसाध्यप्रयोजनानुरोधाच्चतुर्थमपि पुटकं निरूढलिङ्गार्थं दद्यात्। अमुमेवार्थं प्रकटीकुर्वन्नाह—**सम्यङ्निरूढलिङ्ग इत्यादि** । केचित्तु रक्तमप्यत्र चतुर्थं शमनीयमस्तीति चतुर्थं बस्तिदानमाहुः। अपरे तु पश्चाद्दाहनिर्वापणार्थं मधुरशीतैश्चतुर्थो बास्तिर्देय इति वदन्ति। ननु(नु) तृतीयाधिकपुटदानं निषिद्धं **दृढबलेन** ।

तद्यथा-"स्निग्धोष्ण एकः पवने समांसो द्वौ स्वादुशीतौ पयसा च पित्ते ।
त्रयः समूत्राः कटुकोष्णतीक्ष्णाः कफे निरूहा न परं विधेयाः" इति ॥

नैवम् । निषेधो हि बहुदोषपुरुषविषयतया प्रायिकः । चतुर्थपुटदानं तु कस्मिन्नपि क्रूरकोष्ठे बलीयसि बहुदोषे च पुरुषे ततः कुतो विरोधः । स मध्ये वयसि ज्येष्ठमात्रापरिग्रहेण द्वादशप्रसृतमानो निरूहः स च पञ्चाङ्गः ॥ ४ ॥

मध्वादेरङ्गपञ्चकस्य प्रतिदोषं मानमाह—

मधुस्नेहनकल्काख्यकषायावापतः क्रमात् ॥
त्रीणि षड् द्वे दश त्रीणि पलान्यनिलरोगिणाम् ॥ ५ ॥
पित्ते चत्वारि चत्वारि द्वे द्विपञ्चचतुष्टयम् ॥
षट्त्रीणि द्वे दश त्रीणि कफे वाऽपि निरूहणम् ॥ ६ ॥

आवाप इत्यावाप्ये निरूहे मधुस्नेहकल्कक्काथव्यतिरिक्तं क्षीरमूत्रकाञ्जिकादिद्रवमुच्यते । घृतादौ पुनरावापः प्रक्षेपः कल्को वा भण्यते । **द्विपञ्चेति** । दश । प्रचारस्तु प्रायो द्वादश द्वादश पलानि कृत्वा पुटकद्वयेन । बस्तियौगिकानि द्रव्याणि **सुश्रुतेनोक्तानि** ।

तद्यथा—"क्षीराण्यम्लानि मूत्राणि स्नेहाः क्वाथा रसास्तथा ।
लवणानि फलं क्षौद्रं शताह्वा सर्षपा वचा ।
एला त्रिकटुकं रास्ना सरलं देवदारु च ।
रजनी मधुकं हिङ्गु कुष्ठं संशोधनानि च ।
कटुका शर्करा मुस्तमुशीरं चन्दनं शठी ।
मञ्जिष्ठा मदनं चण्डा त्रायमाणा रसाञ्जनम् ।
बिल्वमध्यं यवानी च फलिनी शक्रजा यवाः ।
काकोली क्षीरकाकोली जीवकर्षभकावुभौ ।
तथा मेदा महामेदा ऋद्धिर्वृद्धिर्मधूलिका ।
निरूहेषु यथालाभमेव वर्गो विधीयते" ॥ ५ ॥ ६ ॥

सस्नेह एकः पवने समांसो द्वौ स्वादुशीतौ पयसा तु पित्ते ॥
त्रयः समूत्राः कटुकोष्णरूक्षाः कफे निरूहा न परं विधेयाः ॥ ७ ॥

समांस इति । मांसरसावापयुक्तः ॥ ७ ॥

एकोऽपकर्षत्यनिलं स्वमार्गात्पित्तं द्वितीयस्तु कफं तृतीयः ॥ ८ ॥

अनिलस्य पक्वाशयः स्थानं तस्य च प्रत्यासन्नत्वादेक एव पुटो युक्तः । पित्ताशयस्यानतिव्यवहितत्वाद्द्वितीयः । आमाशयस्यातिव्यवहितत्वात्तृतीयः ॥ ८ ॥

हीननिरूहितलक्षणमाह—

अल्पाल्पवेगो विड्वातहीनो हीननिरूहणः ॥

अल्पाल्पवेगः स्तोकवेगः । **विड्वातहीन इति ।** स्तोकविड्वातप्रवृत्तिः ॥

अतिनिरूढलिङ्गमाह—

मूर्छाशूलकफप्रायो महावेगोऽतिशब्दितः ॥ ९ ॥

अतिशब्दित इति । अतिनिरूढः ॥ ९ ॥

सम्यङ्निरूढलिङ्गमाह—

यस्य मूत्रं पुरीषं च कफो वायुश्च गच्छति ॥
क्रमेण लघुता चैव सुनिरूढः स मानवः ॥ १० ॥

सुगमम् ॥ १० ॥

सुनिरूढस्य पश्चात्कर्म निर्दिशन्नाह—

सुनिरूढं ततो जन्तुं स्नातं भुक्तरसौदनम् ॥
यथोक्तेन विधानेन योजयेत्स्नेहबस्तिना ॥ ११ ॥

सुनिरूढं जन्तुं स्नेहबस्तिना योजयेन्न तु दुर्निरूढं तत्र यथादोषं निरूहणमेव कार्यं न चातिरूढं तत्रातिरिक्तभेषजं शीतपरिषेकपिच्छाबस्त्यादिकं न तु स्नेहबस्तिः ।

तथा च विदेहः—

"अतितीक्ष्णैर्निरूढस्य हतदोषस्य सर्वतः ।
कंचिदेवानभिप्रेतं मार्गं स्नेहोऽनुगच्छति" इति ।

गयदासस्तु परिभाषितं षट्पलप्रमाणं स्नेहबस्तिमत्र देयं न मन्यते । किंचानुवासनाख्यं पलत्रयप्रमाणं स्नेहबस्तिं देयमत्र मन्यते । यत्र तु स्नेहबस्तिः स्वतन्त्रस्तत्रैव षट्पलप्रमाणः । **स्नातमिति ।** उष्णाम्बुभिः । **यथोक्तेन विधानेनेति ।** अनुवासनोक्तविधिना ॥ ११ ॥

अथ कृतनिरूढस्य मन्दाग्नित्वात्तदहरेव कुतो मांसरसः स्नेहबस्तिश्चोपदिश्यत इत्यत आह—

तदहस्तस्य पवनाद्भयं बलवदिष्यते ॥
रसौदनस्तेन शस्तस्तदहश्चानुवासनम् ॥ १२ ॥

निरूहणाद्विड्वातादिप्रवृत्तिलक्षणेन धातुक्षयेण कुपितानिलस्य बलवदेव भयमतस्तदहरेव रसौदनभोजनं तच्च निरूहणमन्दीकृतानलवधभयान्मात्रावत्। तथा पवनभयात्तदहरेव द्वादशप्रसृतनिरूहचतुर्थांशेन स्नेहेनानुवासनम्। **गयदासस्तु** सुनिरूढस्य तदहः पलत्रयमेवानुवासवं तथा तदहश्चेति चकारो भिन्नक्रमे तेनानुवासनं चेत्यत्र संबन्धादनुक्तोऽपि मात्राबस्तिश्चात्र समुच्चीयत इति मन्यते न षट्पलप्रमाणं स्नेहबस्तिं भोजदर्शनात् ॥ १२ ॥

सम्यङ्निरूढं तैलाक्तं जलेनोष्णेन सेचितम् ॥
अल्पस्नेहं जाङ्गलस्य[1] रसेनोर्ध्वं[2] तु भोजितम् ॥
योजयेदल्पमात्रेण तत्क्षणं स्नेहबस्तिना ॥ १३ ॥

अल्पमात्रेणेति। सार्धकर्षेण प्रचारः। **तत्क्षणमिति**। तद्दिनोपलक्षणं तेन सायमेव देयः स्नेहबस्तिः ॥ १३ ॥

प्रथमा मध्यमा ह्रस्वा मात्रा या यैस्तु सेविता ॥
मन्दाग्नित्वान्निरूढानां तदर्धेनानुवासनम् ॥ १४ ॥

सुगमम् ॥ १४ ॥

निरूढस्य पुनरनुवासनविधिमाह—

पश्चादग्निबलं मत्वा पवनस्य च चेष्टितम् ॥
अन्नोपस्तम्भिते कोष्ठे स्नेहबस्तिर्विधीयते ॥ १५ ॥

पश्चात्सान्वा(नुवा)सनान्निरूहणात्। अग्निबलं दीप्तं बलं वयःशक्तिरूपमुपलभ्य। **पवनस्य च चेष्टितं मत्वेति**। संचलनशब्दकरणस्फुरणादिकमवधार्यान्नपानेनावष्टब्धे कोष्ठे स्नेहबस्तिरुत्तममात्रारूपः षट्पलः क्रियते। अथवाऽग्नेर्बलमग्निबलं ज्ञात्वा पवनस्य चेष्टितमित्यनेनाग्नौ बलवति पवने चातिप्रवृत्ते द्व्यहेऽथवा त्र्यहे पञ्चमे वा दिने स्नेहबस्तिर्देय इति दर्शयति। तथा च **दृढबलः**—

"द्व्यहे त्र्यहे वाऽप्यथ पञ्चमे वा दद्यान्निरूहादनुवासनं तु" इति ॥

भुक्त एवानुवासनोपदेशात्पुनरन्नोपस्तम्भिते कोष्ठ इत्यभिधानेन सर्वदिनभोजनेनाप्युपस्तम्भं दर्शयति ॥ १५ ॥

---

१ ङ. जागलं°। २ क. °सेनार्धं च भो°।

निरूहस्नेहबस्त्योर्मिलितयोः सम्यग्योगलिङ्गं निर्दिशन्नाह—

विविक्तता मनस्तुष्टिः स्निग्धता व्याधिनिग्रहः ॥
आस्थापिते स्नेहबस्तौ सम्यग्दत्ते तु लक्षणम् ॥ १६ ॥

एतद्यथासंभवं ज्ञेयम्। विविक्तता गौरवशून्यत्वमिति **कार्तिकः**। सम्यग्विषयविवेक इत्यन्यः। अयं च लक्षणान्तरोपदेशः सत्येतस्मिँल्लक्षणे पूर्वोक्तासमस्तलिङ्गेऽपि सम्यग्योगप्रतिपादनार्थम् ॥ १६ ॥

यथोक्तकालादनिर्गच्छति निरूहे विधानमाह—

अनायान्तं मुहूर्तान्ते निरूहं शोधनैर्हरेत् ॥
निरूहैरेव मतिमान्क्षारमूत्राम्लसंयुतैः ॥ १७ ॥

मुहूर्तो नाडिका। निरूहैर्मतिमान्हरेदिति संबन्धः। कथंभूतैर्निरूहैरित्याह। शोधनैस्तीक्ष्णैः। क्षारमूत्राम्लसंयुतैः। क्षारो यवक्षारः। मूत्रं गोमूत्रम्। अम्लं काञ्जिकम् ॥ १७ ॥

विगुणानिलविष्टब्धं चिरं तिष्ठन्निरूहणम् ॥
शूलारतिज्वराटोपान्मरणं वा प्रयच्छति ॥ १८ ॥

विगुणो विपरीतः। अरतिर्न कुत्रचिदवस्थितिश्चेतसः ॥ १८ ॥

भुक्तवतो निरूहनिषेधमाह—

न तु भुक्तवते देयमास्थापनमिति स्थितिः ॥ १९ ॥
आमं तदुद्धरेद्भुक्तं छर्दिं वा जनयेद्भृशम् ॥
कोपयेत्सर्वदोषान्वा तस्माद्देयमनाशिते ॥ २० ॥

आमं तदुद्धरेद्भुक्तमिति। भुक्तमाहरेद्यस्मात्। आमं तदुद्धरेद्भुक्तं छर्दिं वा जनयेद्भृशमित्यत्र विषूचिकां वा जनयेच्छर्दिं वाऽपि सुदारुणामिति पाठान्तरं **डल्लणात्**। न तु भुक्तवत इत्यादिना य आस्थापननिषेधोऽभिहितस्तस्य दृढीकरणार्थं भुक्तवतो विषूचिकादिदोषोद्भावनयाऽभोजिते दानमाह। अभोजिते दानगुणं **सुश्रुत** आह—

"जीर्णान्नस्याऽऽशये दोषाः पुंसः प्रव्यक्तिमागताः।
निःशेषाः सुखमायान्ति भोजनेनाप्रपीडिताः ॥
न चाऽऽस्थापनविक्षिप्तमन्नमग्निं प्रबाधते।
तस्मादास्थापनं देयं निराहाराय जानता" इति ॥ १९ ॥ २० ॥

---

१ ङ. °ग्दत्तस्य ल°। २ ङ. °ष्टब्धश्चिरं। ३ ङ. °हणः। शू°। ४ घ. °स्माद्दद्यादना°।

तीव्रशूलाध्मानादिरोगावस्थस्योपक्रमेणापि नोर्ध्वं शुध्यतः फलवर्त्यादिप्रधानपूर्वकं भुक्तवतोऽपि निरूहदानं कर्तव्यं स्यादत आह—

आवस्थिकं क्रमं चापि मत्वा कार्यं निरूहणम् ॥

आवस्थिकं क्रममिति । अवस्थात आगत आवस्थिकः क्रमस्तं बुद्ध्वा निषिद्धो निरूहो देयः । तथा हि । भुक्तवतस्तावन्निषिद्धो निरूहस्तस्यापि यदि बहुलशूलवेदना संभवस्तदा वैतरणरूपो निरूहो देयः ॥

अथ कथं निरूहनिषेधेऽपि तत्र निरूह एव देयो नान्याः क्रिया इत्याह—

मलेऽपकृष्टे दोषाणां बलवत्त्वं न विद्यते ॥ २१ ॥

अस्यार्थः । पक्वाशये मलावृतानां दोषाणां मलापहार एव सति बलापहारो बलापहारे च तत्र निरूह एव प्रधानं न क्रियान्तरमिति ॥ २१ ॥

अतिप्रपीडितो बस्तिः प्रक्रम्याऽऽमाशयं ततः ॥
वातेरितो नासिकाभ्यां मुखतो वा प्रवर्तते ॥
छर्दिह्रल्लासमूर्छादीन्प्रकुर्याद्दाहमेव च ॥ २२ ॥

सुगमम् ॥ २२ ॥

तत्र तूर्णं गलापीडं कुर्याच्चाप्यवधूननम् ॥
शिरःकायविरेकौ च तीक्ष्णौ सेकांश्च शीतलान् ॥ २३ ॥

अतिपीडिते निरूहे गलावपीडनमवधूननं चोर्ध्वप्रवृत्तस्य वायोरधोगमनार्थम् । तीक्ष्णः शिरोविरेको मूर्छाद्यपगमनार्थः । तीक्ष्णश्च कायविरेको बस्तेरनुलोमनाय शीतलसेकश्च दाहशमनाय ॥ २३ ॥

निरूहेद्रव्याणां मानक्रममाह—

दत्त्वाऽऽदौ सैन्धवस्याक्षं मधुनः प्रसृतद्वयम् ॥
विनिर्मथ्य ततो दद्यात्स्नेहस्य प्रसृतद्वयम् ॥ २४ ॥
एकीभूते ततः स्नेहे कल्कस्य प्रसृतं क्षिपेत् ॥
संमूर्छिते कषायं च पञ्चप्रसृतसंमितम् ॥ २५ ॥
वितरेच्च तथाऽऽवापमन्ते द्विप्रसृतोन्मितम् ॥
एवं प्रकल्पितो बस्तिर्द्वादशप्रसृतो भवेत् ॥ २६ ॥
न धावत्यौषधं पाणिं न तिष्ठत्यवलिप्य च ॥
न करोति च सीमन्तं स निरूहः सुयोजितः ॥ २७ ॥

---

१ क. प्रपद्यते । २ ङ. °हकालानां क्र° ।

अक्षं कर्षमित्यर्थः। मधुनः प्रसृतद्वयं चत्वारि पलानि। हस्ततलेन विनिर्मथ्य ततः स्नेहस्य प्रसृतद्वयं दद्यात्। संमूर्छिते संमीलिते। वितरेद्दद्यात्। आवापः पश्चात्क्षेप्यं क्षीरकाञ्जिकादिद्रव्यम्। द्विप्रसृतोन्मितं चतुष्पलप्रमाणम्। अत्र सैन्धवाक्षमधिकमपि स्वल्पत्वादविगणय्योक्तं द्वादशप्रसृतो भवेदिति। अयं च निरूहमानक्रमः पित्तोक्तनिरूहमानसंवादात्पित्ते ज्ञेयः। स्नेहस्य प्रसृतद्वयमित्यत्र स्नेहस्य प्रसृतित्रयमिति सुश्रुते पाठः। तथा पञ्चप्रसृतसंमितमित्यत्र चतुष्प्रसृतसंमितमिति सुश्रुते पाठः। तन्त्रान्तरेऽपि निरूहयोजना प्रोक्ता—

"माक्षिकं लवणं स्नेहं कल्कं क्वाथमिति क्रमात्।
*अवाप्योवाप्य पात्रे तन्मथ्नीयादन्तराऽन्तरा।
सम्यक्पाणितलेनैष निरूहे योजनाविधिः" इति।

अथ श्रीब्रह्मदेवव्याख्यानम्—दत्त्वाऽऽदौ सैन्धवस्याक्षं मधुनः प्रसृतद्वयमित्यादिके द्वादशप्रसृते बस्तौ सामान्येन भेषजमभिधाय तन्त्रान्तरार्थतो व्याख्याकारो विशेषमाह। तत्र वाते मधुनः प्रसृतद्वयं स्नेहस्य त्रयः प्रसृताः कषायो मांसरसप्रधानः शेषं यथोक्तमेव। पित्ते तु मधुतैले समे प्रत्येकं सार्धप्रसृतद्वयसंमिते कषायः क्षीरप्रधानः। कफे मधुनस्त्रयः प्रसृताः स्नेहस्य सार्धप्रसृतः कषायो गोमूत्रप्रधानः शेषं पूर्ववत्। उक्तं च—स्निग्धोष्ण एकः पवने समांसो द्वावित्यादि। न धावत्यौषधं पाणिमित्यादि। तनुतया प्रक्षालितप्रायं हस्तं न करोतीत्यर्थः। सीमन्तमिति। रेखाम्॥ २४॥ २५॥ ॥ २६॥ २७॥

इति निरूहकल्पनम्।

अथ पिच्छाबस्तिविधिः।

बदर्यैरावतीशेलुशाल्मलीधन्वनाङ्कुराः॥
क्षीरसिद्धाः सुशीताः स्युः सास्राः पिच्छिलसंज्ञिताः॥ १॥
वाराहमाहिषौरभ्रबैडालैणेयकौक्कुटम्॥
सद्यस्कमसृगाजं वा देयं पिच्छिलबस्तिषु॥ २॥

एलावल्येलावाणिर्नागबलेति जैज्जटः। शेलुः श्लेष्मातकः। धन्वनो धनुर्वृक्षो यश्च धामण इति लोके ख्यातः। अङ्कुरो नवपल्लवः। सास्राः सहास्रेण। अस्रं रुधिरम्। बदर्यादिपल्लवानां षोडश पलानि। क्षीरप्रस्थः। तोयप्रस्थत्रयम्। शेषः क्षीरप्रस्थ एव।

---

* आवापो वाऽथेति भाति।

अनेन दश पलानि कृत्वा पुटत्रयशेषं पलद्वयं सुखग्रहणार्थं त्रिपुट एव निरूहः प्रायेण। एतच्च क्षीरं क्वाथस्थाने क्वाथश्च प्रतिपुटं दशपल एव। रुधिरमावापः। अत्र कल्कमधुस्नेहा अनुक्ता अपि देयाः। कल्कश्च शाल्मलीनिर्यासादिभिः कार्यः। यदाह पिच्छावस्तौ च चरकः—

"कल्कः शाल्मलिनिर्याससमङ्गोत्पलचन्दनम्।
वासकस्य च बीजानि प्रियङ्गुपद्मकेसरम्" इति ॥

पिच्छाबस्तिर्निरूहप्रकारत्वेन द्वादशप्रसृत एव। पञ्चाङ्गश्च। मानविभागश्चेह पित्तनिरूहोक्तकषायादिवट्टीकाकृद्भिर्व्याख्यातः सुश्रुते। वैद्यास्तु—"पिच्छाबस्तिर्भवेत्प्रस्थः पादोनः कीर्तितोऽपरः" इति परिभाषया प्रस्थं द्वादशपलं वा पिच्छाबस्तिं व्याहरन्ति व्यवहरन्ति ते प्रस्थेन पुटद्वयं कृत्वा विषयश्चास्य पित्ताधिकग्रहणीरोगनिरूहातियोगादिः। सुश्रुते डल्लण एवं व्याख्यानयति—बदर्याद्यङ्कुरान्समुदायेन पलत्रयप्रमितांश्चतुर्विंशतिपलप्रमितं दुग्धं दत्त्वा चतुर्गुणं जलं च निक्षिप्य क्वाथयेत्। ततः क्षीरशेषं चतुर्विंशतिपलानि ग्राह्याणि। तत्र सामान्यपरिभाषोक्तत्वान्मधुनश्चत्वारि पलान्यावापद्रव्यत्वाद्रुधिरस्य चत्वारि पलानीत्येवं पिच्छाबस्तेर्द्वात्रिंशत्पलानि भवन्ति।

तथा चोक्तम्—

"पिछाबस्तेर्भवेत्प्रस्थः पादोनः कीर्तितोऽपरः।
चतुर्विंशतिमुष्टिश्च निरूहः समुदाहृतः" ॥

एवमपरेष्वपि पुटकेषु पिच्छाबस्तिमानं कल्पनीयम्। सास्रा इति यदुक्तं तत्किमीयमस्रमित्यत आह। **वाराहेत्यादि**। उरभ्रो मेषः। एणस्येदमैणेयमेणः कृष्णसार इति **जैज्जटाचार्यः**। **ब्रह्मदेवाचार्यस्तु** एण्या इदमैणेयं न पुनरेणस्येदं तत्रैणेयमिति प्रयोगो न स्यात्। सद्यस्कं तत्कालीनं तच्च जीववतां ग्राह्यं जीवानुसंधानार्थम् ॥१॥२॥

इति पिच्छाबस्तिः।

अथार्धमात्रिकबस्तिः।

अर्धमात्रिकं बस्तिमाह—

दशमूलीकषायेण शताह्वाक्षं प्रपेषयेत् ॥
तत्समं सैन्धवं दद्यान्मधुतैलं चतुष्पलम् ॥

आस्थापनप्रयोगेण भुक्त्वा बस्तिं विचक्षणः[1] ॥
न चाभ्यङ्गो न चे स्वेदः परिहारविधिर्न च ॥ २ ॥
आत्रेयानुमतो ह्येष सर्वरोगनिबर्हणः ॥
यक्ष्मघ्नश्च कृमिघ्नश्च शूलघ्नश्च विशेषतः ॥ ३ ॥
शुक्रसंजननो ह्येष वातशोणितनाशनः ॥
बलवर्णकरो वृष्यश्चार्धमात्रिकसंज्ञितः ॥ ४ ॥
शतशः सन्ति निरूहा यद्यपि सुश्रुतचरकप्रणिगदिताः ॥
भिषजां पुनरमुनैव व्यवहारश्चार्धमात्रिकेण ॥ ५ ॥
स्नेहं गुडं मांसरसं पयश्च अम्लानि मूत्रं मधु सैन्धवं च ॥
एतान्यनुक्तान्यपि दापयेत निरूहयोगे मदनात्फलं च ॥ ६ ॥
लवणं कार्षिकं दद्यात्फलमेकं तु मादनम् ॥
वाते गुडं सितां पित्ते कफे सिद्धार्थकादयः ॥ ७ ॥

मधुतैलं चतुष्पलं मिलित्वा। यथायोगेनेत्यनेन वातादिषु निरूहे यावदुक्तं तावतोऽर्धेन दशमूलकषायादिमानं दर्शयति। शताह्वादीनां यथोक्तमेव मानम्। अर्धमात्रया द्रवाय पलद्वयं दुग्धगोमूत्रमांसरसादीनां कल्कश्चाम्बुना गुडादिना *क्षरणीया। भुक्त्वा बस्तिमिति। अभुक्त एव प्रचरति। अपरोऽप्येतावन्मानः पुटो दीयते व्यवहारात्। निरूढयौगिकानि द्रव्याण्याह। स्नेहमित्यादि। अम्लानि काञ्जिकादीनि। कफे सिद्धार्थकादय इत्यत्राऽऽदिशब्दाद्वचात्रिकटुकादयः। अत्र स्थानेऽर्धमात्रिकबस्तेः कल्पनयाऽऽवापादिद्रव्यं मानविभागं च दर्शयितुं क्वचिदधिकः पाठः।

"कर्षं सिन्धुरजसो द्विपलं पलद्वयं मधुतैलाभ्याम्।
करतलमथितं पात्रे गूढस्नेहं भवेद्यावत् ॥
दशमूलस्य कषायं दत्त्वा पलपञ्चकं मदननामकम्।
गुडशताम्लिकानां कर्षं कर्षं तथा कर्षम् ॥
माषकपञ्चसमेतं जम्बीरपूरकमांसरसपयसाम् ॥
तुषजलगोजलयोरपि प्रत्येकं पुटकैकमात्रा" इति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥
॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥

इत्यर्धमात्रिकबस्तिः।

---

* करणीय इति भाति।

---

१ घ. विचक्षणैः। २ क. वी।

अथ क्षारबस्तिः ।

क्षारबस्तिमाह—

सैन्धवाक्षं समादाय शताह्वाक्षसमन्वितम् ॥
गोमूत्रस्य पलान्यष्टावम्लिकायाः पलद्वयम् ॥ १ ॥
गुडस्य तु पले द्वे तु सर्वमालोड्य यत्नतः ॥
वस्त्रपूतं सुखोष्णं च बस्तिं दद्याद्विचक्षणः ॥ २ ॥
शूलं विट्सङ्गमानाहं मूत्रकृच्छ्रं च दारुणम् ॥
कृम्युदावर्तगुल्मादीन्सद्यो हन्यान्निषेवितः ॥ ३ ॥

अम्लिकाया इति । सास्थितिन्तिडीकफलस्य । अत्रापि मदनफलगुडकमेकं वैद्या वदन्ति । एवं वैतरणेऽपि । अस्याप्येतावन्मान एव पुरः पुटो देयः ॥१॥ ॥२॥ ॥३॥

इति क्षारबस्तिः ।

अथ वैतरणबस्तिः ।

वैतरणबस्तिमाह—

पलशुक्तिकर्षकुडवैरम्लीकागुडसिन्धुजन्मगोमूत्रैः ॥
ईषत्तैलयुतोऽयं बस्तिः शूलानाहामवातहरः ॥ १ ॥
भोजयित्वा तु सायाह्ने सर्वस्यायं प्रशस्यते ॥
अथ चेद्बलवाञ्जन्तुरभुक्त्वाऽपि तदा क्वचित् ॥ २ ॥

अम्लीका तिन्तिडीफलम् । गोमूत्रस्य कुडवोऽष्टौ पलानि द्रवद्वैगुण्यात् । निरूहेषु रसादीनां प्रमाणं तु यथाश्रुतीति परिभाषां पुनर्द्रवद्वैगुण्यनिषेधिकां नाऽऽद्रियन्ते । प्रायेण हि निरूहेषु सुश्रुतेन माषू[नमु]पदिष्टं प्रसृ[कृ]ते च द्वैगुण्यमप्रशस्तं प्रतिषेद्धव्यम् । द्वैगुण्यं हि कुडवादावन्यदुत्पादितम्(?) । तत्रापि क्वचित्—

"स्थिरादिवर्गस्य बलापटोलत्रायन्तिकैरण्डयवैर्युतस्य ।
प्रस्थो न सच्छागरसार्धयुक्तः साध्यः पुनः प्रस्थसमतयाऽऽदौ[?]

प्रस्थः श्रूयते तत्रापि टीकाकारैर्द्विगुणे चतुःशरावरूपप्रस्थशेषे व्यवहितः[?] ॥ ॥ १ ॥ २ ॥

इति वैतरणबस्तिः ।

---

१ क. 'न्धवस्याक्षमा' । २ प्रस्थो रसछा(च्छा)गरसार्धयुक्तः सतैलसर्पिर्मधुसैन्धवश्चेति चरकपाठः ।

अयोगजातियोगजव्यापदोर्मध्येऽतियोगजा व्यापन्महात्ययकारिणीति ततो बिभ्यदाह—

अपि हीनं क्रमं कुर्यान्न तु कुर्यादतिक्रमम् ॥
विशेषात्सुकुमाराणां हीन एव क्रमो हितः ॥ १ ॥

सुगमम् ॥ १ ॥

भयोन्मादतृषाशोषाजीर्णारुचिप्रमेहिणः ॥
मूर्छाकुष्ठोदरस्थौल्यकासश्वासक्षयातुराः ॥ २ ॥
शोफभ्रममदच्छर्दियुता बस्त्यसहाबलाः ॥
नाऽऽस्थाप्या नानुवास्याश्च वातरोगादृते नराः ॥ ३ ॥

मूर्छा चेतनाच्युतिः । भ्रमश्चक्रारूढस्येव भ्रमणम् । मदः पूगफलेनेव मत्तता । वातरोगादृते क्षीणा नरा नानुवास्याः । उन्मादादिषु सामान्येन बस्तिनिषेधोऽत्राभिहितः । केचित्तु केषांचित्प्रतिप्रसवमपवादरूपेणाऽऽहुः । तत्रोन्मादापस्मारभ्रममदमूर्छासु संज्ञानाशापगमे शुद्धस्याऽऽतुरस्यानुबन्धोपचरणाय बस्तिर्देयः । कुष्ठिनामर्शसानां च मूढवातानां प्रयोज्यः । वाताद्युदरिषु त्रिषु निषिद्धोऽप्युदया(रा)दिषु पञ्चसु बस्तिः प्रयोक्तव्यः । शोफिक्षतोरस्कयोरनुवासननिषेधो न निरूहस्य वर्षादर्वाग्बालस्य नवत्यूर्ध्वं वृद्धस्य मृदुरपि बस्तिर्निषिद्धोऽतोऽन्यथा तीक्ष्ण एव । एतेनावस्थावशान्निषिद्धमपि कार्यं स्यात् ।

"उत्पद्यते हि साऽवस्था देशकालबलं प्रति ।
यस्यां कार्यमकार्यं स्यात्कर्म कार्यं च गर्हितम्" ॥ २ ॥ ३ ॥

क्वचिदेवाऽऽस्थापनस्यावस्थायां प्रतिप्रसवमुद्दिशन्नाह—

उदरी च प्रमेही च कुष्ठी स्थूलश्च मानवः ॥
अवश्यास्थापनीयास्ते नानुवास्याः कथंचन ॥ ४ ॥

सा चावस्था तन्त्रान्तरादनुसर्तव्या । तत्रोदरे वाग्भटः—

"सुविरिक्तस्य यस्य स्यादाध्मानं पुनरेव तम् ।
सुस्निग्धैरम्ललवणैर्निरूहैः समुपाचरेत्" इति ॥

एवं प्रमेहादिषु चिकित्सितमवलोक्याऽऽस्थापनावस्था ज्ञातव्याः ॥ ४ ॥

सकलावयवगतदोषहरणं बस्तेरेकस्थानास्थितस्य चोपमानेन दर्शयन्नाह—

वीर्येण बस्तिरादत्ते दोषानापादमस्तकात् ॥
पक्वाशयस्थः स्वस्थोऽर्कस्त्वपो यद्वन्महीतलात् ॥ ५ ॥

---

१ क. °वश्यं स्था° ।

अन्ये त्वत्रामुं श्लोकं पठन्ति—

"स कटीपृष्ठकोष्ठस्थान्वीर्येणाऽऽलोड्य संचयान् ॥
उत्खातमूलान्हरति दोषाणां साधुयोजितः" इति ॥

सुश्रुते तु स्पष्टं कृत्वोक्तम्—

"पक्वाशये तथा श्रोण्यां नाभ्यधस्ताच्च सर्वतः ॥
सम्यक्प्रणिहितो बस्तिः स्थानेष्वेतेषु तिष्ठति ॥
पक्वाशयाद्बस्तिवीर्यं खैर्देहमनुसर्पति ॥
वृक्षमूले निषिक्तानामपां वीर्यमिव क्रमम् ॥
स चापि बस्तिः सहसा केवलः सकफोऽपि वा ॥
प्रत्येति वीर्यं त्वनिलैरपानाद्यैर्विनीयते" ॥ ५ ॥

सर्वाङ्गगतमेकाङ्गस्थितं वाऽपि समीरणम् ॥
रुणद्धि केवलो बस्तिर्वायोर्वेगमिवाचलः ॥ ६ ॥

सुगमम् ॥ ६ ॥

वायोर्विषहते वेगं नान्या बस्तेर्ऋते क्रिया ॥
पवनाविद्धतोयस्य वेला वेगमिवोदधेः ॥ ७ ॥

यथोदधेः समुद्रस्य पवनाविद्धतोयस्यानिलाभुग्नसलिलस्य वेला कूलमर्यादा वेगं विषहते विशेषेण सहते ॥ ७ ॥

मूलसेकाद्यथा वृक्षाः[1] स्निग्धशाड्वलपल्लवाः[2] ॥
तथा बस्तिप्रदानात्स्यान्नरः कान्तिबलादिमान् ॥ ८ ॥

सुगमम् ।

"दत्तस्तु प्रथमो बस्तिः स्नेहयेद्बस्तिवङ्क्षणौ ।
सम्यग्दत्तो द्वितीयस्तु मूर्धस्थमनिलं जयेत् ॥
जनयेद्बलवर्णौ च तृतीयस्तु प्रयोजितः ।
रसं चतुर्थो रक्तं च पञ्चमः स्नेहयेत्तथा ॥
षष्ठस्तु स्नेहयेन्मांसं मेदः सप्तम एव च ।
अष्टमो नवमश्चास्थि मज्जानं च यथाक्रमम् ॥
एवं शुक्रगतान्दोषान्द्विगुणः साधु साधयेत्" ।

इति सुश्रुते स्नेहबस्तेः प्रथमादिदानेन कार्यमभिहितम् ॥ ८ ॥

---

१ क. वृक्षः । २ क. °ल्लवः । त° ।

इदानीमेतैरष्टादशभिः स्नेहबस्तिभिः सप्तधातुगतदोषहरणमभिधाय पुनः पुनरभ्यस्तैरेतैरेव विशिष्टं रसायनफलं दर्शयन्नाह—

अष्टादशाष्टादशकान्बस्तीनां यो निषेवते ॥
यथोक्तेन विधानेन परिहारक्रमेण च ॥ ९ ॥
स कुञ्जरबलोऽश्वस्य जवतुल्योऽमरप्रभः ॥
वीतपाप्मा श्रुतधरः सहस्रायुर्भवेन्नरः ॥ १० ॥

अष्टादशाष्टादशकानिति । चतुर्विंशं शतत्रयम् । **यथोक्तेनेति** । इहैवानन्तरातिक्रान्तेन । **परिहारक्रमेणेति** । सुश्रुत आतुरोपद्रवीय उक्तेनेति । तत्र स्नेहपीतं वा विरिक्तस्रुतासृग्विरूढेषु परिहार्याणामपरिहारेण किं भवतीत्याशङ्क्य सुश्रुत आह—

"क्रुध्यतः कुपितं पित्तं कुर्यात्तांस्तानुपद्रवान् ।
तांस्तानुपद्रवान्दाहपिपासाप्रभृतीनिति ॥
आयास्यतः शोचतो वा चित्तं विभ्रममिच्छति" ।

विभ्रमं विविधं भ्रमं संमोहमदापस्मारोन्मादादिकं मानसं विकारमिति ।

"मैथुनोपगमाद्घोरान्व्याधीनाप्नोति दुर्मतिः ।
आक्षेपकं पक्षघातमङ्गप्रग्रहमेव च ॥
गुह्यप्रदोषश्वयथुं[1] कासश्वासौ च दारुणौ ॥
रुधिरं शुक्रवच्चापि सरजस्कं प्रवर्तते" इति ॥

"लभते च दिवास्वापात्तांस्तान्व्याधीन्कफात्मकान् ॥
प्लीहोदरं प्रतिश्यायं पाण्डुतां श्वयथुं ज्वरम् ॥
मोहं सदनमङ्गानामविपाकं तथाऽरुचिम्" इति ॥

"तमसा चाभिभूतस्तु स्वप्नमेवाभिनन्दति" इति ॥

"उच्चैः संभाषणाद्वायुः शिरस्यापादयेद्रुजम् ॥
आन्ध्यं बाधिर्यमघ्रत्वं जडतां मूकतां तथा ॥
हनुमोक्षमधीमन्थमर्दितं च सुदारुणम् ॥
नेत्रस्तम्भं निमेषं वा तृष्णां कासं प्रजागरम् ॥
लभते दन्तचालं च तांस्तांश्चान्यानुपद्रवान्" इति ॥

"जायते यानयानेन च्छर्दिर्मूर्छा भ्रमः क्लमः ॥
तथैवाङ्गग्रहो घोर इन्द्रियाणां च विभ्रमः" ॥

यानयानेनाश्वादिगमनेनेति ।

"चिरासनात्तथा स्थानाच्छ्रोण्यां भवति वेदना" ॥

---

१ 'प्रदेशे' इति सुश्रुते ।

स्थानमूर्ध्वी भवनमिति ।

"अतिचङ्क्रमणाद्वायुर्जङ्घोर्वोः कुरुते रुजः ॥
सक्थिप्रशोषं शोफं वा पादहर्षमथापि वा" ॥

चङ्क्रमणं चक्रक्रियापरिभ्रमणम् । शोफं चेत्यत्र स्वापं चेति पाठान्तरमिति ।

"शीतसंभोगतोयानां सेवा मारुतवृद्धये ॥
ततोऽङ्गमर्दविष्टम्भशूलाध्मानप्रवेपकाः" ॥

संभोगोऽसृक्चन्दनादीनामुपयोगः । गयी तु—शीतसंभोगतोयानामित्यत्र शीतभोजनतोयानामिति पठतीति ।

"वातातपाभ्यां वैवर्ण्यं ज्वरं चापि समाप्नुयात्" ॥

यथाक्रमं वाताद्वैवर्ण्यमातपप्रकुपितात्पित्ताज्ज्वर इति ।

"विरुद्धाध्यशनान्मृत्युं व्याधिं वा घोरमृच्छति" ॥

पयोमत्स्यादिभोजनं विरुद्धाशनम् । अजीर्णभोजनमध्यशनम् । ताभ्यां मरणं भयावहो रोगो वेति ॥

"असात्म्यभोजनं हन्याद्बलवर्णावसंशयम्" ॥

असात्म्यभोजनं देशर्तुजातिप्रकृत्यादिवैपरीत्येन भोजनमिति ।

"अनात्मवन्तः पशुवद्भुञ्जते येऽप्रमाणतः ॥
रोगानीकस्य ते मूलमजीर्णं प्राप्नुवन्ति हि" इति ॥

स कुञ्जरबल इति । उपचयशक्तिलक्षणं बलम् । **अश्वस्य जवतुल्य इति** । गज इवोपचितधातुरपि क्रियाविशेषप्रभावात्तुरंगवत्तरस्वी । अमरवत्प्रकर्षेण भातीत्यमरप्रभोऽत्यद्भुतवर्णाद्युपेत इत्यर्थः । वीतपाप्मा क्रियाविशेषप्रभावादेव गतप्राक्तनजन्मकृतसकलकल्मषः । **श्रुतधर इति** । चित्तस्य शक्त्युत्कर्षयुक्तः । **सहस्रायुरिति** । शरीरेन्द्रियसत्त्वात्मसंयोगोत्कर्षः । यद्यप्यत्र स्नेहबस्तीनामष्टादशकः, अन्तरा तु निरूहणमिति पूर्ववाक्यादनियतनिरूहान्वितोऽभिहितस्तथाऽपि **तन्त्रान्तर**दर्शनान्नियतद्वादशायापनाख्यनिरूहोपेतो ज्ञेयः । तादृशस्य च **तन्त्रान्तरे** कर्मेति संज्ञा ।

तथा हि—"त्रिंशन्मताः कर्म नु बस्तयो हि कालस्ततोऽर्धेन ततश्च योगः ॥
सान्वासना द्वादश वै निरूहाः प्राक्स्नेह एकः परतस्तु पञ्च" इति ॥

ततश्च "अष्टादशाष्टादशकान्बस्तीनां यो निषेवते" इत्यनेन कर्मबस्तीनष्टादशवारान्यो निषेवत इत्यर्थो गम्यते । तथा **श्रीवाग्भटे**नापि कर्मकालयोगबस्तयोऽभिहिताः ।

तथा च—"प्राक्स्नेह एकः पञ्चान्ते द्वादशाऽऽस्थापनानि च ।
सान्वासनानि कर्मैवं बस्तयस्त्रिंशदीरिताः ॥
कालः पञ्चदशैकोऽत्र प्राक्स्नेहोऽन्ते त्रयस्तथा ॥

षट्पञ्चबस्त्यन्तरिता योगोऽष्टौ बस्तयोऽत्र तु ॥
त्रयो निरूहाः स्नेहाश्च स्नेहावाद्यन्तयोरुभौ" ॥

यापनबस्तिविषयोऽयं ग्रन्थः । निरूहा एव यापना बस्तयः । अत एवैकान्तारिताः स्नेहाः । यापना बस्तयो हि नातिस्निग्धा नातिरूक्षा नपुंसकबस्तय उच्यन्ते । कर्मकालयोगसंज्ञया यथासंख्यं वातपित्तकफहरो बस्तिप्रयोगो ज्ञेयः । **गयदा-सस्तु** बलवद्विग्रहादिजनितोपचयपूर्वकवातादिदोषप्रकोपे बलीयसि त्रिंशद्बस्तयः । स्वस्थे पुनः कालैकप्रभावजनितवातादिप्रकोपे मध्यबले पञ्चदश । कालेनाप्यकृतदोषकोपस्य स्वस्थस्यापूर्ववृष्यत्वादिलाभार्थमष्टौ ॥ ९ ॥ १० ॥

स्नेहपीतस्येत्याद्येकवाक्योक्तानां पञ्चानां स्नेहपीतादीनां मध्याद्द्वयोः कृतशिराव्यधविरिक्तयोः परिहारकालं गौरवान्निर्दिशन्नाह—

कृतः शिराव्यधो यस्य कृतं यस्य विशोधनम् ॥
स ना परिहरेन्मासं यावद्वा बलवान्भवेत् ॥ ११ ॥

यस्य शिराव्यधः कृतो यस्य च शोधनं विरेचनाख्यं कृतं तस्योभयस्यापि शोधनानन्तरं सप्तरात्रं कृतसंसर्गस्य सप्ताहादूर्ध्वं परिपूर्णाहारत्वेन मधुरादिरसानां क्रमविपर्ययाभ्यामुपसेवया रसस्य शनैः शनैर्धान्वन्तरानुक्रमतो मासेन शुक्रस्य शनैर्बलावाप्तिरुत्पद्यते । अत उक्तम्—**स ना परिहरेन्मासमिति** । ना पुरुषः । क्रुध्यतः कुपितं पित्तं कुर्यादित्यादिश्लोकैरनन्तरोक्तं **सुश्रुतोक्त**क्रोधादिकं परिहरेत् । तत्र कस्यचिदत्यन्तक्षीणाग्नेर्जलसंतानवद्रसप्रसरणेन मासानन्तरमपि बललाभः कस्यचिद्दीप्ताग्नेः शब्दसंतानवद्रसप्रसरणेन मासादर्वागपि बललाभः स्यादत उक्तम्—**यावद्वा बलवान्भवेदिति** । चतुर्षु स्नेहपीतादिषु पूर्वोक्तोऽन्नसंसर्गकालनियमः । बस्तौ तु तादृशो नास्ति । कथं दोषव्याधिबलापेक्षया बस्तिः पुनः पुनः शीलनात् । तदुक्तम्—अष्टादशाष्टादशकानित्यादि ॥ ११ ॥

अत एकैकं बस्तिमुद्दिश्य विशिष्टं नियमं दर्शयन्नाह—

त्र्यहं त्र्यहं परिहरेदेकैकं बस्तिमातुरः ॥
तृतीये तु परीहारे यथायोगं समाचरेत् ॥ १२ ॥

एकैकं बस्तिं सेवित्वेति वाक्यशेषं कृत्वा त्र्यहं त्र्यहं क्रुध्यतः कुपितं पित्तं कुर्यादित्यादिश्लोकैः **सुश्रुतोक्तं** परिहार्यं परिहरेत् । तृतीये तु परीहार इत्यादिना **विशेषेण** परीहारे कृते सति, अनन्तरं चतुर्थपञ्चमदिवसादौ यथायोगं योगानतिक्रमेण सम्यङ्निरूढानुवासितयोगलक्षणानतिक्रमेण समाचरेद्यथासात्म्यमुपसेवेतेत्यर्थः । **अन्ये तु** व्याख्यानयन्ति—एकैकं बस्तिमनुवासनं दत्त्वा त्रीण्यहानि परिहरेत् । तृतीये तु बस्तौ गते

तृतीयादनुवासनादूर्ध्वं यथायोगं यथावस्यमग्न्यादीनवेक्ष्य चतुष्पञ्चदिवसानन्तरा कृत्वाऽनुवासनं योजनीयम् ॥ १२ ॥

स्नेहपीतस्य वान्तस्य विरिक्तस्य स्नुतासृजः ॥
निरूढस्य च कायाग्निर्मन्दो भवति देहिनः ॥ १३ ॥

निरूढस्य चेति । चकारेणानुवासितमनुक्तं समुच्चिनोति । ननु स्नेहपीतस्याग्निर्मन्दो भवतीति कथमुच्यते—

"दीप्तान्तराग्निः परिशुद्धकोष्ठः प्रत्यग्रधातुर्बलवर्णयुक्तः ।
दृढेन्द्रियो मन्दजरः शतायुः स्नेहोपसेवी पुरुषो भवेत्तु" ॥

इत्युक्तत्वात् ॥

"यथा हि सारदार्वग्निः स्थिरः संतिष्ठते चिरम् ।
स्नेहोऽन्न विविधस्तद्वदन्तरग्निर्भवेत्स्थिरः" इति ॥

नालं स्नेहसमिद्धस्य शमायान्नं सुगुर्वपीति **चरकाचार्योक्त**त्वात् । वान्तस्यापि कथमग्निर्मन्दः स्यात् । मन्दे हि कटुतिक्तकषायैर्वमनैश्चेत्यग्निमान्द्ये वमनोपदेशादिति । विरेचनमपि वह्निदीप्तिकरमुक्तम् ॥

"बुद्धेः प्रसादं बलमिन्द्रियाणां धातुस्थिरत्वं बलमग्निदीप्तिम् ।
चिराच्च पाकं वयसः करोति विरेचनं सम्यगुपास्यमानम्" इति ॥

अनेन विरिक्तस्यापि नाग्निमान्द्यसंभवः । निरूहो ह्यग्न्यधिष्ठानमस्पृश्यैव पक्वाशयादेव प्रत्येति । मांसरसाशनस्याऽऽम्नातत्वान्निरूढस्यापि नाग्निमान्द्यमुपपद्यते । सिद्धान्तमाह । स्नेहो हि द्विविधः संशोधनाङ्गः प्रायोगिकश्च । आद्यः शोधनीयः पीतोऽग्निमान्द्यहेतुरुक्तः । कुतः । अनन्तरं वमनाद्युपदेशात् । इतरः प्रायोगिको विचारणास्नेहश्च दीपनः । ततश्च भिन्नविषयत्वान्मिथो भेदः । तथा च **तन्त्रान्तरम्**—

"ये तु वृद्धाश्च बालाश्च सुकुमाराः सुखोदिताः ।
रिक्तकोष्ठत्वमहितं येषां मन्दाग्नयश्च ये ॥
ज्वरातीसारकासाश्च येषां चिरसमुत्थिताः ।
स्नेहमात्रां पिबेयुस्ते ह्रस्वां ये चावरा बले" इति ॥

तस्माद्यत्किंचिदेतत् । स्नेहद्वैविध्याच्च । स्नेहो हि द्विविधः स्थावरो जङ्गमश्च । तद्योनि च तैलमाग्नेयं तद्धि दीपनमेव । तथा च—दीपनमग्निगुणभूयिष्ठं जङ्गमस्नेहो हि घृतवसामज्जानः । तेषु घृतमसंस्कृतं मधुरस्निग्धशीतत्वाच्छ्लेष्मणः समानगुणत्वादेव न दीपनं वसामज्जानौ हि गुरुत्वेनाधिकौ तावुपयुज्यमानावसंस्कृतावत्यर्थमग्निमान्द्यहेतू । तथा **चोक्तम्**—धातवो रक्तादयः शुक्रान्ता उत्तरोत्तरं गुरव इति । सर्पिषस्तु यच्चापि

दीपनत्वं त्रिदोषघ्नत्वं च तत्संस्कारसव्यपेक्षम् । तथा च तत्रान्तरम्—'तेभ्यश्चैवोत्तमं सर्पिः संस्कारस्यानुवर्तनात्' इति । सद्योवान्तस्य वमनाद्धृतावशिष्टकफावरुद्धस्रोतोमुखस्य तात्कालिकमग्निमान्द्यं स्यात् । अनन्तरं स्रोतःशुद्धौ सत्यां कृतसंसर्जनक्रमस्य क्षीणकफस्य वान्तस्याग्निदीप्तिः । विरिक्तस्य तु हृतपित्तत्वान्मरुदग्निविक्षेपणाच्च तात्कालिकमग्निमान्द्यम् । अनन्तरं वान्तस्येवाग्निदीप्तिः । स्रुतशोणितस्यापि समानयोनिर्हीनो *पित्तमपनीयते तस्माद्युक्तमग्निमान्द्यम् । निरूहस्याप्यशेषदोषमलनिर्हरणाद्युक्तमेवाऽऽपेक्षिकं मान्द्यम् । मान्द्यं ह्यल्पत्वमभिप्रेतं न पुनः श्लेष्मोपहतस्येव मान्द्यमिति । इति श्रीब्रह्मदेवः । कुसुमावलिकारस्त्वेवं पूर्वपक्षयति । ननु स्नेहपानादयोऽनलप्रबोधहेतव इत्युक्तत्वात्कथं तैर्मन्दोऽग्निर्भवति । उच्यते । एते हि तत्कालं धातुक्षयात्कोष्ठसंक्षोभाच्चाग्नेर्मान्द्यमावहन्त्येव तस्मादग्निमान्द्यं युक्तं क्रमेण तु दीप्तोऽग्निर्भवतीति न दोषप्रसङ्ग इति ॥ १३ ॥

स चाल्पैर्लघुभिश्चान्नैरुपयुक्तैर्विवर्धते ॥
काष्ठैरणुभिरल्पैश्च संधुक्षित इवानलः ॥ १४ ॥

संसर्जनक्रमः परिशिष्टकारेण सर्वाः शुद्धीरभिसंधायोपकल्पनीयाध्याय उक्तः । तद्यथा । हीनशुद्धिशुद्धस्य पुरुषस्य तावत्प्रथमेऽन्नकाल उचितभक्तकृताष्टभागां पेयां दद्यात् । तस्मिन्नेव दिने द्वितीयेऽन्नकाले प्रकृतिस्थाज्जरणकालोचिताद्भक्ताच्चतुर्थांशेन कृतामविपक्वतण्डुलावयवां मण्डरहितां विलेपीं दद्यात् । द्वितीयेऽह्नि तृतीयेऽन्नकालेऽस्निग्धालवणस्वच्छेनाकृतमुद्गयूषेणोचितादर्धभागतण्डुलकृतं सुस्विन्नमोदनं दद्यात् । तस्मिन्नेव दिने चतुर्थेऽन्नकाले हृद्येनेन्द्रियबोधिना कृतसंज्ञकेन यूषेणोचिततण्डुलांशत्रयकृतमोदनं भोक्तुं दद्यात् । ततस्तृतीयेऽह्नि पञ्चमेऽन्नकाले लावैणहरिणादीनां सुसंस्कृतै रसैरंशचतुष्टयप्रमाणं भक्तं भोक्तुं दद्यात् । तृतीयेऽह्नि षष्ठेऽन्नकाले प्रकृतिभोजनमागच्छेत् । मध्यशुद्धिशुद्धस्य च तावदादौ द्वयोरन्नकालयोः पेयां दद्यात् । द्वितीयेऽह्नि द्वयोरप्यत्र कालयोर्विलेपिकां तृतीयेऽह्नि कालद्वयेऽप्यकृतं यूषं चतुर्थेऽह्नि कालद्वयेऽपि कृतं यूषं पञ्चमेऽह्नि कालद्वयेऽपि मांसरसमित्यतः षष्ठेऽह्नि प्रकृतिभोजनमागच्छेत् । उत्तमशुद्धिशुद्धस्य च तावत्प्रथमेऽह्नि द्वयोरप्यन्नकालयोः पेयां दद्यात् । द्वितीयेऽह्नि प्रथमेऽन्नकाले पेयां द्वितीये विलेपिकां तृतीयेऽह्नि द्वयोरप्यत्र कालयोर्विलेपिकां चतुर्थेऽह्नि द्वयोरप्यन्नकालयोरकृतयूषं पञ्चमेऽह्नि प्रथमेऽन्नकालेऽकृतं यूषं द्वितीयेऽन्नकाले कृतं यूषं षष्ठेऽह्नि द्वयोरप्यन्नकालयोः कृतं यूषं सप्तमेऽह्नि द्वयोरप्यन्नकालयोर्मांसरसमष्टमेऽह्नि प्रथमेऽन्नकाल उचिततण्डुलाष्टभागकृता पेया द्वितीयेऽन्नकाले तूचिततण्डुलचतुर्थभागकृता विलेपी तृतीयेऽन्नकाले तूचिततण्डुलार्धभागकृतेन भक्तेन सह दकलावणिको

---

* अत्र किंचित्त्रुटितम् ।

यूषो रसो वा यथादोषं चतुर्थेऽन्नकाले तूचिततण्डुलभागत्रयकृतेन भक्तेन सह कृतसंज्ञको यूषः पिप्पलीशृङ्गवेरसिद्धोऽकृतो रसो वा यथादोषं तथा यथोचितं परिपूर्णभक्तं सुसंस्कृतेन यूषेण रसेन वा देयमिति। तृतीये दिने प्रकृतिभोजनम्। एवं मध्यमोत्तमशुद्धौ पेयादीनां द्वित्रिकालदानेन यथाक्रमं पञ्चमे सप्तमे च दिने प्रकृतिभोजनम्। उक्तं च तन्त्रान्तरे—

"पेयां विलेपीमकृतं कृतं च यूषं रसं त्रिर्द्विरथैकशश्च।
क्रमेण सेवेत विशुद्धकायः प्रधानमध्यावरशुद्धिशुद्धः" इति॥

अयं पेयादिक्रमः सुश्रुते विरेचन एवोक्तः।

तद्यथा—"हीनमध्योत्तमेष्वेषु विरेकेषु प्रकीर्तितः।
एकद्वित्रिगुणः सम्यगाहारस्य क्रमस्त्वयम्॥

अस्यार्थः। प्रस्थे परिस्रुते हीनो विरेकस्तस्मिन्पेयादिरेकैकमन्नकालं देयः। अर्धाढके परिस्रुते मध्यो विरेकस्तस्मिन्पेयादिः प्रत्येकं द्वौ द्वावन्नकालौ देयः। आढके परिस्रुत उत्तमो विरेकस्तस्मिन्पेयादिः प्रत्येकं त्रींस्त्रीनन्नकालान्देयः। एवमुक्तेष्वपि हीनादिविरेकेषु हृतदोषमानापेक्षयैकद्वित्रिगुणोऽयमाहारक्रमः सम्यक्प्रकीर्तितः। न तु मिथ्याहीनातियोगेनासम्यगित्यर्थः। एतदुक्तं भवति। हीने विरेके चतुर्भिरन्नकालैः सायंप्रातिकभोजनाभ्यां द्व्यहं मध्ये तद्द्विगुणेन चतुरहमुत्तमे तत्त्रिगुणेन षडहमिति। अयं संशोधनोक्तसंसर्जनक्रमोऽशुद्धेऽपि क्वचिदग्निमान्द्यहेतावुक्तः—

"वेदनालाभनियमशोकवैचित्यहेतुभिः।
नरानुपोषितांश्चापि विरिक्तवदुपाचरेत्" इति।

वेदनाया लाभोऽलाभ इष्टस्येति केचित्। लाभोऽनिष्टस्येत्यन्ये। नियम उपवासादिः। वैचित्यमुन्मादाद्विना। एतैर्हेतुभिस्तूपोषितान्नरान्विरिक्तवदुपाचरेत्। तत्रापि लङ्घनमानेन हीनमध्यमोत्तमाभिहितेन द्व्यहं चतुरहं षडहमेवान्नसंसर्जनम्। तथा तत्रैव सुश्रुते प्रस्थादिसंख्यया विरेकैकविषयत्वं कारणमुखेन निराकृतम्।

तद्यथा—"आढकार्धाढकप्रस्थं संख्या ह्येषा विरेचने।
श्लेष्मान्तत्वाद्विरेकस्य न तामिच्छन्ति तद्विदः।
एको विरेकः श्लेष्मान्तो न द्वितीयोऽस्ति कश्चन"॥

अग्न्यधिष्ठानसंप्लवादत्यर्थमग्निमान्द्यहेतौ विरेचन एवाऽऽढकादिसंख्या वमनास्थापनयोस्त्वग्न्यधिष्ठानानभिभवेन तादृशाग्निमान्द्याभावान्माननियमो नास्ति। अत एव तदहरेव वमने कुलत्थमुद्गयूषभोजनम्। आस्थापने मांसरसभोजनमनुवासनं च। एतन्मतं निरस्यन्नाह—**श्लेष्मान्तत्वादित्यादि**। अयमभिप्रायः। विरेचनं निःशेषपित्तनिबर्हणाय प्रयुज्यते। निःशेषपित्तनिबर्हणं च तदैवानुमीयते यदा पित्तप्रवर्तनानन्तरं तत्प्रदेशस्थ

आमरूपः कफः प्रवर्तते। तस्मात्कफान्तिकत्वाद्विरेकस्य तां प्रस्थादिकां संख्यां विरेचन-विदो नेच्छन्ति। एतेन वैगिकोऽपि निराकृतः। लैङ्गिकः पुनरान्तिकेनाविरुद्ध एव यतो लैङ्गिकेऽपि कफान्तिकत्वमस्ति। तथाच—वमने प्रसेकौषधकफपित्तानिलाः क्रमेण गच्छन्ति। एवमेव विरेचने पुरीषपित्तौषधकफा इति। अतो वैगिकमानिकौ विरेकौ गौणतया प्रतिपादितौ क्वचिद्बालवृद्धादाववस्थावशात्प्रयुक्तौ कर्तव्यौ मुख्यः पुनरेकः कफान्तिक एवेत्याह—**एको विरेक इत्यादि। न द्वितीयोऽस्तीति।** तृतीयस्य पुनः का कथा। एवं वमनमप्येकमेव। तथा च **भोजः**—

"तस्मान्मतिमता नित्यमात्मानं परिरक्षता।
पित्तान्तं वमनं स्थाप्यं कफान्तं च विरेचनम्" इति॥

प्रकारान्तरेणैवान्नसंसर्जनत्रित्वं तदाश्रयमुक्तवान्**सुश्रुतः**—

"बलं यत्त्रिविधं प्रोक्तमतस्तत्र क्रमस्त्रिधा॥
तत्रानुक्रममेतं तु बलस्थः सकृदाचरेत्।
द्विराचरेन्मध्यबलस्त्रीन्वारान्दुर्बलस्तथा"॥

बलमत्रोपचयलक्षणमेव। केचिदेवं क्रमं प्राहुः "मन्दमध्योत्तमाग्निषु" इति। क्रमेण कृतसंसर्गस्य रसावचारणक्रममाह **सुश्रुतः**—

"संसर्गेण विवृद्धेऽग्नौ दोषकोपभयाद्व्रजेत्।
प्राक्स्वादुतिक्तौ स्निग्धाम्ललवणान्कटुकं ततः॥
स्वाद्वम्ललवणान्भूयः स्वादुतिक्तावतः परम्।
स्निग्धान्रूक्षान्रसांश्चैवं व्यत्यासात्स्वस्थवृत्ततः" इति॥

अस्यार्थः। अन्नसंसर्जनक्रमाविवृद्धेऽग्नौ दोषकोपभयात्स्निग्धान्मधुराम्ललवणान्रूक्षान्कटुतिक्तकषायान्रसान्व्यत्यासाद्विपर्ययादेवमत्रोक्तपरिपाट्या भजेत्। तत्र प्रवृद्धाग्निहेतुवातपित्तस्यावजयार्थमग्नेः समीकरणार्थं च पूर्वं स्वादुतिक्तकौ ततो वातकफावजयार्थमग्नेः संधुक्षणार्थं च। **व्यत्यासादिति।** यदा प्रागुक्तरसप्रत्यनीकान्स्निग्धाम्ललवणकटुकांस्ततश्चाम्ललवणकटुजनितपित्तवातावजयार्थं स्वादुतिक्तौ। **वृद्धवाग्भटस्त्वाह**—

"दद्यान्मधुरहृद्यानि ततोऽम्ललवणौ रसौ।
स्वादुतिक्तौ ततो भूयः कषायकटुकौ ततः॥
अन्योन्यप्रत्यनीकानां रसानां स्निग्धरूक्षयोः।
व्यत्यासादुपयोगेन क्रमात्तं प्रकृतिं नयेत्" इति॥

अयमन्नसंसर्जनक्रमो **डल्लणादुद्धृतः**॥ १४॥

युक्तेऽग्नौ जीवति चिरं रोगी स्याद्विकृतिं गते॥
शान्ते पञ्चत्वमायाति देही तस्माद्गुरोऽनलः॥ १५॥

सुगमम् ॥ १९ ॥

इति श्रीवृन्दप्रणीतवृन्दमाधवापरनामकसिद्धयोगव्याख्यायां श्रीश्रीकण्ठदत्तकृतायां व्याख्याकुसुमावल्याख्यायां षट्सप्ततितमो निरूहाधिकारः समाप्तः ॥ ७६ ॥

अथ सप्तसप्ततितमो धूमविध्यधिकारः ।

पञ्चकर्मपारिशेष्यान्नस्ये वक्तव्ये निरूहवन्नेत्रप्रयोज्यतया प्रथमं धूम उच्यते । धूमश्च पञ्चकर्मप्रस्तावे शुद्धिकरत्वेन वमनस्यान्ते चोपयोगादभिधातुमुचित एव ।

प्रायोगिकः कासहरश्च धूमो वैरेचनः स्नैहिकवामनीयौ ॥

धूमो धुनोति कम्पयति दोषसंघातमिति धूमः । स पञ्चविधो भवति । प्रायोगिकः प्रयोगः स्वस्थस्य सततोपयोगस्तत्र साधुः प्रायोगिकः । स च प्रायोगिकः श्लेष्माणमुत्क्लेशयति, उत्क्लिष्टं चापकर्षति शमयति वातं स्नेहनविरेचनाभ्यां तुल्यत्वात् । कासहरत्वात्कासघ्नः । स पुनरुरःकण्ठदोषारब्धरोगहरोऽप्यावस्थिक एव । अभिष्यन्नशिरसि शिरो विरेचयतीति विरेचनः । विरेचन एव वैरेचनः स्वार्थिकोऽण् । वैरेचनिकः श्लेष्माणमुत्क्लेश्यापकर्षयति रौक्ष्यात्तैक्ष्ण्यादौष्ण्याद्वैशद्याच्च । रूक्षस्य स्नेहाय प्रभवतीति स्नैहिकः । स च स्नैहिको वातं शमयति स्नेहनादुपलेपनाच्च । वामयतीति वामनीयः । स पुनरुत्कृष्टकफाभिपन्नकण्ठोरसः ॥

एलादिना कुष्ठनतोज्झितेन क्षौमं प्रलिप्याङ्गुलकाष्ठमाना ॥
प्रायोगिके वर्तिरिदं तु नेत्रमष्टाङ्गुलं षड्गुणितं प्रशस्तम् ॥ १ ॥

कुष्ठनतोज्झितेनेति । कुष्ठनतपरित्यागो मस्तिष्कस्रावभयात् । यदुक्तं कृष्णात्रेयेण—

"नतकुष्ठे स्रावयतो धूमवर्तिप्रयोजिते ।
मस्तुलुङ्गं प्रभावेन तस्मात्ते न प्रयोजयेत्" इति ।

तथा च निमिः—

"धूमो हि वक्रकुष्ठाभ्यां विलालयति शक्तितः ।
मस्तिष्कं तद्धि विष्यन्नं नाशाय प्रतिपद्यते" इति ।

क्षौमं प्रलिप्येति । कर्पटावयवं पिष्टैर्भेषजैः प्रलिप्य तेनैव द्वादशाङ्गुलं शरकाण्डं कनिष्ठाङ्गुलीसमस्थूलमन्तयोर्द्व्यङ्गुलं विहाय वर्तितः शरकाण्डस्य सुखापकर्षणार्थं क्षौमेणाष्टाङ्गुलमानेन वेष्टयित्वा ततः परिशोष्य वर्तिः कार्या । एवमेव चरकसुश्रुतादौ दर्शि-

तत्वात् । एवं स्नैहिकादिष्वपि वर्तिकरणम् । वर्ति च स्नेहेनाभ्यज्याग्निना दग्ध्वा नेत्रे निवेश्य धूमः पेयः । अङ्गुलकाष्ठमानेनाष्टाङ्गुलायता ।

चरकेऽप्युक्तम्—

"पिष्ट्वा लिम्पेच्छरेषीकां तां वर्ति यवसंनिभाम् ।
अङ्गुष्ठसंमितां कुर्यादष्टागुलसमां भिषक् ॥

अष्टाङ्गुलं षड्गुणितामिति । अष्टचत्वारिंशदङ्गुलम् । सुश्रुतेऽप्युक्तम् । "अङ्गुलान्यष्टचत्वारिंशत्प्रायोगिक" इति । ननु जातूकर्णे षट्त्रिंशदङ्गुलं प्रायोगिकनेत्रमानमुक्तम् । यथा—"सार्धत्र्यंशयुतः पूर्णो हस्तः प्रायोगिकादिषु" इति ।

चरकेऽपि—"चतुर्विंशतिकं नेत्रमङ्गुलैः स्वैर्विरेचने ।
द्वात्रिंशदङ्गुलं स्नेहप्रयोगेऽध्यर्धमिष्यते" इति ॥

अत्रार्धमिति हरिश्चन्द्रेण वैरेचनिकनेत्रमानापेक्षया व्याख्याय षट्त्रिंशदङ्गुलं प्रायोगिकनेत्रमानं व्युत्पादितम् । यदि तु संनिहितत्वात्रिंशदङ्गुलापेक्षयाऽध्यर्धमिति व्याख्यायते तदा चरकेऽष्टचत्वारिंशदष्टाङ्गुलमेव प्रायोगिकनेत्रं भवति । किं तु समानतन्त्रजातूकर्णानुरोधः स्यात् । तदेवं विरोधे का समर्थना । ब्रूमः । मतभेद एवायं कार्यविरोधश्च न कश्चिदिह । तेन मतद्वयमप्यविरुद्धम् । अन्यस्त्वाह—श्लेष्मप्रवृत्तौ बहुदोषे च *कीले षट्त्रिंशदङ्गुलम् । अतोऽन्यत्र त्वष्टचत्वारिंदङ्गुलमिति न विरोध इति ॥ १ ॥

बृहत्यौ त्र्यूषणं शृङ्गी चेङ्गुदीत्वङ्मनःशिला ॥
एषा कासहरा वर्तिर्नेत्रं षोडशकाङ्गुलम् ॥ २ ॥

इङ्गुदीत्वगिति । इङ्गुदीफलत्वक् ॥ २ ॥

शिरोविरेचनैर्वर्तिर्नेत्रं हस्तमितं मतम् ॥ ३ ॥

शिरोविरेचनैरिति । विडङ्गमधुशिग्रुमूर्यवल्लीपीलुपिप्पलीसिद्धार्थकसुरसार्जकापामार्गबीजादिभिः । हस्तमितमिति । चतुर्विंशत्यङ्गुलम् ॥ ३ ॥

स्निग्धमज्जमधूच्छिष्टस्नेहगुग्गुलुसर्जकैः ॥
स्नैहिकैर्वर्तिरेभिस्तु नेत्रं द्वात्रिंशदङ्गुलम् ॥ ४ ॥

स्निग्धमज्जेति । एरण्डादिफलमध्यम् । स्नेहो घृतादिः । स च तावान्देयो यावता वर्तेरनवसादः ॥ ४ ॥

वामनीये तु वल्लूरस्नाय्वस्थिखुरचर्मभिः ॥
वर्तिर्दशाङ्गुलं नेत्रं धूमः पञ्चविधो मतः ॥ ५ ॥

---

* काले, इति भाति ।

दशाङ्गुलं नेत्रमिति । सुश्रुते पुनः षोडशाङ्गुलं कासघ्ने वामनीये चेत्युक्तम् ॥ ५ ॥

यादृशी वर्तिः कार्या यथा च कासहरादिषु मानं तदाह—

अङ्गुल्याः परिणाहेन मध्ये स्थूलाऽन्तयोस्तनुः ॥
षड्भागो धूमनेत्रस्य वर्त्या मानं प्रशस्यते ॥ ६ ॥

मध्ये स्थूलाऽन्तयोस्तनुरित्यतो नेत्रेऽर्पणयोग्यत्वमुक्तम् । सर्वधूमनेत्रेभ्यः षड्भागप्रमाणा वर्तिः कार्या ॥ ६ ॥

धूमोपयोगफलमाह—

धूमोपयोगात्पुरुषः प्रसन्नेन्द्रियवाङ्मनाः ॥
दृढकेशद्विजश्मश्रुः सुगन्धिविशदाननः ॥ ७ ॥

सुश्रुतेऽस्य श्लोकस्याग्रेऽधिकं पठ्यते । तथा श्वासकासारोचकास्योपलेपस्वरभेदमुखास्रावक्षवथुवमथुक्रथनतन्द्रानिद्राहनुमन्यास्तम्भाः पीनसशिरोरोगकर्णाक्षिशूला वातकफनिमित्ताश्चास्य मुखरोगा न भवन्ति । अत्र क्रथोऽकस्माच्छ्वासावरोधः ॥ ७ ॥

प्रगाढं पानमिच्छन्ति धूमस्याऽऽस्येन तद्विदः ॥
उरःकण्ठाश्रये दोषे मुखेनैव पिबेन्नरः ॥ ८ ॥
शिरःकर्णाक्षिनासोत्थे नस्ततः(नासया) शमनं पिबेत् ॥
निर्वमेत्तु मुखेनैव नासया न कथंचन ॥
विलोमगो ह्याशु धूमः कुर्याद्दर्शनविभ्रमम् ॥ ९ ॥

शमनमिति । प्रायोगिकं स्नैहिकं च । निर्वमेत्तु मुखेनैवेति । नासापीतमपि मुखेनैव वमेत् । तदुक्तं मुखेन प्रायो वमेदिति । सुश्रुताद्धूमनेत्रविधिः— धूमनेत्रं सुवर्णरूप्यत्रपुसीसताम्रकांस्यादिमयं कनिष्ठासमस्थूलमग्रे मुखनासिकाप्रणयनस्थाने कलायमात्रस्रोतस्कं मूले वर्तिसंचरणस्थानेऽङ्गुष्ठसमस्थूलं धूमवर्तिप्रवेशस्रोत ऋजुत्रिकोशाकलितं पर्वत्रयविरचितं विधाय प्रायोगिके दैर्ध्येणाष्टचत्वारिंशदङ्गुलानि द्वात्रिंशत्स्नेहने चतुर्विंशतिर्विरेचने षोडशाङ्गुलं कासघ्ने वामनीये च कुर्यात् । एते अपि कासघ्नवामनीये कोलास्थिमात्रच्छिद्रे भवतः । आह च महाविदेहः—

"चत्वारिंशत्तथाऽष्टौ च प्रमाणेनाङ्गुलानि हि ॥
नेत्रं प्रायोगिकं कार्यं द्वात्रिंशत्स्नैहिकं भवेत् ॥
चतुर्विंशत्यङ्गुलकं वैरेचनिकमिष्यते ॥
कासघ्ने छर्दनीये च कर्तव्यं षोडशाङ्गुलम्" इति ॥

तेषां प्रायोगिकं धूमनेत्रं दीर्घम् । प्रायोगिको हि धूमः सततं ह्रस्वनेत्रेण

---

१ क. रोगे ।

पीयमानं इन्द्रियं बाधते। दूराद्विनिर्गतः पर्वच्छिन्नो नाडीतनूकृतो नेन्द्रियं बाधते धूम इति **चरकाचार्योक्त**त्वात्। **सुश्रुताद्धूमनेत्रमभिधाय धूमपानविधानमाह—** अथ सुखोपविष्टः सुमना ऋज्वधोदृष्टिरतन्द्रितः प्रायोगिकस्नैहिकवैरेचनिकेषु [*वार्ति व्यपेच्छरकाण्डानि वातातपशुष्कां] स्नेहाक्तां दीप्ताग्रां नेत्रमूलस्रोतसि प्रणिधाय धूमं पिबेत्। इतरयोः कासघ्नवामनीययोर्व्यपेतधूमाङ्गारे स्थिरे समाहिते शरावे प्रक्षिप्य वर्तिं मूलच्छिद्रेणान्येन शरावेण पिधाय तस्मिंश्छिद्रे नेत्रमूलं संयोज्य धूममासेवेत। शान्ते धूमे वर्त्यवबोधं घृतं वर्तिचूर्णं वा प्रक्षिप्य पुनरपि धूमं पाययेदादोषविशुद्धये। एष धूमपानोपायविधिः। विशेषतस्तु प्रायोगिकं घ्राणेनाऽऽददीत स्नैहिकं मुखनासाभ्यां नासिकया वैरेचनिकं मुखेनैवेतरौ। अस्यार्थः। **विशेषतस्त्वित्यादि।** शिरोरोगसंभवानां लक्षणविशेषमाश्रित्य प्रायोगिकं घ्राणेनाऽऽददीत। सामान्यतः पुनरुरःशिरोरोगसंभवानामुभयमार्गेणापि **तन्त्रान्तर**दर्शनात्। तथा च **विदेहः**—प्रयोगपाने पूर्वं वा नस्ततो(नासया) धूममाचरेदिति। पूर्वं वा नस्ततो(नासया) धूममाचरेदित्यनेन क्वचिन्मुखेनापि प्राक्पेय इत्यवगन्तव्यम्। **स्नैहिकं मुखनासाभ्यामिति।** कण्ठोरःसमाश्रिते वाते मुखेन शिरःसमाश्रिते वाते नासयोभयमार्गे पानार्हो मुखेन पूर्वं पिबेत्पश्चान्नासिकयेति। तथा च **निमिः**—"स्नेहधूमप्रयोगे तु मुखेन वमनीयं न कथमपि नासया" ॥

तथा च **सुश्रुतः**—

"मुखपीतं मुखेनैव वमेत्पीतं च नासया ॥
मुखेन धूममादाय नासिकाभ्यां न निर्हरेत्" इति।

वैरेचनिकमिति। उत्क्लिष्टकफाभिव्याप्तकण्ठोरसो नासया, अनुत्क्लिष्टकफे पुनर्वैरेचनिकमपि प्राग्वक्त्रेण। तथा च **वाग्भटः**—

"प्राक्पिबेन्नासयोत्क्लिष्टे दोषे घ्राणशिरोगते।
उत्क्लेशनार्थं वक्त्रेण विपरीतं तु कण्ठगे" ॥

मुखेनैवेति। इतरौ कासघ्नवामनीयौ मुखेनैव पिबेत्। कासस्य वामनीयस्य रोगस्य चोरःकण्ठगतत्वात्। प्रायोगिकादीनां पानमर्यादां सुश्रुतादाह—प्रायोगिकं तु त्रींस्त्रीनुच्छ्वासानाददीत मुखनासाभ्यां पर्यायांस्त्रींश्चतुरो वेति स्नैहिकं यावदश्रुप्रवृत्तिर्वैरेचनिकमादोषदर्शनात्तिलतण्डुलयवागूपीतेन पातव्यो वामनीयो ग्रासान्तरेषु कासघ्न इति। अस्यार्थः। **मुखनासाभ्यामिति।** दोषस्थानमवेक्ष्योचितमार्गेणाऽऽददीत। त्रींस्त्रीनुच्छ्वासान्कतिसंख्याकानाददीतेत्याह—**पर्यायांस्त्रींश्चतुरो वेति।** पर्यायः परिपाटी। उच्छ्वा-

---

* धनुश्चिह्नान्तर्गतो ग्रन्थः सुश्रुते नोपलभ्यते।

सत्रयेणैकः पर्यायः । तान्पर्यायांस्त्रींश्चतुरो वा दोषपुरुषबलमवेक्ष्य । एतदुक्तं भवति । त्रिभिरादानविसर्गैस्त्रीन्वारांश्चतुरो वा धूमः पातव्यः । वाशब्दोऽत्र व्यवस्थायां तेन तन्त्रान्तरव्यवस्थितोऽर्थोऽत्र ज्ञातव्यः । तथा च धूमपानमात्राविधाने **निमिः**—

"धूमपाने तु विज्ञेय उच्छ्वासस्त्रिगुणः कलाः ।
तिस्रः कलाश्चात्र मात्राप्रमाणं स्यात्त्रिमात्रिकम् ॥
पिबेत्स्वस्थविधौ मात्रां दुर्बलस्तु कलां पिबेत् ।
अभिष्यन्ने प्रमाणं स्यात्प्रमाणं च पिबेद्रुजि" इति ॥

स्नैहिकमित्यादि । यावदश्रुप्रवृत्तिरिति बलवति पुरुषे दुर्बले च प्रायोगिकवत् । तथा च **भोजः**—

"प्रमाणं स्नैहिके धूमे कृशो मात्रां पिबेन्नरः ।
बलवांस्तु पिबेत्तावद्यावदश्रु न गच्छति" ॥

वैरेचनिकमादोषदर्शनादिति । दोषस्य कफाख्यस्य विकृतस्य दर्शनं यावत् । अत एव तन्त्रान्तरे शोधनस्यैकस्मिन्दिने त्रिश्चतुर्वा पानं प्रतिपादितम् । तथा च **तन्त्रान्तरम्**—

"सकृत्पिबेत्स्नेहनीयं प्रयोगे सकृदेव च ॥
द्विर्वा विरेचनीयं तु त्रिश्चतुर्वा पिबेन्नरः ।

विशिष्टधूमपाने पूर्वं करणीयमाह—**तिलेत्यादि** । वमनकाल एवाऽऽकण्ठं तिलादियवागूपीतेन वामनीयो धूमःपातव्यो यावत्पित्ते कफस्यानुमुखं प्रवृत्त इत्यादिवाक्योक्तं सम्यग्वान्तलक्षणमिति । **ग्रासान्तरेष्विति** । कवलयोः कवलानामन्तरे । अन्तरं मध्यमित्यर्थः । ग्रासान्त इत्यन्ये पठन्ति । तथा भोजनस्योत्तर इत्यन्ये पठन्ति । कासघ्नश्च वैरेचनिकवत्त्रिश्चतुर्वा यावद्विकृतकफहरणम् । तथा च **चरकः**—मुखेन वैरेचनवत्कासवान्धूममापिबेदिति । अत्र व्रणनेत्रव्रणधूपनविधानं **सुश्रुतादाह**—व्रणनेत्रमष्टाङ्गुलं व्रणधूपनार्थं कलायपरिमण्डलं कुलत्थवाहि स्रोत इति । कलायपरिमण्डलं गुलिकामुखमित्यर्थः । व्रणधूमं शरावसंपुटोपनीतं नेत्रे व्रणमानयेत् । धूपनाद्वेदनोपशमो व्रणवैशद्यमास्रावोपशमश्च भवतीति । धूमानर्हाणां शोकादियुक्तानां धूमपानाद्व्यापदो **महाविदेहः** प्राह—

"भीतः क्रुद्धः शोकवांश्च दृष्टिहानिं भ्रमं क्लमम् ।
वह्न्यर्ककर्मक्लान्तस्तु तथा दौर्बल्यमाप्नुयुः ॥
तृष्णास्यशोषमोहांस्तु क्षीणधातुः पुनः क्षयम् ।
रुजः पित्तानिलकृतान्व्याधीन्दौर्बल्यमेव च ॥

रक्तोल्बणः पैत्तिकश्च विवृद्धौ रक्तपित्तयोः ।
पिपासार्तस्तालुशोषी मूर्छार्तश्चलचेतनः ॥
तेषां वृद्धिर्विशेषेण वाग्घातं मौनमेव च ।
ज्वरी मदात्ययी मद्यं पीत्वा च लभते नरः ॥
मोहं तृष्णां वक्त्रशोषं दृष्टिहानिं शिरोरुजम् ।
प्रजागरी शिरोरोगं तिमिरी दृष्टिवैक्लवम् ॥
विरिक्तो हृतदोषश्च शोषं तृष्णां शिरोरुजम् ।
दत्तबस्तिर्दृष्टिहानिं क्षतो भूयः क्षतामयान् ॥
धूमो गर्भस्य गर्भिण्याः शोषतापेन्द्रियव्यथाः ।
क्षौद्रसेवी घ्राणरोधं त्वग्दोषं वा समाप्नुयात् ॥
दधिस्नेहं पयोमत्स्यान्भुक्त्वा वा धूममाचरेत् ।
दृग्दोषमूर्छाहृल्लासच्छर्दीः प्राप्नोति मानवः" ॥ ८ ॥ ९ ॥

इति श्रीवृन्दप्रणीतवृन्दमाधवापरनामकसिद्धयोगव्याख्यायां श्रीश्रीकण्ठदत्तकृतायां व्याख्याकुसुमावल्याख्यायां सप्तसप्ततितमो धूमविध्यधिकारः ॥ ७७ ॥

अथाष्टसप्ततितमो नस्याधिकारः ।

अवसरप्राप्तं पञ्चकर्मशेषं नस्यमाह—

प्रतिमर्शोऽवपीडश्च नस्यं प्रधमनं तथा ॥
शिरोविरेचनं पञ्च नस्यभेदाः प्रकीर्तिताः ॥ १ ॥

प्रतिमर्शस्त्विहैवाग्रे वक्ष्यते । शृतशीतक्काथादि* पिचुतत्कल्पानामवपीडनादवपीडः । यद्यपि नस्यं निखिलमेव प्रतिमर्शादि तथाऽपि हि नस्यमित्येतद्विशिष्टे स्नेहनार्थं नासादीयमानस्नेहे वर्तते । एतच्च स्वयमेव तत्र यः स्नेहनार्थमित्यादिना दर्शयिष्यति । चूर्णस्य मुखेन नाड्या वा प्रध्मापनात्प्रधमनम् । शिरोविरेचनद्रव्यैर्यो दीयत इति शिरोविरेचनः ॥ १ ॥

गद्यम्—औषधमौषधपक्वो वा स्नेहो नासिकाभ्यां[1] दीयत इति नस्यम् ।

औषधमौषधपक्वो वा स्नेह इति । औषधमिह द्विविधं शिरोविरेचनस्तम्भनभे-

---

* क्काथादिपिचुनक्तकानामिति पाठो बहुपुस्तकेषु ।

---

१ क. सिकापुटाभ्यां ।

दात्। तद्वितयं कल्कादिरूपमवपीड्य दीयमानमवपीडः स्यात्। अवपीडो हि द्विविधः शोधनः स्तम्भनश्च। तथा च दृढबलः—"शोधनः स्तम्भनश्च स्यादवपीडो द्विधा मतः" इति। प्रधमनं तच्छिरोविरेचनद्रव्यमेव विचूर्णितम्। स्नेहश्चतुष्प्रकारः। न च नस्यशिरोविरेचनप्रतिमर्शानामवरोधः। एवमुक्तपञ्चविधनस्य औषधस्नेहाभ्यामवरोधो ज्ञेयः। नासिकाभ्यामिति द्विवचनं पुटद्वयापेक्षया। नासाशब्देन नासासमीपवर्तिनः श्रवणदशननयनादिप्रदेशाः प्रोच्यन्ते। नासायै हितं नस्यम्॥ १॥

संप्रति नस्यशिरोविरेचनयोः शेषाणामवरोधात्प्राधान्यमाह—

नस्यविकल्पः प्रतिमर्श शिरोविरेचनविकल्पोऽवपीडः प्रधमनं च।

"प्रतिमर्शो भवेत्स्नेहो निर्दोष उभयार्थकृत्" इति दृढबलवचनात्प्रतिमर्शः शोधनोऽपि स्यात्तथाऽपि स्नेहनमेवास्य प्रधानकर्म तेनोक्तं नस्यविकल्पः प्रतिमर्श इति। एवं स्तम्भनस्यावपीडस्य शिरोविरेचनेनाव्याप्तौ समाधेयम्। डल्लणस्त्वेवं व्याख्याति चकारः पुनरत्र शिरोविरेचनस्यापि विकल्पः प्रतिमर्श इत्युक्तं समुच्चिनोति। तथाच दृढबलः—"प्रतिमर्शो भवेत्स्नेहो निर्दोष उभयार्थकृत्" इति॥ २॥

तत्र यः शून्यशिरसां स्नेहनार्थं ग्रीवास्कन्धोरसां च बलजननार्थं दृष्टिप्रसादजननार्थं वा स्नेहो नासया दीयते तस्मिन्वैशेषिको[1] नस्यशब्दः।

तत्र नस्यविधौ स्नेहः सर्पिस्तैलवसामज्जाख्यः स च यथास्वगुणैर्वातपित्तकफहरः। तत्र तैलं नस्ये वातकफहरं रक्तपित्तहरं तु क्षीरसर्पिरिति ज्ञेयम्॥ ३॥

अथ नस्यविषयप्रदर्शनम्—

तत्तु देयं वाताभिपन्ने शिरसि तथा दन्तकेशश्मश्रुप्रशाते दारुणके कर्णशूले कर्णक्ष्वेडे तिमिरे स्वरोपघाते नासारोगे मुखशोषेऽवबाहुकाकालवलीपलितप्रादुर्भावदारुणप्रबोधेषु वातपैत्तिकेषु[2] मुखरोगेष्वन्येषु च वातपित्तहरद्रव्यसिद्धेन स्नेहेन, इति।

तत्स्नैहिकं नस्यं वातपित्तहरैर्द्रव्यैः सिद्धेन स्नेहेन देयम्। प्रशाते प्रपाते दारुणक इत्युप्फिकायाम्। तस्य चैकाहान्तरेण सप्ताहं कर्तव्यम्। तदुक्तं चरके—

"त्र्यहात्त्र्यहाच्च सप्ताहमेतत्कर्म समाचरेत्"॥

तस्य कालावधिर्भोजेनाप्युक्तस्तद्यथा—

"एकान्तरं द्व्यन्तरं वा नस्यं दद्याद्विचक्षणः॥
सप्ताहं तु परं देयं विश्रान्तस्य पुनः पुनः॥

---

१ क. °षिके न°। २ ङ. °तश्लैष्मिके°।

पक्षं विंशतिरात्रं वा यावद्वा साधु मन्यते" इति ।

अपरस्त्वाह—

"त्र्यहं पञ्चाहमथवा सप्ताहं वा सुयन्त्रितः ।
परं नवाहमूर्ध्वं तु नवाहात्सात्म्यतां व्रजेत् ॥
तन्नस्यं न गुणं कुर्यात्सात्म्यत्वाद्दोषकृन्न च ।
तस्मान्नस्यप्रयोगस्तु स्नैहिको न हितः सदा" इति ॥ ४ ॥

शिरोविरेचनविषयावसरः—

शिरोविरेचनं तु श्लेष्माभिव्याप्ततालुगलशिरसां तथाऽरोचकशिरोगौरवशूलपीनसार्धावभेदककृमिप्रतिश्यायापस्मारघ्राणाज्ञानेष्वन्येषु चोर्ध्वजत्रुगतेषु कफजेषु विकारेषु शिरोविरेचनद्रव्यैस्तत्सिद्धेन स्नेहेन, इति ।

विरेचनानि पिप्पलीविडङ्गशिग्रुसिद्धार्थकापामार्गक्षवकफणिज्जकप्रभृतीनि तत्र शिरोविरेचनद्रव्यैः कृतं नस्यमवपीडाभिधं तत्सिद्धस्नेहेन कृतं शिरोविरेकः । **गयी तु** शिरोविरेचनद्रव्यसिद्धेन स्नेहेनैव पठति ॥ ५ ॥

एतद्द्विविधमप्युक्तम् ।

सुगमम् ॥ ६ ॥

तत्रोच्चारितमूत्रपुरीषायाभुक्तवते व्यभ्रे काले पाणितापोपस्वेदितगलकपोलललाटप्रदेशायोत्तानशायिने किंचित्प्रलम्बितशिरसे वस्त्राच्छादितनेत्राय वामहस्तप्रदेशिन्यग्रोन्नामितनासाग्राय विशुद्धस्रोतसे दक्षिणहस्तेन धारया सिञ्चेदिति यथा नेत्रे न प्राप्नोति तथा प्रयतेत ।

एतद्द्विविधमप्युक्तमित्यारभ्य यथा नेत्रे न प्राप्नोति तथा प्रयतेतेत्यन्तं सुश्रुते पाठान्तरम् । तद्यथा तत्रैतद्द्विविधमप्यभुक्तवतोऽन्नकाले पूर्वाह्णे श्लेष्मरोगिणां मध्याह्ने पित्तरोगिणामपराह्णे वातरोगिणाम् । अस्यार्थः—तयोर्द्वयोः स्नैहिकवैरेचनिकयोरवधारणमुद्दिशन्नाह । तद्द्विविधमपि नस्यं पूर्वाह्णमध्याह्नापराह्णेषु कफपित्तवातरोगिणां देयमिति स्वास्थ्यवृत्तिकनस्यकालावधारणं तन्त्रान्तराज्ज्ञेयम् । तथा च **वृद्धवाग्भट एव**—स्वस्थवृत्ते तु शीते मध्याह्ने शरद्वसन्तयोः पूर्वाह्णे ग्रीष्म इत्यपराह्णे वर्षास्वादित्यदर्शने पुण्यकर्माण्यारभतो बस्तिकर्मान्तरकालमेवेति । अथानन्तरं तद्दानविधानम् । अथ पुरुषाय शिरोविरेचनीयायोच्चारितमूत्रपुरीषायाभुक्तवते व्यभ्रकाले दन्तकाष्ठधूमपानाभ्यां विशुद्धवक्त्रस्रोतसे पाणिना परिस्विन्नगलकपोलललाटप्रदेशाय वातातपरजोहीने वेश्मन्युत्तानशायिने

प्रसारितकरचरणाय किंचित्प्रलम्बितशिरसे वस्त्राच्छादितनेत्राय वामहस्तप्रदेशिन्यग्रोन्नामितनासाग्राय विशुद्धे स्रोतसि दक्षिणहस्तेन स्नेहमुष्णांशुप्रतप्तं रजतसुवर्णताम्रमणिमृत्पात्रशुक्तीनामन्यतमस्थं प्रनाड्या पिचुना वा सुखोष्णं स्नेहमद्रुतमासिञ्चेदव्यवच्छिन्नधारं यथा नेत्रे न प्राप्नोति ।

"स्नेहेऽवसिच्यमाने तु शिरो नैव प्रकम्पयेत् ।
न कुप्येन्न प्रभाषेत न क्षुयान्न हसेत्तथा ॥
एतैर्हि विहितः स्नेहो न सम्यक्प्रतिपद्यते ।
ततः कासप्रतिश्यायशिरोक्षिगदसंभवः" ॥

अस्यार्थः । स्नेहमिति । स्नेहस्योपलक्षणत्वात्कल्ककाथादिकमप्यनेनैव प्रकारेण देयम् । दत्तमात्रे च यत्कृत्यं तत्तन्त्रान्तराज्ज्ञेयम् । तथा च वृद्धवाग्भटः—दत्तमात्रे नस्ये कर्णललाटकेशभूमिगण्डमन्यास्कन्धपाणिपादतलान्यनुसुखं मर्दयेच्छनैः शनैश्चोच्छिन्द्यादिति ॥ ७ ॥

स्नेहस्य चाल्पमध्यमोत्तमं प्रमाणमाह—

नस्यस्य स्नैहिकस्याथ देयास्त्वष्टौ तु बिन्दवः ॥
प्रत्येकशो नस्त(नासि)कयोर्नृणामिति च निश्चयः ॥ २ ॥

प्रत्येकं नासापुटयोरष्टौ बिन्दव एवं षोडश बिन्दव इति हीना मात्रा । बिन्दुरिह प्रदेशिनीपर्वद्वयपरिप्लवनपतितो ग्राह्यः । तथा च सुश्रुतः—नस्यप्रमाणमष्टौ बिन्दवः प्रदेशिनीपर्वद्वयनिःसृता इति ॥ २ ॥

शुक्तिश्च पाणिशुक्तिश्च मात्रास्तिस्रः प्रकीर्तिताः ॥

शुक्तिश्च पाणिशुक्तिश्च द्वयोर्नासापुटयोर्मिलित्वा । शुक्तिर्द्वात्रिंशद्बिन्दवो मध्यमा मात्रा । पाणिशुक्तिश्चतुःषष्टिबिन्दव उत्तमा मात्रा । मात्रास्तिस्र इति । यथाक्रमं हीनमध्यमोत्तमाः ॥

द्वात्रिंशद्बिन्दवश्चापि शुक्तिरित्यभिधीयते ॥
द्वे शुक्ती पाणिशुक्तिश्च ज्ञेयाऽत्र कुशलैर्नरैः ॥ ३ ॥

द्वे शुक्ती इति । चतुःषष्टिबिन्दवः । शालाक्यविदोऽत्राऽऽहुः—

"प्रदेशिन्या निमग्ने द्वे पर्वणी च मतोऽखिलः ।
नस्यकर्मणि तैलादि विज्ञेयो बिन्दुसंज्ञितः" ॥

गयी तु भोजदर्शनात्स्वस्थस्यैव प्रायोगिके नस्ये प्रत्येकं नासापुटयोरष्टौ बिन्दवः स्नेहनार्थे तद्द्विगुणाः शुक्तिप्रमाणा इति प्रतिपादयति । तथा च भोजः—

"प्रायोगिकं स्नैहिकं च द्विविधं नस्यमुच्यते।
प्रायोगिके बिन्दवोऽष्टौ स्नैहिके शुक्तिरिष्यते॥
दोषोच्छ्रायं समासाद्य दद्याद्द्वित्रिचतुर्गुणम्" इति।

शिरोविरेचननस्यमानं तु सुश्रुतेनोक्तं तद्यथा—

"चत्वारो बिन्दवः षड्वा तथाऽष्टौ वा यथाबलम्।
शिरोविरेचके स्नेहे नस्यमानं विनिर्दिशेत्" इति॥

प्रत्येकमेव नासापुटयोर्हीनमध्यमोत्तमेष्वेषु दोषपुरुषानलबलेषु चतुःषडष्टबिन्दवः स्नैहिकशिरोविरेचनस्य। तथा च विदेहः—

"चतुरश्चतुरो बिन्दूनैकैकस्मिन्समाचरेत्॥
एषा लघ्वी मता मात्रा तथा शीर्षं विरेचयेत्॥
अध्यर्धां द्विगुणां वाऽपि त्रिगुणां वा चतुर्गुणाम्।
यथाव्याधि विदित्वा तु मात्रां समवचारयेत्" इति॥ ३॥

शृङ्गाटकमभिव्याप्य[1] स्थापयेन्न गिलेद्द्रवम्॥
स्वेदयेच्च कपोलादि[2] ततः ष्ठीवेत्पुनः पुनः॥ ४॥

शृङ्गाटकं नासाकर्णस्रोतोक्षिजिह्वातर्पणीनां शिराणां मध्ये शिरःसंगमं न गिलेन्न पिबेत्। तथा च विदेहः—

"निष्ठीवेन्न पिबेन्नस्यं व्यापदः पिबतस्त्विमाः।
भवन्ति कासश्छर्दिश्च कुत्साऽन्ने वमथुस्तथा"॥

क्वचिन्नस्यपानमप्युक्तं विदेहेनैव—

"क्षीणं मांसं बलं यस्य वातार्तिश्चोर्ध्वजत्रुजा॥
सुदीप्ताग्निः स्नेहसात्म्यः स नस्यं नस्ततः(नासया) पिबेत्।
धातूंश्च तर्पयेद्देहे पीतं नस्यं तु नस्ततः(नासया)" इति।

ततः ष्ठीवेदिति। वदनप्राप्तं मुञ्चेत्। वामदक्षिणयोरिति वाक्यशेषः। तथा च **वृद्धवाग्भटः**—अनभ्यवहरन्वामदक्षिणपार्श्वयोर्निष्ठीवेत्। एकपार्श्वनिष्ठीवने न शिरो भेषजेन सम्यग्व्याप्यत इति॥ ४॥

पश्चात्कर्माऽऽह—

भोजयेदनभिष्यन्दि जलमुष्णं च शीलयेत्॥
रजोधूममनस्तापस्नानक्रोधादि वर्जयेत्॥ ५॥

अभिष्यन्द्युपलेपकारि। सुश्रुते नस्ये दत्ते पश्चात्कर्म धूमपानमुक्तम्। तथा च—

---

१ क. °भिप्लाव्य स्था°। २ क. कपोलादि।

"दत्ते च पुनरपि संस्वेद्य गलकपोलादीन्धूममासेवेत्"। तथा च भोजः—वाक्शतादूर्ध्वमुत्थाय धूमं प्रायोगिकं पिबेत्" इति ॥ ५ ॥

स्नैहिकनस्यस्य सम्यग्योगलक्षणमाह—

लाघवं शिरसो योगे सुखस्वमावबोधनम् ॥
विकारोपशमः शुद्धिरिन्द्रियाणां मनःसुखम् ॥ ६ ॥

अतियोगायोगलिङ्गं त्वस्य सुश्रुते दर्शितं तद्यथा—

"कफप्रसेकः शिरसो गुरुतेन्द्रियविभ्रमः।
लक्षणं मूर्ध्न्यतिस्निग्धे रूक्षं तत्रावचारयेत् ॥
अयोगे वातवैगुण्यमिन्द्रियाणां च रूक्षता।
रोगाशान्तिस्तु तत्रेष्टं भूयो नस्यप्रयोजनम्" इति ॥ ६ ॥

शिरोविरेचनस्य योगायोगातियोगलिङ्गानि क्रमेणाऽऽह—

लाघवं शिरसः शुद्धिः स्रोतसां व्याधिनिर्जयः ॥
चित्तेन्द्रियप्रसादश्च शिरसः शुद्धिलक्षणम् ॥ ७ ॥

सुगमम् ॥ ७ ॥

कण्डूपदेहौ गुरुता स्रोतसां कफसंस्रवः ॥
हीनं विशुद्धे शिरसि लक्षणं परिकीर्तितम् ॥ ८ ॥

सुगमम् ॥ ८ ॥

मस्तुलुङ्गागमो वातवृद्धिरिन्द्रियविभ्रमः ॥
शून्यता शिरसश्चापि मूर्ध्नि गाढं विरेचिते ॥ ९ ॥

मस्तुलुङ्गः शिरसोऽन्तर्घृताकारः ॥ ९ ॥

हीनातिशुद्धे शिरसि कफवातघ्नमाचरेत् ॥

हीनशुद्धे मूर्ध्नि कफघ्नमतिशुद्धे तु वातघ्नं कर्म कुर्यात् ॥

सम्यग्विशुद्धे शिरसि सर्पिर्नस्ये[1] तु योजयेत् ॥ १० ॥

सम्यग्विशुद्धे शिरसि सर्पिर्नस्य इति। विरेचनजनितवातजयार्थं सर्पिर्नस्यं पित्तप्रकृतौ वातप्रकृतौ तु पक्वं तैलमेव। "सम्यग्विरेचिते चापि सर्पिर्नस्ये तु योजयेत्" इति वा पाठः ॥ १० ॥

नस्यानर्हानाह—

नस्येन परिहर्तव्या भुक्तवानपतर्पितोऽत्यर्थतरुणप्रतिश्यायी[2] गर्भिणी मद्यद्रवपीतोऽजीर्णी दत्तबस्तिः क्रुद्धो गरार्तस्तृषाभिभूतो बालो वृद्धः श्रान्तो वेगावरोधरतः शिरःस्नातः स्नातुकामश्च, इति।

---

१ क. °र्नस्यं निषेचये°। २ घ. °रुणः प्र°।

अनार्तवे चाभ्रे नस्यधूमौ परिहरेदित्यधिकः पाठो डल्लणभाष्ये। तत्र चकारादार्तवे व्यभ्र इति। नस्येन परिहर्तव्या इत्यादिनिषेधोऽयं प्रतिमर्शं विहाय स हि श्रान्तभुक्तवदादिष्वपि सदा पीयत इति मद्यद्रवपीत(तै)श्च शिरःस्नात इत्यत्र शिर इति विशेषणं स्नातेः शौचमात्रवृत्तेः ॥ १ ॥

प्रतिमर्शश्चतुर्दशसु कालेषूपादेयः। तद्यथा। कल्योत्थितेन प्रक्षालितमुखेन* गृहान्निर्गच्छता व्यायामव्यवायपथिश्रान्तेन मूत्रोच्चारकवलाञ्जनान्ते भुक्तवता छर्दितवता दिवास्वप्नोत्थितेन सायं चेति।

कल्योत्थितेनेति। प्रातरुत्थितेन। कल्योत्थितत्वादिचतुर्दशकालाभिधानं प्राधान्यात्। **विदेहे** पुनः सर्वदिनमेवास्य कालो दर्शितः।

तद्यथा—"सूर्यस्य उदयात्पूर्वमायामात्प्रथमान्निशः।
कालोऽस्य दाने सर्वः स्यात्सायं प्रातर्विशेषतः" इति ॥

प्रतिकालं च गुणः सुश्रुते वर्णितः। तत्र कल्योत्थितेन सेवितः प्रतिमर्शो रात्रावुपचितं नासास्रोतोगतं मलमुपहन्ति मनःप्रसादं च करोति। प्रक्षालितदन्तेनाऽऽसेवितो दन्तानां दृढतां वदनसौगन्ध्यं चाऽऽपादयति। गृहान्निर्गच्छता सेवितो नासास्रोतसः क्लिन्नतया रजो धूमो वा न बाधते। व्यायाममैथुनाध्वपरिश्रान्तेनाऽऽसेवितः श्रममुपहन्ति। मूत्रोच्चारान्ते सेवितो दृष्टेर्गुरुत्वमपनयति। कवलाञ्जनान्ते सेवितो दृष्टिं प्रसादयति। भुक्तवता सेवितः स्रोतसां विशुद्धिं लघुतां चाऽऽपादयति। वान्तेनाऽऽसेवितः स्रोतोविलग्नं श्लेष्माणमपोह्य भक्ताकाङ्क्षामापादयति। दिवास्वप्नोत्थितेनाऽऽसेवितो निद्राशेषं गुरुत्वं मलं चापोह्य चित्तैकाग्र्यं जनयति सायं चाऽऽसेवितः सुखनिद्राप्रबोधत्वमिति ॥ २ ॥

प्रतिमर्शस्य प्रमाणमाह—

ईषदुच्छिङ्घनात्स्नेहो यावद्वक्त्रं प्रपद्यते ॥
नस्तो निषिक्तस्तं विद्यात्प्रतिमर्शं प्रमाणतः ॥ ११ ॥

वृद्धवाग्भटे चान्यथा प्रतिमर्शप्रमाणम्।

तथा च—"प्रमाणं प्रतिमर्शस्य बिन्दुद्वितयमिष्यते।
बिन्दुर्वा येन चोत्क्लेशो नानुत्क्लिष्टस्य जायते।
निहितो यत्र वा स्नेहो न साक्षादुपलभ्यते" इति ॥ ११ ॥

---

* दन्तेनेति सुश्रुतपाठः।

---

१ इ. °मर्शप्र°।

शिरोविरेचनस्नेहवत्प्रतिमर्शस्नेहोऽपि नाभ्यवहरणीय इति दर्शयितुमाह—

उच्छिङ्घन्न पिबेच्चैनं निष्ठीवेन्मुखमागतम् ॥ १२ ॥

उच्छिङ्घन्स्नेहं मुखमागतं निष्ठीवेन्न पिबेत् । निष्ठीवेन्मुखमागतमित्यस्याग्रे विदेहोक्तं ग्रन्थमधिकं श्रीब्रह्मदेवः पठति—

"इत्येवं स्नेहनस्याख्यः प्रतिमर्शः प्रकीर्तितः ॥
स्नेहेनासंस्कृतेनैष कर्तव्यः संस्कृतेन वा ॥
नस्यं तु संस्कृतेनैव दातव्यं भिषजां वरैः" इति ॥ १२ ॥

इदानीं सामान्येन नस्यफलमाह—

नस्येन रोगाः शाम्यन्ति नराणामूर्ध्वजत्रुजाः ॥
इन्द्रियाणां च वैमल्यं कुर्यादास्यं सुगन्धि च ॥ १३ ॥
हनुदन्तशिरोग्रीवात्रिकबाहूरसां बलम् ॥
वलीपलितखालित्यव्यङ्गानां चाप्यसंभवम् ॥ १४ ॥

सुगमम् ॥ १३ ॥ १४ ॥

नस्ये दोषभेदेन स्नेहविभागमाह—

तैलं कफे सवाते च केवले पवने वसाम् ॥
दद्यात्सर्पिः सदा पित्ते मज्जानं च समारुते ॥
चतुर्विधस्य स्नेहस्य विधिरेष प्रकीर्तितः ॥ १५ ॥

मारुतोत्तरे पुरुषे सदा रूक्षित इति केचित् । दद्यात्सर्पिः सदा पित्ते मज्जानं च समारुत इत्यस्य स्थाने दद्यान्नस्तः सदा पित्ते सर्पिर्मज्जां समारुत इति पाठान्तरे मज्जामिति निर्देशो मज्जाशब्दस्यापि सद्भावात्साधुः ॥ १५ ॥

श्लेष्मस्थानाविरोधित्वात्तेषु तैलं विशिष्यते ॥ १६ ॥

यथादोषव्याधिप्रत्यनीकसिद्धमित्यध्याहार्यम् । शिरसः श्लेष्मस्थानत्वेन सर्वत्र संसर्गाच्छ्लेष्मणः श्लेष्माणि च प्रत्यनीकत्वादविरोधि तैलम् । घृतादयस्तु कफतुल्यगुणत्वाद्विरोधिनस्तेन तैलं श्रेष्ठम् । अयं भावः । वाते श्लेष्मणि च यौगिकमेव तैलं पित्ते पित्तहरद्रव्यसंयुतं तैलमेव समधिककफानुरोधात्कर्तव्यमिति ॥ १६ ॥

शिरोविरेचनावपीडस्य विषयमाह—

विषाभिभूतसंन्याससमूर्छामोहापतन्त्रके ॥
मदापस्मारशोकार्तिचिन्ताक्रोधभयादिषु ॥ १७ ॥
मानसेषु च रोगेषु मूढव्याकुलचेतसाम् ॥
संज्ञाप्रबोधहेत्वर्थमवपीडं प्रदापयेत् ॥ १८ ॥

संपिष्टमेषजमवपीड्य दीयत इत्यवपीडः। संन्यासो मूर्च्छाविशेषः। मानसो रोग उन्मादादिः। मूढव्याकुलचेतसामिति। उक्तरोगेषु मूढव्याकुलमनस्कत्वे संज्ञार्थमवपीडः। मूढं विसंज्ञं व्याकुलं विक्षिप्तम्। पिप्पलीविडङ्गादिशिरोविरेचनद्रव्याणामेकतमं पिष्ट्वा कल्कमथवैषां क्वाथेनाक्तं पिचुनक्तकमवपीड्य शिरोविरेचनवद्यथाक्रमं चतुःषडष्टबिन्दुप्रमाणं हीनादिमात्रावपीडं दद्यात्। तस्य च विषार्तादीनां संज्ञाप्रबोधनत्वेन रक्तपित्तादीनां स्तम्भनत्वेन द्वैविध्यं प्रधमनप्रयोगविषयावधारणम्॥ १७॥ १८॥

नस्ततो(नासया) विधमेच्चूर्णं त्रिमुच्चूटिमितं कटु॥
षडङ्गुलद्विमुखया नाड्या विषादिमूर्छिते॥ १९॥

चूर्णं विधमेत्। विषादिमूर्छित इति। विषचेतोविकारक्रिमिविसंज्ञे।

अत्राऽऽह विदेहः—

"नाडी षडङ्गुलायामा द्विमुखी च तया धमेत्।
त्रिश्चूर्णं मुच्चुटीमात्रमेष प्रधमने विधिः॥
शुक्तिमात्रं तु जिघ्रेद्वा बद्धं सूक्ष्मेण वाससा" इति।

त्रिमुच्चूटिमितमिति। अङ्गुलीत्रयाग्रपर्वमितम्। एकवारस्य मात्रेयं यावच्च न प्रबुध्यते तावद्दद्यात्। तर्जन्यङ्गुष्ठाग्रमात्रं ग्राह्यं चूर्णं मुच्चूटीमात्रमिति ब्रह्मदेवः॥१९॥

स्तम्भनावपीडनविधिमाह—

शर्करेक्षुरसक्षीरघृतमांसरसान्पृथक्॥
क्षीणानां नस्ततो(नासया) दद्याद्रक्तपित्तगदेषु च॥ २०॥

सुगमम्॥ २०॥

इति श्रीवृन्दमाधवापरनामकसिद्धयोगव्याख्यायां श्रीश्रीकण्ठदत्तकृतायां व्याख्याकुसुमावल्याख्यायामष्टसप्ततितमो नस्याधिकारः समाप्तः॥ ७८॥

अथोनाशीतितमः कवलाधिकारः।

नस्यवच्छोधनः स्नैहिकश्च कवलो भवत्यतः कवलविधिः। स्नैहिकप्रसादिशोधिरोपणभेदेन चतुर्धा कवलानाह—

स्निग्धोष्णैः स्नैहिको वाते स्वादुशीतैः प्रसादनः॥
पित्ते कट्वम्ललवणैरुष्णैः संशोधनः कफे॥
कषायतिक्तमधुरैः कटूष्णै रोपणो व्रणे॥ १॥

---

१ क. 'स्ततः प्रध' ।

ननु च तन्त्रान्तरीयैः षड्विधः कवलः पठितः। तथा च कृष्णात्रेयः। तत्र कवलग्रहः स्नैहिको रोपणीयो वैरेचनः स्तम्भनः शोधनो निर्वापणश्च। तत्र सर्पिर्वसामज्जातैलसंयुक्तः स्नैहिकस्तिक्तकषायद्रव्यै रोपणः कट्वम्ललवणो रेचनो मधुकषायशीतैः स्तम्भनः कटुतिक्ताम्लैः शोधनीयो मधुरशीतैर्निर्वापणीय इति। अत्रोच्यते। शास्त्रस्य कर्तुरयमभिप्रायो वैरेचनस्य शोधनेऽन्तर्भावः स्तम्भनस्य प्रसादन इति नातिरेकः॥ १॥

सुखं संचार्यते या तु मात्रा सा कवले मता॥

सुगमम्॥

कवलग्रहाद्गण्डूषस्यालं भेदमाह—

असंचार्या तु या मात्रा गण्डूषे सा प्रकीर्तिता॥ २॥

सुगमम्॥ २॥

कियन्तं कालं धारणीयस्तमाह—

तावच्च धारयितव्योऽनन्यमनसोन्नतदेहेन संचारयितव्यश्च।
यावद्दोषपरिपूर्णगलकपोलत्वं नासास्रोतोनयनपरिप्लवश्च भवति
तदा विमोक्तव्यः। अन्यश्चान्यो ग्रहीतव्य इति॥

दोषोऽत्र कफः। नासास्रोतो नासारन्ध्रम्। अन्यश्चान्यो ग्रहीतव्य इति। आ शुद्धिलिङ्गात्। अत्र सुश्रुतेन मुखस्य कफस्थानत्वात्कफहरः शोधन एव कवलस्त्रिकटुकादिभिर्द्रव्यैर्दर्शितः। तद्यथा। तत्र त्रिकटुकवचासर्षपहरीतकीकल्कमालोड्य तैलशुक्तसुरामूत्रक्षारमधूनामन्यतमेन सलवणमभिप्रतप्तमुपस्विन्नमृदितगलकपोलललाटप्रदेशो धारयेदिति॥ १॥

इदानीं शोधनकवलस्य विधानं स्नेहादिष्वपि निर्दिशन्नाह—

एवं स्नेहपयःक्षौद्ररसमूत्राम्लसंभृताः॥
कषायोष्णोदकाभ्यां च कवला दोषतो हिताः॥ ३॥

संभृताः सम्यक्कृताः। कवला इति। त्रीन्पञ्च सप्त कवलान्धारयेदिति तन्त्रान्तरीयाः। दोषत इति। दोषानुरूपा योज्याः। तेन स्नेहो वाते क्षीरं पित्ते क्षौद्रं कफ इति। एवं मांसरसादयोऽपि यथादोषं ज्ञेयाः। डल्लणस्त्वेवं व्याख्याति—दोषत इति। दोषव्याधिप्रत्यनीकभावेन। दोषग्रहणेन व्याधिः परिगृह्यते कार्ये कारणोपचारात्। शालाकिभिस्तु प्रतिदोषं पठितानि द्रव्याणि। तथा च कृष्णात्रेयः—अथ द्रव्यप्रविभाग एष वातघ्नैर्भेषजैः सिद्धः स्नेहः क्षीरं बलेमु(ऽनु)ष्णं क्षीरं चाम्ललवणौ वाते पटोलमधुकशर्करानीलोत्पलक्षीरेक्षुरसशर्करोदकघृतादीनि पैत्तिके त्रिकटुसर्षपसैन्धवैलाशुक्तं किराततिक्तक-

---

१ घ. स्मता।

तैलक्षीरहरिद्रागोमूत्रलवणोष्णोदकानि श्लैष्मिके । एतान्येवोत्कर्षापकर्षतः संसर्गे संनिपाते वा कवलग्रह इति । तस्य दोषबलाबलाभ्यां पञ्चसप्तवा(रं) धारणमिति ॥ ३ ॥

इदानीं योगादिलक्षणमुद्दिशन्नाह—

व्याधेरपचयस्तुष्टिर्वैशद्यं वक्त्रलाघवम् ॥ ४ ॥
इन्द्रियाणां प्रसादश्च कवले शुद्धिलक्षणम् ॥
हीने जाड्यकफोत्क्लेशावरसज्ञानमेव च ॥ ५ ॥

सुगमम् ॥ ४ ॥ ५ ॥

अतियोगान्मुखे पाकः शोषतृष्णारुचिक्लमाः ॥
शोधनीयैर्विशेषेण भवत्येतत्तु लक्षणम् ॥ ६ ॥

अत्र स्थानत्वेन शोधनीयमेव प्रधानं तेन व्याधेरपचय इत्यादि शुद्धिलक्षणं विशेषेण शोधनीयस्य सामान्येन पुनः स्नैहिकादीनामपि मुखपाकादिषु शोधनीयस्यैव शेषाणां तु द्रव्यगुणादूह्यम् ॥ ६ ॥

आगन्तुकस्य क्षारादिदाहस्य कवलमुद्दिशन्नाह—

तिला नीलोत्पलं सर्पिः शर्करा क्षीरमेव च ॥
सक्षौद्रो दग्धवक्त्रस्य गण्डूषो दाहनाशनः ॥ ७ ॥

योगोऽयं व्यस्तः समस्तश्च योज्यः । यदाह **विदेहः**—

"गण्डूषः शर्करा क्षौद्रघृतोत्पलपयस्तिलैः ॥
व्यस्तैः समस्तैर्योज्यस्तु मुखे क्षारादितापितः" इति ॥

दग्धवक्त्रस्येति । क्षारादिना ॥ ७ ॥

कवलस्य विधिर्ह्येष समासेन प्रकीर्तितः ॥ ८ ॥

समासेन संक्षेपेणेत्यर्थः । विस्तरस्तु विदेहादिष्ववगन्तव्य इति ॥ ८ ॥

कवलवद्योगाद्योगसंभवात्प्रतिसारणमाह—

विभज्य भेषजं बुद्ध्या कुर्वीत प्रतिसारणम् ॥
कल्को रसक्रिया क्षौद्रं चूर्णं चेति चतुर्विधम् ॥ ९ ॥

प्रतिसार्यते घृष्यतेऽनेनेति प्रतिसारणम् । रसक्रिया फाणिताकृतिः । भेषजं रसवीर्यगुणविपाकैर्वातादिदोषांस्तदारब्धरोगांश्च प्रविभज्य कल्कादिभेदेन चतुर्विधं प्रतिसारणम् ॥ ९ ॥

अङ्गुल्या घर्षणं यत्तत्प्रतिसारणमुच्यते ॥
अङ्गुल्यग्रप्रणीतं तु यथास्वं मुखरोगिणाम् ॥ १० ॥

अङ्गुल्यग्रप्रणीतमङ्गुल्यग्रोपढौकितम् । यथास्वं यद्यत्र प्रतिसारणं विहितं तत्तत्रैव

१ घ. °शाम्मार° ।

मुखरोगिणां कुर्वीत। अङ्गुल्या प्रणीतत्वेन कोलास्थिमात्रत्वं प्रतिसारणस्य सूचयति। तथा च शालाक्ये—कोलास्थिमात्रेण पिण्डेन यथादोषं यथाव्याधि पञ्चसप्तनववारान्हीनमध्यमोत्तमेषु व्याधिषु च प्रतिसारणं कुर्वीत न चैनमतिघर्षयेदतिघर्षणाद्दृषाचोषदाहक्लेदश्वयथुतृष्णाभक्तच्छन्दवाक्सङ्गा भवन्त्यसम्यक्प्रतिसारणात्पैच्छिल्यगुरुत्वानन्नाभिलाषप्रमोहविकारानुपशमाः। सम्यक्प्रतिसारणाद्वैशद्यं लाघवं क्षवथुरप्रसेकोऽन्नाभिलाषश्चेति॥ १०॥

तस्मिन्योगमयोगं च कवलोक्तं विभावयेत्॥
भोजयेच्चानभिष्यन्दि दोषघ्नमशनं परम्॥ ११॥

योगादन्योऽयोगः स पुनर्हीनयोगोऽतियोगश्च। अयोगं चेति चकारेणायोगातियोगचिकित्सितमनुक्तं समुच्चीयते॥ ११॥

तानेव शमयेद्व्याधीन्कवलो यानपोहति॥ १२॥

येन दोषेण वातादिना मुखरोग आरब्धः। कवलग्रहादिषु च विशेषः **कृष्णात्रेयेण** दर्शितस्तद्यथा—

"सप्तवर्षमुपादाय नस्त(स्य)कर्म चतुर्विधम्॥
प्रतिमर्शोऽथ वमनं जन्मप्रभृति शस्यते॥
धूमो द्वादशवर्षस्य कवलः पञ्चमे ततः॥
दोषव्याधिबलावस्थां वीक्ष्य चैतान्प्रयोजयेत्" इति॥ १२॥

इति श्रीवृन्दप्रणीतवृन्दमाधवापरनामकसिद्धयोगव्याख्यायां श्रीश्रीकण्ठदत्तकृतायां व्याख्याकुसुमावल्याख्यायामेकोनाशीतितमः कवलाधिकारः समाप्तः॥ ७९॥

अथाशीतितमोऽरिष्टाधिकारः।

यदेतत्प्राक्प्रतिपादितं चिकित्सितं तदसाध्यपरिहारेण विहितं परं सिध्यति। असाध्यताज्ञानं च प्रायेणारिष्टात्। अतोऽरिष्टाधिकारः॥

फलाग्निजलवृष्टीनां पुष्पधूमाम्बुदा यथा॥
ख्यापयन्ति भविष्यत्वं रिष्टानि मरणं तथा॥ १॥

पुष्पादयोऽत्राव्यभिचारिविशेषाद्विवक्षिताः। भविष्यत्वमिति पुष्पाम्बुदापेक्षम्। धूमस्तु वर्तमानमेवाग्निं बोधयति। अथ **सोमटिप्पणव्याख्यानम्**—नियतानियतभेदेन द्विविधमरि-

ष्टमाह—फलाग्नीत्यादि। पञ्चतामिति पाठे मृत्युं भाविनमिति शेषः। नन्वत्र किमर्थं पुष्प-धूमाम्बुदा इति बहवो दृष्टान्ता उक्ता एकेनैवार्थसिद्धेः। उच्यते। पुष्पाम्बुदौ हेतू ज्ञापकावनियतौ न ह्यत्रावश्यं कारणेन कार्यं कर्तव्यमेव कुतोऽपि व्यभिचारदर्शनादित्यनेनानियतदृष्टान्तेन दूतादिनिमित्तजमरिष्टमनियतमुक्तम् । धूमात्कार्यादग्नेः कारणस्य यज्ज्ञानं तन्नियतं नियतप्राक्कालभाविभ्यः कारणेभ्यो नियतोत्तरकालभावित्वात्कार्याणाम्। अत एव यत्र धूमस्तत्र वह्निरित्यावश्यकी व्याप्तिरित्यनेन नियतदृष्टान्तेन दोषजमरिष्टं नियतमुक्तम्। श्रीजैज्जटस्त्वाह—नन्वरिष्टमागामिनो मरणस्य लिङ्गं तत्किं क्वापि व्यभिचरदृष्टमुत न। अत्रोच्यते। व्यभिचारानुपपत्तिर्ध्रुवं त्वरिष्टे मरणमिति वचनात्। भट्टारकहरिश्चन्द्रप्रभृतिभिस्तु नियतानियतभेदेन द्विविधं ह्यरिष्टमभिहितम्। तथा हि चरके मृतमेव तमात्रेयो व्याचचक्षे पुनर्वसुरित्यत्र नियतमरिष्टमुक्तम्। संयशप्राप्तमात्रेयो जीवितं तस्य मन्यत इत्यनियतम्। तन्न—

"न त्वरिष्टस्य जातस्य नाशोऽस्ति मरणादृते।
मरणं चापि तन्नास्ति यन्नारिष्टपुरःसरम्" इति ॥

यत्र व्यभिचारस्तत्र प्रज्ञापराध एव न सम्यग्ज्ञानम् ॥

तदुक्तम्—"मिथ्यादृष्टमरिष्टाभमनरिष्टमजानता।
अरिष्टं नापि संबुद्धमेतत्प्रज्ञापराधजम्" इति ॥

यत्पुनर्मृतमेव तमात्रेयो व्याचचक्षे पुनर्वसुस्तथा संशयप्राप्तमात्रेयो जीवितं तस्य मन्यत इति कृतवान्। अयमुक्तिविशेषो न पुनरर्थकृतस्तत्र भेदोऽस्ति। अत्रायमभिसंधिः। असावेवमरिष्टोपलक्षितः प्रत्यासन्नमृत्युः। यदपि किंचित्कालमायुषः शेषत्वाज्जीवति तदपि तस्य संशयितं परमार्थतस्तु मृत एवासाविति। आधितानां विनाशाय क्लेशाय महतेऽपि वेत्यदः कथमिति चेत्। तन्न। न खल्वस्यायमर्थो यथा सर्वस्यैव वायवी छाया विनाशाय भवति किं तु यस्य पूर्वं प्राकृती छाया सीतां चोल्लङ्घ्य यद्यकस्माद्वायवी जायते तदाऽसौ मारयति। यद्यत्र पुनराप्रसूतेः प्राक्तनकर्मापेक्षजाता विशिष्टभूतपरिणामेन कृता सैव प्राकृती तस्य क्लेशान्महतोऽपि नित्यमेवाऽऽपादयति गर्हितलक्षणत्वात्। वक्ष्यति हि—वायवी गर्हिता तासां चतस्रः स्युः सुखोदया इति। अयं च च्छायालक्षणनिर्देशः पूर्वकृत एव प्राकृतोऽनन्तरं तु वैकृतः प्रकृतिनान्तरीयकत्वाद्विकृत्यवगतेः। स्वस्थस्तु लभते व्याधिं व्याधितो मृत्युमाप्नुयात्। इदं तु कथमिति चेत्। अत्रोच्यते। नेदमरिष्टं व्याधिजनकमात्रमेव चिह्नयति। अपि तु यो हि व्याधितस्तस्य मरणं स्वस्थस्य तु व्याध्युत्पादपूर्वकमरणम्। न ह्यननुपायं जात्वपि मरणं संभवति। गृह्यन्ते नोद्धृतान्यङ्गैर्मुमूर्षोर्नैत्वसंभवात्। ध्रुवं त्वरिष्टे मरणमिति। यच्च तैरेव नियतायुर्विषयाण्यरिष्टानीति व्याख्यायि। नैतदेव। 'अनियतायुर्विषयाण्येव ह्यरिष्टानि

मन्यामहे। नियतायुःपरिणतिप्रकाशकानि पुनरन्यान्येव लिङ्गानि सन्ति। तथा हि—यानसमायुक्तोऽक्षः प्रकृत्यैवाक्षगुणैरुपेतः सर्वगुणोपपन्नो वाह्यमानो यथाकालं स्वप्रमाणक्षयादेवावसानमुपैति तस्यैवंविधस्यापि तु दीर्घकालप्रवहणादवघृष्यमाणस्य, रजःशकलाद्युत्पत्तेः श्लक्ष्णत्वापत्यादीनि लिङ्गान्यवसानगमकानि संभवन्ति । तथाऽऽयुषोऽप्यानिषेकाद्यथावदुपचर्यमाणस्य स्वप्रमाणक्षयादेवावसानमुपेयुषः क्षीयमाणधात्विन्द्रियबलवीर्यत्वादीनि नियतमृत्योः पुरःसराणि लिङ्गानि प्रादुर्भवन्ति। तत्त्वतस्तु निरूप्यमाणान्यनियतायुषा एवारिष्टान्युपलक्ष्यन्ते। यथा तस्यैवाक्षस्यातिभाराधिष्ठितत्वादिभिः पर्यवसानहेतुभिर्वा हन्यमानस्य कटकटायनरथाङ्गस्खलनसंघट्टनादीनि लिङ्गान्यासन्नभङ्गगमकानि लक्ष्यन्ते तद्वदयथाबलमारम्भादिभिरप्यङ्गभङ्गादीनि लिङ्गानि लक्ष्यन्त एव। सति चैवम्—

"एकोत्तरं मृत्युशतमथर्वाणः प्रचक्षते।
तत्रैकः कालसंयुक्तः शेषास्त्वागन्तवः स्मृताः" ॥

इत्यपि साधु स्यात्। किं च नियतायुर्विषयाण्यरिष्टानि चेति माता मे वन्ध्येत्यादिवाक्यवद्व्याहतं वचनम्।

अपि च—"अप्येव तु भवेत्पुष्पं फलेनाननुबन्धि यत्।
फलं चापि भवेत्किंचिद्यस्य पुष्पं न पूर्वजम् ॥
न त्वरिष्टस्य जातस्य नाशोऽस्ति मरणादृते।
मरणं चापि तन्नास्ति यन्नारिष्टपुरःसरम्" इति ॥

तस्मान्नियतानियतान्युभयविषयाण्यरिष्टानीति स्थितम् । जलग्रहणं पांश्वादिवृष्टिविच्छेदनाय ॥ १ ॥

यत्र क्वचिदरिष्टानि नोपलभ्यन्ते मरणं च दृश्यते तत्राप्यरिष्टसद्भावं दर्शयन्नाह—

तानि सौक्ष्म्यात्प्रमादाद्वा तथैवाऽऽशु व्यतिक्रमात् ॥
अज्ञानाच्च न गृह्यन्ते मुमूर्षोर्न त्वसंभवात् ॥ २ ॥

प्रमादादनवधानात्। आशु व्यतिक्रमाच्छीघ्रमपगमात्। अज्ञानादरिष्टत्वेनानवबोधात्। गृह्यन्ते नोद्गतान्यज्ञैरिति पाठे **डल्लणो** व्याख्याति । अवश्यमरिष्टपुरस्सरमेव मरणमाह—**तानीति**। मुमूर्षोर्मर्तुमिच्छोः प्राणिन उद्गतान्यपि प्रकटितान्यप्यरिष्टान्यज्ञैर्मनुष्यैर्न गृह्यन्ते न ज्ञायन्ते। कुतो हेतोरित्याह—**सौक्ष्म्यादिति**। परमाणुवत्। प्रमादादनवधानतो मदिरामदमत्तस्य वस्तुन्यमर्ष इव । **आशु व्यतिक्रमादिति**। तदैवारिष्टमुत्पन्नं तदैव मरणादिति, उत्पलशतपत्रद्युतिभेदवत्। **अन्ये** त्वाशु व्यतिक्रमं तदैवारिष्टमुत्पन्नं तदैव निवर्तत इति मन्यन्ते। **न त्वसंभवादिति**। अत्रायमभिप्रायः। संभवन्त्येवारिष्टानि पूर्वोक्तकारणेभ्यः पुनरज्ञैर्न ज्ञायन्ते ॥ २ ॥

अरिष्टे मरणदोषव्यभिचारमाह—

न त्वरिष्टस्य जातस्य नाशोऽस्ति मरणादृते ॥
मरणं चापि तन्नास्ति यन्नारिष्टपुरस्सरम् ॥ ३ ॥

जातस्य नियतिसंपूर्णस्य । क्वचिदुदिते ह्यसंपूर्णेऽरिष्टे नावश्यं मृत्युरिति चक्रः । जातस्य नियतस्येति केचित् । रिष्टं हि मरणे नियतमनियतं च भवति । नियतं यथा—मृतमेव तमात्रेयो व्याचचक्षे पुनर्वसुरिति । अनियतं यथा—संशयप्राप्तमात्रेयो जीवितं तस्य मन्यत इति । नियतं रिष्टमभिप्रेत्य सुश्रुतेनोक्तम्—ध्रुवं त्वरिष्टे मरणमित्यादि । अन्ये रिष्टं मरणे नियतमेवाऽऽहुः—ध्रुवं त्वरिष्टे मरणमिति वचनात् । रसायनादिभिस्तन्निवारणेन रिष्टस्य मरणव्यभिचारो न वाच्यः । रसायनादयो हि प्रभावप्रकर्षशालित्वादसीमकर्माणः किमशक्यं तेषाम् । तथा हि—सोमरसायनं दशवर्षसहस्राणि जीवयति । यदाह भगवान् सुश्रुताचार्यः—

"ओषधीनां पतिं सोममुपयुज्यैवमक्षतः ।
दशवर्षसहस्राणि नवां धारयते तनुम्" इति ॥

तपसा भगवानगस्त्यः समुद्रं गण्डूषपुटपेयमकरोत् । मन्त्रप्रभावश्च प्रसिद्ध एव । अतोऽव्यभिचारेण व्यवस्था शास्त्रे । रसायनादिव्यतिरिक्तचिकित्सया चासाध्यमेवारिष्टम् । संशयप्राप्तमित्यादिरिष्टमपि नियतमरणमेव । यतः प्राप्तरिष्टस्य यदपि जीवितं तदपि संशयितं मृतप्रायः प्राप्तारिष्ट इति वर्णनीयः । भट्टारकहरिश्चन्द्र आह—अजातमरिष्टं न मरणव्यापकमित्यतो लब्धमपि जातस्येति पदं यत्कृतं तद्बोधयति—कालमृत्यौ परं रिष्टं नाकालमृत्यौ त्वरिष्टं भवतीति । यद्यकालमृत्यौ रिष्टं स्यात्तदा सत्यपि रिष्टे शुभक्रियया मृत्युप्रतिबन्धे ध्रुवो भावी रिष्टे मृत्युर्न स्यात् । अकालमृत्युर्ह्यनुचितानाचरणात्परं भवतीति । अत्राऽऽहुरेके—अकालमृत्यावप्यरिष्टं भवत्येव, अविशेषेण मरणमात्रे रिष्टनियमाभिधानात् । यत्तूक्तमकालमृत्यौ सत्यपि रिष्टे य(त)दा शुभक्रियया मृत्युप्रतिबन्धः स्यादिति । तन्न युक्तम् । न ह्यकालमृत्युः सर्वदैव शुभक्रियया बाध्यः । किं तूचिते कालेऽकालमृत्यौ च तदैवारिष्टं यदा क्रियापथातिक्रान्तदोषता स्यात् । अत एवोक्तम्—क्षणेन हि रिष्टानि प्रादुर्भवन्तीति ॥ ३ ॥

ध्रुवं त्वरिष्टे मरणं ब्राह्मणैस्तत्किलामलैः ॥
रसायनतपोजप्यतत्परैर्वा निवार्यते ॥ ४ ॥

अमलैर्दोषरहितैः । रसायनमिह स्वाभाविकव्याधिवारणमपेक्षितम् । अथ डल्लणव्याख्यानम्—दोषजमरिष्टमधिकृत्य रिष्टे मरणस्य नियतत्वं दर्शयन्नाह—ध्रुवमित्यादि । रिष्टेऽपि मरणनिवृत्तिमुपायविशेषैराह—ब्राह्मणैरिति । किलशब्दोऽत्राऽऽगमार्थं सूचयति । एवं किलाऽऽगमप्रतिपादितमित्यर्थः । अमलैरिति । रागादिदोषरहितैः ।

ब्राह्मणेभ्योऽपरानपि दर्शयन्नाह—**रसायनेति**। रसायनपरा इति स्वभावव्याधिनिवारणविशिष्टौषधचिन्तकास्ते रसवीर्यौषधप्रभावेन मरणं निवारयन्ति। तथा परं तपःपरा इति तपस्विनः। त इह विशिष्टतपःप्रभावेन मरणं निवारयन्ति। तथा जप्यपराः सिद्धमन्त्रचिन्तकास्तेऽपि मन्त्रशक्तियुक्ताः पञ्चत्वं निषेधयन्ति। एतच्च नियतानियतरिष्टविषयं ज्ञेयम्। अस्यैव श्लोकस्य **सोमटिप्पणोक्ता** व्याख्या लिख्यते—रिष्टोत्पत्तौ मृत्योर्नियममाह—**ध्रुवं तु मरणं रिष्ट इति**। कदाचिद्दूतस्वप्नादौ निवृत्तिमाह—**ब्राह्मणैरित्यादि**। प्रकारान्तरमाह—**रसायनेत्यादि**। रसायनपराः स्वभावव्याधिप्रतिषेधकविशिष्टौषधचिन्तकाः। तपःपरास्तपस्विनः। जप्यपराः सिद्धमन्त्रचिन्तकाः। एते हि महौषधितपःसिद्धमन्त्रप्रभावैर्मरणं निवारयन्ति ॥ ४ ॥

रिष्टाज्ञाने दोषमाह—

असिद्धिं प्राप्नुयाल्लोके प्रतिकुर्वन्गतायुषम् ॥
तस्माद्यत्नेन रिष्टानि लक्षयेत्कुशलो भिषक् ॥ ५ ॥

असिद्धिमिति। धर्मार्थकामानां हानिम् ॥ ५ ॥

अथाप्रशस्तदूतानाह—

नपुंसकं स्त्री बहवो नैककार्या असूयकाः ॥
पाशदण्डायुधधराः पाण्डुरेतरवाससः ॥ ६ ॥
आर्द्रजीर्णापसव्यैकमलिनोद्ध्वस्तवाससः ॥
न्यूनाधिकाङ्गा उद्विग्ना विकला रौद्ररूपिणः ॥ ७ ॥
रूक्षनिष्ठुरवक्तारस्त्वमङ्गल्याभिधायिनः ॥
छिन्दन्तस्तृणकाष्ठानि स्पृशन्तो नासिकां स्तनम् ॥ ८ ॥
वस्त्रान्तानामिकाकेशनखरोमदशास्पृशः ॥
कपालोपलभस्मास्थितुषाङ्गारकराश्च ये ॥ ९ ॥
विलिखन्तो महीं किंचिन्मुञ्चन्तो लोष्टभेदिनः ॥
तैलकर्दमदिग्धाङ्गा रक्तस्रगनुलेपनाः ॥ १० ॥
फलं पक्वमसारं वा गृहीत्वाऽन्यच्च तद्विधम् ॥
नखैर्नखान्तरं वाऽपि करेण चरणौ तथा ॥ ११ ॥
उपानच्चर्महस्ता वा विकृता व्याधिपीडिताः ॥
वामाचारा रुदन्तो वा श्वासिनो विकृतेक्षणाः ॥ १२ ॥
याम्यां दिशि प्राञ्जलयो विषमैकपदे स्थिताः ॥
वैद्यं य उपसर्पन्ति दूतास्ते चापि गर्हिताः ॥ १३ ॥

एवंभूताश्च दूता व्याधेरवगाढतां सूचयन्ति। न त्वेतेन तत्त्वतो रिष्टं निमित्तानुरू-

पायाः शीलशरीरविकृतेः। यदाह भगवान्सुश्रुताचार्यः—अरिष्टत्वाग्निमित्तानुरूपेति। निमित्तार्थकारिणी, अलक्ष्यमाणविशिष्टनिमित्तार्थं करोतीति यावत्। यां तामनिमित्तां निमित्तमायुषो गतस्य ज्ञानार्थमिच्छन्ति भिषज इति। **नपुंसकमिति। न पुमान् स्त्री। स्त्रीति।** योषिदित्यर्थः। **बहव इति।** प्रभूता इत्यर्थः। **नैककार्या** इत्यन्यकार्या नैकस्मिन्कार्ये ये दूताः समागता इत्यर्थः। असूयकाः परस्परं कलहकारिणः। वेषमधिकृत्याऽऽह—**पाशेत्यादि।** पाशो दीर्घः पशूनां बन्धनरज्जुः। दण्डो लोहादिवलयैर्निबद्धो निष्ठुरकाष्ठयष्टिः। आयुधानि खड्गशक्त्यादीनि। **पाण्डुरेतरवासस इति।** कृष्णपीतरक्तवस्त्राः। **आर्द्रजीर्णापसव्यैकमलिनोद्ध्वस्तवासस इति।** आर्द्रं स्तिमितम्। जीर्णं पुरातनम्। अपसव्यं दक्षिणाश्रितमुत्तरीयं वासः। *एकमेकवस्त्रधारिणम्। मलिनमधौतम्। उद्ध्वस्तं पाटितम्। अन्ये—**उद्ध्वस्तवासस इति।** ऊर्ध्वक्षिप्तवस्त्राः। उद्धतवासस इति पाठान्तरेऽप्ययमेवार्थः। न्यूनाङ्गा इति हस्ताद्यवयवैर्हीनाः। अधिकाङ्गा इति, एकविंशत्यङ्गुल्यादियुताः। उद्विग्ना उद्भीताः। विकलाः शोकातिदुःखिताः। **रौद्ररूपिण इति।** भैरवोद्धतकर्कशाः। दूतसंभाषणमधिकुर्वन्नाह—**रूक्षनिष्ठुरवक्तार इत्यादि।** रूक्षं मैत्रीरहितं वचः। निष्ठुरं कठोरवचनम्। **अमङ्गल्याभिधायिन इति।** गतमृतनष्टरुदितेत्यादिवचनममङ्गलम्। चेष्टितमधिकृत्याऽऽह—**छिन्दन्तस्तृणकाष्ठानीत्यादि।** वस्त्रान्तो दशाहीनस्य वस्त्रस्यान्तम्। अनामिका पवित्राङ्गुलिः। केशा मस्तकवालाः। रोमाणि शरीरोद्भवा वालाः। दशाः सदशस्य वस्त्रस्य प्रान्ताः। नखरोमदशास्पृश इत्यस्य ग्रन्थस्याग्रे—'स्रोतोवरोधहृद्गण्डमूर्धोरःकुक्षिपाणयः' इति सुश्रुतेऽधिकः पाठः। तत्र स्रोतोवरोधादिषु निक्षिप्तपाणयः। स्रोतः कर्णादिच्छिद्रम्। अवरोधः स्कन्धदेशः। हृत्कमलमुकुलाकारमधोमुखम्। गण्डो गल्लः। मूर्धा मस्तकम्। उरः कण्ठहृदयान्तरालः। कुक्षिर्वङ्क्षणपार्श्वान्तराल इति। **कपालोपलेत्यादि।** करशब्दः कपालादिभिः प्रत्येकं संबध्यते। तेन कपालादिकरा इति बोद्धव्यम्। कपालो बृहद्भाण्डखण्डः। उपलः पाषाणः। भस्मेति दग्धकाष्ठादिक्षारः। अस्थि हड्डम्। तुषो धान्यादित्वचः। अङ्गारो भस्मसात्कृतो दग्धमांसखण्डः। **विलिखन्तो महीमिति।** नखादिना विदारयन्तः पृथिवीमित्यर्थः। **किंचिन्मुञ्चन्त इति।** किंचिद्वस्तु हस्तेन गृहीतं मुञ्चन्तः। **लोष्टभेदिन इति।** मृत्पिण्डस्फोटनशीला इत्यर्थः। **दिग्धाङ्गा इति।** लिप्ताङ्गा इत्यर्थः। रक्तस्रगनुलेपना रक्तमालाधारिणो रक्तविलेपनाश्चेत्यर्थः। **फलमित्यादि।** असारमित्यभ्यन्तरसारवर्जितम्। **अन्यच्च तद्विधमिति।** अन्यदपि वस्तु पक्वमसारं च। असारं निष्प्रयोजनम्। नखैर्नखान्तरं वाऽपि करेण चरणौ तथा, इत्यत्र गृहीत्वेति संबन्धः। **उपानदित्यादि।**

+ एकमद्वितीयमित्यपेक्षितम्।

उपानत्पादत्राणं चर्म वर्ध्रमयसन्नद्धादि । उपानच्चर्मणी हस्ते येषां ते तथा । **विकृता वि-कृतवेषाः** । अथवाऽपि विकृताः पङ्गुकुब्जवामनादयः । विकृतव्याधिपीडिता इति **सुश्रुते** पाठः । तत्र गलत्कुष्ठादिविकृतव्याधिपीडिताः । **वामाचारा इति** । विपरीत-व्यवहाराः । **श्वासिन इति** । अध्वजनितश्वासयुक्ताः । **विकृतेक्षणा इति** । पुष्पित-नेत्रादयः । **याम्यामित्यादि** । याम्यां दिशि दक्षिणस्यां दिशि । प्राञ्जलयः प्रसारि-ताञ्जलयः । **विषमैकपदे स्थिता इति** । विषम एकस्मिन्स्थाने ऊर्ध्वीभूताः । उपसर्प-न्ति समीपं गच्छन्ति । गमनाय प्रश्नाय वाऽऽगताः पुरुषा दूताः ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥

मांसोदकुम्भातपत्रविप्रवारणगोवृषाः ॥
शुक्लवर्णाश्च पूज्यन्ते प्रस्थाने दर्शनं गताः ॥ १४ ॥

मांसमत्राऽऽमम् । उदकुम्भ उदकपूर्णकुम्भः । तुच्छकुम्भमपि जलार्थं नीयमानं मङ्गल्यमाहुः ।

तदुक्तम्—"चिकित्सकस्य चौरस्य तथैवाध्ययनार्थिनः ।
प्रशस्तो यदि दृश्येत जलार्थं रिक्तको घटः" इति ॥

अत्रार्थे **डल्लण**व्याख्या । **उदकुम्भ इति** । अत्रोदकुम्भशब्देन पूर्णो रिक्तश्च घटो गृह्यते । तत्राऽऽतुरगृहे प्रविशन्पूर्ण आतुरगृहान्निःसरन्रिक्त इति गृह्यते । अथ **सोम-टिप्पण**व्याख्या—**उदकुम्भेति** । आतुरगृहे प्रविशतः पूर्ण आतुरगृहान्निःसरतो रिक्तः शस्तः । अथवोदकार्थं नीयमानो रिक्त एव दृष्ट उदकुम्भः शस्तः । तथा च—**चिकित्सकस्येत्यादि** । आतपत्रं छत्रम् । वृषो वृषभः । शुक्लवर्णाः पदार्थाः कर्पासा-स्थितक्रभस्मक्षारादिव्यतिरिक्ताः सुमनोदध्यक्षतमौक्तिकादयः । पूज्यन्ते श्लाघ्यन्ते । गताः प्राप्ता दूतस्य वैद्यस्य च ॥ १४ ॥

स्त्री पुत्रिणी सवत्सा गौर्वर्धमानाः स्वलंकृताः ॥
कन्या मत्स्याः फलं वामं स्वस्तिका मोदका दधि ॥ १५ ॥
हिरण्याक्षतपात्रं वा रत्नानि सुमनो नृपः ॥
अप्रशान्तोऽनलो वाजी हंसश्चाषः शिखी तथा ॥ १६ ॥
ब्रह्मदुन्दुभिनिर्घोषः शङ्खवेणुरथस्वनाः ॥
सिंहमेघनिनादाश्च हेषितं गजबृंहितम् ॥
शस्तं हंसरुतं नृणां वाचश्च हृदयप्रियाः ॥ १७ ॥

वर्धमानाः शरावाः । स्वलंकृता आलेपनादिचित्रिताः । वर्धमानमलंकृता इति पाठे वर्ध-मानं शरावः । चषकमित्यन्ये । अलंकृता भूषणवतीति कन्याविशेषणमिति केचिद्ब्रुवते । स्वस्तिकं मुक्तादिकृतं दूर्वामण्डितमक्षतादिकृतं वा । मोदका लड्डुकाः । हिरण्यं स्वर्णम् ।

अन्ये—हिरण्यं कपर्दकानाहुः। अक्षता लाजाः। तद्युक्तं पात्रमक्षतपात्रम्। **डल्लण**स्त्वेवं व्याचष्टे। अक्षतं लाजाः। अन्येऽक्षतानि यवधान्यान्याहुः। पात्रं तण्डुलभृतशरावादिकम्। अन्ये तु, अक्षतपात्रमिति, एकमेव तण्डुलभृतशरावमिच्छन्ति। रत्नानि माणिक्यादीनि। **सुमन इति**। शोभनं मानसमित्यर्थः। वैद्यस्येति शेषः। नृपः पृथ्वीपतिः। **अन्ये** तु शोभनचित्तो राजेत्याहुः। अप्रशान्तोऽनलः प्रज्वालितो वैश्वानरः। वाजी घोटकः। चाषः स्वर्णचूड इति ख्यातः पक्षी। शिखी मयूरः। **ब्रह्मदुन्दुभिनिर्घोष इति**। ब्रह्मनिर्घोषो दुन्दुभिनिर्घोषश्च। ब्रह्मनिर्घोषो वेदध्वनिः। दुन्दुभिनिर्घोषो निस्वानध्वनिः। **सिंहेत्यादि**। हेषितं वाजिध्वनिः। गजबृंहितं हस्तिस्वनः। रुतं शब्दः॥ १५॥ १६॥ १७॥

शकुनान्निर्दिशन्नाह—

> **पत्रपुष्पफलोपेतान्सक्षीरान्नीरुजो द्रुमान्॥**
> **आश्रिता वा नभोवेश्मध्वजतोरणवेदिकाः॥ १८॥**
> **दिक्षु शान्तासु वक्तारो मधुरं पृष्ठतोऽनुगाः॥**
> **वामा वा दक्षिणा वाऽपि शकुनाः कर्मसिद्धये॥ १९॥**

नीरुज इति। कृमिदावाग्न्याद्यनुपहतान्। आश्रितशब्दो नभःप्रभृतिभिः सह प्रत्येकं संबध्यते। नभ आकाशम्। वेश्म गृहम्। ध्वजः पताका देवादीनाम्। तोरणमार्द्रवंशादिरचितं प्रतोल्याकारम्। वेदिकेति विवाहादिनिमित्तमामेष्टकादिरचितश्चतुरकः(स्रः)। आश्रिताः शकुना इति संबन्धः। शकुनाः पक्षिणः। **दिक्षु शान्तास्विति**। पूर्वासूत्तरासु चेत्यर्थः। अन्ये तु, आलिङ्गिता(त)वधूमि(प्वि)व दीप्तिवर्जितास्वित्याचक्षते।

तथा च—"अङ्गारिण्यर्कनिर्मुक्ता दीप्ता यस्यां च भास्करः।
प्रधूमितैष्यत्सूर्या वै शान्ताः पञ्चेतरा दिशः" इति॥

वक्तार इति। शब्दायमानाः। **पृष्ठतोऽनुगा इति**। पृष्ठदेशेऽनुगता इत्यर्थः॥ १८॥ १९॥

> **दक्षिणाद्वामगमनं प्रशस्तं श्वशृगालयोः॥ २०॥**
> **भासकौशिकयोर्नैव नोभयं शशसर्पयोः॥**
> **दर्शनं वा रुतं वाऽपि न गोधाकृकलासयोः॥ २१॥**

दक्षिणपार्श्वाद्वामगमनं श्वशृगालयोः प्रशस्तम्। तथैव वामाद्दक्षिणगमनमप्रशस्तमित्युक्तम्। भासो गोष्ठकुक्कुटः। भासकौशिकयोर्दक्षिणाद्वामगमनमप्रशस्तम्। **नोभयमिति**। उभयमपि वामदक्षिणमपि गमनं न प्रशस्तमित्यर्थः। **दर्शनं वा रुतमित्यादि**। कृकलासः कण्टिकाया, इति लोके। पूर्वदेशीयास्तु गिरिगिटमित्याचक्षते। गोधाकृकला-

सर्पोर्दर्शनं वा रुतं वामतो दक्षिणतः पुरतः पृष्ठतो वा न प्रशस्तमिति ॥ २० ॥ २१ ॥

हस्तं वाऽऽकृष्य वैद्यस्य न्यसेच्छिरसि चोरसि ॥
न स सिध्यति वैद्यो वा गृहे यस्य न पूज्यते ॥ २२ ॥

न्यसेन्निक्षिपेत् ॥ २२ ॥

संप्रति प्रशस्तं स्वप्नमाह—

देवान्द्विजान्गोवृषभाञ्जीवतः सुहृदो नृपान् ॥
समिद्धमग्निं साधूंश्च निर्मलानि जलानि च ॥
पश्येत्कल्याणलाभाय व्याधेरपगमाय च ॥ २३ ॥

सुहृदो मित्राणि । **समिद्धमग्निमिति** । समिद्धं दीप्तं वह्निम् । **कल्याणलाभायेति** । शुभवस्तुप्राप्तय इत्यर्थः । **अपगमायेति** । अपगमो निवृत्तिः ॥ २३ ॥

मांसं मत्स्यान्स्रजः श्वेता वासांसि विमलानि च ॥
लभते शुभलाभाय व्याधेरपगमाय च ॥ २४ ॥
नदीनदसमुद्रांश्च क्षुभितान्कलुषोदकान् ॥
तरेत्कल्याणलाभाय व्याधेरपगमाय च ॥ २५ ॥

नद्यो गङ्गाद्याः । नदाः शोणाद्याः प्रसिद्धाः । क्षुभितान्प्रचलितान्वृद्धिं गतानित्यर्थः । कलुषोदकान्यत एव क्षुभितानत एवाप्रशस्तोदकानित्यर्थः ॥ २४ ॥ २५ ॥

महाप्रासादसफलवृक्षवारणपर्वतान् ॥
आरोहेद्द्रव्यलाभाय व्याधेरपगमाय च ॥ २६ ॥
शरीरशीलयोर्यस्य प्रकृतेर्विकृतिर्भवेत् ॥
तत्त्वरिष्टं समासेन व्यासतस्तु निबोध मे+ ॥ २७ ॥

शरीरं चेष्टेन्द्रियाश्रयः । शीलं बाल्यात्प्रभृत्यपरित्याज्या मानसी चेष्टा । तथा प्रकृतेः स्वभावस्य या विकृतिरन्यथाभावस्तदरिष्टं संक्षेपेण । शीलविकृत्या मनोविकृतिर्लक्ष्यते । अथ **डल्लणात्सोमटिप्पणव्याख्या**—पूर्वं दूतादिज्ञेयं बाह्यारिष्टं प्रतिपाद्येदानीमाभ्यन्तरमरिष्टमाश्रयभेदेन त्रिविधं संक्षेपेण दर्शयन्नाह—**शरीरशीलयोरित्यादि** । शरीरं पाञ्चभौतिकं प्राणिकायः । शीलं मानसो भावः । **अन्ये तु** शीलं समाधानयुक्तं मन आचक्षते । तच्च शीलं सात्त्विकं ब्रह्मसत्त्वेत्यादिसप्तविधम् । राजसमासुरादिषड्विधम् । तामसं पाशवादित्रिविधम् । प्रकृतिः स्वाभाविकः प्राणिनां निजधर्मः । एतेषां शरीरशीलप्रकृतीनां त्रयाणां भावानां विकृतिर्वैपरीत्यं यद्भवे-

---

+ ख. पुस्तके—अकस्माच्छीलविकृतिरकस्माद्वपुरुत्तमम् । अकस्मादिन्द्रियोत्पत्तिः संनिपाताप्रलक्षणम् । इत्यधिकमत्र ।

तदरिष्टं मरणलक्षणं भवति। समासेन संक्षेपेण। अन्ये तु शरीरशीलयोर्द्वयोर्या प्रकृतिस्तस्या या विकृतिस्तदरिष्टं मरणलक्षणं भवतीत्याचक्षते। सा चैवंविधा प्रकृतिः शारीरी वा शलिगता वाऽस्तु। प्रकृतेः प्रस्तावात्किंचिद्विचारः क्रियते। सा हि प्रकृतिर्जात्यादीनुपाधीन्षडपेक्षते। तदुक्तं चरके—प्रकृतिर्हि जातिप्रसक्ता च कुलप्रसक्ता च देशानुपातिनी च कालानुपातिनी च वयोनुपातिनी च प्रत्यात्मनियता चेति। सर्वभेदेषु चकारकरणमन्योन्यसमावेशार्थम्। तत्र जातिप्रसक्ता नाम। तद्यथा तासु तासु मनुष्यादिजातिषु ते ते करचरणादयः स्वभावविशेषाः। वचनेषु च नानाविधा एव व्यक्त्यादयो धर्माः। मनसि च धर्माधर्ममैथुनाहारप्रभृतयोऽपि भावाः। कुलप्रसक्ता नाम द्विजकुले तपःप्रियतादयः क्षत्रियकुले समरप्रियतादयो धर्मविशेषा भवन्ति। देशानुपातिनी नाम। तद्यथा—लाटकर्णाटादीनां काये वाचि मनसि च ते ते स्वभावविशेषा भवन्ति। कालानुपातिनी नाम देहादिषु दौर्बल्यादि, आदानाद्यपेक्षा। गदेषु च दोषामताद्यपेक्षिणी। वयोनुपातिनी नाम बाल्याद्यवस्थासु सौकुमार्यादयो धर्माः। एतेषु त्रिष्वनुपातिशब्दप्रयोगात्संचारित्वं स्वभावगुणानामिष्टम्। प्रत्यात्मनियतेति। आत्मन्यात्मनि नियता प्रतिपुरुषं नियतेत्यर्थः। ते पुनः काये वाचि मनसि च स्वभावविशेषाः प्रतिपुरुषं भेदभिन्ना दृश्यन्ते। एवं तावत्षोढा प्रकृतिर्भवत्येव।

अन्ये तु—"सप्तम्यपि भवेत्प्रायो देहलक्षणहेतुका।
उत्तमाधममध्यायुर्लिङ्गानां कारणं हि सा"

इति मन्यन्ते। अन्ये तु प्रकृतिं सत्त्वरजस्तमोमयीं वातपित्तश्लेष्ममयीं च मन्यन्ते। तस्या विकृतिर्वैपरीत्यम्। यथा—प्रथमं सत्त्वप्रकृतिरनन्तरं रजस्तमःप्रकृतिरित्यादि। तथा—आदौ वातप्रकृतिस्ततः पित्तश्लेष्मप्रकृतिरित्यादि। आसां प्रकृतीनां विकृतिरन्यथात्वं मुमूर्षूणामुत्पद्यते।

तथा च—"प्रकोपो वाऽन्यभावो वा क्षयो वा नोपजायते।
प्रकृतीनां स्वभावेन जायते तु गतायुषाम्" इति॥

विकृतिः पुनर्लक्षणनिमित्ता निमित्तानुरूपा च। तत्र लक्षणनिमित्ता यस्याः शरीरे लक्षणान्येव हेतुभूतानि दैवाच्छरीरोपनिबद्धानि यानि तस्मिन्काले तां तां विकृतिमुत्पादयन्ति। निमित्तानुरूपा तु तस्मिन्निमित्तार्थकारिणी या तामनिमित्तां निमित्तमायुषः प्रमाणज्ञानस्येच्छन्ति भिषज इति॥ २६॥ २७॥

यस्तूष्णमिव गृह्णाति शीतमुष्णं च शीतवत्॥
संजातशीतपिटको यश्च दाहेन पीड्यते॥ २८॥
स्नातानुलिप्तं यं वाऽपि भजन्ते नीलमक्षिकाः॥
सुगन्धिर्वाऽति वाऽकस्मात्तं ब्रुवन्ति गतायुषम्॥ २९॥

संजातशीतपिटक इति । कफपिटिकायां दाहातिरेको रिष्टम् । स्नातानुलिप्तमित्यादौ बहिर्मलसंबन्धेऽत्र मक्षिकापातनिरासार्थं स्नातानुलिप्तमित्युक्तम् । मक्षिका हि विरसपूतिप्रियास्तासामुपसर्पणेन कालपक्वस्य देहस्य वैरस्यं गम्यते । **सुरभिर्वाऽतिवाऽकस्मादिति** । अकस्मादति*सुरभिर्वायुरूपो भवतीत्यर्थः । अथ **डल्लणव्याख्या**—आतुरगतग्राह्यविरुद्धस्पर्शप्रतिपत्तिं दर्शयन्नाह—**यस्तूष्णमित्यादि** । अत्र शीतपिटिका हि कफकृतास्तासां जाड्यादयो वेदनाविशेषाः प्राकृता दाहस्तु वैकृत इति । आतुरगतामेव विरुद्धरसप्रतिपत्तिं दर्शयन्नाह—**स्नातानुलिप्तमित्यादि** । पूर्वं स्नातः पश्चादनुलिप्तः । इत्थंभूतमपि सुगन्धिकायं बहिर्मलवर्जितं यदा नीलमक्षिकाः श्रयन्ते तदाऽसौ कालपक्वत्वादतिमधुरीभूतशरीररसो येन निर्मलशरीरोऽपि मक्षिकाभिः काम्यत इति । स्नातानुलिप्तमित्येतदरिष्टं वर्षावधि । आतुरगतग्राह्यगन्धविरुद्धप्रतिपत्तिं दर्शयन्नाह—**सुगन्धिर्वेति** । सुगन्धिर्वाऽकस्मात्सुगन्धिप्रयोगं विना भवतीति शेषः । इदमपि वार्षिकमरिष्टम् । आतुरगतग्राह्यविरुद्धशब्दप्रतिपत्तिरातुरगतग्राह्यविरुद्धरूपप्रतिपत्तिश्च **सुश्रुताज्ज्ञेया**—

"शृणोति विविधाञ्शब्दान्यो दिव्यानामभावतः ।
समुद्रपुरमेघानामसंपत्तौ च निःस्वनान् ।
तान्स्वनान्नावगृह्णाति मन्यते चान्यशब्दवत् ।
ग्राम्यारण्यस्वनांश्चापि विपरीताञ्शृणोति च ॥
द्विषच्छब्देषु रमते सुहृच्छब्देषु कुप्यति ।
न शृणोति च योऽकस्मात्तं ब्रुवन्ति गतायुषम् ॥
पांशुनेवावकीर्णानि यश्च गात्राणि मन्यते ।
वर्णान्यता वा राज्यो वा यस्य गात्रे भवन्ति च" इति ॥२८॥२९॥

रूपग्रहणस्य विप्रतिपत्तिं दर्शयन्नाह—

नेक्षते मुनिपार्श्वस्थां यश्च देवीमरुन्धतीम् ॥
ध्रुवमाकाशगङ्गां वा तं ब्रुवन्ति गतायुषम् ॥ ३० ॥

अरुन्धतीं वसिष्ठभार्याम् । ध्रुवं तारकविशेषम् । आकाशगङ्गाशब्देन श्लक्ष्णघनतारकसंततिर्नद्याकारोच्यते । एतदरिष्टफलं सुश्रुतादाह—आतुरस्य भवेन्मृत्युः स्वस्थो व्याधिमवाप्नुयादिति ॥ ३० ॥

ह्रीप्रभृतीनां विप्रतिपत्तिमाह—

ह्रीश्रियौ नश्यतो यस्य तेजओजःस्मृतिप्रभाः ॥
यं वा त्यजन्ति पुरुषं स परासुरसंशयम् ॥ ३१ ॥

---

* एतट्टीकानुसारी सुरभिरिति पाठो मूले ज्ञेयः ।

ह्रीर्लज्जा । श्रीर्धनम् । तेज उत्साहः । ओजो बलम् । तेजोऽत्र चेष्टालक्षणं बलमभिधीयते । ओजस्तु शुक्रं हृदयस्थं[स्थो] धातुमि[रि]ति डल्लणः । स्मृतिः पूर्वानुभूतस्मरणम् । प्रभा दीप्तिः । प्रभाविकृतिं विहायापराः शीलविकृतयो ज्ञेयाः । केचित्पठन्ति—ह्रीरपक्रामते यस्य प्रभास्मृतिधृतिश्रियः । शेषं समम् । धृतिर्नियमात्मिका तुष्टिः संतोष इत्यर्थः । श्रीः कमनीयता । शोभाधनतेजसां वैपरीत्यं वार्षिकमरिष्टम् । स्मृतिबलादिविपर्ययः षा(ष)ण्मासिकमरिष्टम् ॥ ३१ ॥

ओष्ठादीनामवयवानां विकृतिं दर्शयन्नाह—

यस्याधरौष्ठः पतितः क्षिप्तश्चोर्ध्वं तथोत्तरः ॥
उभौ वा जाम्बवाभासौ दुर्लभं तस्य जीवितम् ॥ ३२ ॥

अधर ओष्ठोऽधस्थित ओष्ठः पतितो लम्बायमानः । उत्तर उपरितन ओष्ठ ऊर्ध्वं व(घ)टित इत्यर्थः । जाम्बवाभासौ जम्बूफलसदृशौ । ओष्ठारिष्टेन सांनिपातिककालप्रमाणेन म्रियते ॥ ३२ ॥

नाऽऽहरत्यन्नमास्यस्थं न धारयति यः शिरः ॥
न स्वाङ्गुलित्रयं याति दन्ताः शुष्यन्ति यस्य वा ॥ ३३ ॥
बलवान्दुर्बलो वाऽपि संमोहं योऽधिगच्छति ॥
उत्थाप्यमानो बहुशस्तं गतायुषमादिशेत् ॥ ३४ ॥

नाऽऽहरति न गिलति । आस्यस्थं मुखस्थम् । न स्वाङ्गुलित्रयं यातीति । अत्राऽऽस्य इति शेषः । ऊर्ध्वीकृतविततसंलग्नं स्वाङ्गुलित्रयं न मुखे संमाति । सद्योरिष्टमिदम् । संमोहं मूर्छाम् । बहुशो वारंवारम् । एतदरिष्टं सप्तरात्रं जीविताबधि ॥३३॥३४॥

निवर्तते महाव्याधिः सहसा यस्य देहिनः ॥
न चाऽऽहारफलं यस्य दृश्यते स विनश्यति ॥ ३५ ॥

महाव्याधिरिति । वातव्याधिप्रमेहादिरष्टविधः । अथवा शोषादिः कायचिकित्सापठितः । सहसा वेगेनेत्यर्थः । आहारफलं बलम् ॥ ३५ ॥

नासा भङ्गं गता यस्य सप्तरात्रं स जीवति ॥ ३६ ॥

सुगमम् ॥ ३६ ॥

इति श्रीवृन्दप्रणीतवृन्दमाधवापरनामकसिद्धयोगव्याख्यायां श्रीश्रीकण्ठदत्तकृतायां व्याख्याकुसुमावल्याख्यायामशीतितमोऽरिष्टाधिकारः समाप्तः ॥ ८० ॥

अथैकाशीतितमः स्वस्थाधिकारः ।

पूर्वनिर्दिष्टचिकित्साकलागे(पे)न रिष्टं प्रकृत्य प्रयुक्तेन यल्लब्धं स्वास्थ्यं तस्यानुपालनार्थमथ स्वस्थरक्षाविधिः । स्वास्थ्यरक्षणस्योपादेयतामाह—

धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलमुत्तमम् ॥
रोगास्तस्यापहर्तारः श्रेयसो जीवितस्य च ॥ १ ॥

आरोग्यं धातुसाम्यम् । **मूलमुत्तममिति** । प्रधानं कारणम् । आरोग्ये सति धर्माद्यनुष्ठानसाधर्म्यात् । **तस्येति** । आरोग्यस्य । आरोग्यापहारश्च रोगाणामुत्पाद एव । उत्पन्ना रोगा अपगता आरोग्यम् । **श्रेयसो जीवितस्य चेति** । श्रेयो यज्जीवितं सुखहेतुतया हितत्वेन तस्य जीवितस्यापहर्तारः । अश्रेयो यज्जीवितं पुनर्दुःखहेतुतयाऽहितत्वेन चानुपादेयमतस्तदपहारो नोक्तः । किंवा श्रेयसोऽभ्युदयस्य जीवितस्य वाऽपहन्तार इति व्याख्येयम् ॥ १ ॥

तस्मादात्मवता नित्यमाहाराचारभेषजम् ॥
धीमता तदनुष्ठेयं स्वास्थ्यं येनानुवर्तते ॥ २ ॥

सुगमम् ॥ २ ॥

स्वस्थ एव कथं ज्ञेय इत्याह—

समदोषः समाग्निश्च समधातुमलक्रियः ॥
प्रसन्नात्मेन्द्रियमनाः स्वस्थ इत्यभिधीयते ॥ ३ ॥

समा अक्षीणवृद्धा दोषा यस्य स समदोषः । समदोषत्वं यद्यपि तत्तदहोरात्राहारावस्थाकृतं तद्दोषवैषम्यस्य नित्यानुगतत्वान्न संभवति तथाऽप्यल्पत्वेनाव्यपदेशादिह व्यपदेश्यदोषवैषम्यविरहेण समदोषत्वं ग्राह्यम् । अत एव स्वस्थ इत्यभिधीयत इत्युक्तम् । इत्थंभूतो व्यपदेशश्च दोषवैषम्यवान्स्वस्थो गृह्यत इत्यर्थः । किंवा, ऋत्वादिजं दोषवैषम्यमनागताबाधप्रतिषेधः । स्वस्थवृत्तं च यथा वा प्रयुञ्जानस्य न भवत्येव । अन्यथा तस्य वैयर्थ्यं स्यात् । स्व आत्मनि प्रकृतौ स्वभावे च तिष्ठतीति स्वस्थः । समदोषत्वमेव कुतो ज्ञायत इत्याह—**समाग्निश्च समधातुमलक्रिय इति** । धातुशब्देन चेहोपधातूनामपि ग्रहणम् । क्रियाग्रहणमिह समक्रिययैव धातुमलानां परोक्षाणां प्रायः साम्यं गम्यत इति सूचनार्थम् । अग्न्यादिसमतयैव दोषाः समा लक्ष्यन्ते । समाग्नित्वाद्यप्यन्तर्हितार्थत्वेन दुर्विज्ञानं कथं ज्ञेयमित्याह—**प्रसन्नात्मेन्द्रियमना इति** । अत्राऽऽत्मा संसारी ग्राह्य इति परमात्मनो निर्विकारत्वात्समुदायोऽन्यपदार्थः । आत्मादिप्रसन्नता च दुःखरूपाग्न्यादिवैषम्यविरहे सति भवति । आत्मादिप्रसन्नता स्वात्मनि व्यक्तैव परात्मनि पश्चादवगन्तव्या । आत्मादित्रितयाभिधानं च त्रिभिरेव मिलितैर्न

दुःखताज्ञानरूपं प्रसादयते। यदुक्तम्—आत्मज्ञः करणैर्योगी ज्ञानं तस्य प्रवर्तत इति। अत्र करणैरिति ज्ञातृमनःसहितैरिन्द्रियार्थैः। अनेन च व्याख्याक्रमेण यदुच्यते समदोषत्वेनैव लब्धमग्न्यादिसाम्यं तत्किं पुनरुच्यत इति वाक्यं तन्नावतरति। एतेन प्रसन्नात्मेन्द्रियमनस्त्वमेव स्वस्थलक्षणं समदोषत्वादि **वैद्यकसिद्धान्ते** यदुक्तत्वेन तत्परिकरतयाऽभिहितमिति प्रयुज्यते। **अन्ये** त्वाहुः—समदोषत्वमेव स्वस्थलक्षणं समदोषत्वेनैव समाग्नित्वादिविशेषणानां लब्धानां यत्पुनरभिधानं तदग्निधातुमलात्ममनइन्द्रियाणां प्रतिपत्त्यपेक्षाचिकित्साविशेषसूचनार्थम्। तेनाग्न्यपेक्षया मात्रावल्लब्धन्नोपयोगो गुर्वतिमात्रपरित्यागश्च सूचितः। तथा रसादिदुष्ट्यपेक्षया द्रव्यप्रभावनियतरसादिबुद्धिविधिरात्महितपुष्पाभिधानं मनस्करक्षीरघृतादिप्रयोगस्तथेन्द्रियहितचक्षुष्यादिविधिश्च सूचितो भवतीति। एतत्तु नातिमनोहरं लक्षणावसरानुपयुक्तत्वात्। शास्त्रे च बहुधा प्रतिपादितत्वादिति। अथ **सोमटिप्पणव्याख्या**—दोषादिसाम्यकार्यभूतं स्वास्थ्यमाह—**समदोष इत्यादि**। ननु द्विविधेऽपि काले नित्यदोषचयाद्यनुबन्धात्कथं समदोषत्वं नित्यमेवाऽऽह्निके प्रातः कफः प्रकुप्यति मध्याह्ने पित्तमित्यादि। आर्तवेऽपि हेमन्ते कफश्चीयते वसन्ते च कुप्यतीत्यादि। आवस्थिके च काले बाल्ये विवर्धते श्लेष्मेत्याद्युक्तत्वात्। सत्यम्। दोषचयादेरल्पत्वादतद्व्यपदेश एकतण्डुलाभ्यवहारेऽनशनव्यपदेशवत्। दोषसाम्येनैवाग्न्यादिसाम्यं लब्धं तत्किं पृथगभिधानेनेति चेत्। अत्रोच्यते। न दोषैरेव समाग्न्यादयो भवन्ति पृथक्चिकित्सितत्वात्। तथा हि सर्पिरजापयश्च पित्तहरमप्यग्निं वर्धयति। **श्रीमान्माधवः** प्राह—

*"लब्धाश्चे समदोषत्वे समाग्नित्वादयस्तदा॥
पृथगुक्ताः किमर्थं ते तत्किमेतन्निरर्थकम्"॥

समाधत्ते च—

"दोषेभ्यस्ते यतो भिन्नाः पृथगुक्ता अतस्तु ते"॥

अनेन प्रत्यक्षेण लिङ्गेन दोषादिसाम्यमनुमीयते। **समधातुमलक्रिय इति**। समा धातूनां मलानां क्रिया च यस्य। क्रिया वायोः प्रस्पन्दनादिकर्म। पित्तस्य पक्त्यादि। कफस्य संश्लेषणादि। रसादीनां प्रीणनादि। पुरीषादीनामुपस्तम्भादि। यावदोजसः स्थिरोपचयादि। अथवा समा धातवः समा मलाः समाः क्रियाश्च। तत्र क्रिया कायवाङ्मानसी चेष्टा। प्रसन्नान्यात्मेन्द्रियमनांसि यस्य स तथा। आत्मशब्देन देहोऽभिप्रेतः केवलस्याऽऽत्मनो निर्विकारत्वात्। कर्मेन्द्रियाणां बुद्धीन्द्रियाणां च संप्रति स्वविषयग्रहणम्। मनस्त्विन्द्रियानुग्राहकम्। ननु समदोषवचनेनैव समाग्नित्वं लभ्यते दोषदुष्टिनान्तरीयकत्वात्। अग्निदुष्टेन समधातुमलक्रियावचनमप्यनर्थकम्। धातूनां दोषा एव दुष्टा दूष-

---

* लब्धे च, इति भाति।

यितारः । मलानामपि सङ्गोत्सर्गौ यथाकालं दोषसाम्यवचनेनैव । एवमात्मादिप्रसन्न-वचनेनाप्यलम् । आत्माऽत्रापि मते देहः । अन्ये कर्मात्मा बद्धः पुरुष इत्याहुः । तस्य निर्विकारस्यापि शरीरगुणदोषाभ्यां पटुत्वापटुत्वमाचार्यैर्बहुधोक्तम् । स च दोषधातुमलसंघातः । न च तद्व्यतिरेकेणान्यानीन्द्रियाणि । अथ व्यतिरिक्तानि । तथाऽप्याश्रयदुष्टिनान्तरीयकत्वात्तद्विकारस्य कुड्यविकारे तदाश्रितचित्रविकारवत् । मनोग्रहणमपि न कर्तव्यं तस्यापीन्द्रियत्वात् । अथवा मनःप्रसत्त्यैवेन्द्रियप्रसादो विपर्यये तत्प्रसादाभावात् । तस्मादसांप्रतमेव तल्लक्षणं समदोषवचनमेवास्तु । अथवा तदपि न वक्तव्यं वैषम्यहेतुसंतानस्याऽऽहोरात्रिकस्याऽऽर्तवस्य च नित्यानुषक्तत्वात् । अत्र समाधीयते । यथा हि वैषम्यहेतुसंतानस्य सदाऽनुषक्तिस्तथा साम्यहेतुं यत्नु(तुविध्यु)पन्यासोऽपि । आहोरात्रिकस्याऽऽर्तवस्य चानागताबाधप्रतिषेधनीय ऋतुचर्याध्याये च साम्यहेतुविधेरुक्तत्वात् । य(त)च्चोक्तं समदोषवचनेनैव समाग्नित्वं लभ्यते तन्न पित्तस्य व्यतिरिक्त एवाग्निः, तीक्ष्णः पित्तेनेति वचनात् । एतच्च व्रणप्रश्ने व्याख्यास्यामः । लब्धेऽपि हि दोषसाम्यवचनेन समाग्नित्वे पुनर्वचनमुभयोरग्निदोषयोरन्योन्यानुविधानख्यात्यर्थम् । तथाच—शमप्रकोपौ दोषाणां सर्वेषामग्निसंश्रितौ । अपि च । विषमो वातेन तीक्ष्णः पित्तेन मन्दः श्लेष्मणा ॥

"विषमो वातजान्रोगांस्तीक्ष्णः पित्तसमुद्भवान् ।
मन्दस्तु कुरुते वह्निर्विकारान्कफसंभवान्" ॥

एवमग्निदोषयोरन्योन्यानुविधायित्वम् । न चात्रेतरेतराश्रयो दोषः, तयोर्हि परस्परोपकारकोपकार्यत्वात् । यच्चोक्तं समधातुमलक्रियावचनमप्यनर्थकं तदप्यसमीक्ष्योक्तम् । यतोऽत्रापि पूर्व एव परीहारः । यथा दोषाग्न्योः परस्परानुविधायित्वं तथा दोषाणां धातुमलानां च परस्परानुविधायित्वमेव । अपि च । न केवलं दोषदुष्ट्यैव धातुमलानां क्षयवृद्धी, अपि तु क्रियातो द्रव्यतोऽपि भवत इति हेत्वन्तरमाहारविहारौ । यदप्युक्तमात्मादिप्रसादवचनेनाप्यलम् । मैवं वादीः । आत्मेन्द्रियमनसामप्रसत्तिर्वातादिवैकृतमन्तरेणापि भवति । करणानामप्रसत्तिनिमित्तं हि शारीरा मानसाश्च दोषाः । तथा स्वविषयाणां शब्दादीनामयोगातियोगमिथ्यायोगाश्च ।

तदुक्तम्—"कालबुद्धीन्द्रियार्थानां योगो मिथ्या न वाऽति च ।
द्वयाश्रयाणां व्याधीनां त्रिविधो हेतुसंग्रहः" ॥

अपि च—"कालार्थकर्मणां योगा हीनमिथ्यातिमात्रकाः ।
सम्यग्योगश्च विज्ञेयो रोगारोग्यैककारणम्" ॥

तथा मनसोऽपीन्द्रियाणां च पृथग्युगपच्च विकाराश्रयत्वम् ।

तदुक्तम्—"धीधैर्यात्मादिविज्ञानं मनोदोषौषधं परम्" ।

चरकेऽपि च—देहेन्द्रियमनस्तापीति। एतदुक्तं भवति दोषवैषम्यमप्यग्न्यादीनां वैषम्यहेतुरात्मेन्द्रियमनसां वाऽप्रसत्तिहेतुः। तथा परेभ्योऽपि कारणेभ्यो भवति। यथा हि कुड्यविकारेऽपि चित्रविकारः। तथा कुड्यविकाराभावेऽपि वृष्टितुषारधूमादिकारणेभ्योऽपि तद्विकारोत्पत्तिरिति सर्वं सूक्तं समदोष इत्यादिकम्। अथवा क्रमप्रतिपादकमिदं वाक्यम्। तत्रायमर्थः। नामी दोषादयो युगपत्साम्येऽवस्थापयितुमुल्लङ्घ्य क्रमं शक्यन्ते। तत्रायं क्रमः। प्राग्दोषाः शमनेन शोधनेन वा समाः कार्याः। समैश्च तैरग्निरपि समः शक्यो विधातुम्। समेऽग्नौ च रसादीनां मलानां क्रियाणां च समत्वं सुखसाध्यमेवेति साम्ये सर्वेषां दोषादीनामापादिते प्रसन्नात्मेन्द्रियमनस्त्वं फलं स्वास्थ्यं च संपद्यत इति॥ ३॥

आरोग्यव्याधी कावुच्येते इत्याह—

दोषाणां साम्यमारोग्यं वैषम्यं व्याधिरुच्यते॥

दोषाणां वातादीनां साम्यं स्वरूपादप्रच्युतिः समभाव आरोग्यं स्वास्थ्यमिति यावत्। दोषाणां स्वप्रमाणादेकस्य द्वयोस्त्रयाणां वा वृद्धिः क्षयो वा व्याधिरुच्यते। वैषम्यं विषमता। **वैषम्यं व्याधिरिति**। दोषाणां वैषम्येण हेतुना जातत्वाद्वैषम्यं व्याधिरुच्यते। वैषम्यमेव वा व्याधिः। अजनितव्याधेरपि वैषम्यस्य बाधितत्वात्। वैषम्यजातेष्वपि रसादिषु वैषम्यरूपताऽस्त्येव। तथा स्वमानक्षीणश्च दोषो न विकारं जनयति। क्षीणलक्षणं तु वैषम्यमेव जनयतीति॥

कैश्चिद्वृद्धिः समानैरित्यादिशमनं च यथाक्रममित्यन्तो ग्रन्थः **कैश्चिद्**ग्रन्थमध्ये पठ्यते तस्मान्मयाऽपि व्याख्यायते—

वृद्धिः समानैः सर्वेषां प्रशमस्तु विपर्ययैः॥ ४॥

सर्वेषां दोषधातुमलानां समानैस्तुल्यसद्भावैर्वृद्धिः स्वप्रमाणाधिक्यं विपर्ययैः प्रशमः।

तथा चाऽऽहुः—"सर्वेषां सर्वदा वृद्धिस्तुल्यद्रव्यगुणक्रियैः।
भावैर्भवति भावानां विपरीतैर्विपर्ययः"॥

द्रव्यतो यथोक्तम्। रक्तमाप्याय्यते रक्तेन मांसं मांसेन मेदो मेदसा, अस्थि, अस्थ्ना मज्जा मज्ज्ञा शुक्रं शुक्रेण तथा गर्भ आमगर्भेण। तत्र रक्तेन रक्तमित्युभयमप्यौदकमांसं मांसेनेति पार्थिवम्। तथा सलिलात्मकं पयस्तदात्मकमेव श्लेष्माणमभिवर्धयति तद्वत्क्षीराज्जातं घृतं शुक्रम्। तथा जीवन्तिकाकोल्यादयः सोमात्मानो द्रव्यविशेषाः सौम्यधात्वेककारणानि स्नेहबलपुंस्त्वौजांसि मरिचकोलभल्लातकादयो बुद्धिमेधाग्न्यादीन्संवर्धयन्ति। गुणतश्चोचमोचखर्जूराणि पार्थिवानि द्रव्यतो निर्दिष्टान्यपि श्लेष्माणमुदकात्मकमभिवर्धयन्ति स्निग्धगुरुशीतादिगुणसामान्यात्। कर्मापि त्रिविधं कायवाङ्मनोव्यापारात्मकम्। तत्र कायिकं धावनलङ्घनप्लवनादीनि चलत्वसामान्याद्वायोर्वृद्धये।

वाचिकानि भाष्याध्ययनगेयादि । मानसं मनोव्यापारश्चिन्ताकामशोकभयानि । तान्यपि मनसः क्षोभणहेतुत्वाद्वायोर्वृद्धिकराणि । तथा संतापकत्वसामान्यात्क्रोधेर्ष्यादि पित्तस्य । स्वप्नालस्यशय्यासुखादीनि स्थैर्यसामान्यात्कफस्येति । विशेषस्तु क्षयाय । **यथाऽऽह**— द्रव्यतो गवेधुकाः कर्शनीयानाम् । तत्र वाय्वात्मिकया गवेधुकया पार्थिवानां मांसादीनां कृशिमा क्रियते । तथा तैजसेन क्षारेण श्लेष्मणः । गुणतो यथा । आरनालमौदकं श्लेष्माणं तद्विपरीतैर्लघुरूक्षोष्णतीक्ष्णविशदगुणैः क्षपयति । कर्मतो निद्रालस्यसौमनस्यानि सपरिस्पन्दं वातमपरिस्पन्दस्वभावतयाऽपचिन्वन्ति । तथा परिस्पन्दरूपाश्चिन्ताव्यवायव्यायामा मन्दपरिस्पन्दवैपरीत्यात्कफमिति ॥ ४ ॥

संप्रति साममललिङ्गमाह—

स्रोतोरोधबलभ्रंशगौरवानिलमूढताः ॥
आलस्यापक्तिनिष्ठेवमलसङ्गारुचिक्लमाः ॥
लिङ्गं मलानां सामानां निरामाणां विपर्ययः ॥ ५ ॥

स्रोतसो रोधः । बलस्य भ्रंशो हानिर्बलभ्रंशः । गौरवं गुरुत्वम् । वायोर्मूढता सम्यगसंचारः । आलस्यं तन्द्रा । अपक्तिराहारस्यापाकः । निष्ठेवो मुखस्रावः । मलस्य पुरीषादेः सङ्गः । अरुचिरन्नानभिलाषः । क्लमो ग्लानिः । इत्येतत्सामानां मलानां लिङ्गं लक्षणम् । निरामाणां विपर्ययोऽस्माद्वैपरीत्यं स्रोतःशुद्ध्यादिरूपम् ॥ ५ ॥

आमलक्षणमाह—

ऊष्मणोऽल्पबलत्वेन धातुमाद्यमपाचितम् ॥
दुष्टमामाशयगतं रसमामं प्रचक्षते ॥ ६ ॥

ऊष्मणो रसाग्नेः । अल्पबलत्वेन दौर्बल्येन । धातुं न दोषं मलं वा । आद्यं न रक्तादिकम् । रसं न रसत्वात्प्रच्युतं रक्तत्वमप्राप्तमपाचितमामं प्रचक्षते वदन्त्याचार्याः । किंभूतं रसम्, आमाशयगतं तथा दुष्टं वाताद्यनुदूषितम् ॥ ६ ॥

सामत्वं व्याचष्टे—

आमेन तेन संपृक्ता दोषा दूष्याश्च दूषिताः ॥
सामा इत्युपदिश्यन्ते ये च रोगास्तदुद्भवाः ॥ ७ ॥

तेन पूर्वोक्तलक्षणेनाऽऽमेन संपृक्ताः संयुक्ता दोषा दूष्याश्च रसादयः । कीदृशा दूषितास्तैर्वातादिभिः । सह, आमेन सामा इत्युपदिश्यन्ते तत्र तत्र प्रदेशे भण्यन्ते । ये च रोगा ज्वरादयः सामैर्दोषैर्धातुभिश्च मलैश्च जनिताः सामा उच्यन्ते । यथा सामे तीव्ररुजि ज्वरे, इत्यादि ॥ ७ ॥

वायुः सामो विबन्धाग्निसादस्तम्भान्त्रकूजनैः ॥
वेदनाशोथनिस्तोदैः क्रमशोऽङ्गानि पीडयन् ॥ ८ ॥

---

१ घ. °शोफनि° ।

विचरेद्युगपच्चापि गृह्णाति कुपितो भृशम् ॥
स्नेहाद्यैर्वृद्धिमायाति सूर्यमेघोदये निशि ॥ ९ ॥

सुगमम् ॥ ८ ॥ ९ ॥

निरामो विशदो रूक्षो निर्विबन्धोऽल्पवेदनः ॥
विपरीतगुणैः शान्तिं स्निग्धैर्याति विशेषतः ॥ १० ॥

सुगमम् ॥ १० ॥

दुर्गन्धि हरितं श्यावं पित्तमम्लं स्थिरं गुरु ॥
अम्लिकाकण्ठहृद्दाहकरं सामं विनिर्दिशेत् ॥ ११ ॥
आताम्रपीतमत्युष्णं रसे कटुकमस्थिरम् ॥
पक्वं विगन्धि विज्ञेयं रुचिपक्तिबलप्रदम् ॥ १२ ॥
आविलस्तन्तुलः स्त्यानः कण्ठदेशेऽवतिष्ठते ॥
सामो बलासो दुर्गन्धः क्षुदुद्गारविघातकृत् ॥ १३ ॥
फेनवान्पिण्डितः पाण्डुर्निःसारोऽगन्ध एव च ॥
पक्वः स एव विज्ञेयश्छेदवान्वक्त्रशुद्धिकृत् ॥ १४ ॥
पटुतिक्तककट्वम्लस्वादुतिक्तकमृष्टकाः ॥
कषायश्च कषायश्च क्रमात्तेषां त्रयस्त्रयः ॥ १५ ॥
आमेषु पच्यमानेषु पक्वेष्वप्यनिलादिषु ॥
पाचनं पाकसमकृच्छमनं च यथाक्रमम् ॥ १६ ॥

सुगमम् ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥

वातादीनां साम्यमारोग्यं वैषम्यं च रोगं प्रतिपाद्य तेषां लक्षणं च संक्षेपादाह—

रूक्षः शीतो लघुः सूक्ष्मश्चलोऽथ विशदः खरः ॥
विपरीतगुणैर्द्रव्यैर्मारुतः संप्रशाम्यति ॥ १७ ॥

वायोरग्रेऽभिधानं प्राधान्यात्। प्राधान्यं चाऽऽशु भूरिदारुणविकारकारित्वात्। वातमनु पित्तं प्रधानं देहमूलभूताग्निहेतुत्वात्। वैशेषिकेऽनुष्णाशीतो वायुरुक्तः। वैद्यके तु शीतेन वृद्धेरुष्णेन प्रशमाच्च शीतोऽङ्गीकृतः। सूक्ष्मः सूक्ष्ममार्गानुसारी। विशदोऽपिच्छिलः। विपरीतगुणैरिति। गुणशब्दोऽत्र धर्मवाची तेन रसवीर्यविपाकप्रभावा अपि विपरीता गृह्यन्ते। एवं पित्ते श्लेष्माणि च व्याख्येयम्। संप्रशाम्यति सम्यक्शीघ्रं शाम्यति। अथेशानदेवव्याख्या—इदानीं वातादीनां पृथक्त्वज्ञापकं लक्षणमुच्यते—रूक्षः शीतो लघुरित्यादि। रूक्षादीनामसमासकरणादनुक्ता अपि वातगुणा दारुणादयो लभ्यन्ते। दारुणादीनां च साक्षादपाठाद्रूक्षादीनां प्राधान्यं दर्शयति।

१ घ. 'नुष्णशी'।

स एवंगुणो वायुः प्रकुपितो विपरीतगुणैर्द्रव्यैः प्रशाम्यति । विपरीता गुणा येषां तानि विपरीतगुणानि स्निग्धोष्णगुरुस्थूलस्थिरपिच्छिलमृदूनि तैर्विपरीतगुणैः । कैर्द्रव्यैः सम्यक्शीघ्रं च शाम्यति संप्रशाम्यति । अनेन च संप्रशब्दप्रयोगेण विपरीतगुणभूयिष्ठैरपि द्रव्यैः शाम्यति न तु तथेति ज्ञापयति । अत्र चोदयन्ति । वायोः शीतो गुणो नोपपद्यते योगवाहित्वात् ।

वक्ष्यति—"योगवाहः परं वायुः संयोगादुभयार्थकृत् ॥
दाहकृत्तेजसा युक्तः शीतकृत्सोमसंश्रयात्" ॥

यस्य च कफसंयोगाच्छैत्यं पित्तसंयोगाच्चौष्ण्यं जायते स त्वयमनुष्णाशीत उक्तो भवति । यो हि शीतः स स्वत एव शीतं करोति न संयोगमपेक्षते कफवत् । पित्तसंयोगाच्च न दाहं करोति कफवदेव । उत मन्यसे स्वभावेन शीतो वायुः । तस्य कफसंस्पर्शादधिकं शैत्यमुदकस्येव हिमसंपर्कात् । ततश्चाधिकशीतं करोतीत्यर्थप्रदर्शनार्थं शीतकृत्सोमसंश्रयादित्युक्तम् । एवं सति कफस्यापि योगवाहत्वं प्राप्नोति तस्मात्तस्यापि वायुसंसर्गादधिकं शैत्यं भवति शैत्याद्याधिकं(?) शीतं करोति । अथैवं मन्यसे यः स्वं स्वभावं त्यक्त्वा येन युज्यते तत्स्वभावं भजते स योगवाह उच्यते यथा पिप्पलीमध्वादि । एवं सति यत्र पिप्पल्यादीनां प्रयोग उक्तः स निष्प्रयोजनः । यस्मात्पिप्पल्याद्यन्तरेणैव तदौषधं *व्द्यकार्यकरणे शक्तं पिप्पल्यादीनि तत्र किमधिकं करिष्यन्ति । अत्रोच्यते । स्वभावेनैव शीतो वायुः केवलस्यापि कुपितस्य शीतकरणाच्छ्लेष्मवत् । यत्पुनः शीतकृत्सोमसंश्रयादित्यत्र शीतत्वं वायावाम्नातं तदेवमर्थं वातश्लेष्मभ्यां शीते शीतवेपथुन्याधौ कथं नाम श्लेष्मण एव चिकित्सितं स्यान्न वायोरिति । अथवा श्लेष्मसंयोगाद्वायुः स्वकं शैत्यं मुक्त्वा श्लेष्मणो यच्छैत्यं तद्भजते योगवाहित्वात्पित्तसंयोगात्स्वशीतत्यागाद्दाहकरणवत् । तस्माच्च श्लैष्मिकमेव चिकित्सितमुत वाऽनुष्णाशीत एव वायुः । तस्य तु शीतो गुणः कार्यार्थमुक्तः । कथं नामोष्णेनास्योपशमः स्यात् । यद्येवं तत्केवलो वायुः कुपितः कथं शीतं जनयति । ब्रूमः, प्रभावात्सलिलवदिति ॥ १७ ॥

पित्तलक्षणमाह—

सस्नेहमुष्णं तीक्ष्णं च द्रवमम्लं सरं कटु ॥
विपरीतगुणैः पित्तं द्रव्यैराशु प्रशाम्यति ॥ १८ ॥

सस्नेहमितीषत्स्नेहम् । सस्नेहमम्लरसत्वं च पित्तस्य तेजोम्बुबाहुल्यादुचितमेव । **सुश्रुत**स्तु अविदग्धस्य कटुरसत्वमेव सामतया विदग्धस्य त्वम्लत्वमेवेच्छति । सस्नेहत्वं द्रवत्वेन **सुश्रुते**ऽपि लभ्यते । तथा च **सुश्रुतः**—

---

* द्विकार्येति भाति ।

"पित्तं तीक्ष्णं द्रवं पूति नीलं पीतं तथैव च ॥
उष्णं कटु सरं चैव विदग्धं चाम्लमेव च" इति ॥

अस्यार्थः । तीक्ष्णं राजिकामरिचादिवत् । पूति विस्रगन्धि । नीलं सामावस्थायां पीतं निरामावस्थायाम् । कटुरसं प्रकृतिस्थम् । विदग्धं चाम्लविरुद्धपाकोपपन्नं पुनरम्लरसं स्यात् । विदग्धाजीर्णसंसृष्टमम्लरसं भवतीत्यन्ये । विदग्धं पित्तमम्लपित्तं रोगविशेष इति केचित् । द्रवस्थाने सरमिति पाठान्तरम् । नन्वाग्नेयत्वात्पित्तस्यामूर्तत्वाच्च वायोः पाकजननत्वाभावात्का विदह्यमानता । सत्यम्, परमार्थतो न वातादीनां पाकः पाकव्यपदेशश्चैषामामापगमात्तदन्वितत्वादामा इति तदपगमात्पक्वा इत्युच्यन्ते । यद्वा विदग्धाजीर्णसंश्लेषात्पित्तमिदमम्लं संपद्यते । इति सोमटिप्पणात् । अथेशानदेवव्याख्या— सस्नेहमुष्णमित्यादि । तत्र सस्नेहमीषत्स्नेहमित्यर्थः । यथा—सतिक्ता यासशर्करेति । सरमित्यधः प्रवर्तते न स्थिरमास्ते । यद्येवं तत्कथं सरणेन पित्तस्योपशमो भवति । सरविपरीतेन स्थिरेण तु पित्तोपशमो युक्तः । विपरीतगुणैः पित्तं द्रव्यैराशु प्रशाम्यतीति वचनात् । ब्रूमः । न विरेचनं पित्तमभ्यन्तर एव पाचनवत्क्षपयित्वा जयति किंतु बहिरेव निष्कासयत्येवमर्थय(इ)ति । अथवा सरेण विरेचनेन सामान्यात्पित्तमतिसरः (रं) क्रियते ततः प्रबले सरत्वे स्वयं देहान्निर्गच्छति । यदा पुनरतीसारादिष्वतिसरत्वं पित्तस्य जायते यदा वा स्वस्थानमस्थितं शमनीयावस्थि(?) पित्तं भवति तदाऽस्य सरविपरीतेन स्थिरेणैवोपशमो भवतीत्याह । यथा कट्वम्लं पित्तं विपरीतगुणत्वान्मधुरतिक्तकषायैः शाम्यति, एवं लवणेनापि कस्मान्न शाम्यति । तदप्यस्य विपरीतं पित्तलवणस्याभावात् । ब्रूमः । न, औष्ण्यात्तत्तुल्यत्वात् । पित्तमुष्णं लवणमप्युष्णम् । अतः सत्यपि रसविपरीतत्वे तुल्येनोष्णगुणेन लवणं पित्तमभिवर्धयति । तद्यथा । प्रसहादयः सत्यपि माधुर्ये पित्तं वर्धयन्त्युष्णवीर्यत्वात् । यत्तु लवणत्वेऽपि नोष्णं भवति तच्छमयति । यथा सैन्धवम् । तद्धि त्रिदोषघ्नं पठ्यत इति । एवं श्लेष्माऽप्यम्ललवणाभ्यां कटुतिक्तकषायवद्विपरीताभ्यां स्निग्धतुल्यत्वान्न शाम्यति । यत्त्वम्लत्वेऽपि न स्निग्धं तच्छमयत्येव श्लेष्माणं यथाऽऽमलकमिति ॥ १८ ॥

गुरुशीतमृदुस्निग्धमधुरस्थिरपिच्छिलाः ॥
श्लेष्मणः प्रशमं यान्ति विपरीतगुणैर्गुणाः ॥ १९ ॥

विपरीतगुणैः श्लेष्मा प्रशाम्यतीति वक्तव्ये यतः श्लेष्मणो गुणानां·················प्रतिमादनार्थम् । अथेशानव्याख्या—गुरुशीतेत्यादि । आह श्लेष्मणो गुणा विपरीतगुणैः प्रशमं यान्तीति कस्मादधीतं न तु पूर्ववद्विपरीतगुणैर्द्रव्यैः श्लेष्मा शाम्यतीति । उच्यते । विशेषोपलब्ध्यर्थं गुणवृद्ध्या गुणिनो वृद्धिर्गुणोपशमाच्च शम इति ॥ १९॥

क्षुत्संभवति जीर्णेषु रसदोषमलेषु च ॥
उचितोऽनुचितो वाऽपि[2] सोऽन्नकालः प्रशस्यते ॥ २० ॥

उचितोऽनुचितो वेति । यावति काले प्रत्यहं भुङ्क्ते स उचितः ॥ २० ॥

अर्धरात्रेऽपि भुञ्जानः परमार्थं बुभुक्षितः ॥
क्षुधी वैद्यपरित्यागी व्याधिभिर्नाभिभूयते ॥ २१ ॥

सुगमम् ॥ २१ ॥

अहिताशनसंपर्कात्सर्वरोगोद्भवो यतः ॥
अतस्तदहितं त्याज्यं न्याय्यं पथ्यनिषेवणम् ॥ २२ ॥

सुगमम् ॥ २२ ॥

कलमाः शालयो रक्ता नीवारः षष्टिकाङ्कुकाः ॥ २३ ॥
श्यामाककोद्रवोद्दालसतीनयवमुद्गकाः ॥
मसूराढकिगोधूमा हरिणैणकुरङ्गकाः ॥ २४ ॥
तित्तिरिः क्रकरा लावाः श्रेष्ठा वर्तीरवर्तिकाः ॥
सुनिषण्णकवास्तूकचिल्लीमण्डूकपर्णिकाः ॥ २५ ॥
तण्डुलीयकजीवन्त्यो दाडिमामलकं मधु ॥
सैन्धवं गव्यमाज्यं च पथ्यवर्गोऽयमुत्तमः ॥ २६ ॥

कलमः कलिचिरिति लोके प्रसिद्धः । रक्तः स्वनाम्ना ख्यातः । नीवारः प्रसातिका धान्यमध्ये रक्तशूको भवति तुलजीधान्यमिति लोके प्रसिद्धः । षष्टिको गौरषष्टिकः । काङ्कुको गौरकृष्णषष्टिकः । उद्दालोऽरण्यकोद्रवः । सतीनो वर्तुलकः । आढकी तुवरी । हरिणस्ताम्रो मृगः । एणः कृष्णः । कुरङ्गः कृष्णताम्रः ।

तदुक्तम्—"एणः कृष्णोऽथ हरिणस्ताम्रवर्णोऽभिधीयते ।
यो न कृष्णो न ताम्रः स्यात्स कुरङ्ग उदाहृतः" ।

तित्तिरिः कृष्णतित्तिरिः । वर्तिरो घर्घर इति लोके । वर्तिकस्तद्भेदः । सुनिषण्णकः सिरिवालिका चतुष्पर्णीत्यपरे । चिल्ली क्षेत्रवास्तुकः । मण्डूकपर्णी ब्राह्मी । जीवन्ती दोडिका । एते कलमादयः शूकधान्येषु । श्यामाकादयः कुधान्येषु । सतीनमुद्गादयो वैदलसूपेषु । हरिणादयो जाङ्गलमृगेषु । तित्तिर्यादयो जाङ्गलाः पक्षिषु । सुनिषण्णकादीनि शाकेषु । दाडिमामलके फलेषु । सैन्धवं लवणेषु । गव्यमाज्यं घृतेषु । नीवारकोद्रवोद्दालकादीनामल्पवातकरत्वाददोषकरव्यपदेशः ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥

---

१ घ. या । २ क. °पि अन्नकालस्तु स स्मृतः । उ° ।

व्यायामश्च निशास्वापो निवातोष्णजलं तथा ॥
आयुष्यं भोजनं जीर्णे वेगानामविधारणम् ॥
ब्रह्मचर्यमहिंसा च साहसानां च वर्जनम् ॥ २७ ॥

सुगमम् ॥ २७ ॥

अन्नादष्टगुणं पिष्टं पिष्टादष्टगुणं पयः ॥ २८ ॥
पयसोऽष्टगुणं मांसं मांसादष्टगुणं घृतम् ॥
घृतादष्टगुणं तैलं मर्दने न तु भोजने ॥ २९ ॥

॥ २८ ॥ २९ ॥

संयोगविरुद्धानि दर्शयन्नाह—

वल्लीफलैरम्लकुलत्थशाकैर्मत्स्यैः सुरामांसतिलैः करीरैः ॥
पिण्याकजम्बूलवणैश्च दध्ना व्यस्तैः समस्तैश्च पयो विरोधि ॥ ३० ॥

वल्लीफलं कूष्माण्डादिवल्लीजम् । अन्ये शिम्ब्यादिमाहुः । करीरं वंशाङ्कुरम् । अम्लमाम्रातकादि । जम्बूर्जम्बूफलम् । एतानि वल्लीफलादीनि व्यस्तसमस्तान्यपि पयसा सह नाश्नीयादिति ॥ ३० ॥

कर्मविरुद्धान्याह—

कपिञ्जलो लावकतित्तिरी तु गोधामयूरौ रुबुतैलकाष्ठैः ॥
सिद्धा विरुद्धाश्च तथा कपोतास्तैलेषु भृष्टा अपि सर्षपाक्ताः ॥ ३१ ॥

सुगमम् ॥ ३१ ॥

उष्णेन दिव्यसलिलेन वराहगोधा-
मांसेन याति विकृतिं मधु मूलकेन ॥
तक्रेण चोष्णमपि तुल्यघृतं धृतं च
कांस्ये दशाहमुषितं च तथा घृतं च ॥ ३२ ॥

उष्णेन उष्णस्पर्शद्रव्येण । उष्णस्पर्शत्वं चाग्न्यादिजनितं ज्ञेयम् । दशाहमुषितं दशनिशावासितम् ॥ ३२ ॥

घृतं धानाश्च तक्रेण दध्ना मद्यं च कुक्कुटैः ॥
बलाका न हिता मद्यैः सुराकृशरपायसैः ॥ ३३ ॥

कुक्कुटस्ताम्रचूडः । बलाका बकभेदः । सुरा मद्यभेदः । कृशरा तिलतण्डुलमाषैः कृता यवागूः । पायसं क्षीरसिद्धास्तण्डुलाः । एतानि द्विशस्त्रिशो वा विरुद्धानि । सुराकृशरपायसान्नैकध्यमश्नीयात्, इति सुश्रुतः ॥ ३३ ॥

---

१ क. °ष्टा मिशिस° । २ क. °म् ।+भृष्टधा° ।

मत्स्या उपोदको चैव विकारैरैक्षवैस्तथा ॥
सौवीरैस्तिलशष्कुल्यः काकमाची गुडेन च ॥

सौवीरं काञ्जिकविशेषः । शेषं सुगमम् ॥

अतिस्निग्धातिरूक्षादीन्वर्जयेदात्मवान्नरः ॥ ३४ ॥

सुगमम् ॥ ३४ ॥

विरुद्धं यत्करोति तदाह—

व्याधिमिन्द्रियदौर्बल्यं मरणं चाधिगच्छति ॥
विरुद्धरसवीर्याणि भुञ्जानोऽनात्मवान्नरः ॥ ३५ ॥
यत्किंचिद्दोषमुत्क्लेश्य भुक्तं कायान्न निर्हरेत् ॥
रसादिषु यथार्थं वा तद्विकाराय कल्पते ॥ ३६ ॥

व्याधिमिति । शोफविसर्पदकोदरविस्फोटकादिकमधिगच्छति प्राप्नोति । विरुद्धरसवीर्याणि भुञ्जान इति । रसग्रहणं द्रव्यवीर्यपरिहारार्थम् । तेनोष्णस्यापि दुग्धस्य प्रयोगो भवति । क्षीरद्रव्यस्य ह्युष्णत्वं तद्गतमधुररसशैत्येन विरोधिनाऽपि न दुष्यति । एवमुष्णपानीयस्यापीति । अनात्मवानबुद्धिमान् । अन्ये रसवीर्यादीनिति पठन्ति तेषां मानपाकयोरपि गुरुलघुसंज्ञयोर्विरोधो वर्जनीय इति ॥ ३५ ॥ ३६ ॥

विरुद्धाशनादुत्पन्नानां रोगाणां चिकित्सासूत्रमुद्दिशन्नाह—

विरुद्धाशनजान्रोगान्प्रतिहन्ति विरेचनम् ॥
वमनं शमनं चापि पूर्वं वा हितभोजनम् ॥ ३७ ॥

प्रतिहन्ति विरेचनमिति । विरुद्धाशनजव्याधिप्रत्यनीकं विरेचनं प्रतिशब्देनोच्यते । तेन कुष्ठव्याधिप्रत्यनीकं विरेचनं विरुद्धाशनजं कुष्ठं हन्ति ॥ ३७ ॥

विरुद्धाशनं कुर्वतोऽपि कस्यचिद्विरुद्धाशनजा दोषा न भवन्तीत्याह—

सात्म्यतोऽल्पतया वाऽपि दीप्ताग्नेस्तरुणस्य च ॥
स्निग्धव्यायामबलिनां विरुद्धं वितथं भवेत् ॥ ३८ ॥

सात्म्यादिभिर्विरुद्धं वितथं निष्फलं भवतीत्यर्थः । पिण्डः । स्निग्धव्यायामबलिनामपि (मिति) स्निग्धव्यायामाभ्यां बलिनामिति संबध्यते । तेनायमर्थः । स्निग्धद्रव्याभ्यवहारबलिनां बलवदग्नित्वाद्विरुद्धं निष्फलं भवति । केचिद्बलिनामिति पदं भिन्नं मन्यन्ते । तेनायमर्थः—स्निग्धानां व्यायामिनां बलिनां च विरुद्धं वितथं भवेदिति ॥ ३८ ॥

शुष्कं मांसं स्त्रियो वृद्धा बालार्कस्तरुणं दधि ॥
प्रभाते मैथुनं निद्रा सद्यः प्राणहराणि षट् ॥ ३९ ॥

सुगमम् ॥ ३९ ॥

---

१ क. 'कात्स्न्येन वि' ।

सद्योमांसं नवं चान्नं बाला स्त्री क्षीरभोजनम् ॥
घृतमुष्णोदकं चैव सद्यः प्राणकराणि षट् ॥ ४० ॥

सुगमम् ॥ ४० ॥

हेमन्तस्याग्रे तत्सात्म्यमाह—

शीते शीतानिलस्पर्शसंरुद्धो बलिनां बली ॥
पक्ता भवति हेमन्ते मात्राद्रव्यगुरुक्षमः ॥ ४१ ॥

शीत इति हेमन्तविशेषणम्। शीत इत्यस्मिन्ननु………तत्पुनरुच्यते। सत्येव शीतप्रकर्षे बली भवति वह्निः। आरम्भमात्रप्रतिपादनार्थम्। शीतानिलस्पर्शसंरुद्ध इति। हिमसंबन्धे………षम्। शीतोऽनिलः शीतानिलस्तस्य स्पर्शः संबन्धस्तेन संरुद्धः प्रतीपीकृतोष्मा। बलिनामुपचयवतां प्राणिनां हेमन्तस्वभावात्। अतः प्राणिबलादप्यग्नेर्बलं भवति। मात्राद्रव्यगुरुक्षम इति। मात्रागुरु, अतिमात्रं द्रव्यस्वभावतश्च यद्गुरु नवधान्यादि तत्सेव्यम्।

अथ वाष्पचन्द्रव्याख्या—ऋतवो यथा दोषाञ्जनयन्ति तद्वशाच्च यस्मिन्नृतौ सेव्यं परिहार्यं वा तद्व्याकुर्वन्नाह—शीते शीतानिलस्पर्शेत्यादि। आह। किमर्थमपास्य प्रावृषं हेमन्तमयमग्रेऽभिधातुं प्रवृत्तः। तथा चान्यत्र *वर्षादिनवोचितात्, चयप्रकोपशमा इत्यादिना। अथवा विसर्गस्याऽऽदिर्वर्षाः प्रागभिधीयतामिति। उच्यते। न। प्राणिनामग्र्यबलाधानात्त्यक्तबलसंप्रदानाच्च हेमन्तः श्रेष्ठः। तस्मात्तस्यैव प्रागभिधानम्। चयप्रकोपशमा इत्यादिनाऽत्र पित्तादिक्रमो दर्शितः। इह च श्लेष्मादिके तेनैवोत्तरत्र क्रमेण वक्ष्यति हैमन्तिकं दोषचयं वसन्त इत्यादि। ननु हेमन्तस्य शीतत्वं लोकशास्त्रयोः प्रसिद्धमेव। तत्र लोके तावद्धेमन्तः शीत इत्यविगानेन संमतः। शास्त्रेऽपि शीतोष्णवर्षलक्षणाः पुनर्हेमन्तग्रीष्मवर्षाः संवत्सरः स काल इति। अतो लोकशास्त्रप्रसिद्धत्वाच्छीत इति किमर्थं विशेषणमनुच्यमानेऽपि लप्स्यत एव शीतगुणो हेमन्त इति। ब्रूमः। सम्यग्यदनुचिह्नं भवति तदा बली पक्ता संपद्यते नान्यदेत्येतस्यार्थस्योपलब्धौ शीतग्रहणमुपधेयेति कथमुपधेयमन्यथा हेमन्ते, ऋतुव्यापत्तावपि प्राप्नुयात्। ननु शीतानिलस्पर्श इत्युक्तं स्वभावशीतत्वाद्योगवाहत्वाच्च पवनस्य। यथोक्तम्—रूक्षः शीतो लघुः सूक्ष्म इति। तथा लघुरूक्षशीतदारुणखराविशदाः षडिमे वातगुणा इति। अतः स्वभावशीतत्वाद्वायोः शीतविशेषणमनर्थकम्। शीतसंपर्कात्कोष्ठगतं प्रापयतीति चेत्तदसम्यक्, योगवाहित्वादस्य। तथा चोक्तम्—योगवाहः परं वायुरिति। उपलभ्यते वा द्रव्यसंनिकर्षादुष्णः। तुषारादिसंपर्काच्च शीतः। तस्माद्योगवाहवचनेन लब्धे शीतत्वे शीतनिर्देशो नातिक्षमः। उच्यते। हेमन्तविशेषणं शीतं व्यापन्निवारणार्थमिदं त्वनिलवि-

* वर्षादीनवोचदिति भाति।

शेषणं संपूर्णलिङ्गोपलब्ध्यर्थं सम्यग्योगयुक्तेऽपि हेमन्ते प्रवृत्तमात्रेऽस्येन हेमन्तसंबन्धकृतेन शीतानिलस्पर्शेन संनिरोद्धुं नैव सम्यक्शक्यत इति । निर्गच्छत्येव हि बहिः शरीरलोमकूपायनैरूष्मेत्यतो न बली पक्ता भवति । यदा तु प्रतिदिनं विवर्धमानशीतविशेषो मध्यावस्थायां संपूर्णलिङ्गो हेमन्तो भवति तदा तत्संबन्धेन शीतानिलस्पर्शेन संनिरुद्धोऽग्निर्बली भवति । अथवा शीतशीतानिलस्पर्श इति पाठोऽयमपि पुरातन एव । आचार्यश्रीमदत्तेनाप्यलेखि—शीतशीतानिलस्पर्शपाठोऽन्यः सुप्तसुप्तवत् । अस्यायमर्थः । यथा स्तब्धानि सुप्तसुप्तान्यस्वेदनकण्डुलानि कुष्ठानीति सुप्तसुप्तशब्देन भृशं सुप्तत्वं कुष्ठानामुच्यते तथेहापि शीतशीतत्वेन प्रधानार्थप्रतिपादनादत्यर्थशीतत्वमुच्यते । अस्मिंश्च पाठे कालातियोगोऽनिष्टः प्रसज्यते । स व्याधेर्हेतुत्वेन गृहीतत्वान्न गृह्यत इति चेत् । तन्निवारकाभावे तस्याप्यग्निबलहेतुत्वं प्रतीयते, अहितस्यापि कालवशेन पथ्यत्वाद्धेमन्ते मत्स्योपयोगवत् । आह । शीतानिलसंरुद्ध इत्यस्तु किं स्पर्शग्रहणेन । उच्यते । नायं समासः शीतश्चासावनिलश्चेति । किं तर्हि, अनिलश्च स्पर्शश्चानिलस्पर्शौ शीतौ च तावनिलस्पर्शौ च । शीतानिलेन शीतस्पर्शेन च संरुद्ध इति गम्यते । शीतशब्देन हिमद्रव्यमुच्यते । ननु संरोधानुपपत्तिर्विक्षेपणक्रियत्वाद्वायोः । तन्न, यतः सर्वतो निर्गच्छन्नूष्मा वायुना संनिरुध्यमानेषु स्रोतस्सु पुनरन्तरेव प्रक्षिप्यते । अतो विक्षेपणान्न भिद्यते । उदाहरणं हि—बाह्यैश्च शीतैः सेकाद्यैरूष्माऽन्तर्याति पीडितः । स चान्तः प्रविष्टोऽनिर्गच्छन्नूष्माख्य आग्नेयो धातुरुपचीयमानः पक्तुर्बलमादधाति । तस्मात्पवनसंरोधेन हेमन्ते जाठराग्निर्बलीयाञ्जायते । आह । शीतानिलस्पर्शेनाग्नेर्वृद्धिरयुक्ता, असमानगुणत्वात् । समानगुणो हि धातूनां वृद्धिकारणमिष्यते । उच्यते । यथा कर्मकरोऽग्निमन्तः संरोद्धुमिच्छतीति सलिलपरिषेकमङ्गाराणामाधत्ते सोऽग्निर्बहिः शीतेन स्पर्शेन प्रतिबध्यमानोऽन्तःसंचितस्तीक्ष्णो भवति तद्वदत्रापीति । शीतानिलस्पर्शनिमित्तं वर्ण्यते । आह । बलिनामित्यसत्, हेमन्ताभिधानेन प्राप्तत्वात् । बलं त्वन्ते श्रेष्ठमग्नेश्च निर्दिशेदित्यनेन चोक्तम् । हेमन्ते बलिनः प्राणिनो भवन्तीति । अत्र ब्रूमः । बलशब्देनात्रोपचयलक्षणं बलमभिप्रेतम् । बलिनामुपचितानां न कृशानां मन्दाग्नीनामित्यर्थः । यतो यदुपचितानां पथ्यं न तत्कृशानाम् । अन्यथा हैमन्तिकं बलं स्थूलमध्यकृशानां समानमित्युपचितानामिति न लभ्यते । ततश्च निमित्तान्तरदुर्बलानामपि बली प्राप्नुयादतो बलिनामित्याह । आह । उक्तं वायुः शीतः शीते प्रकुप्यति । वायुना चाग्निवैषम्यमभिहितं वाताभिभूतेऽग्न्यधिष्ठाने विषमा भवन्त्यग्नय इति । तस्मात्कथं बली पक्ता भवतीति । उच्यते । अधिकेनापि वायुनाऽऽभ्यन्तरेणानतितीव्रबलेन यदाऽग्नेः संधुक्षणमात्रं क्रियते तदा वृद्धिं यायात् ।

उक्तं च—"मेदसाऽऽवृतमार्गत्वाद्वायुः कोष्ठे विशेषतः ।
चरन्संधुक्षयत्यग्निम्" इति ।

यत्पुनरुदितं वाताभिभूतेऽग्न्यधिष्ठान इति । तत्राभिभूतमित्युक्तं न वायुवृद्ध्येति । वातलानां प्रकोपे कोष्ठमुपेत्य वायुराशयादनलं शरीरे परिक्षिप्य तदाशयमधिष्ठायाग्निमान्द्यमावहति न प्रकोपमात्रेण । हेमन्तग्रहणं च शीतवचनात्प्राप्तं न कर्तव्यमिति केचित् । तन्न । अन्यत्रापि शीतोपदेशात् । वातवर्षाकुलेऽहनि विशेषशीते । तथा वसन्तादिष्वपि वर्षावायुनिमित्तं शीतमुपलभ्यते । अतस्तन्निवारणार्थं हेमन्तग्रहणम् । ननु मात्राद्रव्यगुरुक्षम एव बली भण्यते । अतस्तद्वचनेनैव लब्धत्वात्किं मात्राद्रव्यगुरुक्षमाभिधानेन । उच्यते । अन्यस्मिन्नपि काले बलिनां बली पक्ता भवति यो मात्राद्रव्यगुरुक्षम इति युक्तम् । अन्ये त्वग्निप्रतिषेधार्थं मन्यन्ते । मात्रा च द्रव्यं च मात्राद्रव्ये ताभ्यां गुरु मात्राद्रव्यगुरु । तृतीया तत्कृतार्थेनेति समासः । तं क्षमत इति मात्राद्रव्यगुरुक्षमः । शालिषष्टिकादेराहारस्य मात्रातिरेककृतं गुरुत्वम् । पिष्टकगुडविकृतिपायसमाषमाहिषशूकरपिशितादीनां द्रव्यकृतं गौरवम् । एवं मात्रातिरेकद्रव्याभ्यामुभयमपि गौरवम् । तदेतत्त्रिप्रकारमाहारं क्षमते । अतो मात्राद्रव्यगुरुक्षमः । एष पिण्डार्थः—सम्यक्शीतलक्षणहेमन्ते बलीयसां शीतवातस्पर्शसंरुद्धोऽग्निर्बली मात्राद्रव्यगुरुक्षमो भवतीति ॥ ४१ ॥

स यदा नेन्धनं युक्तं लभते देहजं तदा ॥
रसं हिनस्त्यतो वायुः शीतः शीते प्रकुप्यति ॥ ४२ ॥

देहार्थं देहजम् । अतो रसधातुक्षयात् । शीतः शीत इति । शीतगुणो वायुः शैत्यादपि कालजातात्कुप्यति । अत्र चानतिवृद्धत्वेन वायुर्मंदस्विन इवाग्निवृद्धिं करोति न तु वैषम्यमिति ज्ञेयम् ।

अथ वाष्पचन्द्रव्याख्या—स यदि यथाप्राप्तमिन्धनं न प्राप्नोति तदा धातुक्षयमावहतीत्याह—स यदा नेन्धनमित्यादि । कीदृक्पुनरिन्धनमस्य···· ब्रूमः स्निग्धाम्ललवणात्रसानित्येवमादिकम् । इन्धनशब्देनात्राशितपीतादिराहारोऽभिप्रेतः । सोऽन्तरग्निर्बली यदाऽऽहारं प्राप्तं स्वस्याः पचनशक्तेरनुरूपं न लभते तदा देहजं रसं हिनास्ति देहसंभवं रसधातुमिन्धनीकृत्य क्षपयतीत्यर्थः । ननु देहजग्रहणं कस्मात् । अदेहजरसनिवृत्त्यर्थं चेत् । तदयुक्तं बाह्याहाररसस्य जाठराग्निना दूषणासंभवात् । तस्मादन्तरेणापि देहजग्रहणं देहान्तर्गतस्यैव रसस्य ग्रहणं विज्ञास्यते । नैतदेवम् । यथा देहान्तर्बाह्यवद्द्विविधो रस आहाररसो धातुरसश्च । तत्राऽऽहाररसो यश्चतुर्विधाहारात्सम्यक्परिणतादुपजायते । असत्याहारे लङ्घने क्रियमाणे न संभवति । द्वितीयश्च सप्तानां धातूनामाद्यो हृदयस्थायी सह देहजेन जात आहारप्रसादाद्रसात्पुनरन्येन पाकेन पच्यमानात्पुष्यति । तस्य हिंसार्थं देहजग्रहणम् । एतच्च रसग्रहणं सोपपत्तिकं स्वप्रस्तावे प्रतिपादयिष्यामः । यद्यप्याहारप्रसादरसक्षय-

पूर्वको धातुरसक्षयस्तथाऽपि नाऽऽहारजरसक्षयाद्वायुप्रकोपः। किं तर्हि धातुरसक्षयादिति मुख्यं देहजग्रहणम्। आहाररसं हिनस्त्यतो वायुः कुप्यतीत्यस्तु। शीतः शीत इति किम्। वायोर्धातुक्षयात्कोपः प्रतिपादयितुमारब्धः। स च विनाऽपि शीतशीत इत्यनेन गम्यत एव। तस्मात्, शीतः शीत इति विश्राम्यतु। क्रियमाणे चायं दोषः। यस्माच्छशस्य विषाणे न स्तस्तस्मात्प्रावृषि बलाहका धीरतरं नदन्ति। तदुपमेयमेतत्। यस्मात्तीक्ष्णाग्निर्हिनस्ति रसम्। अतः शीतः शीते प्रकुप्यति। अत्रोच्यते। चशब्दोऽत्र लुप्तो वर्णोपजननहेतुः समुच्चयार्थो व्याख्यातव्यः। शीत इति। निमित्तसप्तमीयम्। ततश्चायमर्थः। रसं हिनस्ति, अतो वायुः प्रकुप्यति शीतः शीते च कुप्यति। यस्माच्छीतो वायुः। अतः शीतेन च निमित्तेन कुप्यतीत्यर्थः। तथा च **सुश्रुताचार्यः**—

"हेमन्तः शीतलो रूक्षो मन्दादित्यो निलाकुलः।
ततः स्वयोनिमासाद्य वायुस्तत्र प्रकुप्यति" इति॥

अतश्चैतदेवं प्रकोपकारणद्वयसंनिधानान्महान्वायुप्रकोपः। येन तुषारसमये चीयमानबलासवर्धनानि स्निग्धाम्ललवणौदकानूपमांसादीनि भोक्तुं शास्ति। **भट्टारकहरिश्चन्द्र**स्त्वाह—विशेषात्तु पक्त्यर्थं शीतग्रहणं क्रियते। यद्यन्यस्मिन्नप्यृतौ शीतेऽग्निर्युक्तमन्नपानं न लभते समीरणस्तस्मिन्नपि प्रकोपमेति। कस्मात्। यस्मात्सोऽपि शीतो मातरिश्वा॥ ४२॥

बाह्यविधिमभ्यवहार्यविधिं चाऽऽह—

अभ्यङ्गोत्सादनं स्वेदः स्निग्धोष्णगुरुभोजनम्॥ ४३॥
शीते सुसंवृतं सेव्यं यानं शयनमासनम्॥
आलिङ्ग्यागुरुदिग्धाङ्गीं स्वप्याद्यौवनशालिनीम्॥ ४४॥

अभ्यङ्गशब्दो गात्राभ्यङ्गवचनः। उत्सादयति व्याधीनुत्सादनम्। पादाभ्यामुद्वर्तनम्। तथा च **तन्त्रान्तरीयाः** पठन्ति—

"व्यायामक्षुण्णगात्रस्य पद्भ्यामुद्वर्तितस्य च।
व्याधयो नाभिसर्पन्ति वैनतेयमिवोरगाः"॥

शीते सुसंवृतमित्यादि। सुसंवृतं सम्यगावृतम्। आह। सुसंवृतं सेव्यमित्येतावदभिधीयतां शीतशब्दोपदेशो न न्याय्यो हेमन्ताधिकारात्। ब्रूमहे। अन्यस्मिन्नप्यृतावहनि शीते सुसंवृतं सेव्यमित्यासञ्जनार्थमदोषः। सुसंवृतमविस्तीर्णम्। अथवा सुप्रावृतमित्यर्थः। किं तत्। यानं शयनमासनम्। गम्यतेऽनेनेति यानं यान(प्य)यानादि। शयनं खट्वादि। आसनं लोहासनादि। आलिङ्ग्यागुरुदिग्धाङ्गीम्। आलिङ्गनमुपगूहनम्। हेमन्तानन्तरं शिशिरः॥ ४३॥ ४४॥

हेमन्तविधिं शिशिरेऽतिदिशन्नाह—

शिशिरे सर्वमप्येवं निवातोष्णगृहं श्रयेत् ॥ ४९ ॥

॥ ४९ ॥

वसन्ते निचितः श्लेष्मा दिनकृद्भाभिरीरितः ॥
कायाग्निं बाधते रोगांस्ततः प्रकुरुते बहून् ॥
तस्माद्वसन्ते कर्माणि वमनादीनि कारयेत् ॥ ५० ॥

निचितः संचितो हेमन्ते दिनकरभाभिरीरितो विलायितो वसन्ते कायाग्निं बाधते। कायाग्निं जठराग्निम्। **वमनादीनीति**। वमनप्रधानानि। तेनाऽऽदानमध्यत्वेन वातपित्तयोरनुबलत्वाद्विरेचनाद्यपि कार्यम्। शिरोविरेकश्च कफजयार्थं क्रियत एव। एतच्च वमनादि कर्म चैत्रे कार्यम्। यदाह **कपिबलः**—

"मधौ सहसि नभसि मासि दोषान्प्रवाहयेत्।
वमनैश्च विरेकैश्च निरूहैः सानुवासनैः" इति ॥

अथ **बाष्पचन्द्रव्याख्या**—क्रमप्राप्ते वसन्ते दोषानपेक्षया सेव्यासेव्यविधानायाऽऽह—**वसन्ते निचितः श्लेष्मेत्यादि**। वसन्ते श्लेष्मप्रचयस्याऽऽर्तवस्यासंभवाच्छ्लेष्मा वसन्ते निचित इति नैवमभिसंबध्यते। तस्मादेवं व्याख्यायते निचितः श्लेष्मा क्व हेमन्ते कायाग्निं बाधत इति। तत्र हेमन्तेऽपि श्लेष्मसंचयो न संगच्छते। यतस्तत्र स्निग्धाम्ललवणाद्युपयोगो वातापजयाय मद्यमैथुनसेवनं च कफक्षयाय विहितमिति। अथ तत्र युक्तः स्निग्धाम्ललवणादिकृत एव संचयो न कालकृत इति **दृढबलाचार्येण** दर्शितमिति चेत्। तन्न। अर्थापरिज्ञानात्। मद्यमैथुनसेवारहितस्य स्निग्धाम्लाद्युपयोगतः कफसंचयस्तत्राभिमतः। अन्यथा यदि कफप्रत्यनीकेऽपि सेव्यमाने चीयते तदा सर्वकालं चीयेत। इदं च वचनं विरुध्येत। "अद्भिश्चौषधिभिश्चैव मधुराभिश्चितः कफः। हेमन्ते" इत्येतच्च सप्रपञ्चं तत्रैव प्रतिपादयिष्यामः। तस्मात्कथं हेमन्ते बलासंचयः। किं च। व्यायामसेवनाच्च। हेमन्ते व्यायामसेवनं विहितमेव। ग्रीष्मवर्षयोर्निषेधाच्छरीरचेष्टायाः। चेष्टा स्थैर्येत्यादिना सामान्येन विहितस्य ग्रीष्मवर्षायां च निषेधं कुर्वता व्यायामस्यान्येष्वनुज्ञां ज्ञापयति। तथा च **तन्त्रान्तरीयं** वचः—

"अर्धशक्त्या निषेव्यस्तु बलिभिः स्निग्धभोजिभिः।
स च शीते वसन्ते च मन्दमेव ततोऽन्यदा" ॥

अतो व्यायामस्य कफक्षयकरत्वम्। दोषक्षयोऽग्निवृद्धिश्च व्यायामादिति वचनात्। कफसंचयो हेमन्ते न सिध्यति। अतश्चैककालीनयोः क्रियानिष्ठयोर्विरोधात्। प्रत्यहोरात्रं बलासः प्रत्युषसि चीयते पूर्वाह्णे कुप्यति मध्याह्ने शाम्यति। तथा च **तन्त्रान्तरम्**—पूर्वाह्णे वसन्तलिङ्गं मध्याह्ने ग्रीष्मस्य, अपराह्णे प्रावृषः प्रदोषे वार्षिकं शारदमर्धरात्रे प्रत्युषसि

हैमन्तमुपलक्षयेत् । एवमहोरात्रमपि वर्षमिव शीतोष्णवर्षदोषोपचयप्रकोपोपशमैर्जानीयात् । अतः कथं संचीयते । अथैवमुच्यते । आर्तवश्चयोऽनुवर्तत एव । आहोरात्रिकस्तु चयः कुप्यति शाम्यति च । एतच्चायुक्तम् । अहोरात्रव्यतिरेकेण कोऽन्यर्तुर्नाम । तथा च । षष्ठ्याऽहोरात्रैर्ऋतुरुच्यते । भवतु वा भेदः । तथाऽप्येकस्यैव श्लेष्मण एककालीने जन्ममरणे कथं स्याताम् । यदैव चीयते तदैव चीयमान एव शाम्यतीति विरुद्धमेतत् । तस्मात्समुच्छुष्कवालुकामुष्टिरिव हेमन्ते कफनिचयो विशीर्ण इति । अत्र वृद्धैर्व्याख्यातं प्रत्यवस्थानमुच्यते । स्वे स्वे ऋतौ यथास्वहेतुभिर्दोषाश्चीयन्ते । यथोक्तम्—अद्भिश्चौषधीभिश्च मधुराभिश्चितः कफः । हेमन्त इति । तथा—वर्षास्वम्लविपाकाभिरद्भिरौषधिभिस्तथा । संचितं पित्तमिति । अस्य चायमर्थः । कालपरिणामाद्धेमन्त आप ओषधयश्च मधुरं विपच्यमानाः कफसंचयमावहन्ति । कालपरिणामादेव वर्षास्वम्लं विपच्यमानाः पित्तसंचयमातन्वन्ति । रूक्षं ग्रीष्मे च रूक्षाः कटु विपच्यमाना वायुप्रचयमापादयन्ति । ते च विहितव्यत्ययाचाराणामाचीयन्ते न स्वस्थवृत्तपरायणानां यतः प्रतीकारार्थत्वात्स्वस्थवृत्तानुष्ठानस्य ।

तथा च वक्ष्यति—"विषमस्वस्थवृत्तानामेते रोगास्तथा परे ।
जायन्ते नाऽऽतुरस्तस्मात्स्वस्थवृत्तपरो भवेत्" ॥

यश्च वसन्ते स्निग्धाम्ललवणादीनेवोपयुङ्क्ते न मद्यमैथुनव्यायामानाचरति स विषमस्वस्थवृत्त एव भवति । तथा च । तच्च नित्यं प्रयुञ्जीत स्वास्थ्यं येनानुवर्तत इत्यत्राऽऽहाराचारौ स्वास्थ्यवृत्तकौ स्वास्थ्यानुवर्तनाय व्याख्यातौ । संशोधनस्य जातानां विकाराणामनुत्पत्तिकरं चेत्यनेन संगृहीतत्वात् । तस्माद्विहितव्यत्ययाचाराणां कफसंचयो हेमन्ते सिद्धः । यच्चानुक्रान्तमेकस्य श्लेष्मण एकस्मिन्नेव काले निष्ठा प्रशमरूपा न युज्यते विरोधादित्यत्राप्यनुनयः श्रूयते युज्यते सर्पिर्वत् । यथा हेमन्ते चीयमानस्य महतः सर्पिष्पिण्डस्याल्पोष्णसंपर्कादेकदेशविलयनेन सर्वविलयनमुष्णापगमे च तत्स्त्यानमेव स्यात्तथा बलासस्याप्यार्तवेन महता चयेन चीयमानस्य या काचिद्विक्रिया पूर्वाह्णमध्याह्नयोः कालप्रभावात्साऽपराह्णे शाम्यत्येवातः प्रदक्षिणमृतुवशाच्चीयत एव । न च परमार्थतोऽहोरात्रावयवेषु दोषाणां चयप्रकोपप्रशमाः संभवन्ति । किं तर्हि गूढलिङ्गव्याध्यवगमार्थं क्रियाकालावधारणार्थं च दोषाणां बलवत्त्वाबलत्वे व्याख्याते । यच्चोपदिष्टमहोरात्रव्यतिरेकेण कोऽन्य ऋतुरिति । अत्र ब्रूमः । अन्योऽहोरात्रादृतुः संज्ञालक्षणकार्यभेदात् । नक्तंदिनस्याहोरात्र इति संज्ञा । द्विमासनिर्वर्त्यस्य हेमन्तादेर्ऋतुरिति चेत्* । अयं संज्ञाभेदः । लक्षणभेदश्च—आदित्यप्रकाशस्थितिव्यवच्छिन्नः कालो दिवस उच्यते । सूर्यप्रकाशाभावे ज्योत्स्नान्धकारस्थितिपरिच्छिन्नो रात्रिरभिधीयते ।

---

* चेत्पदं विरुद्धम् ।

ताभ्यामहोरात्रः । ऋतुस्तु शीतोष्णवर्षस्थितिक्रियावच्छिन्नो द्विमासिकः कालभाग उच्यते । अयं च लक्षणभेदः । कार्यभेदश्च—

"ऋत्वहोरात्रदोषाणां मनसश्च बलाबलात् ।
कालमर्थवशाच्चैव ज्वरस्तं तं प्रपद्यते" ॥

इत्यनेन कथितः। वसन्तादावुत्पन्नः श्लैष्मिकः सततकस्तस्मिन्नेवाहोरात्राणि बलीयांसि प्राप्य संततो जायते वसन्तर्तुविशेषेऽपि । तथा वसन्तमध्याहोरात्रोत्पन्नः संततोऽन्त्याहोरात्रेषु सततकस्तृतीयको वा जायते दुर्बलत्वादन्त्याहोरात्राणि ऋतुबलाबलात् । शिशिर उत्पन्नः श्लैष्मिकश्चतुर्थको वसन्तं प्राप्य संततो जायते । तथा च संततः प्राक्तस्ततो ग्रीष्मं प्राप्य सततकतृतीयकचतुर्थानामन्यतमो जायते । यदि पुनर्ऋत्वहोरात्रयोरभेदः स्यादेष विशेषो न भवेत् । ये चैवं मन्यन्ते—आर्तवोऽन्यः श्लेष्मणश्चयोऽन्यश्चाऽऽहोरात्रिक इति। तदसम्यक्, एकस्थानेष्वार्तवश्चयस्तेष्वेवाहोरात्रावयवजोऽपि । यतः स्वेष्वेव स्थानेषु दोषाश्चीयन्ते । यदि पुनः परस्थानेष्वपि चीयेयुः स्रोतोभिर्विसृता दोषा इत्यादिनाऽस्थानात्तु मरणं न कथयेद्यत्रैव विकारास्तत्रैव चितः कुपितश्चेति कृत्वा । तस्मात्स्वस्थाने संचयः । तथा च तन्त्रान्तरम्—एतानि दोषस्थानान्येषु संचीयन्ते दोषा इति । तस्मादेकसंचयस्थानत्वान्न पृथगहोरात्रावयवजः संचय इति । तथा च वातेनोद्धूयमानाः सक्तवो जलेनैकेन स्थिरीकृता इव हैमन्तिकः श्लेष्मणश्चयो न विशीर्यत इति । अयमेवाऽऽक्षेपः सोत्तरो ग्रीष्मवर्षाजयोर्वातपित्तसंचयप्रकोपयोरुदाहार्यः । इदानीं ग्रन्थो व्याख्यायते । निचितः श्लेष्मा दिनकृद्भाभिरीरितो विलापितः कायाग्निं बाधते मन्दी करोति बाह्योऽग्निरुदकेनेव । कदा वसन्ते। स विषण्णः श्लेष्माऽग्निमान्द्यमापाद्य स्रोतोभिः शरीरमनुसरंस्ततो विकारान्बहून्करोति सामान्यजाञ्ज्वरादीन्नानात्वजांश्च तृप्त्यादीन् । ननु यस्मिन्नेव स्थाने चितस्तस्मिन्नेव स्थाने विलीनस्तत्कथं देशान्तरस्थितस्य वह्नेर्मान्द्यमावहति । उच्यते । कायाग्निं बाधत इत्यनेनैव स्थानान्तरसंचरणमाचष्टे । ईर प्रेरण इत्ययं धातुर्विलायनं स्वाशयात्परिक्षेपं च प्रतिपादयति । तेन प्रसरोऽप्युपदिष्टो भवति। तथा च तन्त्रान्तरमेभिरातङ्कविशेषैः प्रकुपितानां किण्वोदकपिष्टसमवाय इवोद्रिक्तानां प्रसरो भवतीति । आतङ्कविशेषैर्हेतुविशेषैरित्यर्थः । दिनकृद्भाभिस्तेजोभिः । ननु शीतलस्य श्लेष्मणो नोपपन्नः प्रकोपो विपर्ययाद्ध्रास इति शास्त्रप्रवृत्तेः । उच्यते । अतिमहानसौ दीर्घकालसंभृतो दोषः संहतो नैव शक्यते वैपरीत्ये सत्यपि भास्करदीधितिभिरप्रचण्डत्वाद्ध्रासयितुं हिमवद्घृतवच्च । यथा हिमान्या रविमरीचयो विलयनं कर्तुं शक्ता न परिक्षयम् । सा च विलीना समविषमाण्याप्लाव्य विस्यन्दमाना च स्थावराणां क्लेदादीनि करोति । तद्वदर्कगभस्तिभिः संतापितशरीराणि विलयमापन्नः श्लेष्मा स्थालीस्थस्योदकस्य वह्निनोर्ध्वसमीरणाक्रियेव स्वाशयात्समुत्सृज्यमानः स्रोतांसि व्याप्नु-

वन्कुरुते गदान् । अयमेव संचयप्रकोपयोर्भेदः । संहतिस्वरूपा वृद्धिश्चयो विलयनलक्षणा वृद्धिः प्रकोपः । तेन यद्यपि रविमयूखैर्न वर्धते तथाऽपि वृद्धः प्रसन्नविलीन इति प्रकुपित उच्यते । तथा च वक्ष्यति—

"अद्भिश्चैवौषधीभिश्च मधुराभिश्चितः कफः ।
हेमन्ते सूर्यसंतप्तो वसन्ते च प्रकुप्यति" ॥

आह । कायाग्निमिति कायग्रहणं न कार्यं बाह्यस्याग्नेः श्लेष्मणाऽऽबाधासंभवात् । धात्वग्निव्युदासार्थं कायग्रहणं धातुगता अपि सप्ताग्नयो विद्यन्ते । वचनं हि—यथा स्वेनोष्मणा पाकं शारीरा यान्ति धातव इति । अस्यैवोदर्यस्य वह्नेरेतन्निमित्तः प्रबाधः । यद्यपि तेषामप्याबाधः कायाग्निबाधाद्वारेण । तथा चोक्तम्—तन्मूलास्ते हि तद्वृद्धिक्षयवृद्धिक्षयात्मका इति । तथाऽपि कायाग्निं बाधत इत्यदोषः । यस्माद्वसन्ते कुपितः श्लेष्मा विकारान्कुरुते तस्मात्प्रागेव रोगोत्पत्तेर्वसन्ते कर्माणि वमनादीनि कारयेत् । वमनं शमनाद्यवस्थापेक्षया । अथवा महतः श्लेष्मसंघातस्य भेत्तुं नान्तरेण वमनमन्यत्प्रधानतममार्षं हि । बहुदोषाणां पुनर्दोषावसेचनमेव कार्यम् । न ह्यभिन्ने केदारसेतौ पल्वलप्रसेकोऽस्तीति न्याय्यं वमनम् । आदानमध्ये तस्यापि वातपित्तं भवेदन्विति विरेचनस्योपपत्तिः । कृतवमनस्य चेष्यते शिरोविरेचनम् । वमनाद्यपचितशरीराणामादानरौक्ष्याबाधाप्रतिवार्या मातरिश्वनो दुष्टिस्तदपेक्षयाऽऽस्थापनानुवासने अपि युक्ते आरब्धुम् । ननु पूर्व एवाधिकारोऽनुवर्त्यते वसन्ते निचित इति पुनर्वसन्तग्रहणं कस्मात्तस्माद्वसन्ते कर्माणीति । उच्यते । यतः श्लेष्मा स्वयं कुपितोऽनुबलत्वेन च वातपित्ते तदेव सर्वदोषसांनिध्याद्वसन्ते यत्नमास्थायाल्पमपि दोषं न परिहापयेदन्यतमोऽपि ह्येषामनुपचर्यमाणो जनयेदेवाऽऽमयमित्येतद्वसन्तग्रहणेन द्योतयति ॥ ४६ ॥

गुर्वम्लस्निग्धमधुरं दिवास्वप्नं च वर्जयेत् ॥ ४७ ॥

श्लेष्मपित्तहेतुत्वात् । ननु गुर्वम्लादयः किं विहितव्यत्ययाचारेण चितप्रकुपितश्लेष्मवर्ज्या आहोस्विद्विहितस्वस्थाचारेणाप्रचितदोषेणापि । तथा य एते वक्ष्यमाणा व्यायामोद्वर्तनादयो यवगोधूमभोजनादयश्च ते किं प्रकुपितदोषैरकुपितदोषैर्वा सेव्याः । किंच त उभयथाऽपि न घटते चितप्रकुपितदोषाणां तावद्वमनादिविधानात्कृतवमनादिसर्वोपक्रमाणां स्निग्धादिभिरेव[2] प्रकृतिगमनोक्तेः—स्निग्धप्रस्वादुहृद्यानि ततोऽम्ललवणौ रसौ । स्वादुतिक्तौ ततो भूय इत्यादि यावत्प्रकृतिं गमयेत्पुनरिति । प्रकृतिं गतस्य च मात्राशितीयेऽभिहितं भोजनमिति नार्थो यवमुद्गादिभोजनोपदेशेन । अप्रचितदोषोऽपि स्वस्थोऽपि यथेष्टचेष्टाहारो मात्राशितीयोक्तमाहारः(रं) सर्वरसं चोपभुङ्क्ते । सर्वरसाभ्यवहारो बलकराणामिति वचनात् । तस्माद्गुर्वम्लादिवच(र्ज)नं व्यायामोद्वर्तनादिर्यवगोधूमं-

१ केषुचित्पुस्तकेषु 'व्याः । न ।किं' । इति पाठः । २ ङ. स्निग्धाम्लस्वा' ।

भोजनोपदेशश्च न न्याय्य इति । संवदामहे । उभयोरपि युज्यते गुर्वम्लादयोऽपथ्यद्रव्याश्रिता न दाडिमामलकाश्रिताः(?) स्वस्थातुरयोर्हितत्वात् । तत्र(ते च) न कुपितदोषेण सेव्या अभिवृद्धिहेतुत्वात् । नापि तत्र [कृत]संशोधनेन भूयो दोषाभिवृद्धिहेतुत्वात् । व्यायामादीनां च सेवनं यवगोधूमादिभोजनं च वमनादिभिर्निर्हृतदोषशेषशमनार्थमप्रचितदोषेणापि गुर्वम्लादयो वर्ज्या दोषकोपभयात् । नन्वप्रचितस्य कथं दोष इति चेदस्त्येवेति ब्रूमः । विलयनलक्षणा वृद्धिः प्रकोपः । सा च गुर्वम्लादिभिः श्लेष्मणोऽधीयत एव । अप्रचितस्यैव कालस्वाभाव्यात्प्रकुपितश्लेष्मणः प्रतिकारार्थम्—

"व्यायामोद्वर्तने धूमः कवलग्रहमञ्जनम्" ।

यवगोधूमादिभोजनं च । तथाऽऽचार्यभगदत्तेनाप्यते स्वि(प्युच्यते)—

"त्यागः शरद्विधेः स्थानं कथं कोपो हि कामतः ।
नोचितस्याचितस्यापि द्वेधा सिद्धो हि प्रकोपः" ॥

अस्यायमर्थः । प्रवृत्तिहेतुं विना पित्तसंचयो नास्ति । तदभावे यस्मान्न प्रकोपोऽतः शरद्विधेस्त्यागः । कथं तर्हि स्थातव्यमुच्यते स्थानं कामत इच्छयेत्यर्थः । सिद्धं त(द्ध-स्त)र्हि प्रचितस्यापि प्रकोपः । प्रकोपकाणां दध्यादीनां दिवास्वप्नादीनां च सेवनात् । अत एव संशोधनसंशमनलक्षण आर्तवो द्विविधो द्विप्रकारः प्रकोपप्रतिकाराय विधिरुद्दिष्टः । तत्र संशोधनलक्षणः—

"तिक्तस्य सर्पिषः पानं विरेको रक्तमोक्षणम्" ।

संशमनलक्षणश्च—

"तत्रान्नपानं मधुरं लघु शीतं सतिक्तकम्" इति ।

एतमेवार्थं द्रढयंस्तन्त्रान्तरमुदाहरति—

"त्रिधा दोषचयः पथ्यापथ्यागन्तुनिमित्तजः ।
तत्रापथ्यनिमित्तो यः स संशोधनमर्हति ।
पथ्यजः शमनीयस्तु प्राय आगन्तुजश्च यः" ॥

अस्यायमर्थः । दोषनिचयो दोषप्रकोपः । स विषमस्वस्थवृत्तानामपथ्यजः । विहितस्वस्थाचाराणां पथ्यनिमित्तो यतः पथ्य उपयुज्यमाने कालप्रभावाद्भवत्युदारणं हि । शरत्काले स्वभावाच्चेत्यतो लक्षणया पथ्यज इति । तस्मादसंचयपूर्वकोऽपि प्रकोपोऽस्ति । तान्त्रिकः । सर्वशरीरचरास्तु खलु वातपित्तश्लेष्माणः सर्वस्मिन्हि शरीरे कुपिताकुपिताः शुभाशुभानि कुर्वन्ति । सर्वस्मिन्हि शरीरे कुपिता इति वचनात्प्रकोपो जायते परस्थाने संचयानुपपत्तेः । संचयेन हि बलीयान्दोषो भवति । स यदि परस्थाने स्यात्तदा बलीयस्त्वं मन्यते दौर्बल्योपदेशात्स्वस्थाने हि बली पच्य(उच्य)ते । अथैवमुच्यते । संचितः परस्थानेऽपि बली, असंचितस्य दौर्बल्यं न तु प्रकृतिस्थस्य बलीयस्त्वनिरूपणेन । अथ

यदाऽप्रचितः कुप्यति तदा परस्थाने दुर्बलः। एतच्च न युज्यते सर्वत्रसंचयाभ्युपगमात्। तस्येदं प्रयोजनमचितस्य कोपो मा भूत्। स चेदभ्युपगतः सिद्धः स्वाशये संचयः। दृढबलाचार्येणापि द्विविधः प्रकोपोऽभिहितः—

"काठिन्यादूनभावाद्वा दोषोऽन्तः कुपितो महान्।
पथ्यैर्मृद्वल्पतां नीतो मृदुदोषकरो भवेत्" ॥

काठिन्यान्निचयादित्यर्थः। ऊनभावादसंचित इत्यभिसंधिः। तस्मादचयः प्रकोपः सिद्धः। तत्परिजिहीर्षया गुर्वादिवर्जनं व्यायामोद्वर्तनादिसेवनं चेति। स्थितमेतत्। ननु यदा संचितप्रकुपितदोषेणाप्यार्तेव आहारः सेव्यस्तदा मात्राशितीयोक्तस्वस्थवृत्त्यर्थाहारोपदेशस्य वैयर्थ्यमविकारिणोऽभावात्। यतो यः कश्चित्स्वस्थः स संचितदोषो वा स्यादसंचितो दोषो वा। अत्र ब्रूमः। स्वस्थोऽप्रचितदोषोऽधिकारी। तस्य च कालद्वयमाहारोऽभिहित उत्तरतन्त्रे—

"समधातोस्तथाऽऽहारो द्वौ कालावपि शस्यते"।

ग्रहणीदोषिके च पठ्यते—

"प्रातराशो त्वजीर्णेऽपि सायमाशो न दुष्यति"।

तस्मात्समधातूनां प्रातः सायं च विहितं भोजनम्। स चाऽऽहारो द्विविधः पठितः—

"वृत्त्यर्थं पुनराहारः स्वस्थायाभिमतो हितः।
यथर्तुविहितो नित्यमाहारो दोषनाशनः" ॥

तत्र वृद्धा हेमन्तशिशिरयो रात्रौ बलवताऽग्निना शीताभिवृद्ध्या च खिन्नशरीराय संभाव्यमानवातप्रकोपाय प्रातर्दोषप्रशमनमाहारं ददति। तस्मिंस्तु जीर्णे वृत्त्यर्थं रात्रौ ग्रीष्मवर्षयोस्तु प्रातर्वृत्त्यर्थं भुक्तवते चिरकालमुष्णाभिसंतापवर्षखिन्नशरीरायापराह्णे दोषप्रशमन आहारो देयः। शरद्वसन्तयोः साधारणत्वात्पूर्वं पश्चाद्वा दोषप्रशमनोपयोग इष्ट इति। तथा चाऽऽह सुश्रुताचार्यः—

"अतीवाऽऽयतयामास्तु क्षपा येष्वृतुषु स्मृताः।
तेषु तत्प्रत्यनीकाढ्यं भुञ्जीत प्रातरेव तु।
येषु चापि भवेयुश्च दिवसा भृशमायताः ॥
तेषु तत्कालविहितमपराह्णे प्रशस्यते।
रजन्यो दिवसाश्चैव येषु चापि समाः स्मृताः ॥
कृत्वा सममहोरात्रं तेषु भुञ्जीत भोजनम्"।

अन्ये तु पर्यायेणेच्छन्ति। तथा चोक्तं प्राजापत्ये। तत्र लघुतिक्तकच्छेदनीयं शिशिरपूर्वाह्णे भोजनं प्रसिद्धम्। मधुराम्लरससंसृष्टं सुसंस्कृतं वाऽपराह्णे दिवसात्पत्वा-

च्छेदनीयं रात्रेर्महत्त्वाद्ग्रहणीयं नानाविधं प्रभूतं सुरसं ग्रीष्मे पौर्वाह्णिकं मात्राहीनं लघुप्रायं द्रव्यं चापराह्णे नातिपेलवं सुस्निग्धं वर्षास्वनवरतं कायाग्नेः समत्वात् । तत्र हेमन्ते बलवानग्निर्ग्रीष्मे दिवावर्षास्वहोरात्र इति । एतच्च नोपपन्नम् । यतो न शिशिरे वृत्त्यर्थमाहारः कटुतिक्तच्छेदनीयो मात्राशितीयेऽनभिधानात् । न च वर्षास्वग्नेः समत्वम् । वर्षास्वग्निबले हीन इति वचनात् । तेन यद्यपि साक्षात्प्रतिषेधो नास्ति तथाऽपि स्वसिद्धान्तं निरुणद्धीति नाऽऽश्रीयते प्राजापत्यवचनं वृद्धैः । तस्मात्पूर्वैव कल्पना श्रेयसीति ॥ ४७ ॥

व्यायामोद्वर्तनं धूमं कवलग्रहमञ्जनम् ॥
सुखाम्बुना शौचविधिं शीलयेत्कुसुमागमे ॥
चन्दनागुरुदिग्धाङ्गो यवगोधूमभोजनः ॥ ४८ ॥

चन्दनागुरुदिग्धाङ्ग इति । चन्दनेन शीतेनागुरुणा चोष्णेन मिलित्वा प्रदेहोऽनतिशीतोष्णत्वाद्वसन्तस्य । यवगोधूमभोजन इति । ननु गोधूमो गुरुमधुरस्निग्धशीतो द्रव्यगुणेन । गुर्वम्लस्निग्धमधुरं दिवास्वप्नं च वर्जयेदित्यनेन गुरुमधुरस्निग्धोपयोगो निषिद्धः । तत्कथं गोधूमस्य भोजनविधिरिति । उच्यते । गोधूमः पुराणोऽत्रापेक्षितः पुराणश्च न श्लेष्मकरः । सर्वं मधुरं श्लेष्मलमन्यत्र पुराणयवगोधूमादिति । किं च । यवगोधूमसंयुक्त एवोपयोगः ।

अथ बाष्पचन्द्रव्याख्या—आह । कुसुमागम इति किं यतो वसन्ताधिकारान्वयः प्राक्कीर्तितः । उच्यते । इह कुसुमागमग्रहणेन वसन्तस्याव्यापन्नत्वं दर्शयति । तथा च सुश्रुतेऽव्यापन्नलक्षणमेवेदं पठितम्—

"दिशो वसन्ते विमलाः काननैरुपशोभिताः ।
किंशुकाम्भोजबकुलचूताशोकैः प्रपुष्पितैः" ॥

ईदृशे च निजस्वभावस्थिते वसन्ते व्यायामोद्वर्तनादयः कार्याः । अन्ये तु वर्णयन्ति । न वसन्तावतार एव कुसुमानि भवन्ति । अतो यदा वसन्ते कुसुमानि प्रादुर्भवन्ति तदा व्यायामोद्वर्तनादयः कर्तव्याः । एतच्च न । यतो हेमन्तशिशिरयोरपि व्यायामोद्वर्तनादयः क्रियन्ते तस्मात्पूर्वैव व्याख्या । येन समयोगलक्षण ऋतौ व्यायामोद्वर्तनादि सेव्यते व्यापन्ने तु जनपदोद्ध्वंसनीयविहितमिति । व्यायामः शरीरचेष्टालक्षणः । अञ्जनमत्र तीक्ष्णाञ्जनं कफचयशान्त्यर्थं सुखाम्बुना शौचविधिं शीलयेत् । ईषदुष्णमम्बु सुखाम्बु । चन्दनागुरुदिग्धाङ्ग इति साधारणा(ण्या)दुष्णशीतयोरत्र काले चन्दनागुरुणोर्द्वयोरपि प्रयोगमाह । यवगोधूमयोरुपसेवनं च ॥ ४८ ॥

दिवा शीतगृहे निद्रां निशि चन्द्रांशुशीतले ॥
व्यजनैः पाणिसंस्पर्शैश्चन्दनोदकशीतलैः ॥ ४९ ॥

काननानि च शीतानि जलानि कुसुमानि च ॥
ग्रीष्मकाले निषेवेत मैथुनाद्विरतो नरः ॥ ५० ॥

दिवा शीतगृहे निद्रां निषेवेत। निशि चन्द्रांशुशीतले गृहे हर्म्यगृहमस्तके। तत्रा-न्तरदृष्टत्वात्। गृहग्रहणमुपलक्षणं प्राङ्गणेऽपि चन्द्रांशुशीतल इति। **व्यजनै-रिति**। वीज्यते येन तद्व्यजनं तज्जन्यो वायुरपि व्यजनम्। कार्यकारणोपचारात्। तस्य चन्दनोदकशीतलत्वमाश्रयशैत्यात्। उत वा, एतदेव व्यजनानां सेवनं यत्तैर्वी-जनमिति। **काननानीत्यादि**। ग्रीष्मकाले निषेवेतेति ग्रीष्मवचनमिदं द्योतयति ग्रीष्मे शिशिराणि जलकुसुमकाननान्यविच्छेदेन सेव्यानि। शरद्वसन्तयोरप्येषां सेवनमनुम-तम्। नन्वविच्छेदेन, निदर्शनं च प्रदोषे चेन्दुरश्मयः स्यान्निमित्तं न सातत्येनेन्दुर-श्मयः सेव्यन्ते। उच्यते। तस्य चानुबलः कफ इत्यध्येष्यते। तस्य चावश्याय* क्ताता भूयान्प्रकोपः स्यात्। अपरे तु मन्यन्ते मैथुनाद्विरतो नर इत्यनेन ग्रीष्मकालोऽ-भिसंबध्यते। सकलग्रीष्मप्रतिपादनार्थं कृत्स्ने ग्रीष्मे मैथुनाद्विरमेदिति यावत्॥४९॥५०॥

आदानदुर्बले देहे पक्ता भवति दुर्बलः ॥
स वर्षास्वनिलादीनां दूषणैर्बाध्यते पुनः ॥ ५१ ॥

देहस्य दौर्बल्यात्पक्ताऽपि दुर्बलः। देहबलानुविधायित्वादग्नेः। पक्ताऽग्निः। स इति दुर्बलो वह्निः। **अनिलादीनामिति**। अनिलप्रधानानाम्।

अथ बाष्पचन्द्रव्याख्या—**आदानदुर्बल इत्यादि**। किं पुनरत्र कारणम्। ब्रूमः। आदानेन धातुपरिक्षयात्। ऊष्मणोऽपि धातुत्वात्परिक्षयः। तथाहि। उपचीयमा-नधातूनां यूनां तीक्ष्णता वह्नेर्दृश्यते। अपचीयमानधातूनां च वृद्धानां मन्दता स्थूलानां दीप्ताग्निः पठ्यते। यद्यपि स्थूलस्य दौर्बल्यमुक्तम्—दौर्बल्यं दौर्गन्ध्यं स्वेदबोधः क्षुद-तिमात्रमिति। सति च तस्मिंस्तीक्ष्णाग्निता तथाऽप्यदोषः। यतः शरीरोपचयमात्रमत्र बलमभिप्रेतम्। तच्च स्थूलेऽपि विद्यत एव। **स वर्षास्विति**। दुष्टदूषणमादानदुर्बलस्य पक्तुर्भूयो वर्षासु वातादिदुष्टिनिदानं मान्द्यं जायते ॥ ५१ ॥

वर्षास्वनिलादयः कुतः कुप्यन्तीत्याह—

भूबाष्पान्मेघनिष्यन्दात्पाकादम्लाज्जलस्य च ॥
वर्षास्वग्निबले हीने कुप्यन्ति पवनादयः ॥
तस्मात्साधारणः सर्वो विधिर्वर्षासु चेष्यते ॥ ५२ ॥

भूबाष्पो जलस्याम्लपाकता च पित्तश्लेष्माणौ कोपयतः। मेघनिष्यन्दो वातश्लेष्मकारकः। **जलस्य चेति**। चकार आहारस्याम्लपाकतासमुदायार्थः। दुर्बलत्वादग्नेराहारस्यापि विदा-हसंभवात्। उक्तं हि—दुर्बलो विदहत्यन्नमिति। अग्निबले हीने, इत्यनेनाग्निमान्द्यादपि दोषकोपं दर्शयति। **साधारण इति**। त्रिदोषघ्नोऽग्निदीपकश्च।

---

* *यतो भूयान् इति भाति।

अथ वाप्यचन्द्रव्याख्या—वातादीनां पुनर्वर्षासु किं दुष्टिनिमित्तमित्यत आह—भूबाष्पादित्यादि । अन्ये तु व्याचक्षते दूष्यन्ते यैस्तानि दूषणानि । तानि च भूबाष्पादीन्येव । वचनं हि—भूबाष्पान्मेघनिस्य(ष्य)न्दादित्यादि । तत्र भूबाष्पात्पित्तप्रकोपः । मेघनिष्यन्दाद्वातश्लेष्मप्रकोपः पाकादम्लात्पित्तश्लेष्मणोः प्रकोप इति । आह । भूबाष्पादिभिर्वातप्रकोपो नोपपद्यते वैधर्म्यात् । भूबाष्पास्तावद्वातकफाभ्यां विधर्मा मेघाभिस्य(ष्य)न्दः पित्तस्य । अपां चाम्लो विपाको वायो रत एषां भूबाष्पादिभिरुपशमः प्राप्तः कथं प्रकोपः । ब्रूमः । न प्रभाववशेनान्यत्र दृष्टत्वात् । दृष्टमेतदेवं प्रभावेन वशान्मन्दकफाणितमूलकादिषु । यतस्तद्वर्तिनः स्निग्धोष्णादयो गुणाः समानानां प्रकोपाय न तु विपरीतानां हान्यै । न चाचिन्त्यत्वात्प्रभावस्य शक्योऽत्र हेतुरुन्नेतुम् । अन्यथा सर्वेषामेव द्रव्याणां यथोक्तकर्माभावः प्रसज्येत । कस्मादेवम् । न मधुराभ्यां रसपाकाभ्यां श्लेष्माणं रूक्षशीताभ्यां वायुं कोपयन्तीत्यादि सर्वमुदाहार्यम् । तस्मान्मन्दकादिवद्भूबाष्पादयो दोषकोपना न शमना इति स्थितम् । द्वितीये तु व्याख्याने दूष्यन्त एभिरिति दूषणानीत्यस्मिन्नयं परिहारः । भूबाष्पादिभिरग्नेरुपघातः साक्षाद्भवति न वातादिप्रकोपः । अग्नावुपहते वातादिप्रकोपो भवति । तथा च । भूबाष्पान्मेघनिस्य(ष्य)न्दाज्जलपाकाच्चाम्लादग्निबले हीने पवनादयः कुप्यन्तीत्युक्तं न तु भूबाष्पादिभिः कुप्यन्तीत्युक्तम् । शमप्रकोपौ दोषाणां सर्वेषामग्निसंश्रयौ । ननु कथं तर्हि, अनिलादीनां दूषणानि । पारंपर्येणेति ब्रूमः । ननु गुरुशीतादीन्यग्निमान्द्यक्रमेणापि दूषणानि स्युस्तत्र कालनिमित्ताधिकारात् । अत एव मन्दकादीनामनिलादिदूषणत्वेनोपादानात् । आद्ये पक्षे भूबाष्पादयोऽग्निमान्द्यं कस्मात्कुर्वन्तीति चेन्न । अपर्यनुयोज्यो हि वस्तुस्वभावोऽग्निमान्द्यदर्शनात्प्रतिपत्तव्यः । यश्च व्यभिचारः केषांचिद्वर्षासु नाऽऽदानदुर्बलदेहत्वम् । न चाग्निमान्द्यं दृश्यते । तत्रापूर्वनिमित्तं बोद्धव्यम् । तस्मादग्निमान्द्यनिमित्ता पवनादीनां दुष्टिरिति चोद्यानवकाश एव । नन्वग्निमान्द्ये मारुतकोपोऽनुपपन्नस्तीक्ष्णाग्नेः शासनात् । वचनं हि—बली पक्ता भवति हेमन्ते यावदतो वायुः प्रकुप्यति । तस्मात्स्थूलस्याग्नितैक्ष्ण्यात्पवनवृद्धिरिति शास्त्रम् । उच्यते । न मन्दाग्नित्वं समीरणं कोपयति किं तर्हि भूबाष्पादयः । द्वितीये तु व्याख्यानेऽग्निमान्द्यादाहारस्यासम्यक्पक्त्या प्रायः किट्टाभिनिर्वृत्तिर्न तथा रसस्य । किट्टाच्च वातादिजन्म । किट्टाद्वातमूत्रपुरीषपित्तश्लेष्माण इति वचनात् । रसाच्च सर्वेषां शरीरिणां शरीरस्य च स्थितिस्तदल्पत्वात्परिहीणे ज्यायसि वातो बह्वग्नेः कुप्यति मातरिश्वा पूर्वसंचित इति सांप्रतम् । ननु कोपे संशयः, त्रयव्यवस्थापनात् । क्षयः स्थानं च वृद्धिश्च दोषाणां त्रिविधा गतिरिति । न चात्र कोप उदाहृतः । तत्किं चतुर्विधा दोषगतिः । यदि चतुर्थी तर्हि तत्रैवोपसंहर्तव्या । उच्यते । नावस्थाविशेषादिह व्यवस्था वृद्धेः । यदाऽभिव्यञ्जकं कारणं नोपलभ्यते तदा वा दोषश्रित इत्याख्यायते ।

यदा त्वीरकं हेतुमासाद्य व्याधिजननाभिमुखः पूर्वरूपाणि दर्शयति तदा कुपित इत्येतामाख्यां विन्दति । आह । वृद्धो दोषश्चयावस्थायां रोगान्न जनयति कुतो हेतोः । उच्यते । सामर्थ्यादविसर्पतो दोषस्य चात्र हेतुमुत्तरकालम्(?) ।

"तत्रस्थाश्च विलम्बन्ते कदाचिन्नासमीरिताः ।
नादेशकाले कुप्यन्ति भूयो हेतुप्रतीक्षिणः ॥

आह । कुप्यन्ति पवनादय इत्ययुक्तम् । यस्मात्—

"चयप्रकोपप्रशमाः पित्तादीनां यथाक्रमम् ।
भवन्त्येकैकशः षट्सु कालेष्वभ्रागमादिषु" ॥

इति वायोरेव केवलस्य वर्षासु कोप उक्तो न सर्वेषां वातादीनाम् । ब्रूमो वातायेत्येतस्मादभिधानादिदमावेदयति । वायुरेव स्वतन्त्रः प्रकर्षेण कुप्यति तत्प्रेरितौ पित्तश्लेष्माणौ । दृष्टं चैतद्बलवान्स्वतन्त्रो दोषो दुर्बलमस्वतन्त्रं दोषमादाय व्याधिं जनयतीति

"प्रकृतिस्थं यदा पित्तं मारुतः श्लेष्मणः क्षयः" एवमादि ।

तथा—"वायुरेव स्वतन्त्रत्वाद्द्वयोस्तत्राप्युदीरकः ।
कुपितस्तौ समुद्धूय तत्र तत्र क्षिपन्गदान्" ॥
करोत्यावृतमार्गत्वात्" इत्यादि ।

एवं वसन्ते बलासः स्वतन्त्रः कुप्यति शरादि च पित्तम् । वक्ष्यति चेतरयोरनुबलत्वम् ।

यथा—"आदानमध्ये तस्यापि वातपित्तं भवेदनु" ।

तस्य चानुबलः कफ इति । किर्यन्तः शिरसीये च पठ्यते(?)—

"प्रकृतिस्थं कफः पित्तं यदा वातपरिक्षये ।
संनिरुध्यात्तदा कुर्यात्सतन्द्रागौरवं ज्वरम् ॥

तथा—"प्रकृतिस्थं यदा वातं पित्तं कफपरिक्षये ।
संरुणद्धि तदा दाहः शूलं चास्योपजायते" ॥

तस्माच्चयप्रकोपप्रशमा इत्यत्राप्राधान्यात्पित्तादीनां ग्रहणमतोऽविरोधः । आह । पाकादम्लाज्जलस्येत्यनुपपन्नमपां मधुरपाकित्वात् । न केवलमेतदन्यच्च वक्ष्यते—

"वर्षास्वम्लविपाकाभिरद्भिरोषधिभिस्तथा ।
संचितं पित्तम्" इति ।

तथा—"अद्भिरोषधिभिश्चैव मधुराभिश्चितः कफः ।
हेमन्ते" इत्येतच्च न युज्यते । प्रतिनियतपाकत्वादोषधीनाम् । तथा च वक्ष्यति—

---

१ घ. 'यन्तमवसी' ।

"कटुतिक्तकषायाणां विपाकः प्रायशः कटुः ।
अम्लोऽम्लं पच्यते स्वादुर्मधुरं लवणस्तथा" ॥

आह । मधुराद्रिस आहार उपयुक्तः प्रावृषि कालस्वाभाव्यादम्लं विपच्यते । हेमन्ते चाम्ललवणादिर्मधुरं प्रासस्तर्हि कालायत्तो रसानां पाक इत्येवं सत्यनवस्थितस्वभावानि द्रव्याणि स्युः । कश्चैवं सति दोष इति। 'शीता रसे विपाके च मधुराः स्वल्पमारुताः' । तथा । मधुरा मधुराः पाके त्रिदोषशमना इत्यन्नपाननिर्देशः प्लवेत । अत्र केचिदाचक्षते । अग्नेर्बलाबलाधीनो विपाकः । तथा दुर्बलिनाऽग्निना सम्यक्पक्तुमसमर्थेन विदह्यत आहारः । ततो द्रव्याणां स्वाभाविकः पाको न भवति ।

यथोक्तम्—"दुर्बलो विदहत्यन्नं तद्यात्यूर्ध्वमधोऽपि वा ।
अधस्तु पक्कमामं वा प्रवृत्तं ग्रहणीगदः ॥
उच्यते सर्वमेवान्नं प्रायो ह्यस्य विदह्यते" ॥

पुनश्चोक्तम्—"तस्यान्नं पच्यते दुःखं शुक्तपाकं खराङ्गता" ।

तदेवं सर्वस्यैवाऽऽहारस्य कटुकविपाकस्य मधुरविपाकस्य च दुर्बलोऽग्निः स्वाभाविकं पाकं बाधित्वाऽम्लविपाकं करोतीति तन्त्रे निरूपितं स्पष्टम् । वर्षासु दुर्बलोऽग्निर्भवति । तत्कृतश्चाम्लः पाकः पानौषधीनां च । हेमन्ते त्वतिबलत्वादग्नेर्द्रव्यस्वभावविपरीतो मधुरः पाको भवति सर्वेषामेव द्रव्याणां यतस्तत्रौषध्या(ध्यो) मधुराः परिणतवीर्या भवन्ति । तत्र वर्षास्वोषधयस्तरुण्योऽल्पवीर्या आपश्चाप्रशान्ताः क्षितिमलप्राया उपयुज्यमाना नभसि मेघाववतते जलप्रक्लिन्नायां भूमौ क्लिन्नदेहानां शीतवातवर्षविष्टब्धाग्नीनां विदह्यन्ते विदाहात्पित्तसंचयमापादयन्ति । ता एवौषधयः कालपरिणामात्परिणतवीर्या बलवत्यो हेमन्ते भवन्त्यापश्च प्रशान्ताः स्निग्धा अत्यर्थं गुर्व्यस्ता उपयुज्यमाना मन्दकिरणत्वाद्भानोः सतुषारोपस्तब्धदेहानामविदग्धाः स्नेहाद्गौरवादुपलेपित्वाच्च कफसंचयमापादयन्तीति । भट्टारकहरिश्चन्द्रस्त्ववादीत् । तत्कालं खल्वोषधीनामुत्पद्यमानानां मधुरलवणकट्वादीनामनुरसः कालस्वभावादम्ल उपजायते । तथा विपाकस्य मधुरस्याभिनिवर्तमानस्यानुरसोऽम्लोऽभिनिवर्तयति । ततः स्वकारणादत्र पित्तसंचयः प्रावृषिको भवति । तं चानु श्लेष्मणः । वक्ष्यति च—तस्य चानुबलः कफः । न चाचितस्य प्रकोपो न्याय्यः । किं चाम्लविपाकानामोषधीनामुपजनकस्तत्कालं भूयिष्ठं नेष्टयवक्रमो मधुरविपाकस्य व्याकरणीयः । अथवाऽऽदावस्मिन्कालद्वयेऽन्यथा द्रव्यमन्यत्र यथैव विहिता व्यवस्था तथैवेति । वयं तु मन्यामहे, अयमेवोत्तरपरिहारः । किं त्वेस्मिन्कालद्वयेऽप्यन्यथा द्रष्टव्यं किंचिदेव द्रव्यं न सर्वम् । तथा हि । रक्तशाल्यादीनां स्वास्थ्यानुवर्तनाय विहितानां न कालबाध उत्कृष्टवीर्यत्वात् । स्याच्चेन

स्वास्थ्यमनुवर्तेत । न तु वर्तयन्ति च । तस्मादितरेषां सम्यग्लक्षणेन कालेन बाधः । अत एवोक्तम्—विहितान्यथाचारिणां धातुवैषम्यम् । विषमस्वस्थवृत्तानामेते रोगास्तथा परे । आह । सकृन्नियोक्तव्ये वर्षासंशब्दने किमर्थं बहूनि वर्षासंशब्दनानि क्रियन्ते । उच्यते । प्रथमं तावद्वर्षासंशब्दनमृत्वधिकारार्थं तदन्तरेण ग्रीष्माधिकारस्य प्रवृत्तत्वात् । ग्रैष्मिकं एवायं विधिरापतेत् । वर्षास्वग्निबले हीने, इत्येतच्च निमित्ततां दर्शयति । वर्षानिमित्तैवाग्नेर्मन्दता वातादिकोपश्च । यदि हि वर्षातापस्तद्भूबाष्पादीनामसंभवान्न स्यात्त्रिदोषकोपोऽग्निमान्द्यं च । तृतीयं तु वर्षाग्रहणं तस्मात्साधारणः सर्वो विधिर्वर्षासु वक्ष्यत इत्येतदवधारणार्थम् । अपि त्रयाणां दोषाणां कोपे पावकमन्दत्वे च साधारणः सर्वो वर्षास्वेव वक्ष्यते नान्यत्र । तेन वसन्ते त्रयाणां दोषाणां वर्षास्विव कोपसंभवेऽपि न साधारणो विधिः क्रियते । **भिषगीश्वरसेनस्तु** व्याचष्टे—वर्षास्वेव साधारणो विधिर्यस्मादत्र त्रयाणामपि प्रकोपोऽस्तीति । अन्येष्वृतुषु सत्यप्यन्यदोषप्रकोपे न साधारण उपक्रमः । यतः शरदि तावत्सत्यपि कफप्रकोपे तस्य चानुबलः कफ इति वचनादुपशान्ते पित्तप्रकोपेऽनुबलः कफो भवति, अनु बलं यस्य स भवत्यनुबलः क्षीणपित्ते यदाऽऽत्मलाभं लभतेऽतस्तदा कफस्यैव क्रिया न वातपित्तयोरिति नास्ति साधारणत्वम् । तथा वसन्ते क्षीणे श्लेष्मणि पश्चादादानमध्ये तस्यापि वातपित्तं भवेदनु, अतस्तयोरेव तदा विधिर्भवति न कफस्येति साधारणो न भवति ॥ ९२ ॥

तमेव साधारणं विधिं निर्दिदिक्षुराह—

अग्निं संरक्षता सेव्या यवगोधूमशालयः ॥
पुराणा जाङ्गलैर्मांसैर्भोज्या यूषैश्च संस्कृतैः ॥ ९३ ॥

ननु च यथा शरद्वसन्तयोः संशोधनमभिहितमेवं किमिति वातप्रकोपकाले वर्षासु संशोधनं नाभिहितम् । यथा तन्त्रान्तरे—

"वसन्ते वमनं कार्यं शरद्यपि विरेचनम् ।
वर्षासु बस्तिरुभयं स्वस्थवृत्तमवेक्ष्य च" ॥

अत्र ब्रूमः । भूबाष्पादिभिरग्निदोषाद्वा प्रचयपूर्वकं प्रकोपमनिलादीनामास्थाय साधारणो विधिरुपदिष्टः । यस्तु विहितव्यत्ययाचारकृतो निचयपूर्वकः प्रकोपस्तत्र विधास्यति—

"हैमन्तिकं दोषचयं वसन्ते प्रवाहयेद्ग्रैष्मिकमभ्रकाले" इति ॥

उत वा यस्मात्साधारणः सर्वो विधिरित्यनेनोभौ संशोधनसंशमनलक्षणौ विधी उभयोर्दोषप्रकोपयोश्चयाचयपूर्वयोः शास्तीति न दोषः । बस्तेश्च साधारणत्वम्—

"बस्तिर्वाते च पित्ते च कफे रक्ते च पूज्यते।
संसर्गे संनिपाते च" इति तन्त्रान्तरात्।

स्वतन्त्रेऽपि—

"विट्श्लेष्मपित्तानिलमूत्रकर्षी दार्ढ्यावहः शुक्रबलप्रदश्च" इति ॥ ९३ ॥

भूबाष्पपरिहारार्थं शयीत च विहायसि ॥ ९४ ॥

विहायसीति। खट्वादौ ॥ ९४ ॥

किमत्र वर्ज्यमित्याह—

उदमन्थं दिवास्वप्नमवश्यायं नदीजलम् ॥
व्यायाममातपं चैव व्यवायं चात्र वर्जयेत् ॥ ९५ ॥.

उदमन्थमिति। उदकाप्लुतान्सक्तून्। स च तक्राम्लादिभिरपि संभवति तद्व्युदासायोदमन्थमित्याह। उदकेन मन्थ उदमन्थः। ननु पित्तसंचयकाले पित्तश्लेष्महरस्य मन्थस्य कस्माद्वर्जनम्। सक्तूनां वातलत्वाद्वातकोपापेक्षया प्रतिषेध इति चेन्न सर्पिःसंस्कारेण तदपगमात्।

"सक्तवः सर्पिषाऽभ्यक्ताः शीतवारिपरिप्लुताः।
नात्यच्छा नातिसान्द्राः स्युर्मन्थ इत्यभिधीयते" ॥

उच्यते। कालवशात्तादृश्यस्य शक्तिरुदेति यया तदा विहितं स्यात्। स्तैमित्यकरणाद्वा—"ग्रीष्मवर्ज्येषु कालेषु दिवास्वप्नात्प्रकुप्यतः। श्लेष्मपित्ते" अतोऽस्य निषेधः। अवश्यायस्य तु पुरोवातादीञ्जह्यादिति त्यागं वक्ष्यत इत्याह। पुनर्विशेषार्थवचनम्। नदीजलस्य तु वर्जनम्—वर्षाजलवहा नद्यः सर्वदोषसमीरणाः। इति कृत्वा व्यायामातपव्यवायानां च वातकोपकत्वात् ॥ ९५ ॥

इदानीं शरदृतुमभिप्रेत्य हेतुमत्तेऽव्यासेऽव्यं निर्दिदिक्षुराह—

वर्षासु संचितं पित्तं प्रायः शरदि कुप्यति ॥

प्राय इत्यनेन वर्षासु पित्तचयप्रत्यनीकं विधिं सम्यगाचरतो न भवत्यपि चयः। अथ **बाष्पचन्द्र**व्याख्या—प्रायःशब्दो विशेषार्थो विशेषेण शरदि कुप्यति पूर्वर्तौ संचितत्वात्। न चाचितो न कुप्यति। किं च विशेषेण प्रचितत्वात्। अथवा प्रायो बाहुल्येन शरदि कुप्यति। अन्यदाऽपि प्रकोपात्। शरद्ग्रहणमिहाऽऽधिकारिकम्। इतः प्रभृति यद्वक्ष्यते विधानं तत्सर्वं शरदि वेदितव्यम्। आह। चितं पित्तमित्ययुक्तं चयहेत्वभावात्।

"तस्मात्साधारणः सर्वो विधिर्वर्षासु शस्यते" इति।

यदा शेषदोषप्रशमनो विधिरुपदिष्टस्तदा चायकहेत्वसंभवादाचितं पित्तमित्ययुक्तम्। अत्र संचक्ष्महे। सर्वमेवैतन्निर्णीतं विहितान्यथाचारिणाम्—

"वर्षास्वम्लविपाकाभिरद्भिरोषधिभिस्तथा।
संचितं पित्तम्" इति॥

तत्र यथोक्तविधिचारिणां कालस्वभावादचितकुपितपित्तसंशमनमाह—

तत्रान्नपानं मधुरं लघु शीतं च तिक्तकम्॥
पित्तप्रशमनं सेव्यं रेचनं रक्तमोक्षणम्॥ ५६॥

आचितं पित्तं शरदि कुप्यति यत्तन्निर्हरणार्थमाह—**रेचनं रक्तमोक्षणमिति।** पित्तरोगेषु प्रधान उपक्रमो विरेकः। आचार्यकं(?) हि विरेचनं तु खलु सर्वोपक्रमेभ्यः पित्ते प्रधानतमं मन्यते विरेचनं पित्तहरणानामिति। ततः प्रागुक्ताद्रक्तमोक्षात्। असृजस्तु यदा सर्पिष्पानविरेकादिभिरतिमात्रप्रदुष्टत्वान्न पार्यते शान्तिः(न्तिं) कर्तुं तदाऽन्योपक्रमासाध्यत्वादन्ते रक्तमोक्षणं कार्यम्। अतश्चान्ते तच्छ्रावणं वक्ति। अन्यथा रक्तं शक्रौजसी गुदमिति तस्य प्राणायतनत्वाज्जीवरक्तं तदादानाज्जीवादानं स्यात्। प्रधानधातुक्षये च महादोषः॥ ९६॥

इक्षवः शालयो मुद्गाः सरोम्भः क्वथितं पयः॥
शरद्येतानि पथ्यानि प्रदोषे चेन्दुरश्मयः॥ ५७॥

निशाप्रदोष एव परं चन्द्रांशुसेवा नोपरि। वसां तैलमवश्यायमिति निषेधात्॥९७॥

सेव्यमभिधायासेव्यमाह—

वसां तैलमवश्यायमौदकानूपमामिषम्॥
क्षारं दधि दिवास्वप्नं प्राग्वातं चात्र वर्जयेत्॥ ५८॥

वसायाः पित्तश्लेष्मजननाद्वर्जनं तैलस्य च पित्तलत्वात्। वसा तु प्राणिनामुष्णवीर्याणां न तु पृषतादीनाम्। तैलं च प्रधानकल्पनया तैलमतिलं च तैलमेव कृत्वा निषिध्यते। तेन सर्षपतैलादीनां निषेधः। प्राग्वातस्याभिष्यन्दित्वाद्विशेषेण वर्जनार्थं वचनम्। पुरोवातातपावश्यायातिप्रवाताञ्जह्यादिति वर्जनस्य सिद्धत्वात्। औदकानूपामिषस्य कफपित्तकर्तृत्वात्। क्षारदध्नोश्च। अवश्यायो दिवास्वप्नश्च व्याख्यातौ वर्षाख्याने॥ ९८॥

पृथक्पानं पुनर्दानं सामिषं पयसा निशि॥
दन्तच्छेदनमौष्ण्यं च सप्त सक्तुषु वर्जयेत्॥ ५९॥

पृथक्पानमिति। सक्तुमेव जलेनाऽऽप्लाव्य पिबेदिति। पृथक्केवलजलपानमि-

त्यर्थः। पुनर्दानमुत्सृष्टस्य दानम्। निशि, अलक्ष्मीभयात्। दन्तच्छेदं दन्तच्छेदकठिनमिति ऋतुसात्म्यमुक्तम्। तथा च **चरकः**—

"तस्याशितीयाद्याहाराद्बलं वर्णश्च वर्धते।
यस्यर्तुसात्म्यं विदितं चेष्टाहारव्यपाश्रयम्" इति॥

चरके, ऋतुसात्म्यप्रसङ्गेनैकः सात्म्यदेशसात्म्यव्याधिसात्म्यान्युक्तानि तान्यत्र प्रदर्श्यन्ते। ननु किमृतुसात्म्यमेवैकमुतान्यदप्यस्तीत्यत आह—

"उपशेते यदौचित्यादोकःसात्म्यं तदुच्यते"॥

उपशेते यत्सुखमादधातीत्यर्थः। उपशयः सुखानुबन्ध उक्तः। तत्तु पथ्यमपथ्यं वा। किं पुनरत्र कारणं यदपथ्यमप्याबाधां न जनयतीत्युच्यतेऽचिन्त्यात्सात्म्याभावादित्यर्थः। उत वाऽचिन्त्यात्सातत्यप्रयोगात्। नित्यानुगतं तच्छरीरस्य सहजमिव विषभाशीविषस्य नोत्पादयति पीडां तदेव लक्षणं सात्म्यमोकःसात्म्यमुच्यते। सात्म्यं नाम तद्यदात्मन उपशेते सात्म्यार्थो ह्युपशयार्थः। अथ देशव्याधिसात्म्ये कथयितुमाह—

"देशानामामयानां च विपरीतगुणं गुणैः।
सात्म्यमिच्छन्ति सात्म्यज्ञाश्चेष्टितं चाऽऽद्यमेव च" इति॥

तत्र देशो मरुरनूपश्च। ननु साधारणोऽप्यस्ति देशः।
तथा च **तन्त्रान्तरीयं** वचः—

"अल्पोदकद्रुमो यस्तु प्रवातः प्रचुरातपः।
ज्ञेयः स जाङ्गलो देश आरोग्यबहुलस्तु सः॥
प्रचुरोदकवृक्षो यो निवातो दुर्लभातपः।
अनूपो बहुरोगोऽसौ समः साधारणो मतः" इति॥

अत्र **भट्टारकहरिश्चन्द्रेणो**च्यते—मरुभूमिरारोग्यदेशानामिति। जाङ्गलस्याऽऽरोग्यं कार्यम्। अनूपोऽहितदेशानामिति। तस्याप्यनारोग्यं कार्यम्। साधारणस्य तु न किंचित्कार्यमतोऽनुमिनुयामो नोक्तोऽपि साक्षाद्विद्यत इति। अपरे त्वेवं मन्यन्ते। देशानां विपरीतगुणं सात्म्यमिष्टम्। न च साधारणस्यास्ति विपर्यय इति सतोऽपि तस्येहावचनम्। साधारणस्य तु जाङ्गलानूपविपर्यये पठितत्वात्। तदेव द्विविधस्य देशस्य विपरीतगुणं प्रतिलोमम्। कैर्गुणैः। तत्र मरोर्देशस्य गुणा रूक्षलघूष्णादयः। तद्विपरीतगुणं स्निग्धशीतादिगुणम्। किं तत्सात्म्यम्। तथाऽनूपस्य गुणाः स्निग्धगुरुशीतादयस्तेषां विपरीतगुणम्। किं तत्सात्म्यमामयो व्याधिस्तद्विपरीतगुणं संतर्पणोत्थेऽपतर्पणमपतर्पणोत्थे च संतर्पणं शीतसमुत्थे चोष्णमुष्णसमुत्थे शीतम्। आह। हेतुविपरीतमेतद्धेतुव्यतिरिक्ताच्च व्यतिरिक्तं व्याधिविपरीतं निर्दिष्टम्। उपशयः पुनर्हेतुव्याधिविपरीतानां विपरीतार्थ-

कारिणां चौषधाहारविहाराणां सुखानुबन्ध इति । उच्यते । सत्यमस्त्येतयोर्भेदो न त्वत्र हेतुविपरीतं तदर्थकारि वा भेषजं प्रस्तुतं किं तर्हि सात्म्यभेदोऽत्र व्याख्यायते । तच्च हेतुविपरीतं वा भवतु व्याधिविपरीतं वा सर्वमेवेदं व्याधिसात्म्यान्न भिद्यत इत्यर्थः । व्याधिविपरीता ज्वरे यवागूः सर्पिश्च ।

तथा—"प्रतिमार्गं च हरणं रक्तपित्तेऽभिधीयते" ।

तथा गुल्मे—

"विमार्गाजपदादर्शैर्यथालाभं प्रपीडयेत्" ॥

ननु विपरीतार्थकार्यविभेपजं व्याधिसात्म्यमिच्छति । यतो हेतुव्याधिविपरीतयोरौषधयोरर्थं व्याधिशमनलक्षणं तदपि करोति । यथा छर्द्यां वमनमतिसारे विरेचनं मदात्यये मद्यपानमतो विपरीतगुणं गुणैरित्ययुक्तं लक्षणम् । तस्यानवरोधान्नेदं व्याधिगुणैर्विपरीतगुणमर्थं तु विपरीतगुणं संपादयति । ब्रूमः । न सर्वस्मिन्रोगे तदर्थकारि सात्म्यमुपपादितं तस्माद्बाहुल्यं परिगृह्योक्तम् । ननु किं तद्विपरीतगुणं देशानामामयानां च यत्सात्म्यम् । उच्यते । चेष्टितं चाऽऽद्यमेव च । तत्र सात्म्यमुपशयः सात्म्यार्थो ह्युपशयार्थ इति **वचनात्** । चेष्टितं धावनलङ्घनस्वप्नास्याहर्षजागरादि । आद्यमदनीयमाहार उष्णस्निग्धमात्रावदादियुक्तः । एवमेतदृतुसात्म्यमोकःसात्म्यं देशसात्म्यं व्याधिसात्म्यं चेति चतुष्प्रकारं सात्म्यमुक्तम् । नन्वन्यान्यपि सात्म्यानि सन्ति । यथा षष्टिकादीनां प्रकृत्यैव हिततमानां सर्वकालसात्म्यम् । तथा सात्म्यार्थो ह्युपशयार्थस्य सुखानुबन्धः । षष्टिकादिभिश्च सर्वदा सुखानुबन्धो नित्यप्रयोगवचनात् । तथा दोषविपरीतमपि दोषसात्म्यमुक्तम्—

"समपित्तानिलकफाः केचिद्गर्भादिमानवाः ।
दृश्यन्ते वातलाः केचित्पित्तलाः श्लेष्मलास्तथा ॥
विपरीतगुणस्त्वेषां स्वस्थवृत्तविधिर्हितः ।
समसर्वरसं सात्म्यं समधातोः प्रशस्यते" ॥

तथा तत्र सर्वरसं समधातुप्रवरावरमध्यस्थम् । तत्रावरमध्यमाभ्यां सात्म्याभ्यां क्रमेण प्रवरमुपपादयेत्सात्म्यमिति । तदेतानि सर्वसात्म्यदोषसात्म्यरससात्म्यानि कस्मादत्र नोदाहृतानि । किं चैषां बहूनां सात्म्यानां युगपदुपनिपतितानां किं प्रयोक्तव्यमिति संदेहः । तद्यथा । हेमन्ते गोरसेक्षुवसातैलादीनि केषांचित्पुरुषाणां जन्मप्रभृत्येव तान्यनुचितानि । अन्येषां श्लेष्मप्रकृतित्वादोकःसात्म्यं न भवति । कटुतिक्तकषायास्तु रसा ऋत्वोकःसात्म्यं तथा यदि हेमन्तश्च कालो भवति । अनूपदेशश्च सिन्धुदेशो वा । तत्र तावत्किं देशसात्म्यं क्रियतामुत हेमन्तर्तुसात्म्यम् । एवं व्याधिसात्म्येनापि भाव्यमिति । अत्र ब्रूमः । यत्तावदुक्तमन्यान्यपि सात्म्यानि सन्तीति । तत्र(त्र) चतुर्ष्वेवान्तर्भावात् । तत्र व्याधिविपरीतेनैव दोषप्रकृतिविपरीतसंग्रहाद्दोषसात्म्यम् । प्रकृतिसात्म्यं

व्याधिसात्म्येनैवोक्तं प्रतिपत्तव्यम्। रससात्म्योपदेशोऽपि ऋत्वोकःसात्म्योपदेश एवान्तर्गतो ज्ञेयः। सर्वकालसात्म्यमृतुसात्म्येऽन्तर्भवतीति यतस्ततः षट्स्वप्यृतुषूपदिश्यत इति। यच्चोक्तम्। बहूनां युगपन्निपतितानां किं प्रयोक्तव्यमिति। अत्राप्युच्यते। किंचिदेव कस्यांचिदवस्थायां बलवत्त्वात्प्रधानम्। तस्यैव प्रयोगो नेतरस्य तत्रर्तुसात्म्याद्देशसात्म्यं बलवद्यदृतुसात्म्यं सर्वदेशसामान्यं देशसात्म्यं चैकदेशत्वाद्विशेषः। देशसात्म्यमपि तत्र देशे सर्वपुरुषसात्म्यकस्तु प्रात्यात्मिकत्वाद्विशेषः। ऋत्वोकःसात्म्यादपि व्याधिसात्म्यं बलवद्व्याधेः पीडाकरत्वात्कादाचित्कत्वाच्च। सात्म्याविशेषभावाच्चोत्सर्गस्यापवादेन बाधो भवति। वचनादपि बलवत्त्वं गम्यते।

यथोक्तम्—"ग्रीष्मवर्ज्येषु कालेषु दिवास्वप्नात्प्रकुप्यतः।
श्लेष्मपित्ते दिवास्वप्नस्तस्मादन्येषु नेष्यते" ॥

एवमृतुसात्म्यमुक्त्वा पुनरवोचत्—

"गीताध्ययनमद्यस्त्रीकर्मभाराध्वकर्षिताः।
अजीर्णिनः क्षताः क्षीणा बाला वृद्धास्तथा बलाः॥
सर्व एते दिवास्वप्नं सेवेरन्सार्वकालिकम्" इति।

अतो विज्ञायते, ऋतुसात्म्याद्व्याधिसात्म्यं बलवत्। तथा ग्रीष्मे स्वप्नमृतुसात्म्यमुक्त्वा पुनरवदत्—

"मेदस्विनः स्नेहनित्याः श्लेष्मलाः श्लेष्मरोगिणः।
दूषीविषार्तश्च दिवा न शयीरन्कदाचन" इति॥

ग्रीष्मकालेऽप्येषां प्रतिषेधादृतुसात्म्याद्व्याधिसात्म्यस्य बलवत्त्वमुक्तम्। नवज्वरे दिवास्वप्नप्रतिषेधाद्ग्रीष्मे च विधानादृतुसात्म्याद्व्याधिसात्म्यं बलवद्यथा देशसात्म्यौकःसात्म्याच्चोभयस्मादपि व्याधिसात्म्यं बलवत्। यथोक्तम्। येऽप्यतिलवणसात्म्याः पुरुषास्तेषां खलतीन्द्रलुप्तपालित्यानि वलयश्चाकाले भवन्तीत्यनागतव्याध्यवे(पे)क्षया देशशरीरसात्म्ययोः प्रतिषेधमाह।

तथा—"आगन्तूनामनुत्पत्तावेष मार्गो निदर्शितः" इति॥

पाखण्डिका अप्याहुः—

"तत्रौकःसात्म्यं सामान्यं सर्वदेशेषु संभवात्।
ऋतोर्देशविशेषो हि सामान्याद्बलवान्यतः॥
देशौकःसात्म्ययोरोकःसात्म्यं तु बलवन्मतम्"।

ऋत्वोकःसात्म्यादपि व्याधिसात्म्यं बलवदुच्यते—

"तद्यथा कण्ठरोगे तु प्रश्वासगलरोधिनि।
ग्रीष्मर्तौ सिन्धुदेशे च पुंसि क्षीराज्यशालिनि॥

मुक्त्वा सात्म्यत्रयं व्याधिसात्म्यमेव प्रयोजयेत् ।
कटुतिक्तकषायादि रूक्षं यच्चापतर्पणम् ॥
न ह्यस्यां व्याध्यवस्थायां ग्रैष्मिके विधिरिष्यते ।
न सैन्धवो विधिस्तत्र मत्स्यानूपामिषादिकः ॥
नापि तत्र च शाल्यन्नक्षीराज्यादिहितं तदा ।
अनया तु दिशा सर्वमूह्यं सात्म्यबलाबलम् ॥
मिथःसात्म्याविरोधी स्यादनुरोधे तु योजयेत् ।
सर्वाण्येव हि सात्म्यानि तद्यथा पैत्तिके गदे ॥
शरदृतौ मरौ देशे नरे मधुरशालिनि ।
तत्रर्तुदोषपुरुषरोगसात्म्यं प्रयोजयेत् ॥
अयमेव विधिर्ज्ञेयोऽन्यत्सात्म्यानां चतुष्टयम् ।
प्रयुज्यते विरोधेन विरोधे ज्ञापितो विधिः ॥
सात्म्यस्य नियमो ह्येष आत्मना सह यत्स्थितम् ।
आत्मा ह्यनुमतो देहो यदा द्रव्योपयोगतः ॥
विकारं नैव भजते तस्मात्सात्म्यं निरुच्यते" ।

ययोस्तु विरोधः शक्यते कर्तुम् । यथा—

"क्षीरसात्म्यास्तथा प्राच्या मत्स्यसात्म्याश्च सैन्धवाः" ॥

क्षीरमत्स्ययोर्देशसात्म्यमृतुसात्म्यं चेत्यविरुद्ध एव प्रयोगस्तयोस्तस्मात्सर्वं युक्तम् ॥ ५९ ॥

धातूनाह—

रसासृङ्मांसमेदोऽस्थिमज्जशुक्राणि धातवः ॥

दोषानाह—

वातपित्तकफा दोषा विण्मूत्राद्या मला मताः ॥ ६० ॥

वायुश्चात्र प्रधानत्वादग्रे निर्दिष्टः । प्रधानो हि दोषेभ्यो वायुः शीघ्रकारित्वाच्छुभाशुभार्थकरणं प्रति समर्थतरत्वाद्राजवदुपचाराद्बहुतरविकृतविकारकर्तृत्वाच्च । तं चानु पित्तं मध्यकारित्वान्मित्रवदुपचारात्ततोऽल्पतरविकारकर्तृत्वाच्च । तदनु च श्लेष्मा चिरकारित्वाद्भृत्यवदुपचारादल्पतमरोगकर्तृत्वाच्चेति । इदं तत्र विचार्यं कस्माद्वातादय एव दोषा उच्यन्ते न तु धातवः । यावता धातूनामपि रसादीनां वातादिभिः समानः सर्वः पृथङ्निदानादिनिर्देशः कृतः । तत्र निदानं तावद्यथा वातादीनां पृथगुक्तं तथा रसादीनामपि—

"गुरुशीतमतिस्निग्धमतिमात्रनिषेविणाम्" इत्यादि ॥

तथा प्रदुष्टबहुतीक्ष्णोष्णैर्मद्यैरित्येवमादि। स्थानमपि रसवहानां स्रोतसां हृदयं मूलम्। दशविधमन्यः। शोणितवहानां स्रोतसां यकृन्मूलं प्लीहा चेत्येवमादिकम्। विकारा अप्यश्रद्धा चारुचिश्चास्य वैरस्यमित्याद्याः। उपक्रमोऽपि—

'रसजानां विकाराणां सर्वं लङ्घनमौषधम्' ॥

इत्येवमादि। दोषसंज्ञा पित्तता यस्मात्पित्तं शोणितमेव वा। यदि कुप्यतीत्युक्त्वा यथोल्बणस्य दोषस्येत्युक्तम्। तथा दौर्गन्ध्यं मेदोदोषादिति स्यान्न च पृथङ्निदानादिनिर्देशाद्दोषा इति ब्रूमः किं तर्हि दुष्यन्ति यस्मात्। यद्येवं तत्सिद्धं धातूनामपि दोषत्वं यस्मात्तेऽपि दुष्यन्ति। आगमो हि। तेषां प्रकोपात्स्थानस्थाश्च विमार्गगाश्च शरीरधातवः प्रकोपमापद्यन्ते।

तथा—"शरत्कालप्रभावाच्च शोणितं संप्रदुष्यति"।

नैतदेवं धातवो हि दोषैर्दूष्यन्ते न स्वयं दुष्यन्ति। यथोक्तं तेषां सर्वेषामेव वातपित्तश्लेष्माणो दुष्टा दूषयितारो भवन्ति दोषास्तु स्वतन्त्रा एव दुष्यन्ति न दोषान्तरेण दूष्यन्ते। तस्माद्वातादय एव दोषा न धातवः। एवमादि न युज्यते। यस्माद्वातादयोऽपि निदानैर्दूष्यन्ते स्वतन्त्रा दुष्यन्ति च। तथा दोषेणापि दोषो दूष्यते। यथा प्रकृतिस्थं पित्तं वायुना कुपितेन तद्धि दूषितं दाहादीञ्जनयति।

उक्तं च—"प्रकृतिस्थं यदा पित्तं मारुतः श्लेष्मणः क्षयः" इत्यादि।

न चैतावता वातादीनामदोषत्वं तद्वद्धातूनामपि भविष्यति तथा धातवोऽपि दूष्यन्ते स्वतन्त्रा दुष्यन्ति च येन धातुजा व्याधयः सहजार्शोरक्तस्रावादयो दोषकोपः पश्चादुक्तः। जन्मप्रभृत्येव हि गुदे(द)जैरावृतो मार्ग इत्यादिना ग्रन्थेन। रक्तस्रावश्च विरेचनव्यापत्तिनिमित्तो दोषानन्तरेण जायते—

"दोषान्हत्वा विनिर्मथ्य जीवं हरति शोणितम्" ॥

इत्यादिवचनादिति। तर्हि दूषणाद्दोषा इति ब्रूमः। दूष्याणां रसादीनां धातूनां वातादयो यस्माद्दूषयन्ति तस्माद्दोषा इति। एवमपि सिध्यति धातूनां दोषत्वं यस्माद्धातवोऽपि धातून्दूषयन्त्यतो धातुष्वपि दोषत्वं प्राप्नोति। उक्तं च। धातवश्च धातून्प्रदूषयन्ति प्रदुष्टाः। धातूनां दूष्यत्वान्न दोषप्राप्तिर्भविष्यतीति चेदेवं सति वातादिष्वपि न दोषत्वप्राप्तिर्भविष्यति। यस्मात्तेऽपि संनिकृष्टनिदानैर्दूष्यन्ते। एवं तर्हि दूषणस्वभावाद्दोषा इति व्याख्यानं करिष्यामः। दोषाः स्वभावाद्धि वातादयः। यथोक्तं वातपित्तश्लेष्माणो दुष्टा दूषयितारो भवन्ति दोषस्वभावात्। दोषो दुष्टत्वं स स्वभावो येषां ते दोषस्वभावाः। तस्माद्दोषस्वभावात्तद्दोषा इति। एवमपि न युज्यते यस्मादेवमिष्यमाणे समावस्थानामदोषत्वं प्राप्नोत्यदोषवचनं

च दुष्टत्वाभावात् । न हि समावस्थानां वातादीनां दुष्टस्वभावत्वमुपपद्यते । दोषवचनं शरीरयोगक्षेमकर्तृत्वात् । तदुक्तं ते प्रकृतिभूताः शरीरयोगक्षेमकराः । उत मन्यसे ते दुष्टस्वभावाः शरीरदूषणात्मकास्तदा ते दोषा न समावस्था इति । एवं सति दोषस्वभावानुपपत्तिरव्यवस्थितत्वात् । यदि दोषाणां दोषत्वं कदाचिद्भवति कदाचिन्न भवत्येवं सति स्वभावो न भवति यस्माद्यवस्थितः स्वभावो नाव्यवस्थित इति । तस्माद्धातूनामपि दोषत्वं सिद्धमिति । अत्र ब्रूमः । यद्यपि धातूनां वातादिभिः सर्वं समानं निर्दिष्टं पृथङ्निदानलक्षणस्थानरोगचिकित्सितदोषसंज्ञादूषणत्वादि तथाऽप्ययमत्र विशेषो येन वातादयो दोषा न धातवः । तथा हि । वातादयो धातून्दूषयन्ति नैव कदाचिद्धातुभिर्वातादयो दूष्यन्ते । परस्परं वा न दूषयन्त्यतो वातादय एव दोषा न धातवः । तर्हि दूष्याणां दूषयितव्यत्वात् । अतश्च यो रसरक्तादीनां धातूनां गुरुशीततीक्ष्णोष्णादेर्निदानात्प्रकोपः । स दोषप्रकोपणद्वारेणैवोत्पद्यते । दोषा एव हि तैस्तैर्निदानैर्दुष्टा रक्तादीन्यधिष्ठाय दूषयन्ति न तु वातादिदोषप्रकोपनिरपेक्षा धातवः कुप्यन्तीति । वाद्वयं(?)येऽपि रसरक्तजा व्याधय इत्युक्तास्ते तत्रस्थैर्दोषैर्दूषितेषु रसादिषु जन्यन्ते । उपचारमात्रेण तु रसजा रक्तजा इति व्यपदिश्यन्ते घृतदग्धवत् । यथा घृताधिष्ठानेनाग्निना दग्धो घृतेन दग्ध इति तद्वद्रसरक्ताधिष्ठानैर्वातादिभिर्दोषैर्जनितेषु व्याधिषु रसजा व्याधयो रक्तजा व्याधय इति व्यपदिश्यन्ते । तथा चास्यैवार्थस्य साक्षिभूतमिदमाचार्य उक्तवान् । तत्र रसादिषु स्थानेषु युगपत्कुपितानां दोषाणां यस्मिन्स्थाने ये ये व्याधयः संभवन्ति तांस्तान्यथावदनुव्याख्यास्याम इति । तथा तदुपक्रमनिर्देशोऽप्युपचारमात्रम् । रसरक्तमांसस्थितानां दोषाणां स्थानापेक्षया दोषोपक्रमे क्रियमाण उपचारमात्रमेतद्रसस्योपक्रमो रक्तस्योपक्रम इति । योऽप्युपक्रमविशेषो रक्तजानां शोणितस्रावो मांसमेदोजानां ग्रन्थ्यर्बुदादीनां शस्त्रभेदादिर्न दोषोपक्रमविलोपनः । सोऽपि वातादिदूषितानां रक्तमांसादीनामुपेक्षणाद्यदाऽतिमहती वृद्धिर्भवति तदा तत्रस्थो दोषः शीतादिभिर्दोषोपक्रमैः प्रशमयितुमशक्योऽतिवृद्धत्वात् । रक्तमांसादिजानामनेनोपायेन तत्रोपशमो भवति । उक्तं च । बहुदोषाणां पुनर्दोषावसेचनमेव कार्यम् । न ह्यभिन्ने सेतौ पल्वलप्रसेकोऽस्तीति । तस्मादुत्पत्य निपत्य वा त्रय एव वातादयो दोषा न धातवो दोषा इति। एतेन तन्त्रान्तरीयाभीष्टस्य चतुर्थस्य रक्तस्य दोषस्य दोषत्वनिषेधः कृतो बोद्धव्यः । यदुक्तं सुश्रुतेन—यथा हि महानुदकसंचयो विरुद्धत्वात्सेतुमवदीर्यापरैरौदकैर्भावैर्व्यामिश्रः सर्वतः प्रधावत्येवं दोषाः कदाचिदेकैकशो द्वंद्वशः समस्ताः शोणितचतुर्था वा प्रसरन्ति । तत्र वातः पित्तं श्लेष्मा शोणितमित्येवमादि ॥ ६० ॥

कफपित्तानिलाः पूर्वमध्यान्तेषु व्यवस्थिताः ॥
भुक्ताहोरात्रवयसां संधिष्वपि कफानिलौ ॥ ६१ ॥

सुगमम् ॥ ६१ ॥

कृशो रूक्षोऽल्पकेशश्च चलचित्तोऽनवस्थितः ॥
बहुवाग्व्योमगः स्वप्ने वातप्रकृतिको नरः ॥ ६२ ॥

सुगमम् ॥ ६२ ॥

अकालपलितो गौरः प्रस्वेदी कोपनो बुधः ॥
स्वप्नेषु दीप्तिमत्प्रेक्षी पित्तप्रकृतिको नरः ॥ ६३ ॥

सुगमम् ॥ ६३ ॥

स्थिरचित्तः सुबद्धाङ्गः सुप्रजः स्निग्धमूर्धजः ॥
स्वप्ने जलाशयालोकी श्लेष्मप्रकृतिको नरः ॥
संमिश्रैर्लक्षणैर्ज्ञेया द्वित्रि(त्र) दोषान्वया नराः ॥ ६४ ॥

सुगमम् ॥ ६४ ॥

बहूदकनगोऽनूपः कफमारुतरोगवान् ॥
जाङ्गलोऽल्पाम्बुशाखी च वातपित्तगदोत्तरः ॥ ६५ ॥

सुगमम् ॥ ६५ ॥

संसृष्टलक्षणोपेतो देशः साधारणः स्मृतः ॥ ६६ ॥

ननु साधारणस्योभयलक्षणत्वमयुक्तं परस्परपरिहारस्थितिधर्मकत्वात् । न ह्यानूपजाङ्गलयोर्लक्षणानि मिथोत्यन्तविलक्षणानि शीतोष्णवदेकत्र संभवन्ति । अवयववृत्तित्वात्सिद्धिर्भविष्यति । साधारणो हि क्वचिदनूपलक्षणः क्वचिज्जाङ्गललक्षणश्चित्रपटवदिति चेत् । नैवम् । यो हि साधारणस्यावयवोऽनूपलक्षणः सोऽनूप एव यो जाङ्गललक्षणः स जाङ्गल एवातल्लक्षणत्वात्तत्कार्यत्वाच्च । तस्मादेतदेवं प्रतिपत्तव्यं य एतेऽनूपजाङ्गलयोर्बहुनिम्नोन्नतादयो व्यञ्जनविशेषास्तैरेवानतिशयसहितैः साम्यावस्थितैः साधारणो मन्तव्य इति ॥ ६६ ॥

अमुमेवाभिप्रायमाह—

समाः साधारणे यस्माच्छीतवर्षोष्णमारुताः ॥
समता चैव दोषाणां तस्मात्साधारणो वरः ॥ ६७ ॥

तस्मादनूपजाङ्गलवेदनावामपि साम्यमेव वेदितव्यम् ॥ ६७ ॥

क्षीरितिक्तकषायाणां द्वादशाङ्गुलमायतम् ॥
दन्तकाष्ठं निषेवेत मुखरोगप्रणाशनम् ॥ ६८ ॥

---

१ क. घ. जलसिताळो° । २ क. घ. °प्रशान्तये । ति° ।

तिक्तकषायादि दन्तकाष्ठं प्रत्युषसि कफप्रकोपनिवारणाय। दन्तधावनस्य द्वादशाङ्गुलत्वं सुखग्रहणसंचारणार्थम् ॥ ६८ ॥

नवज्वरास्यशोषादौ न सेव्यं दन्तरोगिणा ॥
प्रतिपद्दर्शषष्ठीषु नवम्यां चैव भारत ॥ ६९ ॥

सुगमम् ॥ ६९ ॥

दन्तानां काष्ठसंयोगो दहत्यासप्तमं कुलम् ॥ ७० ॥

सुगमम् ॥ ७० ॥

पत्रैः स्याद्बकुलादीनां तत्र दन्तप्रघर्षणम् ॥

सुगमम् ॥

जिह्वानिर्लेखनाद्रोगास्तद्गता न भवन्ति हि ॥ ७१ ॥

सुगमम् ॥ ७१ ॥

बहिर्मुखप्रक्षालनमाह—

पित्तरक्तकृता रोगा न स्युर्व्यङ्गादयो मुखे ॥
भिल्लोटककषायेण धात्रीक्काथेन धावनात् ॥ ७२ ॥

आदिशब्दान्नीलिकामुखशोषपिटिका गृह्यन्ते। भिल्लोटकेति। भिल्लोटको हिमवद्वनान्ते केदारभूमौ प्रसिद्धः। गयी तु भिल्लोटककषायम् ॥ ७२ ॥

अन्तर्मुखप्रक्षालनमाह—

आमलकस्य कषायेण नेत्रे प्रक्षालयेत्। उभयं शीतोदकेन वा ॥ ७३ ॥

दृष्टिपरिमार्जनार्थं मुखस्य कान्त्यै त्रिदोषशमनाय ॥
सौवीराञ्जनमुक्तं लोचनयो रञ्जनं मुनिना ॥ ७४ ॥

सुगमम् ॥ ७३ ॥ ७४ ॥

सामान्याञ्जनगुणमाह—

शोभार्थमञ्जनं कृष्णं शलाकाभिर्यथेप्सितम् ॥
पक्ष्मलं विशदं कान्तममलोज्ज्वलमण्डलम् ॥
नेत्रमञ्जनसंयोगाद्भवेच्चामलतारकम् ॥ ७५ ॥

पक्ष्मलं घनरोमान्वितम्। कान्तं कमनीयम्। अञ्जनसंयोगादिति। अञ्जनं सौवीराञ्जनादि ॥ ७५ ॥

श्रान्ते प्ररुदिते चैव मद्यपीते नवज्वरे ॥
उष्णवेश्मनि दाहे च अञ्जनं नैव शस्यते ॥ ७६ ॥

सुगमम् ॥ ७६ ॥

निर्गदं निर्मलं चक्षुर्भवत्यञ्जनयोगतः ॥
प्रतिमर्शस्ततो देय ऊर्ध्वजत्रुगदापहः ॥ ७७ ॥

सुगमम् ॥ ७७ ॥

मुखशुद्धिश्च पूगादिकर्पूरसुमनःफलैः ॥ ७८ ॥

श्लेष्महननाय कल्पत इति कर्पूरः ॥ ७८ ॥

अभ्यङ्गोत्सादनस्नानगन्धमाल्यादिभूषितः ॥
पादत्रच्छत्रदण्डैश्च विचरेच्च यथासुखम् ॥ ७९ ॥

अभ्यङ्गस्तु विशेषेण कार्यो विपरीतगुणैर्वातं जित्वा वीर्यादिकरत्वात् ।
उक्तं च—"स्नेहेन रौक्ष्यत्वमपास्य वायोर्यद्गौरवाल्लाघवमाशु तस्य ।
उष्णेन शैत्यं विदधाति तैलं वीर्यं सुवर्णं सुबलं सुपुष्टिम्" इति ॥
स्नेहस्य शिरामुखादिभिः शरीरस्य संतर्पणकालं केचिदत्र पठन्ति—

"रोमान्तेष्वनुदेहस्य स्थित्वा मात्राशतत्रयम् ।
ततः प्रविशति स्नेहश्चतुर्भिर्गच्छति त्वचम् ॥
रक्तं व्रजति मात्राणां शतैः पञ्चभिरेव च ।
षड्भिर्मांसं प्रपद्येत मेदः सप्तभिरेव च ॥
शतैरष्टाभिरस्थीनि मज्जानं नवभिर्व्रजेत् ।
तत्रस्थाञ्शमयेद्रोगान्वातपित्तकफात्मकान्" ॥

उत्सादनं सस्नेहकल्केनोद्धर्षणम् ।

"स्नानालेपनमाल्यानि मनोहर्षं वितन्वते ॥
हर्षणान्मनसो वृष्यं प्रभावादुपजायते" ।

पादत्रच्छत्रदण्डैरिति । पादत्रगुणाः सुश्रुत उक्ताः—

"पादरोगहरं वृष्यमायुष्यं चक्षुषे हितम् ।
सुखप्रचारमोजस्यं सदा पादत्रधारणम्" इति ॥

वृष्यत्वे कारणमाचार्यः प्राह—

"रेतोवहाः पादतलेषु नाड्यः स्थिता उपानद्रहितस्य तासु ।
पित्तानिलाभ्यामभिघातकृच्छ्यामुत्तप्यते वीर्यमवृष्यताऽतः ॥
पादत्रयुक्तस्य तु कारणैः स्वैर्वृद्धं न नाडीषु विशोषमेति ।
इतेऽपि काम्यादिह वृष्यताकृद्दिष्टः प्रयोगो मुनिभिः प्रदिष्टः" इति ॥ ७९ ॥

श्रोत्रघ्राणशिरःपादतैलनित्योऽथ धूमपः ॥ ८० ॥

कर्णपूरणकालस्य संख्यां वाग्भटः प्राह—

"धारयेत्पूरणं कर्णे कर्णमूलं विमर्दयेत् ।
रुजः स्यान्मार्दवं यावन्मात्राशातमवेदने" इति ॥

पादाभ्यङ्गगुणाः सुश्रुत उक्ताः—

"निद्राकरो देहसुखश्चक्षुष्यः पवनापहः ।
पादत्वङ्मृदुकारी च पादाभ्यङ्गः सदा हितः" इति ॥

पादचक्षुषोर्व्यवहितावपि पादाभ्यङ्गश्चक्षुष्यः । उक्तं च—

"चक्षुषी प्रतिबद्धे द्वे शिरे पादसमाश्रिते ।
तस्माच्चक्षुष्प्रसादार्थं पादाभ्यङ्गं समाचरेत्" इति ॥

वाग्भटेऽपि—

"द्वे पादमूले पृथुसंनिवेशे शिरे गते ते बहुधा च नेत्रे ।
ता म्रक्षणोद्वर्तनलेपनादीन्पादप्रयुक्तान्नयनं नयन्ति" ॥ ८० ॥

**पृष्ठतोऽर्कं निषेवेत जठरेण हुताशनम् ॥
स्वामिनं सर्वभावेन परलोकममायया ॥ ८१ ॥**

सुगमम् ॥ ८१ ॥

**राजन्हरीतकीं भक्ष तक्रं सलवणं पिब ॥
भुङ्क्ष्व वास्तुकशाकेन नश्यन्तु तव तेन ते ॥ ८२ ॥**

तेन त इति । ते गुदजाः ॥ ८२ ॥

**न वेगान्धारयेन्निद्रावातविण्मूत्ररेतसाम् ॥
जृम्भाबाष्पक्षवोद्गारश्वासतृष्णावमिक्षुधाम् ॥ ८३ ॥**

सुगमम् ॥ ८३ ॥

धारितेषु प्रजायन्ते तन्मार्गस्थानजा गदाः ॥ ८४ ॥

तन्मार्गस्थानजा गदा इति । तेषां मार्गस्रोतसि स्थाने वाऽऽश्रये गदा जायन्त इत्यर्थः ॥ ८४ ॥

धार्या वेगास्त्ववशस्तानां मनोवाक्कायकर्मणाम् ॥

सुगमम् ॥

न पीडयेदिन्द्रियाणि न चैतान्यतिलालयेत् ॥ ८५ ॥

इन्द्रियाणि रसनादीनि कदन्नाशनादिना न पीडयेन्न निगृह्णीयात् । न चैतानीन्द्रियाण्यतिलालयेदतिशयेन विलासयेत् ॥ ८५ ॥

अनुयायात्प्रतिपदं सर्वधर्मेषु मध्यमाम् ॥
सेवेत विषयान्काले त्यक्त्वा तत्परतां वशी ॥ ८६ ॥
नातिजागरणं निद्रां सर्वभूतहितैषिताम् ॥
देवगोब्राह्मणाचार्यगुरुवृद्धान्सदाऽर्चयेत् ॥ ८७ ॥

सर्वधर्मेषु मध्यमां प्रतिपदं प्रतिपत्तिमनुयायात्। सर्वेष्वाचारेषु मध्यमं मार्गमनुवर्तेत नैकत्राऽऽसक्तिं कुर्यादित्यर्थः ॥ ८६ ॥ ८७ ॥

चतुष्पथे नमस्कर्ता दाता यश्च प्रियंवदः ॥
क्रुद्धानामनुनेता च दीनानामनसूयकः ॥ ८८ ॥
आश्वासकश्च भीतानां बन्धुवत्सर्वदेहिनाम् ॥
रागद्वेषनिदानानां हन्ता धर्मपरायणः ॥ ८९ ॥

दीनानामनसूयक इति। अनसूयकोऽभ्युद्धारकः। बन्धुवदिति। करुणार्द्रमनस्कत्वेन बन्धुरिव। रागद्वेषनिदानानां हन्ता। अहंकारममकारमिथ्याबुद्धयो रागद्वेषहेतवः। रागद्वेषमूलशुभाशुभकर्मप्रसरः प्राणिनाम्। ततो विग्रहसंसारनिगडबन्धः। तं छेदयेत्परं प्रयत्नमाधाय ॥ ८८ ॥ ८९ ॥

नित्यं हिताहारविहारसेवी समीक्ष्यकारी विषयेष्वसक्तः ॥
दाता समः सत्यपरः क्षमावानाप्तोपसेवी च भवत्यरोगः ॥
शिरश्च पादौ च सदाऽर्चयेद्यः स्त्रियं श्रियं नाभिलषेत्परस्य ॥ ९० ॥

नित्यं सदैव हिताहारविहारौ सेवेत। तच्छीलो यः स एवंभूतो नरः। तथा दाता त्यागी त्यागवान्। तथा समः सर्वेषु भूतेषु समचित्तः। तथा सत्यपरोऽवितथवाक्। तथा क्षमावान्यः शक्तोऽपि कृतापराधदण्डेनानुरूपेण न योजयति। तथाऽऽप्तानुपसेवते तच्छीलो यः स आप्तोपसेवी चारोगो भवति। न केवलं प्राक्तनविध्यनुष्ठानेनारोगः संपद्यते। यावदाप्तोपसेवी चेति चशब्दार्थः।

"येषां त्रिकालमचलं ज्ञानमव्याहतं सदा।
आप्ताः शिष्टा विबुद्धास्ते तेषां वाक्यमसंशयम्" ॥

इत्याप्तलक्षणमिति ॥ ९० ॥

न कुर्याच्चञ्चलं चेतो न कालमतिपातयेत् ॥ ९१ ॥
प्रणयेनापि नो वाच्यं वचनं परतापि च ॥
अहिंसा सततं कार्या धार्या चित्तस्य नित्यता ॥ ९२ ॥

१ क. यष्टा। ०

॥ ९१ ॥ ९२ ॥

इति श्रीवृन्दप्रणीतवृन्दमाधवापरनामकसिद्धयोगव्याख्यायां श्रीश्री-
कण्ठदत्तकृतायां व्याख्याकुसुमावल्याख्यायामेकाशीतितमः
स्वस्थाधिकारः समाप्तः ॥ ८१ ॥

अथ द्व्यशीतितमो मिश्रकाधिकारः।

चिकित्साङ्गभूतप्रशस्तवैद्यादिनिर्देशः पारिशेष्यात्। अतो वैद्यादिपादचतुष्टयं चिकित्सासाधनं निर्दिशन्नाह—

वैद्यो व्याध्युपसृष्टश्च भेषजं परिचारकः ॥
एते पादाश्चिकित्सायाः कर्मसाधनहेतवः ॥ १ ॥

व्याध्युपसृष्टो रोगी। परिचारकः शुश्रूषकः पुरुषः। **कर्मसाधनहेतव इति।** आरोग्यहेतव इत्यर्थः। वैद्योऽभिहित आदौ प्राधान्यात्। ततश्च रोगी भेषजस्याधिकरणत्वात्। ततो भेषजं रोगनिवृत्तौ प्रधानकारणत्वात्। शेषात्परिचारकोऽन्ते। **पादा इति।** चत्वारोऽशाः। पादसंकीर्तनेन च वैद्यादीनामन्यतमवैकल्येऽपि चिकित्सायाः सिद्धिं दर्शयति ॥ १ ॥

वैद्यादीनां गुणानाह—

तत्त्वाधिगतशास्त्रार्थो दृष्टकर्मा स्वयंकृती ॥
लघुहस्तः शुचिः शूरः सज्जोपस्करभेषजः ॥ २ ॥
प्रत्युत्पन्नमतिर्धीमान्व्यवसायी विशारदः ॥
सत्यधर्मपरो यश्च स भिषक्पाद उच्यते ॥ ३ ॥

तत्त्वाधिगतशास्त्रार्थ इति। यथावदधिगतशास्त्रो यथावज्ज्ञाततदर्थश्चेत्यर्थ इति **डल्लणः।** सत्सदिति गृह्यमाणं यथाभूतमविपरीतं तत्त्वं भवति। असच्चासदिति गृह्यमाणं यथाभूतमविपरीतं तत्त्वं भवति। तत्त्वेन यथावस्थितोऽधिगतः शास्त्रार्थो येनेति **सोमः। दृष्टकर्मेति।** छेद्यादौ स्नेहादौ च कुशल इत्यर्थः। स्वयंकृती स्वप्रज्ञया चिकित्सायां प्रवृत्तः। **लघुहस्त इति।** छेद्यादिक्रियासु वेपनादिदोषरहितः। **शुचिरिति।** बाह्याभ्यन्तरशौचयुक्तः। शूरः, अविषादी। **सज्जोपस्करभेषज इति।** सज्जानि प्रगुणान्युपस्कराणि यन्त्रशस्त्रादीनि भेषजानि च यस्य स तथा। **प्रत्युत्पन्नमतिरिति।** यथाकालोचितकार्याभिज्ञः। धीमान्, उक्तदुरुक्तोहापोहक्षमः। व्यवसायी, उद्यमपरो गहनेऽपि कर्म कर्तुं व्यवस्यतीत्यर्थः। विशारदः

पण्डितः कृच्छ्रपदमात्रेषु न मुह्यति। **सत्यधर्मपर इति**। सत्यं मिथ्याभाषणनिवृत्तिः। धर्मः, अनेकसाधनसाध्यः॥ २॥ ३॥

आयुष्मान्सत्त्ववान्साध्यो द्रव्यवानात्मवानपि॥
उच्यते व्याधितः पादो वैद्यवाक्यकृदास्तिकः॥ ४॥

आयुष्मानिति। प्रधानगुणदोषचिकित्सायाः प्रवृत्तेः। **डल्लणस्तु**—आयुष्मान्दीर्घायुः। तच्च शारीरलक्षणैरिष्टाभावेन चाभ्यूह्यमिति। सत्त्ववान्क्लेशसहिष्णुः। साध्यः साध्यव्याधियुक्त इत्यर्थः। आत्मवानलोलुपः। वैद्यवाक्यकृत्, वैद्यवचनकरः। **आस्तिक इति**। दत्तमस्ति हुतमस्ति परलोकोऽस्ति, एवं मतिर्यस्य स आस्तिकः॥४॥

प्रशस्तदेशसंभूतं प्रशस्तेऽहनि चोद्धृतम्॥
अल्पमात्रं महावीर्यं गन्धवर्णरसान्वितम्॥ ५॥
दोषघ्नमग्लानिकरमविकारि विपर्यये॥
समीक्ष्य काले दत्तं च भेषजं पाद उच्यते॥ ६॥

अल्पमात्रमित्यत्र युक्तमात्रं मनस्कान्तमिति पाठः। युक्तमात्रं युक्तप्रमाणं मनस्कान्तं मनःप्रियम्। **दोषघ्नमिति**। दोषशब्देन वातादय उच्यन्ते तद्दूषिता धातुमलाश्च। अथवा दोषघ्नं दुष्टिं हन्ति, अदुष्टिं च कोपयति। अग्लानिकरं हर्षक्षयं न करोतीत्यर्थः। **अविकारि विपर्यय इति**। विपर्ययेऽयोगादावप्यनतिविकारि। **समीक्ष्येति**। दोषप्रदेशबलकालविकारसत्त्वसात्म्यौषधानलवयःप्रकृत्यादिकान्परीक्ष्य दत्तमुपयुक्तं काल आवस्थिके वा॥ ५॥ ६॥

स्निग्धोऽजुगुप्सुर्बलवान्युक्तो व्याधितरक्षणे॥
वैद्यवाक्यकृदश्रान्तः पादः परिचरः स्मृतः॥ ७॥

स्निग्धः प्रीतियुक्तः। अजुगुप्सुरातुरव्याधेरगोपको विकारेऽनिन्दकश्च। कष्टबीभत्सव्याधिमत्स्वपि न गर्हां बिभर्ति। **बलवानिति**। बलवत्त्वात्सर्वक्लेशसहः। **युक्तो व्याधितरक्षण इति**। युक्त उद्युक्तः। युक्तो निपुण इति **डल्लणः**। एतेन व्याधितस्य रक्षणे तत्पर इत्यर्थः। वैद्यवाक्यकृत्, वैद्यवाक्य अविकल्पं करोतीत्यर्थः। **अश्रान्त इति**। खेदरहितः॥ ७॥

स्वदेशे निचिता दोषा अन्यस्मिन्कोपमागताः॥
बलवन्तस्तथा न स्युर्जलजा वा स्थलाहृताः॥ ८॥
उचिते वर्तमानस्य नास्ति देशकृतं भयम्॥
आहारस्वप्नचेष्टादौ तद्देशस्य गुणे सति॥ ९॥

स्वदेशे समानगुणदेशे। यथाऽनूपे निचितः कफो जाङ्गलदेशे कुपितो न तथा बलवान्भवति जाङ्गलदेशगुणेनानूपावरोधात्। **जलजा वा स्थलाहृता इति**। जलजा

जन्तव इव स्थलं नीयमाना अबलवन्तः। वाशब्दोऽत्रेवार्थे। एतच्च वृन्दलिखितक्रमानुरोधाद्व्याख्यातम्। सुश्रुते तु—न तथा बलवन्तः स्युरित्यादिः श्लोकस्याऽऽदौ पाठः। अत्र क्रमे टीकाकाराणां व्याख्या। जलजा अनूपजा रोगाः श्लीपदादयो जाङ्गलदेशं नीता न बलवन्तः। वाशब्दाज्जाङ्गलजा अपि रोगा अनूपं नीता न बलवन्तः। स्वदेशे निचिता इत्यादिनाऽनुचिते वर्तमानस्येत्यादि········हेतोश्चितकुपितदोषस्य विसदृशगुणे देश उचिते न्याय्ये वर्तमानस्या····जाङ्गलदेशे यदि····स्वप्नादौ वर्तते तद्देशे भवत्येव भयम्। एवमनूपेऽपि व्याख्येयमिति डल्लणः। सुश्रुतपाठक्रमं पठित्वा, एवं व्याख्याति—

"न तथा बलवन्तः स्युर्जलजा वा स्थलाहृताः।
स्वदेशे निचिता दोषा अन्यस्मिन्कोपमागताः॥
उचिते वर्तमानस्य नास्ति देशकृतं भयम्।
आहारस्वप्नचेष्टादौ तद्देशस्य गुणे सति" इति॥

तुल्यगुणजातस्य रोगस्य विपरीतगुणदोषचिकित्सितं दर्शयन्नाह—**न तथेति**। जलजा अनूपदेशजाः श्लीपदादयः। **स्थलाहृता इति**। जाङ्गलदेशं नीता इत्यर्थः। उक्तव्याधिकारणं दोषचयादि विसदृशदेशाश्रयं प्रथमं दर्शयन्नाह—**स्वदेश इति**। यथाऽनूपदेशे संचितः कफो जाङ्गलदेशे कुपितः। **उचित इति**। न्याय्य इत्यर्थः। यदि पुनराहारादावनुचिते वर्तते न वा भवत्येव भयं यथाऽनूपदेशे संचिते कफे जाङ्गलदेशेऽपि दिवास्वप्नादि कुर्वतः पुरुषस्य भयं भवत्येव। **आहारस्वप्नेत्यादि**। तद्देशस्य गुणे सति जाङ्गलदेशस्य रौक्ष्यौष्ण्यादौ गुणे सत्यप्युचिते वर्तते। एतदुक्तं भवति। यद्यप्याहारस्वप्नचेष्टादयस्तद्देशगुणा अपि सन्ति तथाऽप्युचिते वर्तते कफविपरीतगुणे वर्तत इत्यर्थः। सुश्रुतपाठक्रमे **सोम** एवं व्याख्याति। अन्यदेशजातस्य व्याधेर्देशान्तरगमनं प्रशमे हेतुमाह—**स्वदेशे निचिता इत्यादि**। स्वदेशे यथाऽनूपे संचितः कफो जाङ्गलदेशप्रकुपित उचिते न्याय्ये यदि पुनराहारादावनुचिते वर्तते तदा भवत्येव भयम्। आहारस्वप्नचेष्टादौ तद्देशस्य जाङ्गलदेशस्य रूक्षोष्णादौ गुणे सत्यप्युचित एव वर्तते। उचिते व्याध्यारम्भकदोषप्रत्यनीक एव वर्तते॥ ८॥ ९॥

विकारेऽल्पे महत्कर्म क्रिया लघ्वी महागदे॥
द्वयमेतदकौशल्यं कौशल्यं युक्तकर्मता॥ १०॥

सुगमम्॥ १०॥

क्रियायास्तु गुणालाभे क्रियामन्यां प्रयोजयेत्॥
पूर्वस्यां शान्तवेगायां न क्रियासंकरो मतः॥ ११॥

---

१ क. घ. हितः।

दोषावस्थाया दुर्लक्षत्वात्......प्रमाणक्रियायोग......तदानीं विश्राम्य तद्विपरीतगुणाऽन्या क्रिया कार्या। विश्रामो हि पूर्वक्रियाया अशान्त...उभयोरपि निष्फलत्वं स्यात्। अग्निमान्द्यविरोधमौषधपरिमाणेन तथाऽऽहारेणापि पच्यमानेन।

अथ डल्हणव्याख्या—क्रियाफलं यदा न दृश्यते तदाऽन्या क्रिया कर्तव्या। साऽपि विश्रमय्य कालान्तरिता सती कर्तव्येति दर्शयन्नाह—क्रियायास्त्विति। पञ्चरात्रान्तरिता षड्रात्रान्तरिता वाऽन्या क्रिया प्रयोक्तव्या। संकरो युगपद्द्वयोः प्रयोगः॥ ११॥

ब............ममाह—

गुणालाभेऽपि कर्तव्या विश्रामान्तरितक्रिया॥
सैव सैवान्यथा तस्याः पूर्ववत्संकराद्भयम्॥ १२॥

सैव सैवेति वीप्साया दृष्टफलत्वात्। तस्या एवाभ्यासवृत्तिं दर्शयति विश्रामः।

"गुणालाभेऽपि सपदि सैव सैव क्रिया हिता।
कर्तव्यैव तदा व्याधिः कृच्छ्रसाध्यतमो यदि"॥

इति सुश्रुतपाठक्रमः। तत्र यस्या अपि फलं न दृश्यते साऽपि सप्तरात्राद्विश्रमय्य कर्तव्येत्याह—गुणालाभ इति। सपदि शीघ्रम्। यदा पुनः कृच्छ्रसाध्यो व्याधिस्तदा गुणस्य क्रियाफलस्यालाभेऽपि हिता या क्रिया सैव प्रयोक्तव्या। इति डल्हणव्याख्या॥ १२॥

षड्भिः केचिदहोरात्रैः केचित्सप्तभिरेव च॥
इच्छन्ति मुनयः प्रायो रसस्य परिवर्तनम्॥ १३॥

सुगमम्॥ १३॥

परिवृत्त्या रसस्यैव शान्तवेगा क्रिया मता॥ १४॥

सुगमम्॥ १४॥

चण्डः साहसिको भीरुः कृतघ्नो व्यग्र एव च॥
सद्वैद्यनृपतिद्वेष्टा तद्विष्टः शोकपीडितः॥
यादृच्छिको मुमूर्षुश्च विहीनः करणैश्च यः॥ १५॥
वैरी वैद्यविदग्धश्च श्रद्धाहीनः सुशङ्कितः॥
भिषजामविधेयश्च नोपक्रम्या भिषग्वरैः॥ १६॥

सुगमम्॥ १५॥ १६॥

एतानुपाचरेद्वैद्यो बहून्दोषानवाप्नुयात्॥
एभ्योऽन्ये समुपक्रम्या नराः सर्वैरुपक्रमैः॥ १७॥

---

१ क. घ. भवेत्।

सुगमम् ॥ १७ ॥

चिकित्सितं शरीरं यो न निष्क्रीणाति दुर्मतिः ॥
स यत्करोति सुकृतं तत्सर्वं भिषगश्नुते ॥ १८ ॥

सुगमम् ॥ १८ ॥

नैव कुर्वीत लोभेन चिकित्सापण्यविक्रयम् ॥
ईश्वराणां वसुमतां लिप्सेतार्थं तु वृत्तये ॥ १९ ॥

सुगमम् ॥ १९ ॥

अधुना मानसंख्याया यथासंज्ञासंज्ञिविधानार्थमाह—

गुञ्जाभिः सप्तभिर्माषः शाणो माषचतुष्टयम् ॥
द्वौ शाणौ वटकः कोलस्तौ द्वौ कर्ष उदुम्बरः ॥ २० ॥
अक्षं पाणितलं ज्ञेयं सुवर्णं कवलग्रहः ॥
पिचुर्बिडालपदकं शुक्तिः पाणितलद्वयम् ॥ २१ ॥
तद्द्वयेन पलं मुष्टिः प्रकुञ्चो बिल्वमुच्यते ॥
द्वे पले प्रसृतं विद्यात्तद्द्वयं कुडवोऽञ्जलिः ॥ २२ ॥
मानिकाऽष्टपलं ते द्वे प्रस्थस्तस्माच्चतुर्गुणम् ॥
आढकं कंसपात्रे च चतुर्भिर्द्रोण उच्यते ॥ २३ ॥
तत्पर्याया घटोन्माननल्वणार्मणसूर्पकाः ॥
तुला पलशतं ताभिर्विंशत्या भार उच्यते ॥ २४ ॥

द्वौ शाणाविति । द्वौ शाणौ वटकः कोल इति संज्ञाद्वयम् । बदरं द्रङ्क्षणश्चेति संज्ञाद्वयं **वाग्भटाज्ज्ञेयम्** । अत्र शब्दान्यत्वं न तु तत्त्वतो भेदः । तौ द्वौ कोलौ कर्ष उदुम्बरोऽक्षं पाणितलं सुवर्णं कवलग्रहः पिचुर्बिडालपदकमिति कोलद्वयस्य कर्षादयोऽष्टौ । तथा तिन्दुको **वाग्भटाज्ज्ञेयः** । पाणितलद्वयं कर्षौ शुक्तिः । तथा पिचू अष्टमिका च **वाग्भटाज्ज्ञेया**। तद्द्वयेन शुक्तिद्वयेन पलं मुष्टिः प्रकुञ्चो बिल्वमिति संज्ञाचतुष्टयम् । आम्रं चतुर्थिकेति संज्ञाद्वयं **वाग्भटात्** । द्वे पले प्रसृतिः । तद्द्वयं कुडवोऽञ्जलिश्च । अष्टपलं कुडवद्वयं मानिका । ते द्वे मानिके प्रस्थः । तस्मात्प्रस्थाच्चतुर्गुणमाढकं कंसः पात्रं संज्ञात्रयम् । चतुर्भिराढकैर्द्रोण उच्यते । तस्य पर्याया घट उन्मानं नल्वणोऽर्मणः सूर्पकश्च । इति संज्ञाः षड्द्रोणादीनां शब्दानां स्वरूपतो भिन्नानां नार्थतो भेदः । पलशतं तुला गद्यते । तानि पलशतानि विंशतिर्भार उच्यते ॥ २० ॥ २१ ॥ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥

---

१ क. घ. तत्फलं ।

द्रवार्द्रयोर्विशेषमाह—

शुष्कद्रव्येष्विदं मानं द्विगुणं तु द्रवार्द्रयोः ॥
ज्ञातव्यं कुडवादूर्ध्वं मस्थादिश्रुतमानतः ॥ २५ ॥

वाग्भटेन तु, एवमुक्तम्—

"द्विगुणं योजयेदार्द्रं कुडवादि तथा द्रवम्" ॥

अस्य व्याख्याऽरुणदत्तहेमाद्रिभ्यां सुस्पष्टं कृत्वोक्ता । आर्द्रं त्वौषधं द्विगुणं योजयेत् । पलमित्युक्ते पलद्वयम् । यथा शुष्कार्द्रयोरेकस्मिन्योगे तुल्यपरिमाणेन निर्दिष्टयोः शुष्कद्रव्यादार्द्रं द्रव्यं द्विगुणं दत्त्वा योजयेत् । शुष्कार्द्रयोर्वा द्रव्ययो-स्तुल्यपरिमाणनिर्दिष्टयोः शुष्कद्रव्याभावे सति, आर्द्रद्रव्यं द्विगुणं कृत्वा योजयेत् । कुडवादि तथा द्रवमिति । कुडवादि द्रवं च कुडव इत्युक्ते कुडवद्वयम् । यथा शुष्कद्रव्ययोरेकस्मिन्योगे तुल्यपरिमाणेन निर्दिष्टयोः शुष्कद्रव्याद्द्रवद्रव्यं कुडवादिप-रिमाणसंज्ञया निर्दिष्टं द्विगुणं कृत्वा योजयेदिति । अनुक्तज्ञानार्थं परिभाषासूत्रं वाग्भटोक्तं यथा—

"पेषणालोडने वारि स्नेहपाके तु निर्द्रवे ।
कल्पयेत्सदृशान्भागान्प्रमाणं यत्र नोदितम् ॥
कल्की कुर्याच्च भैषज्यमनिरूपितकल्पनम्" इति ॥

अस्यार्थः । पेषणालोडने वारि स्नेहपाकेष्वनुक्तद्रवेषु वारि योज्यम् । प्रमाणानुक्तौ समभागत्वम् । कल्पनानुक्तौ कल्कः । अङ्गानुक्तौ मूलम् । प्रसिद्धेषु तदेव । यथा हरीतकीत्युक्ते फलम् । अनिर्दिष्टाप्रसिद्धेषु मूलं ग्राह्यं त्वगादिष्विति **संग्रहवचनात्** ॥ २५ ॥

द्वैगुण्यं न तुलामान इति मानविदो विदुः ॥ २६ ॥

सुगमम् ॥ २६ ॥

मानभेदानाह—

गोणी द्रोणाढकप्रस्थाः कुडवश्च पलं पिचुः ॥
शाणको माषकश्चैव यथापूर्वं चतुर्गुणाः ॥ २७ ॥

तथा च **वाग्भटः**—

"शाणं पाणितलं मुष्टिं कुडवं प्रस्थमाढकम् ।
द्रोणं वहं च क्रमशो विजानीयाच्चतुर्गुणम्" इति ॥

शाणमानं च **संग्रहोक्तम्** । षड्वंश्यो मरिचिः । ताः षट्सर्षपः । तेऽष्टौ तण्डुलः । तौ धान्यमाषः । तौ यवः । अतः परं चतुर्गुणवृद्ध्याऽण्डिकामाषकशाणा इति । वंशी

वंशरन्ध्रे प्रविष्टरश्मिस्थं रजः। संग्रहे धरणं तु पलस्य दशमो भागः। माषकस्य पर्यायो हेमधानकश्च। कर्षस्य षोडशिका पलद्वयस्याष्टमानं द्रोणद्वयस्य सूर्प इति। वाग्भटात्कल्पनामाह—

"कषाययोनयः पञ्च रसा लवणवर्जिताः।
रसः कल्कः शृतः शीतः फाण्टश्चेति प्रकल्पनाः।
पञ्च चैव कषायाणां पूर्वं पूर्वं बलाधिकाः" इति॥

अस्यार्थः। द्रव्यादुद्धृतः सारभागः कषायः। लवणस्य तदभावादयोनित्वमिति हेमाद्रिः।

अथेशानस्य व्याख्या—कषायस्य योनय आकरा लवणवर्जिता मधुरादयः पञ्च रसाः। तेभ्यो ये कषायाः स्वरसादयः पञ्च संभवन्ति। आह। कस्माल्लवणस्य कषायत्वं नेष्यते। यावताऽसावपि स्वविषयेषु व्याधिषु च युज्यते। यथा तत्र साध्यमामं प्रदुष्टमलसीभूतमुल्लेखयेत्पाययित्वा लवणमुष्णं वारि तथा क्षौद्राम्बुना रसेनेक्षोरथवा लवणाम्बुनेति। उच्यते। कल्पनासंभवात्प्रयोगासहिष्णुत्वाच्च। या हीमाः कल्पनाः स्वरसाद्यास्तासामन्यतमाऽपि लवणे न संभवति। लवणस्य तु स्वरसकल्पनाया योगो न संभवति। सदैव शुष्करूपत्वात्। कल्ककल्पनाऽपि न संभवति। यतो यद्द्रव्यं द्रवेण सिक्तं पिण्डी भवति न तु विलीयते तत्कल्कसंज्ञामासादयति। न चैवं लवणे संभवति। तथा क्वाथकल्पनाऽपि न संभवति। यस्माद्यद्द्रव्यं क्वाथयित्वा जलादुद्ध्रियते। द्रव्यावयवास्तु केचिदभिषवशिथिला वह्निना प्रच्याव्यमाना जलमनु प्रविशन्ति। केचिद्द्रव्यसक्ता भवन्ति तत्र शृतकल्पना भवति। न चैवं लवणे संभवति। उदकप्रविष्टस्य सर्वात्मना विलयनात्, इति शृतकल्पनाया अप्यसंभवः। शीतकल्पनाऽपि न संभवति। शीतकषायस्य शीतवीर्यैरौषधैः पित्तशमार्थे प्रयोगाल्लवणस्य चोष्णवीर्यत्वात्। फाण्टकल्पनाऽपि न संभवति। यस्मात्सद्योऽभिषुतपूतं यत्तत्फाण्टमभिधीयते। तत्र च कतिपये द्रव्यावयवा जलमनु प्रविशन्ति। भूमानस्तु द्रव्यभाजो भवन्ति। लवणं तु सर्वमेव विलीयते, इत्येवं कल्पनासंभवाल्लवणस्य कषायत्वं नेष्यते। तथा प्रयोगासहिष्णुत्वाच्च। न च लवणस्य केवलस्य प्रयोगः सातत्येन मधुरादीनामिवाऽऽतुरैः शक्येत सोढुम्। अतोऽप्यस्य नैवेष्यते कषायत्वमिति। इत्युक्तं लवणवर्जा रसाः कषाययोनय इति। मुनिनाऽप्युक्तम्—कल्पनावशतः पञ्चानां रसानां कषायसंज्ञा व्यवहरति। न लवणस्य कल्पनायोगाभावात्। मधुरकषायोऽम्लकषायस्तिक्तकषायः कटुकषायः कषायकषायश्चेति तन्त्रसंज्ञेति। पुनः पुनः कषायग्रहणं चात्र मधुरादिषु द्वित्रिचतुष्पञ्चभेदयुक्तेष्वपि कषायसंज्ञासंनिवेशार्थम्। वक्ष्यति—स्वादुरम्लादिभिर्योगमित्यादि। मधुराम्लो मधुरलवण इत्येवंप्रकाराः सर्वे कषायसंज्ञाः। अन्यथा पञ्चेति व्यवस्थाकरणात्केवले-

ष्वेव मधुरादिषु कषायसंज्ञा स्यात्संयुक्तेषु न स्यादिति। रसानां स्वरसादिकल्पनया योगो न संभवति। युक्तं चैतत्। तस्माद्गुणगुणिनोरभेदोपचारादिह रसग्रहणेन तदाश्रयाणां द्रव्याणां ग्रहणं मन्तव्यम् । ननु च मधुराम्लकटुतिक्तकषायाणामपि क्षीरशुक्तमूत्रगुग्गुलुमधूनां स्वरसादिकल्पना न संभवति । मृद्गैरिकाञ्जनादीनां च मधुरादिगुणयुक्तानामपि कषायाभावप्रसङ्गो न केवलं लवणस्येति । नैतदेवम् । मधुरादीनां हि पञ्चानामेकदेशकल्पनासंभवः प्रयोगासहिष्णुत्वं च येषां चासंभवस्ते न ग्रहीष्यन्ते । लवणानां तु सर्वेषामेव कल्पना न संभवति । न च प्रयोगः सोढुं शक्यते । न चैकदेशकल्पनासंभवे कृत्स्नस्य मधुरादेः कषायगणपर्यन्तस्य प्रतिषेधो नोच्यत इति । रसः कल्कः शृतः शीतः फाण्टश्चेति प्रकल्पनाः । पञ्चैव कषायाणां स्वरसादीनाम् ।

तथा च चरकः—

"यन्त्रप्रपीडनाद्द्रव्याद्रसः स्वरस उच्यते ।
यः पिण्डः सार्द्रपिष्टानां स कल्कः परिकीर्तितः ॥
वह्नौ तु क्वथितं द्रव्यं शृतमाहुश्चिकित्सकाः ।
आपोथितं निशाव्युष्टं तोयस्थं शीतमुच्यते ॥
चूर्णमुष्णेन संयुक्तं तत्फाण्टमभिधीयते" इति ।

तत्र स्वो रसः स्वरसः । य आर्द्रद्रव्यस्य क्षुण्णनिष्पीडितस्य निर्यासः स स्वरसः । कलयतीति कल्को द्रव्यमन्ते नयतीत्यर्थः । कल गताविति पाठात् । क्रियत इति वा कल्कः । श्रपणाच्छृतः । श्रपणं पाकगुणाधानम् । शृतं पाके, इति लक्षणात् । सलिलाभिषवणैः शीतस्पर्शत्वाच्च शीतः । अनायासनिष्पन्नत्वात्फाण्टः । कषायग्रहणं चात्र स्वरसादिकल्पनानामपि कषायत्वोपचारार्थम् । रसेष्वेव मधुरादिषु लवणवर्ज्येषु कषायशब्दो नियमेनावस्थितः । स्वरसाद्यास्वपि कल्पनासु कषायशब्द उपचर्यते मधुरादिस्वभावानतिक्रमात् । यथा चरक उक्तम् । अन्येषां च शीतवीर्याणां यथालाभमोषधीनां कषायं कारयेत् । अत्र शृताख्या कल्पना कषायशब्देनोपचर्यते । एवं द्रव्येष्वपि जीवकादिषु पुनर्नवान्तेषु कषायोपचारो मधुरादिसमावेशादिति। "निशि स्थिता वा परिमर्दिता वा कल्कीकृताश्चूर्णमथ शृता वा" इति चूर्णोपदेशाच्चूर्णकल्पनानुक्तिः कस्मादत्रेति चेन्न । चूर्णस्य कल्केऽन्तर्भावात्पृथगभणनम् । ननु चूर्णादनन्तरं कल्कः क्रियते न तु कल्कादनन्तरं चूर्णं तस्मात्पञ्चानां कल्पनानां मध्ये चूर्णकल्पनैव निर्देष्टुं युक्ता न तु कल्ककल्पना । युक्तमाह भवान् । किंतु लवणस्य कषायसंज्ञायां समावेशो मा भूदिति कल्पनानां मध्ये कल्क इति निर्देशः कृतो न चूर्ण इति । तस्माल्लवणे न भवति कषायसंज्ञावेश इति । पूर्वं बलावहा इति कल्पनासामान्यात्स्वरसादीनां तुल्यबलत्वे प्राप्त इदमारभ्यते । सा च कल्पना पूर्वं पूर्वं यथापूर्वं बलावहा बलाधिका । एवं फाण्टाख्या कल्पना सबला । ततोऽप्यधिक-

शक्तिः शीताख्या । ततोऽप्यधिकवीर्या शृताख्या । ततोऽप्यधिकशक्तिः कल्काख्या । कल्काख्यायाश्च कल्पनायाः स्वरसाख्याऽधिकशक्तिः । तत्र स्वरसस्य तावत्सर्वेभ्यो बलीयस्त्वमौषधसारत्वाद्द्राक्षेक्षुरसवच्छेषस्य किट्टस्याकिंचित्करत्वात् । कल्कस्य तु कालपरिणामेनाऽऽतपानिलादिभिश्चोपहतरसवीर्यतया स्वरसतो न्यूनबलवत्त्वम् । शृतस्य त्वसकलौषधोपयोगादग्न्यभिभवात्कालपरिणामातपादिभ्यश्च कल्काद्बलावरत्वम् । शीतस्य तु शिशिरजलस्पर्शस्तब्धावयवतया स्वल्पौषधाद्याकृष्टेः शृतादल्पबलवत्त्वम् । फाण्टस्य पुनरल्पकालावस्थायित्वाद्द्रव्यस्य शीतादूनबलत्वमेवेतीशानात् । स्वरसादीनां लक्षणं वाग्भटादाह—

"सद्यःसमुद्धृतक्षुण्णाद्यः स्रवेत्पटपीडितात् ।
स्वरसः स समुद्दिष्टः कल्कः पिष्टो द्रवाप्लुतः ॥
चूर्णोऽप्लुतः शृतः क्वाथः शीतो रात्रौ द्रवे स्थितः ।
सद्योभिषुतपूतस्तु फाण्टस्तन्मानकल्पने ॥
युञ्ज्याद्व्याध्यादिबलतस्तथा च वचनं मुनेः ।
मात्राया न व्यवस्थाऽस्ति व्याधिं कोष्ठं बलं वयः ॥
आलोच्य देशकालौ च योज्या तद्वच्च कल्पना ।
मध्यं तु मानं निर्दिष्टं स्वरसस्य चतुष्पलम् ॥
पेष्यस्य कर्षमालोड्यं तद्द्रवस्य पलत्रये ।
क्वाथ्यं द्रव्यपले कुर्यात्प्रस्थार्धं पादशेषितम् ॥
शीतं पले पलैः षड्भिश्चतुर्भिश्च ततोऽपरम्" ।

अस्यार्थः । स्वरसलक्षणमाह—**सद्य इत्यादि** । यस्मिन्दिने समुद्धृतं तस्मिन्नेव प्रक्षाल्य क्षुण्णं पटपीडितं च यद्द्रव्यं तस्य रसः । कल्कलक्षणमाह—**कल्क इत्यादि** । शुष्कं द्रवेणाऽऽप्लुत्य पिष्टं कल्कः । अनाप्लुतं चूर्णः । **संग्रहे** तु—उपलदशनादिपिष्टस्तु कल्कः । सूक्ष्मतान्तवच्युतश्चूर्णः । तस्य समस्तद्रव्यापरित्यागादाप्लुतोपयोगाच्च कल्कादभेदः । दशनपेषणालोडनेनैव द्रवः । कल्कस्य पेषणे पाने चाऽऽप्लुतत्वं चूर्णस्य पान एव समस्तग्रहणेऽप्यशक्यपेषणस्य त्यागान्न कषायलक्षणाभावः । शृतलक्षणमाह—**शृत इत्यादि** । क्वथनोद्धृतः शुष्कद्रव्यरसः शृतः । **संग्रहे** तु—स तु भेद्यान्यौषधान्यणुशो भेदयित्वा छेद्यानि च च्छेदयित्वा प्रक्षाल्योदकेन शुचौ रूक्षायामधःप्रतिलिप्तायां ताम्रायोमृन्मयान्यतमस्थाल्यां समावाप्य बह्वल्पपानीयग्राहितामौषधानामाकलय्य यावता मुक्तरसता स्यात्तावदुदकमासेचयेच्छोषयेच्च । अथ वह्नावधिश्रित्य महत्यासने सुखोपविष्टः सर्वतः सततमवलोकयन्दर्व्या च विघट्टयन्मृदुना परितः समुपगच्छताऽनलेन साधयेत् । अवतार्य च सुपरिस्रुतं यथार्हस्पर्शं च प्रयुञ्जीत । क्षीरा-

दिसहितं च द्रव्यं न सम्यङ्मुक्तरसं भवतीति वारिक्वाथपूर्वकं क्षीराद्यैस्तदुपदेशोऽनुपदग्धं क्वाथयेदिति। तदुपदेशो क्षीरादिक्वाथोपदेशो वारिक्वाथं कृत्वा तं क्वाथं क्षीराद्यैः सह समं क्षीरावशेषं क्वाथयेत्। एवं ह्यनुपदग्धं द्रव्यम्। केवलक्षीरादिपाके तूपदग्धं स्यात्। शीतलक्षणमाह—**शीत इत्यादि**। क्वथनं विना क्वाथवत्सकलरात्रिस्थापनोद्धृतः शीतः। फाण्टलक्षणमाह—**सद्य इत्यादि**। आलोडनसमनन्तरमेव पूतः फाण्टः। अभिषुत आलोडितः। आलोडनं चोष्णोदकेन। उक्तं हि संग्रहे—उष्णाम्भसि क्षुण्णाभिषुतं पूतं फाण्ट इति। उक्तानां कल्पनानां वक्ष्यमाणानां च मानानां विषयभेदमाह—**तन्मानेत्यादि**। व्याधिबलानुसारेण या कल्पना यया मात्रया यस्योचिता तां तया तस्य युञ्ज्यात्। आदिशब्दादातुरबलानुसारेण या कल्पना यत्रोचिता भवति सा तत्र देया। तेन महति व्याधौ बलवति चाऽऽतुरे स्वरसप्रयोगः। मध्ये कल्कशृतयोः। अल्पे फाण्टशीतयोः। तथा सर्वाणि स्वरसादीनि सर्वस्मिन्व्याधावातुरे च नैव योगीनि। यथा ज्वराणां स्वरसो न युज्यते गुरुतमत्वाज्ज्वरस्याऽऽमाशयसमुत्थत्वाच्च। ग्रहणीरोगिणि शीतफाण्टकषायौ न युज्येते अग्निमान्द्यभयात्। न च सर्वस्मिन्पुरुषे सर्वेषां स्वरसादीनां यौगिकत्वं कस्यचित्क्वचिन्मनःप्रतीघातात्। किंच न चापि सर्वस्य द्रव्यस्य सर्वाः कल्पनाः संभवन्ति विडङ्गमधुकादीनां स्वरसस्यासंभवात्। किंच, एकस्मिन्द्रव्ये सर्वकल्पनासंभवेऽपि केनचिदपि कल्पनाविशेषेण संस्कृतं द्रव्यमीप्सितार्थसंपादनसमर्थं जायते।

यथा—"मण्डूकपर्ण्याः स्वरसः प्रयोज्यः क्षीरेण यष्टीमधुकस्य चूर्णम्।
रसो गुडूच्यास्तु समूलपुष्प्या एषोऽनुकल्पः खलु शङ्खपुष्प्याः" ॥

अत एव कानि च द्रव्याणि विशिष्टकल्पनापरिग्रहेणोक्तानि तथा तेषां कर्मणि सामर्थ्यात्। अन्यथा तत्र द्रव्यमात्रमेव कल्पनाविरहितमवक्ष्यदिति। मन्दबुद्ध्यर्थं तु मध्यमं मानमुपदिश्यते। तत्र रसस्याऽऽह—**मध्यामित्यादि**। पेष्यस्याऽऽह—**पेष्यस्येत्यादि**। कल्कचूर्णयोः कर्षं तदालोडनद्रवस्य पलत्रयम्। शृतस्याऽऽह—**क्वाथमित्यादि**। शृते क्वाथ्यस्य पलं द्रवस्य षोडश पलानि चत्वार्यवशेष्याणि। शीतस्याऽऽह—**शीतमित्यादि**। शीते द्रव्यस्य पलं द्रवस्य षट्पलानि। फाण्टस्याऽऽह—**चतुर्भिरित्यादि**। फाण्टे द्रव्यस्य पलं द्रवस्य चत्वारि पलानि। अनयोरनवशेष्यत्वं कथनाभावात्। यावत्पूतं तावत्पेयमिति।

"पादशेषः स्नेहविधौ क्वाथस्तोये चतुर्गुणः" इति।

"स्नेहपाके त्वमानोक्तौ चतुर्गुणविवर्धितम्।
कल्कस्नेहद्रवं योज्यमधीते शौनकः पुनः ॥

स्नेहे सिध्यति शुद्धाम्बुनिष्काथस्वरसैः क्रमात् ।
कल्कस्य योजयेदंशं चतुर्थं षष्ठमष्टमम् ॥
पृथक्स्नेहसमं दद्यात्पञ्चप्रभृति तु द्रवम् ।
नाङ्गुल्याग्राहिता कल्के न स्नेहेऽग्नौ सशब्दता ॥
वर्णादिसंपच्च यदा तदैनं शीघ्रमाहरेत् ।
घृतस्य फेनोपशमस्तैलस्य तु तदुद्भवः ॥
लेहस्य तन्तुमत्ताऽप्सु मज्जनं शरणं न च ।
पाकस्तु त्रिविधो मन्दश्चिक्कणः खरचिक्कणः ॥
मन्दः कल्कसमे किट्टे चिक्कणो मदनोपमे ।
किंचित्सीदति कृष्णे च वर्त्यमाने च पश्चिमः ॥
दग्धोऽत ऊर्ध्वं निष्कार्यः स्यादामस्त्वग्निसादकृत् ।
मृदुर्नस्ये खरोऽभ्यङ्गे पाने वस्तौ च चिक्कणः" ॥

अस्यार्थः । स्नेहपाके मानमाह—**स्नेहपाक इत्यादि** । कल्काच्चतुर्गुणः स्नेहः स्नेहाच्चतुर्गुणं द्रवम् । **शौनकमानमाह—अधीत इत्यादि** । निष्क्वाथे द्रवे कल्कात्षड्गुणः स्नेहः स्वरसेऽष्टगुणः । अत्र चतुर्गुणः क्षीरादिषु शुद्धाम्बुप्रक्षेपस्यावकाशत्वात् । रसक्काथयोः परस्परमन्यैर्वा संकरे सामान्यपरिभाषाविषयत्वात्संकीर्णे हि द्रवोत्तरम् ।

"शणस्य कोविदारस्य वृषस्य ककुभस्य च ।
कल्काढ्यत्वात्प्रशंसन्ति पुष्पकल्कं चतुर्थकम्" ॥

विशेषान्तरमाह—**पृथगित्यादि** । यत्र चतुर्भ्योऽधिकानि द्रवाणि तत्र पृथक्स्नेहसमानि न तु परस्परसाम्येन मिलितानि स्नेहाच्चतुर्गुणानि । **संग्रहेऽप्युक्तम्**—समुदितद्रवस्य पादेन स्नेहो योज्य इति । सर्वद्रवाणां युगपत्प्रक्षेपः । तथैकध्यं प्रति संसृज्याधिशृत्य च निर्यूहवत्साधयेदिति **संग्रहवचनात्** । अनिरूपितकल्पनं च भेषजं कल्की कुर्यात् । कल्कानुक्तौ निरूपितकल्पनमपि । यतः क्काथस्ततः कल्क इति परिभाषितवचनात् । पक्वस्नेहलक्षणमाह—**नाङ्गुलीत्यादि** । घृततैलयोः फेनोपशमोद्भवौ विशेषौ । पक्वलेहलक्षणमाह—**स्नेहस्येत्यादि** । तन्तुमत्त्वमुदकमज्जनमविशीर्णत्वं च । स्नेहलेहौ क्काथभेदौ । तयोर्मानमुक्तमस्य पलं मात्रेत्यादिनोक्तं क्काथ्यौषधशब्देन लेहस्यापि ग्रहणात् । स्नेहपाकभेदानाह—**पाकस्त्वित्यादि** । तत्र कल्कसमे किट्टे मन्दः । पाकेन स्नेहात्पृथग्भूतकल्कः किट्टः । वैवर्ण्याद्यभावात्कल्कसमत्वम् । मदनोपमे चिक्कणः । मदनं मधूच्छिष्टम् । पश्चिमः खरचिक्कणः । सीदति ग्लायति ।

---

१ °स्याऽऽवश्यकत्वादिति पाठः ।

अत ऊर्ध्वं पश्चिमादूर्ध्वं दग्धः स च निष्फलः। मन्दादर्वागामः। स चाग्निमान्द्यकृत्। त्रयाणां विषयभेदानाह—मृदुरित्यादि ॥ २७ ॥

सम्यक्प्रयोगं सर्वेषां सिद्धिराख्याति कर्मणाम् ॥
सिद्धिराख्याति सर्वैश्च गुणैर्युक्तं भिषक्तमम् ॥ २८ ॥

कः पुनर्हेतुर्येनावश्यं ज्ञायतेऽनेन भेषजेनेदं कृतमिति। ब्रूमः। सर्वेषां कर्मणां यः सम्यक्प्रयोगस्तं सिद्धिराख्याति प्रथयति। दृश्यन्ते च लोके वक्तारो नूनमनेनेदं सम्यगनुष्ठितं यदमुनाऽस्य सिद्धिर्जातेति। न च केवलं सिद्धिः कर्मणां सम्यक्प्रयोगमाख्याति किं तर्हि सर्वैर्गुणैर्युक्तं भिषक्तममपि सिद्धिरेवाऽऽख्याति ॥ २८ ॥

इति विविधमुनीनां वाक्यमालोक्य यत्ना-
त्स्वमतिपरिमितैर्विख्यातिमद्भिः प्रयोगैः ॥
ग्रथित इह मयाऽयं संग्रहो वृन्दनाम्ना
सपदि स हि लिखित्वा सिद्धयोगः समाप्तः ॥ २९ ॥

सुगमम् ॥ २९ ॥

इति श्रीवृन्दप्रणीतवृन्दमाधवापरनामकसिद्धयोगव्याख्यायां श्रीश्रीकण्ठदत्तविरचितायां व्याख्याकुसुमावल्याख्यायां द्व्यशीतितमो मिश्रकाधिकारः ॥ ८२ ॥

श्रीकण्ठदत्तभिषजा ग्रन्थविस्तरभीरुणा ॥
टीकायां कुसुमावल्यां व्याख्या मुक्ता क्वचित्क्वचित् ॥ १ ॥
रत्नं नागरवंशस्य भिषग्भाभल्लनन्दनः ॥
नारायणो द्विजवरो भिषजां हितकाम्यया ॥ २ ॥
भाष्याणि डल्लणादीनि बहुशो वीक्ष्य यत्नतः ॥
टीकापूर्तिं व्यधात्सम्यक्तेन नन्दन्तु साधवः ॥ ३ ॥

समाप्तोऽयं वृन्दमाधवापरनामा सिद्धयोगः।